DOĞAN AVCIOĞLU

TÜRKLERİN TARİHİ

İKİNCİ KİTAP

TEKİN YAYINEVİ

Kapak :
SAİD MADEN

YAYLACIK MATBAASI
İSTANBUL — 1978

DOĞAN AVCIOĞLU

Türklerin Tarihi

İKİNCİ KİTAP

İkinci Basım

TEKİN YAYINEVİ

İKİNCİ KİTAP

I — GÖKTÜRKLER

1. Türklerin kökeni
2. Göktürkler ve öteki Türkler
3. Göktürk İmparatorluğu
4. Uygurlar, Dokuz Oğuzlar ve Şato Türkleri
5. Toplumsal yapı ve Göktürk Devleti'nin niteliği

II — RUSYA VE AVRUPA'DA TÜRKLER

1. Hunlar, Ogur Türkleri, Sabarlar, Avarlar
2. Askerî demokrasiden feodalizme: Tuna Türkleri örneği
3. Tüccar Volga Türkleri
4. Yahudi Hazar Türkleri
5. Doğu Avrupa yahudileri Türk müdür?
6. Macarlar, Peçenekler, Avrupa Oğuzları, Kumanlar

III — GÖÇEBE FEODALİZMİ

I. GÖKTÜRKLER

Hun topluluğu dağıldıktan sonra, Asya bozkırlarındaki göçebe boyların büyük çapta bir örgütlenmesini, Göktürkler başarır.

Göktürklerin kökenleri hakkında bildiklerimiz, Çin kaynaklarında yazılanlarla sınırlıdır.

GÖKTÜRKLERİN KÖKENİ

Çin kaynakları, Göktürklerin kuruluş efsanelerini çeşitli biçimde anlatırlar: Bir efsaneye göre, Türkler, eski Hunlardan inen bir koldur. Aşına ailesi soyundandırlar. Ayrı bir topluluk hâlinde bulunurlar. Fakat Türkler, Lin ülkesi tarafından ağır bir yenilgiye ve kırıma uğratılırlar. Kırımdan yalnızca on yaşında bir çocuk kurtulur. Lin ülkesi askerleri, yaşı küçük diye onu öldürmezler, ayaklarını kesmekle yetinirler. Kesik ayaklı çocuğu, bataklığa, otlar arasına atarlar. Dişi bir kurt belirir ve çocuğu etle besleyerek büyütür. Çocuk büyüyünce, dişi kurt, ondan gebe kalır. Çocuğun yaşadığını öğrenen Lin ülkesi prensi, onu öldürtmek için asker yollar. Askerler dişi kurtu görünce, onu da öldürmek isterler. Kurt kaçarak Kao-ch'ang (Turfan) Kuzeyindeki dağa gider. Dağda içinde ot ve bitkiyle kaplı büyük bir ova bulunan derin bir mağara vardır. Gebe kurt, bu mağarada on erkek çocuk doğurur. Çocuklar büyüyünce, dışarıdan kızlarla evlenirler. Karıları gebe kalır ve her kadından bir soy türer. Göktürk kaganlarının içinden çıktığı «Aşına» ailesi, bu on soydan

biridir. Aşına ailesinin oğulları ve torunları çoğalırlar, giderek yüz aile olurlar. Birkaç kuşak geçtikten sonra, bu kurttan türeyen topluluk, hep birlikte mağaradan çıkar. Juan-Juan denilen boylar birliğine bağımlı olarak, Altay eteklerine yerleşir. Juuan-Juan'ların hizmetinde demir işçiliği yapar.

Başka bir Çin kaynağı, bu köken efsanesini, biraz değişik biçimde anlatır. Bu efsaneye göre, Türklerin ataları Hsi-Hai (Batı Denizi)* yukarısında yaşarlar. Lin ülkesi, onları çoluk-çocuklarıyla birlikte yok eder. Yalnızca ufak bir çocuğa acıyıp onu öldürmezler. Çocuğun kol ve bacaklarını kesip «Büyük Bataklık» ortasındaki otların arasına atarlar. Bir dişi kurt çocuğu besler, büyütür ve ondan gebe kalır**. Lin, kurdu öl-

---

* Batı Denizi, Turfan yakınlarındaki Etsin-göl bataklıkları sanılıyor. Prof. Öğel, Koko-Nor tahmin eder. Daha sonraları Hazar ve Aral'a Batı Denizi denilir. Prof. Öğel, Lin'lerin, Hun İmparatorluğu çökünce, Çin Kuzeyinde Hun ve Mogol boylarıyla yeni bir siyasal birlik kuran Sien-Pi'ler ya da bir Mogol topluluğu olabileceğini düşünüyor (Belleten, sayı 81, Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar).

** Göktürk mitolojisinde bir geyik atanın varlığı görülür. Efsaneye göre, Türklerin ataları, bir deniz tanrıçasıyla düşüp kalkar. Bu ata, avda bir ak geyik öldürdüğünden, tanrıça ilişkiyi keser (Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 86). Bilge Kagan ya da Kül-tegin'e ait sanılan bir mezar taşı üzerinde ve daha birçok yazıtta görülen damgaların, geyik figürünün dönüşmesiyle meydana geldiği düşünülür. Prof. Öğel'e göre, bu tipteki geyik figürleri Tanrı dağları ve Kazakistan bölgesinde çok bulunur ve bu Göktürk mitolojisindeki geyik ata ile bağlantılı olabilir (Türk Kültür Tarihi, s. 136). Prof. Kafesoğlu, Türklerde deniz tanrıçası olmadığını ve geyik motifinin Ural kökenli olduğunu ileri sürerek, başkalarına ait bir efsaneyi Çinlilerin Türklere yakıştırdığını düşünür (Türk Dünyası El Kitabı, s. 772). Bu konuda kesin birşey söyleyebilecek değiliz. Fakat deniz tanrıçasından çok, «göksel bir dişi geyik» söz konusudur. Bir geyik öldürülünce ilişkiyi kesen tanrıçanın kendisi de geyiktir. Öldürdüğü geyiğe karşılık, Türk oymağı, insan kurban eder.

Dişi geyik ve erkek kurttan türeme, Mogollarda da görülür. Cengiz soyu, Börte Çino (göksel kurt) ile Gao-Maral'ın

dürmek ister. Kurt, tanrılarla haberleştiğinden, öldürüleceğini öğrenir ve hemen dağa kaçar. Dağda derin bir mağara vardır. Kurt, çocukla birlikte, büyük bir ovaya açılan mağaranın içine girer ve on erkek çocuk doğurur. Bunlardan biri Aşına soyunu kurar. Zekâsı ile hemen krallığa yükselir. Kökenini unutmadığını göstermek için, çadırın kapısı önüne kurt başlı bir tuğ diker.

EN YÜKSEĞE SIÇRAYAN KRAL OLUR

Üçüncü bir Çin kaynağı ise, daha farklı bir Türk efsanesi açıklar. Buna göre, Türkler, bir Kuzey boyudur. Ataları, Hunların oturdukları yerin Kuzeyindeki «Sou» (So) ülkesinden çıkarlar. Boylarının başkanına, A Pang-Pu* denilir. Başkanın kendinden büyük ve küçük 17 kardeşi vardır. Büyük kardeşlerden biri kurttan türemiştir ve adı I-chih Ni-ssu-tu'dur. A Pang-Pu ve kardeşleri biraz budala yaradılışlıdırlar, kurdukları siyasal birlik çabucak yıkılır. Kurttan türeyen kardeş I-chih Ni-ssu-tu ise, olaganüstü yeteneklere sâhiptir: Bir buyrukla rüzgârın esmesini ve yağmurun yağmasını sağlayabilecek güçtedir. Biri Yaz, ötekisi Kış tanrısının kızı olan iki karısı vardır. Karılarından biri dört çocuk doğurur. Çocuklardan ilki beyaz leyleğe

---

(dişi geyik) evlenmesinden türer. Jean-Paul Roux, gök'ün mavi, Goa'nun yağsız olduğuna dikkati çekerek, Orhun yazıtlarındaki Mavi Gök - Yağız Yer birleşmesinden insanın türemesi efsanesi ile mavi kurt - yağız geyik çifti arasında bağlantı kurar (Faune et Flore sacrées, s. 319-321). Anadolu Türkmenlerinde kurt değil, geyik kutsal sayılır. Bu nedenle geyik ata efsanesi, araştırılması gereken bir konudur.

* Bu Çince yazılardan gerçek Türk adlarını çıkartmak, birçok durumda olanaksızdır. «En iyi kaynaklar, Çin tarihleridir» kanısındaki Rıza Nur, Türk adlarının Çinlileştirilmesi nedeniyle, «İnsan kendini Çin tarihi okuyor sanıyor, ısınamıyor» der (Türk Tarihi, s. 78). Fakat hayli karmaşık da olsa ve «öyküsel» tarihe kaçsa da, ilk Türkler hakkındaki bilgileri topluca sunmayı gerekli bulduk.

dönüşür. Öteki A-fu ile Kem nehri arasında oturur ve adı Ch'ı-ku (Kırgız) olur. Üçüncüsü bir nehir kenarına ve dördüncüsü bir dağa* yerleşir. Dördüncü çocuk, kardeşlerin en büyüğüdür.

Dağda, A Pang-Pu ile aynı soydan inen başka bir oymak oturur. Oymak, soğuktan çok acı çeker. Büyük kardeş, ateşi icat edip onları ısıtır ve besler. Bunun üzerine oymak, büyük kardeşi başkan seçer ve Türk (T'u-chueh ya da T'u-küe) adını alır. Başkanlarının adı Na Tu-liu'dur. Na Tu-liu'nun on karısı vardır. Bu karıların doğurduğu erkek çocuklardan hepsi, aile adlarını analarının soylarından alırlar. Bunlardan Aşına ailesi, Na Tu-liu'nun küçük karısının soyundan iner. Başkan ölünce, onun on karısından doğan erkek çocuklar, içlerinden birini başkan yapmayı kararlaştırırlar. Hep birlikte büyük bir ağacın altına giderler ve ağaca doğru en yükseğe kim sıçrarsa, onun başkan olması konusunda anlaşırlar. Aşına'nın oğlu içlerinde en genç olanıdır. Yükseğe en çok o sıçrar ve böylece başkan olur. A-Hien Şad unvanını alır.

---

* Bu Göktürk ülkelerinin nereleri olduğu saptanamıyor. Hunların oturduğu bölgenin Kuzeyindeki Sou ülkesi de bilinemiyor. Sou, To-ba (Tabgaç) Devletini kuran boyun atası olan boydur. So-t'ou ya da So-lu da yazılan bu boyun, Eberhard ve Öğel, Hun kökenli olabileceğini düşünüyorlar. Hatta Eberhard, Sou ülkesi ile So-lu boyu arasında ilişki kurulabileceğini ileri sürüyor. Hun Kuzeyi çok geniş bir bölgeyi kapsar. Uygurlar ve Kırgızlar da Hunların Kuzeyinde bulunurlar. Bir Çin kaynağına göre, Kırgızların Doğusunda «Tahta atlı Göktürklerin üç boyu» yaşar. «Tahta at», bu karlı bölgede kullanılan «kayak» anlamınadır. Bu «tahta atlı», yâni kayaklı Türklerin gerçek Göktürk boyu mu olduğu, yoksa Göktürklere bağımlı kılındıkları için mi bu adı taşıdıkları belli değildir. Prof. Öğel, aksi kanıtlanmadığı sürece, bunlara Göktürk diyor ve Baykal gölü ile yukarı Yenisey arasında yaşayan «tahta atlı»ları Göktürklerin en Kuzey boyları sayıyor. Öğel'e göre, Göktürklerin esas yeri, Altay'ın Güneydoğu kısımlarıdır (Belleten, sayı 81, Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar). Fakat unutmamak gerekir ki, bunlar tahminlerdir.

EFSANELERDEN ÖĞRENİLENLER

Çinlilerin Göktürklerden duyarak kaydettikleri bu efsaneler, Göktürklerin kökeni hakkında fazla bir aydınlık getirmez. Fakat bozkırda, efsaneler gerçek sayılırlar. Bu nedenle önemlidirler. Efsanelerden şu sonuç çıkartılabilir: Göktürk siyasal birliğini kuran aile, Aşına soyudur ve bu ailenin göksel, yâni tanrısal kökenli bir kurttan türediğine inanılır. Göksel kurttan türeme, Aşına soyuna da göksellik ve öteki boylar üzerinde soyluluk ve üstünlük kazandırır. Kurdun Aşına soyunu ürettiği mağara, Çin kaynaklarına göre, «ecdad mağarası» sayılır ve atalara her yıl o mağarada kurbanlar sunulur. Yine Çin kaynakları, Göktürklerin altından bir kurt başı ile süslü tuğ taşıdıklarını ve Aşına soyundan kaganların muhafız gücüne börü (kurt) denildiğini belirtir. Göksel kurt, Aşına soyunun atası, koruyucusu ve totemidir.

HUNLAR VE GÖKTÜRKLER

Göktürklerle bağlantılı olduğu sanılan Hunlarda da bir kurt atanın varlığı hakkında doğrudan bilgi yoktur. Fakat Turfan bölgesi ile Alişan bozkırı arası, kurttan türeme efsanelerinin yaygın bulunduğu bir alandır ve bu efsaneler Hun Tanhu'larıyla bağlantılı olarak geçer. Örneğin kurttan türeyen Wu-sun'ların başkanını Hun Tanhusu yetiştirir ve ona boylarının yönetimini verir. Uygurların atası sayılan Kao-kü (Kaoche) boyları, Hun Tanhusunun kızının bir kurtla evlenmesinden türerler. Hun çevresinde bir kurt-ata efsanesinin gelişmesine dayanarak bâzı tarihçiler, Hunlar ve Göktürkler arasında bağ kurarlar. Hatta Prof. Kafesoğlu, Aşına soyunun Hunların ünlü başbuğu Motun'un (Mete) içinden çıktığı T'u-ko (Tu-ku) soyundan inmiş olabileceğini düşünür[1]. Bu konuda yeterli bir kanıt bulunmamakla birlikte, Çin kaynakları, Aşı-

na soyunu Hunlardan inmiş sayarlar. Bir kaynak, Aşına soyunu, Hunların Kuzey boyları arasında gösterir. Başka kaynaklar, Türkleri eski Hunlardan inen bir kol sayarlar ve ayrı oymaklar hâlinde bulunduklarını belirtirler. Bunlara göre, Türkler, Ping-liang bölgesindeki çeşitli Hun toplulukları arasından çıkarlar. To-ba İmparatoru T'a-o, bu Hunları yenilgiye ve kırıma uğratır. Egemen Tsü-kü (Chü-ch'ü) ailesini yok eder. Aşına soyu, 500 çadırlık bir topluluk ile Juan-Juan'lara sığınır. Altay'da onlar hesabına demircilik yapar. Altay dağlarının zirvelerinden biri miğfere benzediğinden, onlara miğfer anlamına Türk adı verilir.

Prof. Öğel, bu bilginin tarihsel gerçeğe yakın düştüğü kanısındadır. Şöyle ki, Hun siyasal birliği çökünce, bâzı Hun boyları Kuzey Çin'de yeniden toparlanmaya çalışırlar. Şensi'de Ho-lien adlı Hun topluluğu Hsia sülâlesini (407-431) kurar. Kansu'da Tsü-kü (Chüch'ü) soyu, Kuzey Liang sülâlesini (401-439) meydana getirir.

Çin kaynakları, Türklerin «P'ing-Liang'ın çeşitli Hunları»ndan olduklarını yazarlar. P'ing-Liang, Şansi'nin orta kısmında berkitilmiş bir Çin askerî mevkiidir. Bu kent, Ho-lien Hunlarının orada kurdukları Hsia Devleti'nin yakınındadır. To-ba'lar 431 yılında Ho-lien'lerin Hsia Devleti'ni yıkarlar. Bir kısım Ho-lien oymakları, To-ba'lara tutsak düşerler, «Su» adını alırlar ve To-ba egemenliğine girerler. Öteki kısmı ise, eski adını korur. İşte «P'ing-Liang Hunları», bu Ho-lien oymakları kalıntılarıdır. Elde bir kanıt bulunmamakla birlikte, Ho-lien oymakları kalıntılarının bir kısmı, 431 yılından sonra Şensi'den Kansu'ya göçmüş olabilirler. Zira Çin kaynakları, P'ing-Liang Hunları ile Kansu'daki Tsü-kü sülâlesi arasında bağlantı kurmaktadır. Tsü-kü soyunun Kansu'da kurduğu Kuzey Liang Devleti, orada kalmış eski Hun boylarının kalıntılarına dayanır. Tsü-kü bir Hun rütbesi, bir memuriyet unvanıdır, bir soy adına dönüşür. V. Yüzyıl başında Tsü-kü

Hunlarının başkanı, Meng-sün'dür. Tibetlilere dayalı Çin devleti «Sonraki Liang'lar»ın (386-403) şiddetli saldırıları karşısında, bu Hunlar Altaylara sığınır, daha sonra geri dönerler. Kuzey Liang Devleti'ni kurmayı başarırlar. Fakat 439'da To-ba hükümdarı T'a-o bu devleti yıkar, Tsü-kü Hun boylarını dağıtır ve Tsü-kü ailesinin egemenliğine son verir. Bunun üzerine, rivayete göre, Aşına soyu Juan-Juan'a sığınır ve onların kölesi olarak Altaylarda demircilik yapar.

ALTAYLARA GÖÇ

Çin kaynakları, Tsü-kü soyunun bundan sonraki çabaları hakkında bâzı bilgiler verirler. Tsü-kü hükümdarı, To-ba'lara tutsak düşer. Kardeşleri, Gobi çölünü geçip kuvvet toplarlar ve geri gelip saldırırlar. Başarılı olamazlar. Gobi çölünü yeniden geçmek zorunda kalırlar. Buyruklarındaki oymakların yarısı bataklıklarda boğulur, 10 bin aile kalır.

Prof. Öğel, «Bobi çölünü geçme» deyimini, Kansu'dan Gobi aşılınca Altay'a ulaşıldığından, «Altay dağlarına gitme» diye yorumlar. Bu Tsü-kü soyu, 422 yılında Turfan bölgesini ele geçirip yerleşmiş görülür. Tsü-kü soyundan An-Çu, Turfan Prensi olur. Fakat 460 yılında Juan-Juan'lar Turfan'daki Tsü-kü egemenliğine son verirler. Prof. Bahattin Öğel, bunun üzerine Tsükü soyuna mensup boyların, daha önce de birkaç kez sığındıkları Altay dağları Güney eteklerine gittiklerini ve Juan-Juan himayesine girdiklerini düşünür[2].

«TÜRK BUDUN»UN MEYDANA GELİŞİ

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, Göktürklerin çekirdeğini, Kansu ve Şensi'de geçici ufak devletler kuran Tsü-kü ve Ho-lien adlı Hun boylarının kalıntıları teşkil eder. Tsü-kü soyu ile Aşına soyu arasında nasıl bir bağlantı olduğu açık değildir. Göktürk siyasal bir-

liğinin kurucusu Bumin'in ataları hakkında Çin kaynaklarının verdiği efsanevî bilgiler de konuya bir aydınlık getirmez: Kurttan türeme I-chih Ni-ssu-tu'nun büyük oğlu Na-Tu-liu, Göktürklerin atasıdır. Na-Tu-liu, soğuktan acı çeken kendi soyundan bir boyu, ateşi icat ederek ölümden kurtardığı için başkan seçilir ve Türk (T'u-küe ya da T'u-chueh) unvanını alır. «Türk», görünüşe göre, alp, bilge vb. gibi başkanın bir unvanıdır. Aşına soyu, on karıya sâhip Türk Na-Tu-liu'nun küçük karısından inen soydur. Aşına'nın oğlu, en küçükleri olduğu halde ağaca doğru en yükseğe sıçradığı için, on karıdan inen oğullarının başkanı seçilir ve A Hien (A Hsien) Şad ya da Bilge Şad unvanını alır. Türk Na-Tu-liu'nun torunu Tu-wu, «büyük yabgu» unvanını taşır. Onun büyük oğlu Bumin, küçük oğlu ise İstemi'dir. Göktürk siyasal birliği, bu iki kagan tarafından kurulur. Fakat görüldüğü üzere, bu soy kütüğü Göktürklerin kökeni hakkında bir aydınlık getirmez. Bütün söylenebilecek olan, Göktürklerin savaşlar ve yenilgiler sonucu, Kansu ve Şensi gibi Çin Kuzey bölgelerinden Altaylara göçmek zorunda kalan Hun boylarının kalıntılarından türedikleridir. Bu parçalanmış ve dağılmış boy kalıntıları, Aşına soyunun egemenliğinde «Türk budun»u meydana getirirler. Fakat henüz sayıca az ve güçsüzdürler. Juan-Juan'ların himayesine sığınırlar ve onların unagan-bogol'u, yâni bir cins köle boyu, daha doğrusu vassali olurlar.

TÜRK BOYLARI

GÖKTÜRKLER ORTAYA ÇIKTIĞINDA BOZKIRDA DURUM

Türkler ufak bir topluluk olarak Altay eteklerinde yaşarlarken, bozkır benzer topluluklarla doludur. Bu boylardan bütün bozkıra yayılmış büyük bir grup, Çin kaynaklarında ilkin Mo-tun zamanında Ting-ling diye geçer. İsa'dan sonra IV. Yüzyılda Kao-kü diye anılır. VI. Yüzyılda ise Töles adıyla geçer. Prof. Bahattin Öğel, Tölesler için «*Hun ve Göktürk aslından gelmeyen ve Mogol olmayan Orta Asya oymakları*» der[3] ve bunların dillerinin Türkçe olmakla birlikte, Hun ve Göktürklerden farklılık gösterdiğini özellikle vurgular. Prof. Kafesoğlu ise, bu görüşe karşı çıkar ve Ting-ling'ler ile Tölesleri özdeşleştirmenin yanlışlığını ileri sürer. Ona göre, en geç İsa'dan önce III. Yüzyılda Bozkırda dili Türkçe olan boylar, «z»li ve «r»li Türkçe konuşanlar biçiminde farklılaşmışlar, Batıya giden boylar «r»li Türkçeyi kullanmaya başlamışlardır. Bunlara «Ogur» adı verilir. Türkçe konuşan geniş kitle ise, «z»li lehçeyi konuşmakta devam der. Bunlara, sözcük Türk boyları anlamına alındığı takdirde, «Oğuz» denilebilir. Kafesoğlu'na göre, Ting-ling'ler, Ogur Türkleridir; Tölesler ise, Oğuz grubundandır ve Ting-ling'lerden ayrıdır. Bu nedenle Kafesoğlu, Ting-ling ve Töles topluluklarını bir sayan K. Czeglédy'yi «Türk tarihindeki normal bir akışı çıkmaza sokmak»la suçlar[4].

GÖKTÜRKLERİN DIŞINDAKİ TÜRKLER

Aslında, Çin sınırından Avrupa içlerine kadar yayılmış boylar topluluklarını etnik bakımdan zaman içinde değişmez saymak, ya da dil farklılaşmalarına gerektiğinden fazla önem vermek, bozkır boyları açısından yanıltıcı sonuçlara götürebilir. Üstelik bozkır topluluklarını, dil ve etni ölçülerine göre değil de, kendilerine çarpıcı gözüken özelliklere göre sınıflandıran Çin kaynakları yukarıdakine benzer genellemeler yapmayı hiç kolaylaştırmazlar. Örneğin, Ting-ling, Çin'e hayvan derileri ve özellikle sincap derileri getiren boylara Çinlilerin verdikleri bir addır. Teyinli (sincaplı) boylar diye Türkçeye çevrilebilir. Kao-kü'ler de, «yüksek tekerlekli araba kullanan boylar» anlamına gelir. Sınıflandırma böyle ölçülere dayanınca, bozkır boylarını zaman içinde inceleyebilmek hayli güçleşir. Nitekim Kafesoğlu'nun «Oğuz»lardan saydığı Kao-kü adlı boy topluluğu içinde, «Ogur» diye bilinen boylar da vardır. Ting-ling'lerin, yâni «sincaplı»ların iç Orta Asya'da yaşayan boyları ile Çin Kuzey sınırlarına yakın yaşayanları arasında, Ting-ling genel adına bakarak, etnik bir bağlantı kurmanın olanaksızlığını Çin kaynakları bile belirtir. İsa'dan sonra III. Yüzyıla ait bir Çin kaynağı şöyle yazar :

«Bâzıları Wu-sun'ların Batısında bulunan bu Ting-ling'leri Kuzey Ting-ling'leri ile aynı sayarlar. Fakat onlar ayrı kavim olmalıdırlar. Bundan başka, Hunların Kuzeyinde Hun-yü, Chü-shih, Ting-ling, Ko-k'un, Hsin-li* krallıkları da vardır. Kuzey Denizinin hemen hemen Güneyinde bulunan Ting-ling'lerin, Wu-sun'ların Batısında bulunan Ting-ling'lerle aynı olmadığı kesindir»[5].

---

* Prof. Öğel, başka bir yazısında «Hun-yü, Ch'ü-shih, Ting-ling, Ko-k'un (Kırgız) ve Hsin-li gibi çoğunun bugün hangi boylara tekabül ettiğini bilmediğimiz oymaklar» der (Belleten, sayı 75, s. 373).

«Ting-ling» genel adı gibi, onların devamı sayılan «Tö'es» genel adı da çeşitli etnik grupları kapsar. İranlı sayılan Alanlar, Urallı kabul edilen Wu-hun'lar (Ugor), Çin kaynaklarında Töles diye gösterilir. Bulgarlar ve Macarlara bu genel ad verilir. Oğuz grubundan Töleslerin, Ogur boyları ile karıştırılmasını «Türk tarihindeki normal bir akışı çıkmaza sokmak» diye değerlendiren Prof. Kafesoğlu dahi, Tölesler içinde Ogur boylarının bulunduğunu kabul eder[6]. Bu sınırlamalar göz önünde tutulmak koşuluyla, Ting-ling, Kao-kü ve Töles diye adlandırılan boylar arasında bir bağlantı ve akrabalık kurulabilir.

BATI TÜRKLERİ : OGURLAR

Töleslerle ve Ogurlarla bağlantılı saydığımız Ting-ling'ler, Çin kaynaklarında, Selenga havzasında bir boy topluluğu olarak gözükürler. Hun İmparatoru Mo-tun tarafından bağımlı kılınırlar. Hint-Avrupalı kabul edilen Batılarındaki yeşil gözlü ve beyaz tenli Kırgızlarla komşu ve karışmış kabul edilirler. Hunlar zayıflayınca, onlara saldırırlar ve sürülerini yağmalarlar. Hunlar arasında MÖ. I. Yüzyılın ortalarında çıkan ve Avrupa Hunlarının ayrılmasına yol açan büyük kargaşalıklar sırasında, Ting-ling'ler ve Kırgızlar ile Ho-chih (Wu-chieh = O'kut) adı ile geçen Ogur topluluğu Batıya doğru kayarlar. Ogurlar, İli vâdisi ve Balkaş kenarına gelirler. Batı'larında Kazakistan bölgesinde Kırgızlar ve onların Kuzeyinde Ting-ling'ler vardır. Talas bölgesinde yeni bir siyasal birlik kuran Avrupa Hunlarının atası Çi-Çi Tanhu, onları egemenliği altına alır. MÖ. 35 yıllarında Çi-Çi siyasal birliği dağılınca, Asya Hunlarının Tanhu'su Ho-han-yeh'e bağımlı olurlar. Çin kaynaklarında bundan sonra Kırgız, Ogur ve Ting-ling birlikte yazılır. Bu kaynaklar, Ting-ling'lerin çobanlıkla geçindiklerini, sürülerinin peşinde yer değiştirdiklerini, ünlü zerdeva kürkleri ve başka cins mavi-beyaz ve be-

yaz kürkler yolladıklarını yazarlar. Daha eski bir kaynak, «dizlerine kadar kılla örtülüdürler, vücutları ata benzer ve bunun için çok iyi koşarlar» der[7].

Bu avcı ve çoban boylar, giderek dağılırlar. Hunlar, Avrupa'ya göç edince, bozkırda onların yerini alırlar. Bunların bir kısmı, 460'larda Kazak bozkırından çıkarak Karadeniz-Kafkasya çevresine yerleşirler ve Bizans kaynaklarında Ogur adıyla anılırlar*. 370'lerdeki Avrupa Hunları gibi, sınıf farklılaşması az belirlenmiş, bir devlet kuruluşunun dışında hayli bağımsız yaşayan askerî demokratik topluluklar teşkil ederler.

DOĞU'DA KALAN ÖTEKİ TÜRKLER

Ting-ling'lerin öteki kısmı, Baykal gölü Güney ve Güneybatısında yaşarlar. Bir kısmı ise, Gobi çölü ötesine, Sarı nehir çevresine ve Çin'in Kuzey sınırına göç ederler. Buralarda Hun kalıntılarıyla ve Sien-pi'lerle birlikte bulunurlar. Çin içine girerler ve çeşitli kırımlara uğrarlar. Örneğin Çin içinde bir devlet kuran (328-352) Hun şefi Shih-lo, çekirge sürülerinin bütün ürünü yok etmesiyle başgösteren kıtlık sırasında ayaklanan Ting-ling boylarını ezer, kız ve kadınlarını tutsak alır. Daha sonra bir kısım Sien-pi boyları ile ittifak yaparlar, ama zayıflayınca onlara saldırırlar. Tibetli Fu-kien Sien-pi'leri yenip bir Çin devleti kurunca (351-394), Ti-pin adlı Ting-ling şefi, ona bağımlı olur. Ama daha sonra, Ting-ling şefi Ti-pin, Sien-pi'lerle bir-

* Bunlar Saragur, Ogur ve Onogur diye anılırlar. Macar tarihçisi Karoly Czeglédy'nin son bir araştırmasına göre, Ogurlar Avrupa'ya göçten önce de yurtlarında üç ayrı topluluk hâlinde otururlar: Doğu zümresi, Seyhun ve Çu nehirleri arasında oturan Onogurlardır. Orta zümre, bugünkü Kazak-Kırgız bozkırında yaşayan Otuz-Ogur'lar (Uturgur, Utigur) olabilir. Yayık nehri çevresinde yaşayanları ise Dokuz-Ogur'lar (Tukurgur, Kutrigur) teşkil edebilir. Ogurlar, Karadeniz kıyılarında ilk Bulgar siyasal birliğini kurarlar (İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, s. 210).

leşerek Tibetlilere karşı ayaklanır. Hatta Ting-ling'ler bir ara Çin'de ufak bir devlet kurarlarsa da, Sien-pi'ler tarafından ezilirler. Çin iç savaşlarına katılırlar. To-ba'lar güçlenince, bir kısım Ting-ling'ler 399 yılında onlara bağımlı olur. 418'de Ting-ling'lerin başka göçebe topluluklarla birlikte, Kuzeydeki göçebe topluluklarla savaştığı görülür.

Göçebe bir Türk topluluğu iken, Kuzey Çin'de güçlü bir Çin devleti kuran To-ba'lar, Hunlar gibi Ting-ling'lere de acımasız davranırlar. Onları zorla yerleştirirler, köleleştirirler ve dağıtırlar. 400-450 yılları arasında Şensi kentlerinde pek çok Ting-ling ayaklanmaları görülü. 451 yılında kudretli To-ba İmparatoru T'a-o, «Ting-ling'lerden ne kadar çok öldürülürse, o kadar hoşnut olacağını, böylece haydutlardan kurtulunacağını» söyler.

Çin kaynaklarındaki bu bölük pörçük, dağınık bilgileri aktarmaktan amacımız, Ting-ling boy kalıntıları ile Hun boy kalıntılarının Şensi ve Kansu'da aynı kaderi paylaştıklarını belirtmektir. Bozkırda boy kalıntılarından yeni boylar teşkili, çok görülür. Bu nedenle Hun kalıntıları ile Ting-ling'lerin karıştıkları düşünülebilir.

YÜKSEK ARABALI TÜRKLER

Ting-ling'lerin ardılı ve Dokuz Oğuz'ların atası sayılan bir göçebe topluluk, IV. Yyzyılda yüksek tekerlekli arabalara sâhip boylar topluluğu anlamına gelen Kao-kü'ler olarak geçer. To-ba tarihçileri onlar hakkında şu bilgiyi verirler :

«Kao-kü'ler eski Kızıl Ti*'lerin kuşağından geri kalan bölümlerindendirler. Onların ilk adları Ti-li (Ting-ling) idi. Kuzey bö'gelerde iken adları Ch'ih-lo (Töles)

* Birinci Kitap'ta Kızıl Ti'lerden söz ettik. Ti, Çinlilerin İsa'dan önce X. Yüzyılda Çin Kuzeyinde görülen bir kısım göçebe boylar topluluğuna verdikleri addır. Ak Ti'ler de vardır.

idi. Bütün Çinliler onları Kao-kü, ya da Ting-ling sayarlar. Onlar Hunlarla aşağı yukarı aynıdırlar. Fakat zamanla küçük farklar meydana geldi. Onların atası, Hunların yeğeni idi»*.

Çin kaynakları Kao-kü'lerin beş aile oymağı ile 12 boydan meydana geldiklerini belirtirler. K'i-pi, Hulü ve Piao-ho öteki boyları çevresinde toplayabilen önemli aile oymakları olarak gözükür. Fakat boylar biribirinden hayli bağımsızdırlar, aralarında bir siyasal birlik yoktur.

Çin kaynaklarından Kao-kü'lerin yaşam biçimleri hakkında şu bilgiler derlenebilir :

«Onlar beğendikleri su kenarlarında ve otlaklarda dolaşırlar. Elbiseleri deridendir. Hububat ve şarapları yoktur. Düğünde çiğ et yenilir ve kısrak kımızı içilir. Sığır ve koyun gibi hayvanları Juan-Juan'larınkilerle aynıdır. Yalnız arabaları yüksek ve tekerlekleri büyüktür.

Hayvanlarına birer mülkiyet damgası vururlar, bir hayvan yabancı bir halka karışırsa, onu hiç kimse mülkiyetine geçiremez.

Temiz değildirler. Kadınlar koyun kemiklerini deriye sararlar ve bunu saçlarına dolandırarak baş süsü diye taşırlar.

Ölüler, hayatta olduğu gibi, yayı eline, kılıcı beline ,mızrağı sol kol mafsalına yerleştirilerek mezara gömülür».

Kao-kü'ler de Göktürkler gibi kurttan türediklerine

---

* Prof. Bahattin Öğel, yeğen'den çok damat deyiminin uygun düştüğünü söyler ve Kao-kü'lerin Hunlardan farklılaşmalarına dikkati çeker: «Bu belge bizim başlangıçtan beri kanıtlamaya çalışageldiğimiz iddialarımızı doğrulamaktadır. Tingling ya da Töles grubu, Hun grubundan ayrı idi. Aynı ayrılığa Göktürklerle Uygurlar arasında da rastlıyoruz. Çağatay lehçeleriyle Oğuz lehçelerinin arasındaki farklar nereden geliyor?» (İlk Türk Boyları, Belleten 48, s. 812).

inanırlar. Efsaneye göre, Hun Tanhusu'nun iki kızı vardır. İyi ve zeki kızlardır ve halk onları tanrı (göksel) sayar. Hun Tanhu'su, «Kızlarımı Tanrı ile evlendireceğim» der ve Kuzeyde insan bulunmayan bir yerde yüksek bir tepecik yaptırarak kızları üstüne kor ve onları kabul etmesi için Tanrı'ya yakarır. Aradan üç yıl geçer, anaları kızları yanlarına almak isterse de Tanhu râzı olmaz. Bir yıl daha geçer. İhtiyar bir kurt meydana çıkar. Gece gündüz tepeyi bekleyip ulur. Tepeciğin altında kendine bir in yapar ve orada uyur. Kurt bir türlü gitmez. İki kızdan küçüğü şöyle konuşur :

— Babamız Tanrı ile evlenmek için bizleri buraya bıraktı. Şimdi de kurt geldi. Belki bu Tanrı tarafından yollanmış kutsal bir hayvandır. Ben aşağıya inip onun karısı olacağım.

Büyük kız heyecanla bu fikre karşı çıkar :

— Bu pis bir hayvandır, annem babam buna râzı olmaz.

Küçük kız dinlemez, aşağıya iner. Kurdun karısı olur, gebe kalır ve çocuklar doğurur. Kao-kü'ler onların soyundan inerler. Bu nedenle onların şarkıları, bugün bile kurtların ulumasına benzer.

Kao-kü'ler, Gök Tanrı'ya at kurban ederler. Başka bozkır boylarında da görüldüğü üzere, gök gürlemesinden ve yıldırım çarpmasından çekinirler. Bunu, Gök Tanrı'nın kızgınlığı sayarlar. Gök gürleyince, bağırarak semaya ok atarlar. Sonra o yeri bırakıp dağılırlar. Ertesi yıl atlar semizleyince, gök gürleyen yere yeniden gelip bir koyun kurban ederler. Bir kadın şaman, Gök'ü yatıştırmaya çalışır. Erkekler atla yerin etrafında dönerler. Bir kişiyi yıldırım çarpınca da, bütün topluluğun bir felâkete uğrayacağından korkulur ve törenler düzenlenir, kurbanlar sunulur. Yıldırım düşen yerin çevresinde, erkekler at üzerinde dönerler. Bu törenlerde, erkek-kadın herkes bulunur. Yıldırım çarpmasından ölen kişinin soyu, acı acı ağlar, ötekiler ise şarkı söyler, dans eder, müzik âletleri çalar.

UAR-HUNLAR VE AK HUNLAR

Çin kaynakları Kao-kü'lerden söz ettikleri sırada, Çin'de yerleşik bir devlet kuran To-ba'lar giderek güçlenir. To-ba'lar, bozkır boylarını acımasız biçimde ezerler. O sıralarda bozkır topluluklarının en güçlüsü Juan-Juan denilen Uar-Hun göçebe boylarıdır. Hun, Mogol, Kao-kü vb. bozkır topluluklarını biraraya getiren bu siyasal birliğin çekirdeğini, Mogol sayılan Uar'lar ile Hunlar teşkil ederler. Juan-Juan, onlara Çinlilerin verdiği bir addır ve «daima kıpırdayan küçük çirkin böcekler» anlamına gelir. Juan-Juan başbuğu Şe-lun, bozkırda egemenliğini genişleterek 394 yılında Tou-tai Kohan (Yöneten ve Büyülten Kagan) unvanını alır*. Bozkır kökenli Çin devleti To-ba, Juan-Juan'ları yok etmek için 150 yıl süren çetin bir mücadele verir. Juan-Juan'lar birçok kez parçalanırlar, dağılırlar, zayıflarlar ve toparlanırlar. Bu arada bir Uar-Hun grubu daha 350'lerde Batıya gider, Kazak bozkırına göçmüş Hunları yerlerinden çıkartır ve Avrupa'ya göçürtür. Ama onların peşinden gitmez, Seyhun ve Ceyhun nehirlerini geçerek Afganistan Kuzeydoğusuna (Toharistan) yerle-

---

* Japon türkologu Shiratori, bozkırda kagan unvanının ilk kez Juan-Juan Şe-lun tarafından kullanıldığını ileri sürer (Belleten, sayı 36, Kagan Unvanının Kökeni). Eberhard, han ve kagan unvanlarının daha önce bozkırda kullanıldığını belirtir. Han, bir boylar topluluğunun, bir budunun şefidir. Hunların Tanhu'su gibi bir boy ve budunlar topluluğunun şefi değildir. Kagan deyimi de, «Ş'u-k'o-han» gibi bileşik biçimde geçer. Fakat o da «han»dan farksız bir unvandır (Belleten, sayı 35, s. 332). Cengiz bile «imparator» olmadan önce «han» seçildiğinde ufak bir göçebe Mogol topluluğunun, yetkileri çok sınırlı şefi idi ve bir devlet başkanı değil idi. Şe-lun'un kaganlığı da benzer bir durumdur.

Juan-Juan, To-ba İmparatorunun onlara hakaret için verdiği bir addır. Onlar kendilerine «erguvan» anlamına geldiği sanılan bir ad verirler. Hükümdar soyu Mu-gu-lû, kel kafalı demektir. Suya taparlar ve ellerini, elbiselerini ve kapkacaklarını yıkayarak suyu kirletmekten kaçınırlar.

şir. Daha önce Hunların baskısıyla Çin Kuzeyinden atılan Hint-Avrupa kökenli, yeşil gözlü Yüe-çi'ler buraya gelmiş, İskender'in Grek egemenliğine son vermiş, greko-budist kültürü geliştiren Kuşan sülâlesini kurmuştu. Onun yerini 367'ye doğru, İran kökenli sanılan Kidarita sülâlesi alır. Uar-Hunlar bu egemenliğe son verirler. Kidarita'ları Batıya iterek genişlerler ve onlardan Heftal* (Ak Hun) diye bilinen bir soy, yerli boylarla ittifak kurarak ve onlarla karışarak egemenliğini Semerkant içlerine ve Çu nehri bölgesine yayar.

Çin Kuzeyinden Çu-Seyhun bölgesine kadar geniş bir alanda dağınık biçimde yaşayan Kao-kü'ler, güçlü To-ba ve Ak Hun devletleri arasında ve Juan-Juan baskısı altında kalırlar. Bu üç kuruluş tarafından zaman

---

* Heftalitler, Çin kaynaklarında Hua-gou ve sonra Ye-Da diye geçer. Hua-gou hakkında Çin kaynakları şu bilgiyi verir: İyi binici ve nişancıdırlar. Başlarında ağaçtan yontulmuş, altın süslü sığır boynuzu taşırlar. Kardeşlerin ortak bir karıları vardır. Ana-babanın ölümünde, oğullar kulaklarından birini keserler. Sonraları bunlar Ye-Da diye adlandırıldılar. Ye-Da'lar için şunlar yazılıdır: «Âdetleri hemen hemen Türklerinkine benzer. Kardeşler, ortak tek bir kadına sâhiptirler. Sırayla yatarlar. Adamlardan biri kadının odasına girdiği zaman, işaret olarak elbiselerini dışarıya asar. Bir çocuk doğduğunda büyük kardeşe ait olur. Zenginlerin mezarına taş yığılır, fakirler toprağa gömülürler. Hiç kardeşi olmayan adamın karısı başında bir boynuz taşır. Kardeş sayısı ölçüsünde boynuz artırılır. Deve ve atları çoktur» (Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 99 ve 105). Fakat bunlar helenizm ve budizm kültürlerinin birleştiği Afganistan'da yerli boylarla kaynaşarak İran ve Orta Asya içlerinde genişleyen güçlü bir devlet kurarlar. Bir Çin gezgininin 520 yılında yazdığına göre, yine de göçebeliği bırakmazlar. Fakat Heftalit hükümdarı, yün halılarla kaplı çok büyük bir çadırda yaşar, altın işlemeli ipek elbiseler giyer. Altın bir tahtta oturur. Hatun da yerlerde sürünen altın işlemeli ipek elbise giyer ve beş renkli değerli taşlarla süslü, sekiz ayak uzunluğunda bir boynuz taşır. Kanlı et yiyicisi ve acımasızdırlar. Bizans kaynağı ise, Heftalitlerin Hun olduklarını, fakat öteki Hunlardan uzakta yaşadıklarını, onlara karışmadıklarını, onlar gibi göçebe ve çirkin olmadıklarını yazar.

zaman cezalandırılır, bağımlı kılınır ve ezilirler. «Türk budun» da o sırada Altaylarda Juan-Juan'lara bağımlı önemsiz bir boy topluluğu olarak varlığını sürdürür ve Çin kaynaklarında Türklerin adı henüz geçmez. Dokuz Oğuz'lar ile Uygurların atası olan Kao-kü'lerin nasıl ezildiği ise, uzun uzun anlatılır.

BAĞIMSIZ TÜRK BOYLARI

Bozkır koşullarını daha iyi tanıyabilmek ve değerlendirmek bakımından, Çin kaynaklarının Kao-kü'ler hakkında verdikleri bilgiler, insan zaman zaman kendisini Çin tarihi okuyor sansa da, yararlı olabilir. To-ba resmî tarihi, Kao-kü'ler için ilk kez özetle şu bilgileri verir :

«Boyları kuvvetli ve çok idi. Juan-Juan'larla daimî düşmanlık güttüler. Çin Devleti'nde daima haydutluk ettiler. İmparator onlara bizzat saldırdı ve bütün boylarını bozguna uğrattı. Turfan yakınlarına kadar ilerledi, onları bir kez daha yendi. İnsan, at, sığır, keçi olarak 200 binden fazla yağmada bulundu. Geri kalanlarını Kurt dağında cezalandırdı, yendi. İmparator, buraları gezerek şereflendirdi. Doğu ve Batı yollarını ayrı ayrı izlemelerini generallerine buyurdu. Kendisi de altı orduyu hareket ettirerek, orta yoldan gitti. Bir suyun Batısında bulunan Kao-kü boylarını çabucak hırpaladı. Bütün ordular aynı zamanda bulut gibi birleştiler. Onların ayrı halkalardan kurulu, otuzdan çok birliğini yendi. Çin generalleri, Kuzeybatıya gidip Gobi çölü içinde 500 kilometreden fazla ilerleyerek geriye kalan ve dağılmış bulunan yedi Kao-kü boyunu bir kez daha yendiler. Bütün oymaklar korku içinde titremekte idiler.

İmparator bir av şenliği (sürek avı) düzenleyince, onları ayı kuşatan atlılar olarak kullandı. Kao-kü atlıları, çevresi 300 kilometreyi aşan bir çember yaptılar. Çemberin içinde kalan hayvanları, P'ing-ch'eng'e

kadar sürdüler. Başarı üzerine İmparator, Kao-kü'ler için bir geyik bahçesi yaptırdı.

Kısa bir süre sonra, onlardan Ts'ih-li chien, kendi topluluğu ile birlikte Çin egemenliğine girdi. Ona 'Kuvveti Yaya Olan General' unvanı verildi*. Ayrıca askerî müfettiş atandı. Onu K'i-pi adlı Kao-kü boyu izledi. Bu boyun beyine 'Uzaklara Kuvvet Gönderen General' unvanı bağışlandı».

Görüldüğü üzere, *boyların herbiri bağımsız hareket etmekte*, kendi isteğiyle gelip Çin egemenliğine girmektedirler. Kaynaklar bundan sonra Kao-kü'lerin Hu-lü oymağı hakkında bilgi verir:

«Juan-Juan şefi Şe-lun yenilince, boylarını toplayarak Gobi çölü Kuzeyine gider. Hu-lü oymağı şefi Pei-holi fırsattan yararlanmak ister:

— Şe-lun'un yeniden topladığı askerler güçsüzdür ve atları da azdır. Onun işine bakmak şimdi kolaydır.

Hu-lü şefi, oymak üyelerini toplayıp Şe-lun'a baskın düzenler. Fakat kolay zafer onları körleştirir. Başlarına bir felâket gelebileceğini düşünmezler. Şe-lun oymaklarının çadırlarını dağıtırlar. Karılarını ve kızlarını alıp rahat bir uykuya dalarlar. Uyanmak, hatırlarına bile gelmez. Yüksek bir yere çıkan Şe-lun durumu görür. Kaçan ve dağılan savaşçılarını toplayarak bin kişiyle baskın yapar. Hu-lü oymağının büyük kısmını öldürür. Geri kalanlar, şefleri Pei-ho-li ile birlikte gelip Çin'e (To-ba) teslim olur. Bu Kao-kü beyine 'Meng-Fu Kontluğu', soyluluk unvanı olarak verilir».

Kont unvanlı bu soylu bey, Çinlilerin (To-ba'lılar) çok övdükleri bir kişidir. Kaynaklar onun üstün bir savaşçı olduğunu yazarlar. Ağlayan çocukları korkutmak için:

---

* Çin, boyları ile birlikte hizmetine giren bozkır beylerine, çeşitli unvanlar dağıtır, ödenek verir. Çin unvanları taşımak, bozkırda prestij sağlar.

— Pei-ho-li geliyor, derlermiş ve çocuk derhal susarmış.

Bekâr genç kızlar, şöyle şarkılar söylerlermiş:

«— İyi bir koca arıyorsanız, aradığınız Pei-ho-li gibi olsun!»

Kao-kü'lerin Hu-lü boyundan bu beyin, falcılıktaki başarısıyla To-ba sarayında tutulduğu anlaşılır. Pei-ho-li'nin şamanlıkla ilişkisi olup olmadığını bilmiyoruz, fakat mutluluk ve felâketi önceden bilme yeteneğine sâhiptir. «Elli fal çubuğu»nu çok iyi kullanır. Bu yeteneğiyle, sarayda büyük saygınlık kazanır. Ona değerli armağanlar bağışlarlar. Küçük oğlunun saray hizmetine girmesine izin verirler. Pei-ho-li ölünce, To-ba İmparatoru çok üzülür. Çin töreniyle gömülmesini buyurur ve öldükten sonraki (posthume) adı «sâdık ve kuvvetli kral» olur.

Belge, bu bozkır soylusunun hayli Çinlileştiğini ve kendine ait Hu-lü oymağı ile birlikte Çin (To-ba) hizmetine girdiğini gösterir. Soylu Hu-lü oymağının daha önce başarısız bir savaş verdiği ve Şe-lun'un Juan-Juan'larına bağımlı (unagan-bogol) olduğu anlaşılır. Çin kaynaklarında oymak, «Şe-lun Hu-lü» adıyla geçer. Bu deyim, Hu-lü oymağının doğrudan doğruya Juan-Juan şefine bağlandığını, ona vergi ve hizmet getirdiğini belirtir. To-ba İmparatoru, IV. Yüzyıl sonlarına doğru, Juan-Juan'ları cezalandırır. Birçok Juan-Juan boyu kaçarsa da, Şe-lun Hu-lü ve daha başka Juan-Juan şefleri, To-ba'lara tutsak düşer. Tutsak düşen oymaklar bölünerek To-ba boyları arasında paylaştırılır. Onlar, unagan-bogol olarak To-ba boylarına angarya hizmet getirirler. Unagan-bogol oymaklar, bir bütün hâlinde tutulmaz, bölünerek efendi boylara dağıtılır. Bozkırda sınıf farklılaşması doğmadan önce bile, akrabalık ilişkilerini ve oymak dayanışmasını zayıflatıcı, soylu ve köle boylar ayırımını yaratıcı mekanizma böylece işler.

UYGUR BOYU

Uygurların atası sayılan «Yüan-ho» boyu hakkında verilen bilgi, boyların parçalanıp yeni boylar kurulması sorununa daha bir aydınlık getirir. Bu Uygur oymağı, Kao-kü'lerden sayılır. Fakat başlangıçta Kao-kü'lerin beş aile oymağı ve oniki boyu arasında adı geçmez*. Adı, sonradan bir Wu-pin oymağı ile birlikte Kao-kü boyu olarak gösterilir. To-ba resmî tarihi şöyle yazar:

«Çin generali, 20 bin atlıyla Kuzeye gitti ve Kao-kü'lerin geri kalan boylarından Yüan-ho ve Wu-pin'lere saldırdı. Ve onları parçaladı. Fakat Kao-kü'ler çok kaba ve vahşi bir soy oldukları için itaat altına alınamazlardı. Bu nedenle, çeşitli yeni oymaklar teşkil edildi».

Demek ki, boy dayanışması tehlikeli bulunur ve aynı atadan inen topluluk arasındaki kan bağını ve dayanışmayı zayıflatmak için, boylar parçalanır ve yeni yapay boylar kurulur. Bu parçalama ve yeni yeni boylar teşkili, unagan-bogol kurumu ile birlikte, bozkırda sınıfların meydana çıkmasında önemli bir rol oynar. Bundan başka, unagan-bogol kurumu ve boyların dağıtılarak efendi boylar tarafından paylaşılması, ayrı etnik grupların kaynaşmasını kolaylaştırır. Bununla birlikte, bağımlılık durumları genellikle sürekli olmaz, sık sık ayaklanmalar ve ayrılmalar görülür.

BİR MOGOL SOYLUSU, TÜRK BOYLARINI ÖRGÜTLÜYOR

Çin kaynakları, Kao-kü — Juan-Juan ilişkileri hakkında şu bilgileri verir:

Şe-lun ve kardeşi Ko-t'o-kan 395 yılında, kendile-

---

* Bu durum, bozkırda boylar birliklerinin ne kadar geçici ve değişken olduğunu bir kez daha kanıtlar. Bu Uygur boyu, Çin kaynaklarında Hoei-ho, Vei-ho, Hui-ho, Huei-hu, Wei-wu vb. gibi çeşitli adlarla geçer.

rine ait oymakları alarak babalarından ayrılırlar ve Batıya giderler. Çin hafif suvari birlikleri, iki kardeşi kovalarlar. Ordos bölgesinde bir dağda sıkıştırıp Ko-t'o-kan'ın kafasını keserler ve oymaklarını yok ederler. Şe-lun geri kalan birkaç yüz kişiyle birlikte kaçarak bir bozkır egemenine sığınır. Bu egemen, Şe-lun'u ona ait otlakların Güney sınırında bir yere yerleştirir. Fakat Juan-Juan şefine güvenmediği için, bu şef, dört oğluna Şe-lun'u denetim altında tutma buyruğunu verir. Ama Şe-lun yandaşlarını toplayarak onları adamlarıyla birlikte ele geçirir. Sonra başka bir yere gider. Şe-lun, bu yeniden güçlenişinde Kao-kü'lerin Hu-lü boyuna dayanır. Demek ki, Türk Hu-lü boyu, Mogol sayılan Juan-Juan şefinin buyruğundadır.

To-ba kaynağı, Şe-lun'un Kao-kü boylarını zorla kendine bağladığını belirtir :

To-ba İmparatoru, bir generalini Şe-lun ile ittifak hâlindeki boylara saldırmak üzere yollar. Şe-lun yardım için atlılarını gönderir. Fakat bu kuvvetler yenilirler. Şe-lun, çölün Kuzeyine kaçar. *Kao-kü'lere saldırarak onların yaşadıkları yerlerin derinliklerine girer. Ve bütün oymakları birleştirir. Böylece onun korkunç kuvveti olgunlaşır. Kuzeye gider ve yeni bir ordu düzeni kurar.*

Bu bilgiden anlaşıldığına göre, Juan-Juan Şe-lun birleştirdiği ve askerî bakımdan örgütlediği Kao-kü boylarına dayanarak bozkırda önemli bir güç olur. Nitekim VI. Yüzyılda Göktürk Aşına soyu da Töles (Kao-kü) boylarını örgütleyerek bozkırda büyük bir güç hâline gelir. Fakat bu siyasal birleşme ve askerî örgütlenme, genellikle çok uzun sürmez. Çatışmalar başlar.

Şe-lun, Kao-kü'ler içinde çıkan bir ayaklanmadan yararlanır. Kao-kü Ch'ih-lo-hou, kendi başkanına isyan eder ve adamlarıyla birlikte Şe-lun'a katılır. Kao-kü boylarını ikisi birlikte yenerler. Bunun üzerine Şe-lun, onu, Kao-kü'lere başkan yapar. Ne var ki, Şe-lun'un 411 yılında ölümünden sonra durum değişir: Şe-lun'un

oğlu ile Juan-Juan şefi Pu-lu-ch'en, Kao-kü başkanının evine giderek küçük karısıyla cinsel ilişkide bulunurlar. Bu kadın düşüp kalktığı Juan-Juan şeflerine kocasının başka bir Juan-Juan soylusu olan Ta-tan'ı başa geçirmek istediğini bildirir. Ta-tan'ın, kocasına güven ve bağlılık belirtisi olarak altından at dizgini gönderdiğini açıklar. Bunu öğrenen Pu-lu-ch'en 8 bin atlıyla Kao-kü başkanını kuşatır. Kuşatılan başkan bütün eşyasını yakar ve kendini de bıçakla öldürür. Fakat Ta-tan harekete geçerek Şe-lun'un oğlunu ve Pu-lu-ch'en'i yakalar, iple boğdurur ve egemenliği ele geçirir. Bununla birlikte Juan-Juan ve Kao-kü ilişkileri kısa sürede bozulur. Yarı bozkır savaşçısı, yarı Çin İmparatoru olan To-ba hükümdarı T'a-o (424-452), Juan-Juan'lara karşı açtığı acımasız seferlerde, Kao-kü askerî gücünden yararlanır.

428 yılında Ta-tan on binden çok atlıyı oğlunun komutasında Çin sınırına yollar. Bu atlılar, Çin sınır halklarını soyar, öldürür ve kaçar. Çinliler o sırada kendilerine bağımlı bulunan Kao-kü boylarını Juan-Juan'ları cezalandırmak üzere yollarlar. Kao-kü'ler, Juan-Juan'ları yenerler.

430 yılında To-ba İmparatoru, Juan-Juan'ları kesin bir yenilgiye uğratmak üzere, büyük bir saldırıya girişir. Orhun bölgesine, Juan-Juan karargâhına ulaşmak üzere Gobi çölünü geçer. Ta-tan'ın Doğu boylarını yöneten kardeşlerini yener. Ta-tan, İmparatorun ilerlediğini işitince, yıldırımla vurulmuşa döner. Adamlarını toplar. Çadırlarını yakar. Bütün izleri yok edip Batıya gider. Nereye gittiği bilinmez. Başsız kalan Juan-Juan'lar dört bir yana yayılırlar. Dağ vâdilerine sığınıp saklanırlar. Hayvanları ve malları kırda dağınık olarak sâhipsiz kalır. İmparator T'a-o, dağınık boyları cezalandırmak amacıyla Orhun bölgesini tarar, Kırgız ülkesine kadar uzanır. Batıya kaçan Juan-Juan şefini kovalama görevi ise, Kao-kü boylarına verilir:

«Kao-kü oymaklarının hepsi birleşerek Ta-tan'ı ye-

nilgiye uğrattılar. Ta-tan'ın boyları yavaş yavaş Doğuya geri dönerek To-ba'lara teslim oldular. 300 bin kişiden çok idiler. Pek çok baş da savaş alanında kesilmiş idi. Bir milyondan fazla at elde edilmiş idi»*.

Fakat hemen sonra Kao-kü'lerin «Doğu oymakları»**nın Çin'den uzaklaşarak Ta-tan'a kaydıkları anlaşılır. Bunlar, neresi olduğu saptanamayan I-ni-po adlı bir yere gidip toplanırlar. İmparator T'a-o, bunları cezalandırmak için yine Çin egemenliğini tanıyan Kao-kü boylarından yararlanır. Onlardan on bin atlı toplar. Çin ve sâdık Kao-kü birlikleri, I-ni-po'ya kadar ilerlerler. Doğu Kao-kü oymakları, Çin ordusunu görünce, savaşmaktan vazgeçip teslim olurlar. Bunun üzerine Ta-tan'ın oymakları zayıflar. Juan-Juan şefi hastalanır ve ölür. Çin, teslim olan Doğu Kao-kü oymaklarını çölün 500 kilometre kadar Güneyinde bir yere yerleştirir.

Çin egemenliğinde Kao-kü'ler bir miktar tarım yapmayı öğrenirler ve savaşsız bir dönem geçirirler:

«Kao-kü'ler su ve otlakları izleyerek hayvanlarını otlattıklarından ve savaş olmadığından rahat ettiler. Birkaçyıl sonra yavaş yavaş hububat yemeyi öğrendiler. Her yıl gelerek Çin'e haraç sundular. Memleketlerinde atlardan başka sığır ve koyunlar da ucuzladı. Keçe ve deri varlıkları çoğaldı»[8].

Bundan sonra Çin kaynakları, 430 yılından 471 yılına kadar Kao-kü'ler hakkında bilgi vermezler. Çin egemenliğinde az çok barış içinde bir dönem geçirdikleri düşünülebilir. To-ba İmparatoru Hong II. (471-499) döneminde, Çin egemenliğindeki beş boyun Gök Tanrı'ya kurban sundukları belirtilir. Ayrı ayrı yaşayan beş

---

* Rakamlar, abartmalı olabilir.

** Prof. Öğel'e göre, bâzı Kao-kü boyları İli nehri kıyılarında bulunmakta, hatta Seyhun nehrine kadar uzanmakta idi. «Doğu oymakları» denen topluluk ise. Turfan'ın Güney ovalarında oturan boylar olabilir (Belleten, sayı 48, s. 820, İlk Töles Boyları).

boy, kurban töreni için biraraya gelirler. Törene İmparator Hong II. de katılır:

«Beş boy Kao-kü'leri toplanarak Gök'e bir kurban verdiler. Birkaç on bin kişilik büyük bir kalabalığı biraraya getiren bir toplantı yapıp bu arada at yarışları da düzenlediler. Kurban kestiler ve gezinerek şarkı söylediler. Bu, hoş ve neşe veren bir âdettir. En eski atalardan beri bile böyle büyük bir bayram yapılmadığını söylerler. İmparator da bayramı onurlandırınca, herkes sevindi».

YÜKSEK ARABALI TÜRKLERİN İLK SİYASAL BİRLİĞİ

Bununla birlikte, Çin ile iyi ilişkiler devam etmez. İmparator, Güney Çin'e karşı giriştiği yıpratıcı seferlere Kao-kü boylarının da katılmasını ister. Kao-kü boyları, Güneye gitmek istemezler. Kendilerine Kao-kü'lerin Piao-ho oymağından birini başbuğ yaparak Kuzeye çıkarlar ve ayaklanırlar. Çinliler kovalarlar ve onları yenilgiye uğratırlar. Kao-kü'ler, Juan-Juan egemenliğine girerler. Fakat sonradan pişman olarak geri dönerler ve yine Çin'e teslim olurlar.

Görüldüğü üzere, Juan-Juan ya da To-ba baskısı altında bocalayan hayli bağımsız boylar söz konusudur. Bu bağımsız boylar, savaşlar ve Gök Tanrı'ya kurban nedeniyle biraraya gelirler. Savaşta ortak bir başbuğ seçerler. Fakat barışta özerkliklerini korurlar. Bir kısmı Çin egemenliğine girerken, ötekiler Juan-Juan egemenliğine girer, ya da daha uzaklarda bağımsız yaşar. Bir Kao-kü siyasal birliğinden söz etme olanağı yoktur. Ufak bir siyasal birlik kurma denemesini, Kao-kü'lerin oniki boyundan Fu-fu-lo'lar yapar. Fu-fu-lo boyu, Juan-Juan egemenliğindedir. 497 yılında Juan-Juan şefi Tu-lun, Çin'e saldırır. Fu-fu-lo boyunun beyi, buna karşı çıkar. Sözünü dinletemeyince bu bey, oymaklarını alarak Batıya gider ve orada Juan-Juan'lara is-

yan eder. Tu-lun onları kovalar ve cezalandırmak isterse de başarılı olamaz. Herhalde daha başka katılmalarla güçlenen Fu-fu-lo beyi, amcaoğlu ile anlaşır. Buyruklarındaki oymakları paylaşarak ikisi bir siyasal birlik kurarlar. Fu-fu-lo beyi, «büyük imparator» anlamına gelen bir unvan alır ve Kuzeyde karargâhını kurar. Amcaoğlu ise, daha ufak bir unvan alarak Güneye yerleşir. Böylece bir kısım Kao-kü boylarını biraraya getiren ilk Kao-kü siyasal birliği doğar. Orta Asya ticaretini ellerinde tutan İran kökenli Soğd'lu tüccarlarla ilişkiler kurarlar, bu tüccarları hizmetlerinde kullanırlar. Örneğin 491 yılında, To-ba sarayına elçi olarak Soğd'lu tüccar yollarlar, haraç sunarlar ve Çin İmparatorundan Juan-Juan'lara saldırmak için izin isterler:

«— Juan-Juan'lar Çin İmparatorunun arazisinde hayli haydutluk yaptılar. Onları tehdit ettikse de dinlemediler. Biz de ayaklandık ve buraya geldik. Bağımsız olduk. Şimdi Çin İmparatoru için Juan-Juan'ları cezalandırarak bu engeli kaldırmalıyız».

Fakat bu ilk siyasal birlik denemesi, Ak Hun (Heftalit), Juan-Juan ve Çin baskısı altında güçlükler içinde geçer. Uar-Hun kökenli Heftalitler, daha önce de belirttiğimiz üzere, Doğu Afganistan'da yerli boylarla kaynaşarak güçlü bir devlet kurarlar. Tarım ovası kentlerindeki bütün ufak devletçikleri egemenliklerine alırlar. Orta Asya ticaret yolunun denetimi için Çin'le mücadele ederler.

İşte ilk Kao-kü siyasal birliği, bu güçlü Ak Hun Devleti'nin Kuzeyindedir. Ak Hunlar, ilkin Kao-kü siyasal birliğinin Güney bölümünü çökertirler. Güneydeki «küçük kral» öldürülür, oğlu Mi-wu-t'u tutsak alınır ve Güney Kao-kü boyları parçalanarak dağılır. Dağılan boy'arın bir kısmı Juan-Juan'lara, ötekiler To-ba'lara sığınır. Kuzeydeki Kao-kü birliği de iç karışıklıklar ve Ak Hun baskısı altında bocalar. «Büyük kral» olan eski Fu-fu-lo boyu beyinin büyük oğlu, babasının öteki karılarıyla cinsel ilişki kurar, babasını öldürmek

için plan hazırlar. «Büyük kral», bunun üzerine oğlunu öldürür. Fakat yönetimindeki oymaklar, «büyük kral»dan hoşnut değildir. Ayaklanarak onu öldürürler. Pa-li-yen adlı bir Kao-kü beyini başa geçirirler. Fakat o da başarılı olamaz. Ak Hun saldırısı üzerine, oymaklar ayaklanarak onu öldürürler. Ak Hun destekli Mi-wu-t'u başkan olur. O, Çin'le iyi ilişkiler kurmak ister. 7 at, 10 deve ile altın ve gümüşü haraç olarak Çin'e yollar. Karşılığında 60 parça ipekli verilir.

Mi-wu-t'u, ticaret yolunu keserek To-ba'ları uğraştıran Juan-Juan'larla savaşır. İlkin Juan-Juan şefi Fu-t'u ile yaptığı savaşta yenilir. Fakat Çin ordusu gelince Juan-Juan'lar korkup kaçarlar. Bunu öğrenen Mi-wu-t'u, onların peşine düşer. Juan-Juan'ları ağır bir yenilgiye uğratır ve Juan-Juan şefi Fu-t'u'yu öldürür. Onun saçını kesip Çin komutanına yollar. Altın, gümüş, samur ve deri haraç sunar. Karşılığında bir takım müzik âleti, 80 kişilik bir saz kurulu ve çeşitli ipekli kumaşlar armağan verilir. Ne var ki, yeni Juan-Juan şefi ile yaptığı bir savaşta Mi-wu-t'u yenilir, tutsak düşer. Başı yere sürünecek biçimde iki bacağından bir atın eyerine bağlanır ve sürüklenerek öldürülür. Juan-Juan şefi, Mi-wu-t'u'nun kafatasını vernikleyerek kendisine şarap kadehi yapar. Mi-wu-t'u'nun dağılan boyları Ak Hunlara sığınırlar.

Birkaç yıl geçince, Ak Hunlar Mi-wu-t'u'nun küçük kardeşi İ-fu'nun Kao-kü'lerin başına geçmesine izin verirler. İ-fu, Çin'le ilişki kurmaya çalışır. Çin, ona «Batıyı Koruyan General ve Batı Denizi Eyaletinin Devlet Açan Kontu» unvanını verir. İ-fu, Juan-Juan şefini yenilgiye uğratır. 520'lerde Çin'e elçi gönderip haraç sunar. Karşılığında kırmızı boyalı, perdeli ve yastıklı elle çekilen bir araba ister. Ayrıca birer mahmuz, kumaştan yelpaze, beş vernikli kapı, on davul boynuzu (tokmak) vb. gönderilmesini diler.

İ-fu, Juan-Juan'larla yeniden savaş yapar, fakat

yenilir. Yenik İ-fu'yu, küçük kardeşi öldürür ve yerine geçer. Bu yeni Kao-kü şefi de, Juan-Juan'lar tarafından yenilgiye uğratılır. Oğlu kaçarak To-ba Devleti'ne sığınır ve orada ölür. Dokuz Oğuz ve Uygurların atası sayılan Kao-kü'ler hakkındaki bilgiler böylece sona erer. Göktürklerin adı duyulmaya başlar.

Bu ayrıntılı bilgileri, Göktürkler ortaya çıktıkları zaman, bozkırın durumunu belirtmek için verdik. Kao-kü boyları, bozkıra yayılmıştır, fakat bir siyasal birlik kurmaktan uzaktır. Aralarında boğuşmakta, sık sık unagan-bogol durumuna düşmekte, Çin politikasının aracı olmaktadır. Öte yandan, Çin'in lüks tüketim mallarına karşı bozkır beyleri arasında büyük bir istek vardır. Çin'e haraç sunmak, bu lüks maddeleri sağlamayı amaçlayan bir cins ticarî değişimdir.

GÖKTÜRKLER TARİH SAHNESİNE ÇIKIYOR

Altaylarda Juan-Juan'a bağımlı olarak demircilik yapan Göktürkler, bu sıralarda Bumin (Çincede T'umen) yönetiminde güçlenerek Doğuya, Çin sınırına doğru gelirler. Çin kaynakları onlardan şöyle söz eder:

«*Bumin'in oymakları yavaş yavaş çoğaldılar ve Çin sınırına geldiler. Pamuklu ve ipekli kumaşlar almak ve böylece Çin İmparatorluğu ile ilişkiler kurmak istediler*».

ÇİN'LE İŞBİRLİĞİ YAPARAK GÜÇLENİRLER

Bumin'in oymakları Çin sınırına geldiğinde, Toba Devleti, daha önce anlattığımız üzere, çökme yolundadır. Devlet, Batı ve Doğu olarak ikiye ayrılmıştır. Batı To-ba Devleti, Doğu To-ba (Ch'i ya da Ts'i sülâlesi) Devleti ile mücadelededir. Juan-Juan'lar Doğu Toba'yı desteklemektedir. İç ve dış karışıklıklar içinde boca'ayan Batı To-ba, rakip devletin ve Juan-Juan'ların baskısını dengelemek için, Çin sınırında gözüken Göktürk oymaklarıyla ilişki kurmak ister. Kansu'daki kervan yolu üzerindeki bir ticaret kentinde yaşayan ve Çinli olmayan bir kişiyi 545 yılında Bumin'e elçi olarak yollar. İyice zayıflamış da olsa, bir Çin devletinden elçi gelmesi, yeni yeni güçlenen Bumin'in oymaklarını çok sevindirir. Şöyle konuşur'ar:

«— Bugün büyük bir memleketin elçisi bize gelmiş bulunuyor. O halde siyasal kuruluşumuz, çabucak büyüyecektir».

Bumin, 546 yılında oymaklarının türlü ürünlerini sunmak üzere Batı To-baya elçi yollar. Bu sırada, artık Töles adıyla göreceğimiz Kao-kü'ler, Juan-Juan'lara saldırma hazırlıkları içindedir. Bumin ve oymakları, bu fırsattan yararlanarak Töleslere saldırır ve onları yenilgiye uğratır. 50 bin kişiyi aştığı söylenen Töles oymakları, Göktürklere bağımlı kılınır, unagan-bogol yapılır. Henüz az sayıdaki Bumin oymakları, Töleslerin katılmasıyla biraz daha güçlenir.

Bumin, Juan-Juan'lara saldırmaya hazırlanan Töleslerı yenmekle, bağımlı bulunduğu Juan-Juan'lara hizmette bulunmuş olur. Bundan cesaret alarak Juan-Juan şefi A-na-kuei'den kız ister. Fakat bu istek, Juan-Juan şefini çok kızdırır. Bir elçi yollayarak Bumin'e şunu söyletir :

— Siz bizim demircilik yapan âdi kölelerimizsiniz. Böyle bir öneride bulunmaya nasıl cesaret edebiliyorsun?

Bumin çok kızar. Elçiyi hemen öldürtür. Bu kez iyice zayıflayan Batı To-ba'dan kız ister. Çin kaynaklarındaki deyimle, Çin İmparatoru Göktürklerle «akrabalığa rıza gösterir». 551 yılında Batı To-ba soyundan bir prenses, Bumin ile evlenir. O sırada İmparator ölür ve Bumin, Batı To-ba'ya 200 at «armağan» yollar.

552 yılında Batı To-ba ile ittifak hâlinde, Bumin, Juan-Juan'lara saldırır ve onları büyük bir yenilgiye uğratır. Juan-Juan şefi A-na-kuei acısından ölür. Bu yengi üzerine Bumin, İ-li Kagan (İl Kagan) unvanını alır. Hunların «Tanhu»su yerine, artık bundan sonra «Kagan» unvanı yerleşir.

Juan-Juan üzerindeki başarı, Töleslerin örgütlendirilip Bumin'in oymaklarının güçlendirilmesiyle sağlanır. 130 yıl sonra da Türk budunun başındaki İlteriş Kagan, Oğuz adıyla geçen bu Töles boylarının bir kısmını örgütleyerek ikinci Göktürk siyasal birliğini kurmayı başarır.

Juan-Juan'lar yenilmiş olmalarına karşın, yine de

büyük bir tehlike teşkil ederler. Yenik Juan-Juan'lar, Mogolistan'ı Türklere bırakıp Doğu To-ba ve Batı To-ba arazisine sığınırlar. Juan-Juan'lar ile Doğu To-ba'lar (Ts'i) arasında çarpışmalar olur. Batı To-ba'da bulunan Juan-Juan'lar ise, bu devletin müttefiki Türklerin baskısıyla geri verilirler ve 555'de öldürülürler. Juan-Juan'ların bir kısmı Batı Avrupa'ya kaçarlar ve Avar adıyla yeniden tarih sahnesine çıkarlar. Eberhard, Uar-Hun kökenli bu oymakların bir kısmının dağılarak Türklere katıldıkları kanısındadır. Türkler 556'da, yine Batı To-ba Devleti ile birlikte, Mogol-Tibet karışımı olan Tu-yu-hen'leri yenerler, iki kentlerini yok ederler.

Bozkır kökenli Batı To-ba soyu da 557'de yıkılır, yerini Sonraki Chou (557-580) denilen bir Çin soyu alır. To-ba'ların kabile örgütlenmesini koruyan boylarının kara budunu, yine Eberhard'a göre, Türklere katılırlar, kendi boy adlarını yitirerek içinde eridikleri Türk boylarının adını alırlar[9].

Demek ki, Altaylara göçen Hun kalıntıları, bâzı Töles oymakları, Juan-Juan ve To-ba boy kalıntıları, Aşına soyunun yönetimindeki Göktürk siyasal birliğinin çekirdeğini teşkil eder.

GÖKTÜRKLERİN YAŞAM BİÇİMİ

Çin kaynaklarının Göktürklerin yaşam biçimi ve inançları hakkında verdikleri bilgiler, Hunlar hakkında yazdıklarına çok benzer. Bu bilgiler şöyle özetlenebilir:

«Saçlarını dalgalanmaya bırakırlar*. Elbiselerini

---

* Prof. Öğel, heykellere dayanarak Göktürk çağında tepeden yapılmış topuz biçimindeki saç tuvaletinden ya da ortadan bir yivle ayrılmış ve arkadan örülmüş saç biçimlerinden söz ediyor. Saç örgüsü oldukça kalındır, fakat Çinlilerinki gibi uzun değildir. Heykellerdeki insanların çoğu bıyıklıdır. Genellikle yanakları kaplayan bıyıklar, çok iyi biçimde burulmuştur. Kulaklarda küpeler vardır. Sağ el kadeh ve sol el kılıç tutar (Türk Kültür Tarihi, s. 158 v 168).

soldan iliklerler. Üzeri keçe ile örtülü çadırlarda otururlar. Su ve otlağa göre, bir yerden ötekine göç ederler. Başlıca uğraşları sürü yetiştiriciliği ve avcılıktır. Et yerler, kımız içerler. Kürk ve yün kumaş giyinirler. İhtiyarlara pek saygı göstermezler, güçlü çağındaki insanlara değer verirlr. Ruhlara taparlar ve sihirbazlara (şaman) inanırlar. Savaşta ölmekten onur duyarlar, hastalıktan ölmeyi ayıp sayarlar. Silâhları, boynuzdan yay, vızlayan ok, zırh takımı, uzun mızrak, kılıç ve bıçaktır. At üzerinden pek ustalıkla ok atarlar. İyi binici ve nişancıdırlar. Sayılar için çetele kullanırlar. Adam, at, vergi ve hayvan sayısını ağaçlar üzerine oydukları kertiklerle belirtirler. Yazılı buyruklar yerine, balmumundan mühür eklenmiş oklar kullanırlar. Yazıları vardır, fakat takvimleri yoktur*.

Acımasızdırlar. Ceza yasalarına göre, isyan, ihanet, adam öldürme, zina ve bağlı bir atı çalma ölümle cezalandırılır. Vücudun bir bölümüne zarar verilince, zararın önemine göre ceza saptanır. Birinin gözünü çıkartan kimse, aileden bekâr bir kızı verir; böyle bir kız yoksa, karısının malını (çeyizini) verir. Bir organa za-

* Çin kaynağı başka bir yerde «yazıları yoktur» der, fakat Orhun yazıtları ortadadır. Bu kayıt, yazının ender kullanıldığı anlamında yorumlanabilir. Takvime gelince, Orhun yazıtlarında olaylar, Kagan'ın yaş yılına göre sıralanır. Örneğin «21 yaşında şu seferi yaptım» denilir. Anıtların ek bölümlerinde ise, «Oniki Hayvan Takvimi»nin kullanıldığı görülür. René Giraud, Bazin'e dayanarak, bu takvimin Çin etkisiyle sonradan alındığını düşünür (Empire des Turcs célestes, s. 15). Tarihçilerimizin çoğu ise, Oniki Hayvan Takvimi'nin eski bir Türk takvimi olduğunu ileri sürerler. Fakat yazıtlarda daha çok Kagan'ın yaşına göre yılların hesapladığı görülür. Tonyukuk yazıtında bu da görülmez. Sayıların sayılışı da ilginçtir : «Yedi yirmi» onyediyi belirtir. «Üç otuz», yirmiüç anlamınadır. Yâni sayı, en geriye gidilerek hesaplanır. Bilge Kagan «Men tokuz yegirmi yıl Şad oturdum, tokuz yegirmi yıl Kagan oturdum», yâni «Ondokuz yıl Şad'lık, ondokuz yıl Kaganlık yaptım» der. İleriye giderek hesaplanması için «otuz artuki üç» denilir ki, 30 + 3 = 33 demektir.

rar veren kişi, bir at öder. Bir at çalan, on katıyla öder.

Bir kişi ölünce, cesedi çadırına konulur. Oğulları, yeğenleri, kadın ve erkek akrabaları ayrı ayrı bir koyun ya da at öldürürler. Bu hayvanlar kurban sunuluyormuş gibi çadırın önüne konulur. Sonra akrabalar acı çığlıklar atarak çadırın çevresinde yedi kez dönerler. Çadırın kapısının önüne gelir gelmez bir bıçakla, gözyaşları kan ile karışacak biçimde, yüzlerini keserler. Çadırın çevresinde yedi kez döndükten sonra dururlar. Uygun bir gün seçerler ve ölünün bindiği atı, kullandığı bütün eşyayı, ölüyle birlikte ateşte yakarlar, küllerini toplarlar. Gömme, özel zamanlarda yapılır. Bir adam ilkbaharda ya da yazın ölürse, gömme için ağaçların yapraklarının sararmasını ve düşmesini beklerler. Sonbaharda ve kışın ölürse, yaprakların yeşermesini ve bitkilerin çiçeklenmesini beklerler*. O zaman bir çukur kazıp gömerler. Gömme günü, ölünün akraba ve yakınları kurban sunarlar, atla koşarlar ve öldüğü günkü gibi yeniden yüzlerini keserler, ağlarlar. Mezarın yanına taşlar dikerler. Taşların sayısı, ölen kişinin yaşarken öldürdüğü insanların sayısına eşit olur. Bir

---

* Kül-tigin ve Bilge Kagan'ın ölümleri ise, Oniki Hayvan Takvimi'ne göre belirtilir. Kül-tigin Koyun yılının onyedinci günü, yâni 27 Şubat 731'de ölür ve aynı yılın dokuzuncu ayının yirmiyedinci günü, yâni 1 Kasım 731'de gömülür. Bilge Kagan, Köpek yılının onuncu ayının yirmialtıncı günü, yâni 25 Kasım 734'de ölür ve Domuz yılının beşinci ayının yirmiyedinci günü, yâni 22 Haziran 735'te gömülür.

Yüz kesme âdetini Orhun yazıtları doğrular. Kül-tigin ölünce, Bilge Kagan, kardeşlerinin, oğullarının, beylerinin ve budununun yüzü ve kaşı berbat olacak diye düşünür. Cenaze törenine katılan Bizans ve Çin elçileri de yüzlerini kesmeye zorlanır.

Çadır çevresinde dönmelerine gelince, aslında çadırın içindeki gök ekseki etrafında dönülür ve ölünün ruhunun gök yolculuğu kolaylaştırılır.

adam öldürdüyse bir taş dikilir, yüz ya da bin taş dikilen kişiler olur*.

Babası, büyük kardeşi ya da amcası ölmüşse, oğulun üvey anayı, küçük erkek kardeşin yengeyi, yeğenin halayı alması âdettir».

TÜRK TANRILARI

Göktürkler, Gök Tanrı'ya, Yer Tanrı'ya ve ecdat mağarasında kurt ataya «büyük kurban» sunarlar. «Küçük kurbanlar» her vesileyle ve sık sık yapılır. Örneğin Göktürkler, bir antlaşma yapmadan önce, bir köprü üzerinde beyaz at kurban ederler. Ongonlara sık sık kurban sunulur:

«Tanrıların resimlerini keçeden yontarlar ve deri torba içinde saklarlar. Bu resimler, içyağı ile yağlanır. Aynı zamanda sırık üzerine de dikilir. Onlara yılın dört çağında kurban verilir»[10].

Büyük kurbanlarda, Tanrı'ya kurban törenini kagan yönetir. Kagan bey ve beyleriyle birlikte ecdat mağarasına giderek kendi eliyle her yıl kurban sunar. İli vâdisine yerleşen Batı Göktürk Kaganı, ecdat mağarasından çok uzaklarda bulunur. Ama yine de bu görevi yerine getirir, ya da getirtir. Çin yıllığı şöyle der:

«Batı Göktürk Kaganı, her yıl soyluları kurban için ecdat mağarasına götürür. Kendisi bizzat gidemezse, bir yüksek memurunu görevlendirir».

İkinci bir büyük kurban, yılın beşinci ayının sekizinci gününde Tamir nehri kıyısında Gök Tanrı'ya su-

---

* Balbal denilen bu taşlardan Orhun yazıtlarında söz edilir. Kaganların öldürdükleri ünlü kişiler, kaganlara balbal olarak dikilir. Oğuz Şefi Baz Kagan, Kırgız Kaganı, Çin generali balbal olurlar ve öteki dünyada Göktürk kaganlarına hizmet ederler. Ölüye insan kurbanı âdeti de yazıtlarda geçer. Tonga Tigin adlı hükümdar soyundan kişi için, ölünce Oğuzların (Töles) Tongra boyundan on yiğit kurban edilir.

nulur. Pek çok at ve koyun kurban edilir. Üçüncü büyük kurban ise, Ötüken'den 250 kilometre kadar uzakta, üstünde ağaç ve bitki bitmeyen çok yüksek bir dağda Yer Tanrı'ya verilir.

Bu kurban törenleri, aynı zamanda büyük bayramlardır. Sarhoş oluncaya kadar kımız içilir. Oyunlar oynanır. Kızlar, özellikle ayaktopu* oynarlar. Şarkılar söylenir. Bir Çinli gezgin, Göktürklerin şarkıları için, «yarı vahşi ama, kulağa ve kalbe hoş geliyor» der.

Tamir nehri ve Ötüken dağı gibi yerler, Göktürklerde kutsal sayılır. Bunlara «iduk yer sub» denir. Buralardaki bitkilere ve hayvanlara dokunulmaz, onlardan yararlanılmaz. Zira bu bitki ve hayvanlar, o yerlerin sâhibi ruhlara ayrılmışlardır. Bu sâhip ruhlar, bir cins tanrısallık kazanır ve Orhun yazıtlarında adı Gök Tanrı ve ana ve yavruların koruyucusu Tanrıça Umay ile yanyana geçer. Gök Tanrı, Tanrıça Umay ve «İduk Yer Sub», Türk buduna hep birlikte zaferler kazandırırlar, Türgiş Kagan'nın az bir kuvvetle yenilmesini sağlarlar. «İduk Yer Sub» gibi ateş de kutsal sayılır. Batı Göktürklerin yanına giden Bizanslı gözlemci, onların ateşi «olaganüstü ululadıklarını» yazar. Yabancı elçiler, ateşten geçirilerek temizlenirler. Bu gözlemciye göre, Batı Göktürkler, su ve havayı da kutsal sayarlar.

KAGAN, TANRISALDIR

Göksel kurttan türeyen Kagan gökseldir. Kagan, yalnız bir siyasal ve askerî şef değil, aynı zamanda dinsel şeftir. Kaganın her yıl ecdat mağarasında eliyle kurban sunması, onun dinsel işlevini belirler. Kurbanı şaman değil, «baş râhip» Kagan sunar. Kagan kutsal Ötüken dağında oturur. Çadırının önünde altın başlı

* Kadınların da katıldıkları futbol, golf ve poloya benzer çeşitli top oyunları, Türklerde, Hunlardan beri oynanır (İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, s. 238). Futbol, Türklerden Çinlilere de geçer, kentlerde pek çok futbol alanı yapılır.

kurtla süslü tuğ bulunur. Kaganın çadırının kapısı, güneşin doğduğu yöne saygı için, Doğuya açılır. Kagan, oturduğunda sürekli Doğuya, yâni güneşe döner. Hun Tanhu'sunun her sabah güneşe tapması gibi, bu sürekli «doğan güneşe dönüş», dinsel bir anlam taşır.

Kagan tahta çıkınca, ileri gelen kişiler tarafından bir keçe halı üzerine oturtularak havaya kaldırılır ve güneşin hareketine göre dokuz kez çevrilir. Bir ipek kumaşla boğazı, kendini kaybedinceye kadar sıkılır. Yarı boğulmuş durumda Kaganın ağzından çıkan sözler, onun hükümdarlık süresinin ifadesi sayılır*.

Nasıl yorumlanması gerektiğini kesinlikle bilemediğimiz bu tören, Kaganın, yarı boğularak eski yaşamına dönmesi, yeniden doğması ve gök ekseni etrafında

---

* Bu âdet, Hazarlarda da görülür. Hatta yarı boğulmuş durumdayken açıkladığı hükümdarlık süresi dolunca, Hazar Kaganı'nın öldürüldüğü belirtilir. Orta Asya dinleri uzmanı Jean-Paul Roux'ya göre, «yarı boğma» Kaganın eski yaşamının bitmesi anlamınadır. Böylece onun eski kişiliği ölür. Kagan, eski adını bırakır, yeniden doğar, yeni ad alır ve yeni bir kişi olur. Kagan'ın havaya kaldırılması ve gök ekseni etrafında dokuz kez çevrilmesi, yeni kişiliği güçlendirmek içindir. Bilindiği gibi, şamanın ve ölen kişinin ruhunun gök yolculuğunu sağlamak amacıyla gök ekseni etrafında daireler çizilir ve onların kozmik harekete uymalarına çalışılır. Acaba Kagan da, şaman gibi hiç değilse, bir kez gök yolculuğu mu yapmaktadır? Bu konuda bir bilgi yoktur. Jean-Paul Roux'ya göre, havaya kaldırılıp gök ekseni etrafında daireler çizdirmekle, kendisi de göksel kökenli sayılan ve bir «mikrokozmos» olan Kagan'ın kendinde mevcut kozmik hareketi güçlendirmek amaçlanır. Gök kökenli Kagan, belki de Gök'e tırmanmak yerine, gök ekseninden yararlanarak Gök'ten yeryüzüne geliyor olabilir (Faune et flore sacrées, s. 62 ve 269). Emel Esin, dokuz kez çevrilmeyi şöyle açıklar: «Gök Tanrı'da kut bulan Türk hükümdarlarından Göktürk Kaganı, güneşe benzetiliyordu. Bir keçe üzerinde havaya kaldırılarak, Doğuya açılan, olasılıkla gök simgesi, gök rengindeki kubbeli çadırın çevresinde dokuz kez güneş yönünde döndürülürdü. Dokuz sayısı, Hint, Çin ve Uygur kozmolojilerinde gezegenlerin ve bunların gökteki 'ordu'larının (oturdukları yerin) ....ve güneşin simgesidir» (VII. Tarih Kongresi 1970, s. 329).

daireler çizerek Gök ile bağlantılarını güçlendirmesi biçiminde değerlendirilebilir. Ne var ki, göksel kökenli Kagan, baş râhip de olduğu halde, bozkırda karizmatik bir üstünlük sağlayamaz ve Doğuda Kadırkan ormanından Batıda Demirkapı'ya kadar uzanan konfederasyon, iç ve dış çatışmalar içinde, kısa sürede çözülür. Şimdi bu olayları görelim.

GÖÇEBE İMPARATORLUĞU

Bumin, 522'de, Kagan ilân edildiği yıl ölür. Yerine sırayla üç oğlu geçer. İlk oğul K'o-lo'nun kaganlığı kısa sürer. K'o-lo, babasının Batı Çin Devleti ile dostluk, hatta bir cins bağımlılık politikasını sürdürür. Çin İmparatoruna bir elçi ile 50 bin at sunar. Karşılığında 100 bin parça ipek ve brokar gelir. Çin'le iyi geçinen K'o-lo, hâlâ tehlikeli olan Juan-Juan'ları ezmeye ve dağıtmaya önem verir. 553 yılında ölünce, vasiyeti üzerine yerine küçük kardeşi Mu-kan (553-572) geçer. Yirmi yıla yakın kaganlık yapan Mu-kan da bozkırda Türk egemenliğini güçlendirmeye çalışır. Juan-Juan siyasal birliğini yıkar. Kaçarak Batı Çin Devleti'ne sığınan Juan-Juan'ların teslimini sağlar. İleri gelen beyleri öldürülen Juan-Juan'lar dağılırlar ve artık bir tehlike olmaktan çıkarlar. Mu-kan 560 yılında Doğuda Kıtay'ları (K'i-tan) yenerek genişler ve onları Kore'ye doğru sürer. Kuzeyde Kırgızları egemenliğine alır. Böylece bozkırda Türk egemenliği savaşlarla sağlanır. Çin kaynakları, Kuzeyin vahşi bölgelerindeki boyları yönetmek için, Türklerin kendilerine bağımlı kıldıkları dağınık Töles boylarını kullandıklarını belirtir.

Çin'in zayıflığı, Doğu ve Batı Çin devletleri arasındaki kavgalar, bozkır egemenliğini kolaylaştırır. Zayıf Çin devletleri, Türklerin desteğini sağlayabilmek ve yağmalarından korunmak için bol bol armağanlar yollarlar. Boy beylerine ve ileri gelenlere paylaştırılan bu armağanlar, Kagan'a bağlılığı sağlar. Kagan, Attila'-

nın Bizans'a karşı yaptığı gibi, her fırsatta Çin'e elçilik kurulları yollar. Her kurul, bol armağanlarla geri döndüğünden, elçilik, Türk soylularının çok istedikleri bir görevdir. Nitekim Kagan, 545 ve 597 yılları arasında Çin'e 370 elçi yollar. Soyluların lüks tüketim gereksinmesi, bu yoldan bol bol sağlanır. 584 yılında Türk Kaganı, kayınbabası olan Çin İmparatoru'na yazdığı mektupta, Gök'ü yeminine tanık göstererek Çin ve Türk dostluğunun on bin kuşak süreceğini belirttikten sonra şöyle der :

«Ülkemde bulunan at ve koyunlar, İmparatora aittir. Onun devletlerinde bulunan ipekli kumaşlar bana da aittir. Aramızda fark yoktur»[11].

Mu-kan Kagan, Çin malları sağlamak için iki Çin devleti arasındaki düşmanlıktan iyi yararlanır. 563 yılında Batıdaki Chou soyu, Türk desteğiyle, Doğudaki T'si soyu ile savaşma kararındadır. T'si soyu, bol armağanlar yollayarak Kaganı sefere katılmaktan caydırmaya ve kızıyla evlenerek akrabalık kurmaya çalışır. Bu kez Chou'lar daha fazla armağan verip Kaganı kazanmayı denerler. Kagan, Chou'larla birlikte T'si başkentine yürür. Fakat savaşmadan T'si ülkesini yağmalayıp geri döner. Yalnız kalan Chou'ları, T'si'ler yenilgiye uğratır (564). Ertesi yıl, Mu-kan Kagan, yalnız bıraktığı Chou'ları, kendisiyle birlikte T'si'ler üzerine sefere zorlar. Kaganın akınlarından korkan Chou soyu, ister istemez sefere katılır. Chou İmparatoru, Mu-kan Kagan'ın kızını alarak akrabalık kurmaya ve onun akınlarından kurtulmaya çalışır. Kagan'a her yıl 100 bin top ipek vermeyi kabul eder. Pahalı ödetilen bu dostluk ve ittifak sâyesinde, Chou soyu, T'si'leri yener.

Mu-kan Kagan, 572 yılında birden ölür. Kaganın cenaze törenine gelen Çin elçisi Wan King, Türk âdetine uyarak bıçakla yüzünü kesmeyi reddeder. Türkler, ısrar ederler :

— Ülkeyi yasta gören bütün yabancı elçiler yüz-

lerini kestiler. Biz ise dost ve müttefikiz. Nasıl sen buna uymazsın?

Çin elçisi söz dinlemez, Türk âdetine uymaz. Fakat elçiye birşey yapmazlar. Oysa 576 yılında İstemi Kagan'ın cenaze töreninde, yüzünü kesmeyen Bizans elçisi fena halde hırpalanır ve yanaklarını kesmek zorunda kalır. Çinliler ise, en zayıf zamanlarında dahi, üstünlük taslamaktan vazgeçmezler.

ÇİNLİLEŞME

Mu-kan ölünce, yerine üçüncü kardeşi T'a-po (572-581) geçer. Mu-kan, kaganlığın oğlu Ta-lo-pien'e değil, kardeşine verilmesini vasiyet eder, bu vasiyete uyulur.

T'a-po Kagan da başlangıçta iki Çin devleti arasındaki rekabetten yararlanır. Her iki devlet de elçiler ve bol armağanlar yollamakta yarış ederler. Chou İmparatoru, 100 bin top ipek yollar. T'si İmparatoru, daha değerli armağanlarla başkomutanını gönderir. Çin'le ticaret hızla gelişir. On bine yakın Türk kaganlığına bağlı tüccar, Çin kentlerine yerleşir. Bu kentlerde ayrıcalıklara sâhip olarak ticaret yaparlar.

Çin lüks tüketim maddelerinin kolayca ve bol bol sağlanması, Türk soyluları arasında Çin yaşam biçimine özentiyi artırır. Hatta bir budist misyoner, Çinlilerin zenginliğinin kaynağının buda dini olduğunu söyleyerek, T'a-po Kaganı inandırır. Kagan budist olur, bir tapınak ve Buda heykeli yaptırır. Budizmi bağnazca korumaya ve yaymaya çalışır.

Çin yaşam biçimine heveslenen Kagan, iki Çin devleti arasında dengeyi korumakta başarısız kalır. 577'de Chou Devleti, T'si Devleti'ni yıkar. Kagan, kendisine sığınan bir T'si prensini Çin İmparatoru ilân eder. Bu tutum, komşu Chou Devleti ile arasını açar. T'a-po, Çin içinde ilerler ve Pekin bölgesini yağmalar. Bir Chou prensesi verildiği takdirde, dostluğun yeniden kurula-

cağını bildirir. Chou soyu, imparator ilân edilen T'si prensi geri verilmek koşuluyla prenses vermeye yanaşır. Kagan, önce karşı çıktığı bu koşula rıza gösterir. Bir av partisi sırasında, Chou'ların T'si prensini kaçırıp ortadan kaldırmalarına göz yumar. Bu davranışı, kaynaklara göre, Kagan'ın Türk boyları arasında saygınlığını azaltır. Daha önemlisi, Çin'de yeni bir soy, Chou'ları devirerek 581'de Sui sülâlesini kurar ve 350 yıllık bir kargaşalıktan sonra Çin'i birleştirmeyi başarır.

BATI VE DOĞU TÜRKLERİ

Çin birliğinin sağlandığı 581 yılında T'a-po Kagan ölür ve Türklerde kaganlık kavgası başlar. Türk yönetimi, egemen Aşına soyunun bağımlı boyları paylaşmasına dayanır. Örneğin Mu-kan Kagan, Ötüken dağında oturur ve bir kısım boyları yönetir. Ama yine kagan unvanını taşıyan Ti-teou Doğu boylarını, Pu-li Kagan ise Batı boylarını hayli bağımsız olarak yönetiminde bulundurur. T'a-po Kagan zamanında da, ağabeyinin oğlu İşbara Doğuda, kardeşi Pu-li ise Batıda kagan olarak egemendir. Her iki küçük kagan da, kendilerine bağlı önemli askerî güce sâhiptirler. Ayrıca, kendine bağlı boylarla, «Batı barbarlarını yatıştırmak» üzere Batıya giden ve oradaki boyları egemenliğine alan Bumin'in kardeşi İstemi, Ötüken'deki kagandan hemen hemen tamamen bağımsız başka bir siyasal birlik kurar. Kendine ait az sayıda savaşçıyla Batıya giden İstemi'nin siyasal birliği, çok daha önceden Batıda bulunan Türk boylarına dayanır. Çin kaynakları, bu boyların âdetlerinin Türklere benzediğini, fakat konuşmalarının onlardan biraz farklı olduğunu yazarlar*. On-

* Prof. Bahattin Öğel, Doğu ve Batı Türkleri arasında fizik tip farklılaşmasından da söz eder. Batı Göktürk Yabgusuna bağlı To-lu, Nu-şi-pi, Tarduş gibi boylar, Öğel'in «saf Türk tipi» saydığı «düz yüzlü Oğuz» tipindedir. Ötekiler ise, «hafif çekik gözlüleşmiş» Türklerdir. Öğel, bu çekik gözlülüğü «Mogol boylarına dayalı» dediği Juan-Juan'ların genişlemesine bağlar (Türk Kültür Tarihi, s. 128).

lara «On Kabile Türkleri» ya da «Yabgu Türkleri» denilir. «Yabgu» bu Batı Göktürk kaganlarının unvanının ayrılmaz parçası sayılır. Batı Türk Yabguları, Ötüken'deki Kagana ancak biçimsel olarak bağlıdırlar. İstedikleriyle savaş ya da ittifak yapmakta, elçiler yollamakta serbesttirler. Doğu ve Batı Türkleri arasında ancak çok gevşek bir dayanışma vardır ve bu dayanışma kısa sürede bir düşmanlığa dönüşür. Fakat bu konuya geçmeden önce, Batıda Türk genişlemesini görmek gerekir.

İPEK YOLU MÜCADELESİ

İstemi, kısa sürede Altayların Batısını, Isık göl ve Tanrı dağlarına kadar egemenliği altına alır. Oradaki Türk boylarını örgütleyerek İpek Yolu mücadelesine girişir.

Hun tarihi incelenirken belirttiğimiz üzere, Asya-Avrupa ticareti çok eski zamanlardan beri büyük önem taşır. W. Heyd, Roma ve Yunan için bu ticaretin önemini çarpıcı biçimde belirtir :

«Yunanlılarla Romalıların lezzet vermek için yemeklerine koydukları baharat, kendi üzerlerine sürdükleri ve evlerinin içine serptikleri güzel kokuların büyük bir kısmı, değerli mobilyalarını yaptırdıkları fildişi, Hindistan'dan getiriliyordu. Kadınların, daha sonra da lüksün büyümesiyle imparatorluk dönemi erkeklerinin bile giymekten hoşlandıkları ipeği Çin sağlıyordu... Yavaş yavaş bu ticaret öylesine genişledi ki, Roma İmparatorluğu, Pline zamanında Orta Asya'ya oradan çektiği malların bedeli olarak yüz bin sesterces (20 milyon frank kadar) öderdi... Ortaçağda soylular ya da zengin burjuva sınıfının evlerini süsleyen ince kumaşlar ya da halıların kaynağı aransa, hemen hemen daima Doğuya çıkılır; hammadde, çoğunlukla dokuma ya da işleme ve kumaşın adı oradan gelir»[12].

Bizanslılar ve İranlılar, kumaş ve hammadde ola-

rak Çin ipeğine bağımlıdırlar. Bizans ve İran'da hayli gelişmiş bulunan ipek sanayii, Çin'den hammadde sağlanamadığı takdirde, durmaya mahkûmdur. Bizans imparatorlarının kendileri bile ipek sanayii kurdukları için, hammaddenin gelmesiyle doğrudan doğruya ilgilidirler. Ayrıca ipekli kumaşlar, İran ve Bizans saraylarının vazgeçilmez tüketim maddesidir:

«Istanbul sarayı, görkem ve lüks bakımından, Sasanî sarayından geri kalmazdı. İmparatorlar, debdebeli törenlerinde, çevrelerinin ipek ve erguvan giyinmiş saray adamlarıyla sarılmış olmasından son derece haz duyarlardı; konuklar resmî şölenlerde, sarı sabır ağacı güzel kokusuna bürünmüş salonlarda kurulan sofralarda oturur ve kendilerine görkemli ipek elbiseler dağıtılırdı. Yalnız bunun için pek çok baharat, pek çok ince Doğu kumaşları gerekti. Fakat yeni Rum sarayının Doğu üretimini büyük oranda tüketmesinde başka bir neden de vardı. Bu neden tamamen siyasal idi: Bizans sarayı, harika Hint ve Çin ülkeleriyle ticarî ilişkilerde bulunduğunu Kuzey barbarlarına göstermek istiyordu... Bir barbar prens, Bizans'ta biraz dostluk ilişkisi kurdu mu, kendisine ya da elçilerine ipekli kumaşlar, değerli taşlar, biber ve öteki Doğu ürünleri armağan edilirdi. Batıya da büyük oranda ipekli dokuma giderdi. Bunu imparator, ya süs olarak kullanmak üzere kiliselere ya da bunların başındaki râhiplere ya da saraylarının görkemini artırmak üzere prenslere armağan ederdi»[13].

Çin ticareti, deniz ve karadan yapılır. Çin gemilerinin Seylan'a ve Hint sahillerine getirdiği ürünler, oradan İran'ı ve başka tüccarların aracılığıyla Kızıl Deniz ve Basra'ya gelir ve oradan Doğu Anadolu pazar yerlerine ulaşır. Hindistan-İran kervan ticareti de vardır. Çin'den gelen kervanlar ise, Prof. Öğel'in «Çin devlet ve sömürge adamı» dediği[14] P'ei Chü'ye göre, ikincil yollarla biribirine bağlanan üç ana yol izler. İlk ana yol, Kuzey yoludur: Bu yol, Gobi çölünü aşıp Hami

vâhâsına ulaşır, oradan Kuzeye doğru çıkar, Barkul gölüne komşu dağları keser, Çungarya'yı geçer. Tanrı dağlarındaki Töles boyları ile Kuça Kuzeyindeki Batı Göktürk Kaganının yerleştiği arazilerin içinden Talas kentine varır. Talas, çok eskilerden beri çeşitli ülke tüccarlarının oturduğu kozmopolit bir kenttir. Kervanlar, sonra Seyhun ya da Ceyhun nehirlerini izleyerek Aral ve Hazar kıyılarına, Kafkasya ve Karadeniz'e ulaşır. İran'dan geçmek istenilmediği zaman, Aral gölü Güneyi ve Hazar Denizi Kuzeyinden dolaşılarak Kırım limanlarına gelinir. İkinci ana yol, Tufan, Karaşar ve Kuça'yı keserek Güney'de Tanrı dağları boyunca gider ve Fergana ve Usruşana üzerinden Semerkant ve Buhara yönünde ilerler, buradan İran'a varır. Üçüncü ana yol ise, Göktürklerin Güney kısmından geçer. Hoten ve Yarkent yoluyla Pamir'in yüksek yaylalarını aşar, Bedahşan ve Toharistan eyâletlerini kesip Bamian ile Gazne boğazlarıyla Hindistan'a gelir. Hindistan, deniz ve karadan İran ve Anadolu'ya bağlanır.

Çin kervanları, Türkistan sınırını aşmazlar. Bu ürünlerin Batıya taşınmasında başka topluluklar aracılık ederler. Aracıların başında, Semerkant ve Buhara çevresinden Orta Asya içlerine kadar yayılan Soğd'lular gelir. İpeği onlar İran'ın Kuzeyindeki ve Hazar Denizi'nin Güneyindeki pazar yerlerine götürürler. Çin kaynakları, İranlı sayılan Soğd'luları «doğuştan tüccar» diye anlatır :

«Şarabı severler, yollarda şarkı söyler ve dansederler. Çocuk doğunca, büyüdüğünde tatlı dilli olsun diye şeker verirler. Ticarette üstündürler ve kazancı severler. Yirmi yaşına gelen kişi, komşu krallıklara gider. Her para kazanılan yere giderler».

«Semerkant Krallığı halkı, yetenekli tüccardır. Beş yaşına gelince bir çocuğa kitap okumak öğretilir. Anlamaya başlayınca, ticaret öğrenmeye yollanır. Kâr etmek, halkın çoğu tarafından mükemmel birşey sayılır.

Müzik severler. Yılın altıncı ayının ilk günü, Kral ve halk yeni elbiselerini giyer, saç sakal keser ve başkentin Doğusunda orman kenarında at üstünde ok atarlar. Son gün kâğıt yaprağı üzerine altın para koyarlar. Vuran bir gün kral olur».

Soğd'lular, Çin-İran ticaretinde aracıdırlar. Fakat ipek ve öteki Doğu ürünleri İran'a ulaşınca, Sasanî İmparatorluğu, Bizans-İran ticaretini tekelinde tutmak için büyük özen gösterir. İpeğin İran yolunu izlemesine, İran taşıtlarıyla Bizans'a taşınmasına önem verir. İran'dan gelen ürünler, aynı zamanda gümrük merkezi olan Nusaybin vb. gibi belli Doğu Anadolu pazar yerlerinde sıkı denetim altında satılır. Bizans İmparatoru Jüstinyen, 532 yılında bu İran tekelini kırmak ve Kızıl Deniz girişini elinde tutan Habeşistan gemicilerinin aracılığıyla Çin ipeğini İran'dan geçmeden Mısır'a getirmek isterse de, başarılı olamaz. Misyoner râhipler aracılığıyla, Çin'in dış ülkelere çıkışını kesinlikle yasakladığı ipekböceği tohumlarının kaçırılmasında ve dutluklar yetiştirilmesinde Bizans daha başarılı olur, fakat ipek üretimi, hiç değilse Göktürkler döneminde, sınırlı kalır, Çin ve İran'a bağımlılık sürer.

Bizans ile sürekli savaşlar içinde bulunan İran, bu ipek ticareti tekelini bir ekonomik baskı ve sömürü aracı olarak kullanır. İran tekelini bir ara, Seyhun-Ceyhun arası bölgeyi, Kuzey Hindistan'ı ve Hoten, Kuça, Aksu, Kaşgar bölgesini ele geçiren Uar-Hun kökenli Heftalitler (Ak Hun) sarsar. Heftalitler, deniz ya da kara yoluyla Çin'den gelen ürünlerin ilk ulaştığı pazarlara egemen olurlar. Sürekli İran-Heftalit savaşları görülür*.

* 350'lerde Juan-Juan'lardan ayrılarak Batıya gelen Uar-Hun'lar, Soğd bölgesini ele geçirirler. Sasanî İmparatorluğu ile dokuz yıl şiddetli savaşlar yaparlar. Sasaniler, Uar-Hun'larla anlaşmaktan başka çâre bulamazlar. Fakat Bahram Gur zamanında (420-438), 427 yılından itibaren Soğd bölgesinden Ceyhun Güneyine doğru Uar-Hun istilâsı başlar. Bahram Gur, istilâyı durdurur, ama daha sonra Uar-Hun'ların başındaki Heftalit soyu, İran'ı bağımlı kılar. 470'e doğru Kuzey Hindis-

İstemi Han, Batıya geldiğinde Sasanîlerle ittifak yaparak Ak Hunların ipek yolunu tehdidine son verir.

İstemi Han, Sasanîlerin en büyük hükümdarı sayılan Anuşırvan'a (531-579) kız verir, yakınlık kurar ve 557'de Ak Hun ülkesini Anuşırvan ile paylaşır. Paylaşmada İran aslan payını alır. Fakat İstemi'nin Türkleri de Soğd ülkesini, Taşkent, Fergana, Semerkant ve Buhara'yı ele geçirirler. Soğd'luları bağımlı kılarlar ve iç Asya kervan yoluna egemen olurlar. Ceyhun nehri, Sasanîler ile Türkler arasında sınır teşkil eder.

BİZANS - BATI GÖKTÜRK İLİŞKİLERİ

Sasanîler, çok geçmeden Türk güçlenmesinden kaygıya düşerler. Soğd kervanları ardından bir Türk istilâ ordusunun İran topraklarına girmesinden çekinirler. İpek ticaretini durdurarak, bu ticaretten aldığı vergiler yoluyla yararlanan Batı Göktürkleri zayıflatmayı ve siyasal birliğini dağıtmayı umarlar. Bu nedenle, Anuşırvan, kendi uyruklarına Soğd'lulardan ipek almayı yasaklar. Yasaklama, Soğd'lulara ve Türklere zarar verir. Soğd'lu tüccarlar İstemi'ye başvururlar. İstemi, ticaret yasağını kaldırtmak için İran'a Soğd'lu ipek tüccarı Maniakh başkanlığında bir elçilik kurulu yollar. Anuşırvan'ın, kendi kralına kızıp Heftalit soyunu Türklere teslim eden ve sonra da İran'a sığınan ipek ticareti uzmanı bir Heftalit danışmanı vardır. Bu danışman, Türk elçilik kurulunun getirdiği ipekleri satın alması-

---

tan'ı ele geçirir. 484'te Sasanîleri ağır yenilgiye uğratır ve haraca bağlar. Heftalit, Herat bölgesini kazanır. Bu sırada, aşırı zenginlik ve aşırı fakirlik İran'da Mazdek hareketini yaratır. Mazdekler, servet ve kadında eşitlik isterler. Bir ara Şah Kavaz da Mazdek hareketini destekler, büyük arazi sâhibi soyluyları ve râhipleri karşısına alır. Şah Kavaz devrilir ve 496 yılında Ak Hunlar'a sığınır. Sonradan fikir değiştiren Kavaz, râhipler ve arazi sâhipleriyle uzlaşır. Ak Hun Kralının sağladığı 30 bin kişilik kuvvetle Mazdek hareketini ezer (498-499). Nihayet Ak Hunlar, Sasanî-Göktürk ittifakı ile yok edilir.

nı, sonra da yakmasını Anuşırvan'a öğütler. İpeğin yakılması, Türklerden gelen ipekten İran'ın yararlanmayacağını en kesin biçimde göstermek içindir. Elçilik kurulu, başarısız geri döner. İstemi, yeni bir elçilik kurulu yollarsa da, bunlar zehirlenip öldürülür. İran, zehirleme olayını, «pers iklimi iyi gelmedi» diye geçiştirir.

İran'ın uzlaşmaz tutumu karşısında, Soğd'lu tüccarlar, İstemi'ye İran'dan geçmeden doğrudan doğruya Bizans ile ipek ticareti yapmayı öğütler. Aral gölünden sonra Hazar Denizi'ni Kuzeyden dolaşarak Karadeniz Kuzey kıyılarındaki Bizans kent pazarlarına ulaşmak mümkündür. Ayrıca Türklerin Doğudan, Bizans'ın Batıdan Sasanîlere saldırması yoluyla, ipek yolunun zorla açılması düşünülebilir. Bu amaçla, 567 yılında İstemi, Soğd'lu ipek tüccarı Maniakh'ı elçi olarak Istanbul'a yollar. Maniakh Istanbul'da ittifak arar, Türklerin gücünü anlatır, İstemi'nin Heftalit'e boyun eğdirip haraca bağladığını, Avarların boyunduruktan kurtulmak için Avrupa'ya kaçtığını söyler*. Elçiye göre, İstemi'nin Türkleri «dört hükümete ayrılmıştır, ama hepsinin üstünde İstemi egemendir» ve Türkler, Romalılara sâdık olacaklardır.

Bizans, bu gibi durumlarda âdet olduğu üzere, hemen kesin bir karara varmaz. Türklerin gücünü değerlendirmek üzere bir elçi yollar. İmparator Justinos II., Avarlarla antlaşma yapmayacağı konusunda Türk elçisine garanti verir. Bizans elçisi Kilikya'lı Zamarkos, Ağustos 568'de Tanrı dağları üzerinde Akdağ'da (Altın

* Bilindiği gibi, Bumin ve ardılları Juan-Juan'ları yenilgiye uğratınca, bir kısım Juan-Juan (Uar-Hun) oymakları Batıya yönelir. Artık Avar adıyla anılan bu oymaklar 557 yılında Volga'yı geçerler. 558'de Bizans'a elçi yollarlar, yardım isterler. Oradaki Sabar ve Onogur gibi Türk oymaklarını yenerek yerleşirler. Eski düşmanları Göktürklerin yaklaştığını öğrenince, Avarlar savaşmayı göze alamayıp Don nehrini aşarlar ve Avrupa içlerine yönelirler.

Dağ) bulunan İstemi'nin karargâhına gelir. İstemi, Zamarkos'u çok iyi karşılar, onu ağırlamak üzere bir Kırgız kızı verir. Güçlü ve görkemli gözükmeye dikkat eder. Elçi, ellerindeki demirin azlığını gizlemek için Türklerin her yana demir parçaları saçtıklarını belirtir. Fakat İstemi'nin karargâhını çok görkemli bulur, hayran kalır. Bu zenginlik, kaynağını yerleşik eski uygarlık merkezlerinin fethinden alır.

İstemi çadırında, gerektiğinde atla çekilebilen iki tekerlekli altın bir tahtta oturur. Çadır, sırma ile işlenmiş ipekli kumaşlarla kaplıdır. Başka bir çadırda, üzerine Kaganın uzandığı altın bir yatak vardır. Altın ibrikler, kâseler, fıçılar ve altın kaplı tahta sütunlar bulunur. Elçi, gümüşten bâzı hayvan heykellerine hayranlık duyar, onların Bizanslı sanatçıları kıskandıracak güzellikle olduğunu söyler. İstemi'nin karargâhında şarap yerine kımız içilir. Şölenlerde altın ve gümüş tabaklar kullanılır.

Kagan, Bizans elçisini İran seferine götürür. Talas'ta konakladıklarında, İran elçisine rastlarlar. İstemi, İran elçisini şölene çağırırsa da, onu Roma elçisinden daha alt sırada bir yere oturtur ve azarlar. İran elçisi yukarıdan karşılık verir.

Zamarkos'tan sonra Evtikyos, Herodian ve Kilikyalı Paul adlı daha üç Bizans elçisi Türklere gelir. Anankast adlı bir Türk elçisi de 571'de Istanbul'a gider. Fakat Türk-Bizans işbirliğinin pek başarılı olduğu söylenemez. Gerçi Bizans, 571'de İran elçisini kovar, Ermeni isyanı vesilesiyle 572'de İran'a karşı savaşa başlar. Ama Nizip önünde başarısızlığa uğrar. 573 sonlarında 45 bin altın haraç karşılığı bir yıl mütareke ister. 575 başında savaş yeniden başlar. Sasanî İmparatoru Anuşırvan, Erzurum'u geçer, Kappadokya'ya girer, Sıvas'ı yakar. Anuşırvan, Bizans ve Ermeni kuvvetleri karşısında Malatya'da ağır bir yenilgiye uğrarsa da, yine güçlü kalır.

Türkler ise, İran içinde ilerler. 569 ve 570 yıllarında Horasan'a akınlar yapar. Volga Batısındaki Ogur şefleri, İstemi adına otorite kullanırlar. 571'den sonra İstemi, Kafkasya'ya girer. Oradaki Türk boylarını ve Alanları kendisine bağlar. Ogurlar kendi istekleriyle Göktürk egemenliğini tanırken, Onogurlar ve Alanlar silâh gücüyle boyun eğer. Tabari'ye göre, İran, akın yapmaktan kaçınsınlar diye bu oymaklara para öder. Boylar bağımlı olunca, İstemi, onlara ödenen paranın kendisine verilmesini ister. Kafkasya'dan Anuşırvan'a mesaj yollar. Para gelmezse İran'ı istilâ edeceğini söyler. O sırada Anuşırvan, Derbent geçidini berkittiğinden güvenlidir, para yollamaz. Derbent'in berkitildiğini öğrenen İstemi de tehdidini yerine getirmez, ülkesine geri döner. İstemi, önemli bir harekâtı başarıya ulaştırmaktaki güçsüzlüğü nedeniyle, Bizans İmparatoru'na karşı duyduğu hoşnutsuzluğu belirtir[15]. 575'ten sonra Naip İkinci Tiberyus'un Türklerin düşmanı Avarlarla barış yapması üzerine, İstemi çevresinde duyulan hoşnutsuzluk artar. Bu hoşnutsuzluk, 576 yılında Istanbul'daki 106 Türk* ile birlikte Batı Göktürk Kaganına giden elçi Valentinos'a sert biçimde bildirilir. Valentinos, İstemi-Zamarkos ittifakını yenileme ve Türkleri

---

* Bu Türklerin önemli bir kısmının Soğd'lu ipek tüccarları olduğu düşünülebilir. Fakat Hazar Denizi Kuzeyinden yürütülen ipek ticaretinin büyük bir gelişme gösterdiği söylenemez. W. Heyd, bu konuyu şöyle değerlendirir: «İlkin her iki yan da, yeni ilişkileri büyük çaba göstererek körüklediler. Türk İmparatorluğuna gitmek üzere, Istanbul'dan elçi üzerine elçi hareket ediyordu. Dönüşlerinde bütün bir Türk kervan silsilesi getirirlerdi. Şöyle ki, az zamanda Istanbul'da ticaret bahanesiyle yerleşen Türklerin sayısı birkaç yüzü buldu. Doğaldır ki bunların büyük bir bölümü, Soğd yerlilerinden oluşmuştu. Türk uyruğu olduklarından, onlar da Türk sayılıyordu. Fakat Türk Kaganı ile Bizans İmparatoru arasındaki iyi anlaşma uzun sürmedi... Bizanslılar, İranlılara karşı elde ettikleri serbestlikten ancak birkaç yıl yararlanabilmiş ve Türkler ile doğrudan doğruya ilişkilerden büyük kazanç çıkaramamışlardı» (Yakın Doğu Ticaret Tarihi, s. 18-19).

İran'a saldırtma çabasındadır. Onu Aral gölü yakınlarında İstemi'nin oğlu Türk Şad (Tourxanth) karşılar. Türk Şad, İstemi'nin oğludur ve Bizans kaynaklarına göre, Batı Göktürk topluluklarını paylaşan sekiz şeften biridir. Türk Şad, elçiyi Avar ittifakı yüzünden fena halde azarlar :

«— Ben, kölelerimiz olan Uar-Hunilerin hangi yoldan Bizans'a gittiklerini biliyorum. Dnyeper'in, Meriç'in nerede olduğunu, Tuna'nın nereye aktığını biliyorum. Gün doğusundan, gün batısına kadar ülkeler bize diz çökmüştür. Bize karşı gelmek cesaretini gösteren Alanları, Onogurları görüyorsunuz. Roma'ya da (Istanbul'a) geleceğiz».

O sırada İstemi ölür. Türk Şad, bu ölüm üzerine Valentinos yüzünü kesmemiş diye kızar. Elçi, 572'de Çin temsilcisinin reddettiğini yapar ve bir bıçakla yanaklarını kanatır. Türk Şad da babası için sağlığında bindiği dört atı kurban eder. Dört tutsak insan da ölen İstemi'ye «haberci» yollanır. Daha sonra Valentinos, İstemi'nin yerine geçen Tardu'nun yanına götürülür. Tardu da elçiye sert davranır ve Uar-Hun ittifakından duyduğu hoşnutsuzluğu belirtir :

«— O Uar-Huniler benim atlılarımı beklemeye cür'et ettiler. Kırbaçlarımızı görünce, yerin dibine girecekleridir. Bu köle soyu kılıçlarımızla yok edecek değiliz. Onları atlarımızın ayaklarıyla aşağılık karıncalar gibi ezeceğiz».

Bu koşullarda, Bizans ile ittifak yenilenmez. Tam aksine, Göktürke bağlımlı Utigur'lar, Türk şefi Bohan ile birlikte Kırım'da ilerlerler. 576 yılında Bizans'a ait ünlü Kerç kalesini kuşatıp alırlar ve bölgeyi ta'an ederler. Bu yağma akınları yinelenir.

Daha sonraki yıllarda Bizans-İran savaşlarının kızıştığı bir sırada (588-590), Türkler, İran arazisi içinde ilerlerler. Kafkasya'daki oymaklar, Derbent çevresinde akınlar yaparlar. İslâm kaynaklarında Şaba diye

geçen «Türklerin Büyük Hakanı»* Pers'e yürür. İddiaya göre, ünlü Sasanî komutanı Bahram-i Çupin, Şaba'yı yener ve öldürür. Yeniden saldıran Şaba oğlu Barmuda'yı da tutsak alır. Fakat Bizans-Ermeni güçlerine yenilen Bahram gözden düşer ve bunun üzerine isyan ederek Ormuzd'u Sasanî tahtından indirir, kör eder. Yerine oğlu Hüsrev-i Parviz'i geçirir. Çıkan iç savaşta Bizans Hüsrev'i, Türkler ise Bahram'ı desteklerler. Bahram isyan edince, Buhara bölgesine egemen Türk soyluları ve eski düşmanı Barmuda'nın oğlu ile ittifak yapar. Bahram'ın ordusunda Türk askerleri vardır**. Bahram yenilir. Fakat Batı Göktürkleri İran'ın iç karışıklıklarından yararlanarak Hindikuş Kuzeyindeki Toharistan fethini tamamlarlar. 597-598'de Belh ve Kunduz, İran'a ait değildir. Türklerin oradaki Heftalit prenslerini haraca bağlayıp bağımlı kıldıkları anlaşılır. 603 ya da 604 yılında Sasanî İmparatoru, Ermeni kökenli

---

* Prof. İbrahim Kafesoğlu, «Şaba»yı «Aşına» anlamına alıyor (İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, s. 171). Chavannes, Göktürklere bağımlı bir Soğdıyan prensi diye düşünüyor (Documents, s. 245). Şaba, o sıradaki Batı Göktürk Kağanı Tardu'ya bağımlı, aynı soydan bir «Küçük Kağan» da olabilir. Zira bu konudaki bilgiler hayli karışıktır.

** Soğdıyan ve Baktriyan bölgesinde, Türkler arasında, Zerdüşt, Buda dinleri ile hıristiyanlığın yayıldığı görülür. Bahram yenilince, tutsak düşen Türk askerlerinin çoğunun alnında bir haç işareti vardır. Hüsrev, tutsakları fillere ezdirir. Fakat hıristiyanlar, Hüsrev'in müttefiki Bizans'ın himayesindedir. Bu nedenle Hüsrev, alnında haç bulunan Türk tutsakları, fillere ezdirmek yerine Bizans'a yollar. Bizans İmparatoru, haçın nedenini sorunca şu karşılığı alır: Haçı anneleri yapmıştır. Fena bir salgın çıkınca, hıristiyanlar onları çocukların alnına haç işareti yapmak için inandırmışlardır. Demek ki, haç çocuklukta yapıldığına göre, Soğdıyan'daki Türkler arasına 560'larda Nasturilik yayılır. Nasturilik 635'te Çin'e girer ve Doğudaki bâzı Türk boyları hıristiyan olur. Orta Asya'da XIII. Yüzyıla kadar Nasturi alfabesiyle yazılmış Türkçe kitaplara rastlanır. Türk Nasturi râhibi Uygur Yabalah, Türkçeden başka dil bilmediği halde 1281'de Nasturiler tarafından Patrik seçilir. Bunun gibi Mani ve Buda dinleri, tüccarlar aracılığıyla bozkırda yayılır.

başkomutanı Simbat Bagratuni'yi Heftalit'ler üzerine yollayınca, oradaki prensler Büyük Kagan'dan yardım isterler. Büyük Kagan, Çembuh* yönetiminde bir ordu yollar. Ordu, Rey ve İsfahan'a kadar ilerler. Fakat Büyük Kagan bu orduyu birdenbire geri çağırır. Serbest kalan Simbat, bir düelloda, kaynakların «Kuşan Sultanı» dediği Heftalit kralını öldürür, Belh ve Herat bölgesini yağmalayarak geri döner.

BATI VE DOĞU TÜRKLERİ ARASINDA DÜŞMANLIK

Büyük Kagan'ın orduyu birdenbire geri çekişi, Türk boyları arasında çıkan iç karışıklıklar ve oymakların ayaklanmalarıyla ilgilidir. Çin'de Sui sülâlesi 581'de, üçyüzelli yıllık bir karışıklık döneminden sonra birliği sağlayınca, ipek yolunu yeniden denetime alma çabasına girişir. Bu çabaları, gevşek bir boylar konfederasyonuna dayalı Türk siyasal yapısı kolaylaştırır.

Çin İmparatoru, diplomat-general Ç'ang-sun Şeng'in «çeşitli kaganları birbirine tutuşturma» öğütünü dinler. Bu diplomat-general, Doğu ve Batı Göktürk kaganlıkları arasında çok gevşek bağlar bulunduğu, bu gevşek ilişkinin düşmanlığa çevrilebileceği kanısındadır. Diplomat-general şöyle konuşur :

«— Tardu'nun İşbara'dan daha büyük bir askerî gücü var. Ama daha alt mevkidedir. Her ikisi de dışa dost olduklarını söylerlerse de, içte düşmanlıkları şimdiden belli oluyor. İhtirasları kızıştırılırsa savaş yapacaklardır».

Bu nedenle Çin, «Yabgu» unvanlı Batı Türk hükümdarı Tardu'ya kurt başlı tuğ yollar. Kurt başlı tuğ, Ötüken'de oturan Büyük Kagan'ın egemenlik simgesidir. Çin İmparatoru, bunu Tardu'ya göndererek onu Büyük Kagan tanıdığını anlatmak ister. Bundan başka

---

* Çembuh, «Yabgu Kagan», «Küçük Kagan» anlamına olabilir.

Tardu'nun elçileri Çin Sarayına gittiklerinde, onlara İşbara'nın elçilerinden daha üstün mevki verilir. Anlaşmazlık tohumları böylece atılır. Nitekim 582 yılında İşbara Çin seferine yönelince, Tardu ona katılmaz, bağımsızlığını belli eder. Çin'le dost olur. 584'te Çin İmparatoru, Şansi Batısına gelince, Tardu gidip Çin'e bağımlılığını bildirir. Bunda 10 bin kişilik bir Türk boyunun, üç gün önce ayrılıp Çin'e gitmesinin rolü olabilir.

DOĞU TÜRK KONFEDERASYONUNDA ANARŞİ

Doğu ve Batı Göktürk ilişkilerinin bozulmasının yanı sıra, Çin, küçük kaganları da kolayca biribirine düşürür. Daha önce de belirtildiği üzere, Ötüken'deki Kagan, bağlı boyların bir kısmını yönetir, Doğu ve Batıdaki küçük kaganların da doğrudan kendilerine bağlı oymakları ve askerleri vardır ve önemli bir gücü ellerinde tutan küçük kaganlar hayli bağımsızdırlar. Çin, bu küçük kaganları biribirine karşı oynar*.

Mu-kan Kagan, ölmeden önce, yerine cesaret ve yiğitliğiyle tanınan oğlu T'a-lo-pien'in değil, küçük kardeşi T'a-po'nun geçirilmesini ister. Bu vasiyet yerine getirilir: T'a-po, küçük kardeşini Batı boylarını yönetmek için Pu-li Kagan, yeğeni İşbara'yı da Doğu boyları üzerine kagan yapar. Ölünce de yerine kendi oğlu An-lo'nun değil, fakat yiğitliğiyle tanınan T'a-lo-pien'in geçmesini ister. İleri gelen soylular, kaynaklara göre, Mu-kan oğlu T'a-lo-pien'in anası soylu olmadığından onu kagan seçmezler. Doğu boylarının yöneticisi İşbara da T'a-lo-pien'in kagan seçilmesine rıza göstermez, T'a-po'nun oğlu An-lo'ya itaat edeceğini söyler. An-lo

* Çinli diplomat-general Ç'ang-sun Şeng'in, Ötüken'e sığındığı zaman, Türk siyasal sistemindeki zayıflığı kavradığı anlaşılır. O şöyle konuşur: «Göktürk soyundan her prensin buyruğunda büyük ordular vardır, hepsinin unvanı da Han'dır. Her biri dört yönden birine yerleşmiştir. Birlikleri, görünüştedir. Bunları kuvvetle yenmek güç, fakat biribirlerine düşürmek kolaydır».

tahta çıkar, fakat T'a-lo-pien kendine bağlı boylarla ayaklanır. An-lo, kaganlığı bırakır; İşbara kagan olur. İşbara, Aşına soylularına boyları paylaştırıp unvanlar dağıtarak durumu yatıştırır. T'a-lo-pien, Apo Kagan olur.

İşbara, Apo ile birlikte Batı Göktürk Kaganı Tardu'nun katılmayı reddettiği Çin seferine girişir. İşbara'nın karısı, Sui hanedanının yıktığı Chou soyundandır*. Sui soyundan, Chou soyunun öcünü almak isteyen bu kadının Çin seferini körüklediği görülür. Sefer üzerine, Çin İmparatoru, ticareti engeller. Çin kentlerinde ayrıcalıklı biçimde ticaretle uğraşan 10 bin kadar Türk uyruklu tüccarı kovar. Ticaretin engellenmesi, her zaman görüldüğü üzere, bozkırda karışıklıklara yol açar. İşbara ve Apo Kagan arasında anlaşmazlık çıkar. Çin, Apo'ya İşbara'dan ayrılıp Çin'le dost olan Batı Göktürk Kaganı Tardu ile birleşmesini önerir. Apo, önce duraksama gösterirse de, İşbara'nın Çin'de başarısızlığa uğraması ve sonra kuvvetlerine baskın yapıp annesini öldürmesi üzerine boylarıyla birlikte Tardu'nun yanına gider. Tardu'nun desteği ile kendine bağlı Doğu Göktürk boylarıyla Apo, İşbara'ya karşı savaşırsa da, başarı sağlayamaz. İşbara, Apo ile iyi geçindiği gerekçesiyle Tan-han Kagan adlı bir şefin sürülerini yağmalar ve onu görevden alır. Bu küçük kagan da Tardu'nun yanına gider. Artık Doğu ve Batı Göktürkler biribirleriyle savaş ve düşmanlık durumundadır.

Ticaretin engellenmesi güçlükler yaratır. Ayrıca 583 yılında büyük bir kıtlık olur. Türkler, ölü kemikle-

* Ts'ien Kien adlı bu kadın, T'a-po Kagan'a Pekin seferinden vazgeçsin diye 580'de verilir. Üvey ana ve amca, kardeş karılarıyla evlenme âdetine göre, bu kadın sırayla İşbara ve K'i-min kaganların da karısı olur. Göktürklerin bu âdete titizlikle uydukları görülür. Örneğin Turfan Kralı, Çin kökenlidir. Turfan Kralının anneannesi Türk Kaganının kızıdır. Bu kral Kiu Pe-ya tahta çıkınca, Kagan ona «Türk âdetine uy» der. Kral direnir, fakat sonunda üvey anneannesiyle evlenmek zorunda kalır.

rini ezip yemek durumunda kalırlar[16]. Kıtlığı veba izler. Bu, karışıklıkları artırır. İşbara, Apo Kagan yanlısı diye birçok boy şefini cezalandırır, bunların bir kısmı Çin'e sığınır.

Boyların ayrılmasıyla zayıflayan İşbara, Batıdan Göktürk, Doğudan Kıtay baskısı karşısında Çin himayesine girmekten başka yol bulamaz. Diplomat-general Ç'ang-sun Şeng, bağımlılık töreni için gelir ve İşbara Kagan'a topluluk önünde aşağılayıcı davranışlarda bulunur. İşbara'ya Çin İmparatorunun oğlu olduğunu kabul ettirir ve onu «bende-köle» ilân ettikten sonra Çin'e döner. İşbara, Çin'e sâdık kalır, her yıl vergisini öderse de, Çin İmparatoru, Çinlileştirme yöntemi izler. Doğu Göktürkleri Çince konuşmaya, Çinliler gibi giyinmeye, Çin âdetlerini kabule zorlar. İşbara, bu zorlamalardan vazgeçilmesi için 585'te Çin İmparatoru'na mektup yazar :

«Şimdi oğlum, sarayınızda bulunacaktır. Her yıl haraç olarak göksel atlar sunulacaktır. Her gün sabahtan akşama kadar sizin buyruklarımızdan başka birşey dinlemiyeceğim. Fakat giysilerimizin önlerini kesmeye, omuzlarımızda dalgalanan saç örgülerimizi çözmeye, dilimizi değiştirmeye ve sizin âdet ve yasalarınızı kabul etmeye gelince, bizim âdet ve geleneklerimiz o kadar eskidir ki, ben şimdiye değin bunları değiştirmeye cesaret edemedim»*.

---

* Akıncı göçebelerin savaşçılığını zayıflatmak için Bizans hıristiyanlaştırmaya, Çin ise Çinlileştirmeye başvurur. Örneğin Pu-lu'ya kral unvanı verilirken, Çin takvimini kabulü istenir. Turfan Kralı, Göktürklerin zayıfladığı bir dönemde Çin egemenliğine girince, ona bir Çinli prenses verilir ve 612 yılında şu ferman yayımlatılır : «Eskiden ülkemiz sınırda vahşi bir bölgede bulunduğundan, omuzlarda dalgalanan saçlar taşıyorduk ve giysilerimizi sola iliklyorduk. Şimdi Sui (Çin) büyük sülâlesi egemen. Evren barış ve birlik içinde. Avam kişiler ve onların üstündeki herkes saç örgülerini bozmalı. Çin usulü

İşbara, 587'de ölür. Yerine kardeşi Ye-hu Kagan geçer. O sırada Batı Göktürk ile Doğu Göktürk kaganlıkları Çin'le dost, fakat biribirlerine düşmandır. Tardu'nun desteklediği Apo Kagan, Ye-hu Kagan ile savaşır. Fakat kendine bağlı boylar karşı safa geçince, Apo 587 yılında tutsak düşer. Doğu Göktürklerden Apo'ya bağlı boylar, bu kez Batı Türklerinden Tardu'nun torununu Ni-li adıyla kagan seçerler ve mücadeleyi sürdürürler. Ye-hu Kagan, bir okla öldürülür. Yerine İşbara'nın oğlu Tu-lan, kagan seçilir. Ye-hu Kagan'ın oğlu Tu-li Kagan ise, Tu-lan Kagan'ın rakibi olarak Doğu Göktürklerin Kuzey blögelerini yönetir.

592-597 döneminde Tardu ile Tu-lan birkaç kez savaşır. İkisini Çin uzlaştırır. Taraflar askerlerini alıp giderler. 599 yılında ise, Tu-lan, Tardu ile dost gözükür. Zira Çin, tahta rakip Tu-li Kagan'ı destekler. Tardu bir Çin ordusuyla savaşırken, Tu-lan, Tardu hesabına Tu-li ile savaşır. Çin'in desteklediği Tu-li yenilerek Çin sarayına sığınır. Fakat 599'da kendi boyları ayaklanarak Tu-lan Kagan'ı öldürür. Tardu, Doğu Göktürklere Pu-kia'yı kagan atar. Bu sırada Tardu, kendini yalnız Batı Türklerinin değil, Doğu Türklerinin de egemeni sayar. 598'de Tardu, Bizans İmparatoru'na yazdığı bir mektupta «yedi ırkın büyük şefi ve yedi iklimin egemeni» olduğunu söyler. Ne var ki, bu egemenlik çok kısa sürer. Tardu'nun atadığı Doğu Göktürk Kaganı Pu-kia etkin olamaz. Çin, Tu-li Kagan'ı destekler. Çin'e tam bağımlı olan Tu-li, «K'i-min» unvanıyla Doğu Göktürk Kaganı olur (600-609).

---

saç biçimi yapmalı, giysilerini sola iliklemeden vazgeçmeli». Çin İmparatoru bu fermanı işitince çok hoşnut olur ve şöyle der: «Eskiden durumu çok güçtü. Bizden ayrıldı ve barbar giysileri aldı. Şimdi biz evrene barış getirdik. O giysilerini sola iliklemekten vazgeçti, eteklerini yerde sürüklenmeye bıraktı. Çin âdetlerini almak için barbar âdetlerinden ayrıldı. Ona giysiler ve şapkalar armağan etmeli».

Çin orduları önünde Tardu başarısız kalır. 600 yılında dağda Çin ordusuyla karşılaşan Tardu'nun boyları, savaşmadan dağılarak kaçarlar. Aynı yıl başka bir seferde, Çinliler su'rı zehirler. Tardu'nun asker ve hayvanlarının çoğu ölür. Oymaklar Gök Tanrı'nın onları cezalandırmak için zararlı yağmurlar yolladığını düşünürler ve panik içinde dağılırlar. Tardu, 601 yılında Çin'e karşı bir zafer kazanır. Fakat 603 yılında Tardu'ya bağlı kalabalık Töles boyları, Çin'in teşvikiyle ayaklanırlar. Bütün oymakları uzaklaşan Tardu, tek başına kaldığından kaçar ve Tibetliler içinde kaybolur. Bir daha Tardu'nun adı duyulmaz. 592 yılında Doğu Türklerinin Batı Bölgesi Kaganı ilân edilen Ni-li de aynı yıl yenilerek ölür.

Uğranılan ağır yenilgilere karşın, Batı Göktürk siyasal birliği dağılmaz. Ni-li Kagan'ın oğlu Ç'u-lo (603-611), Batı Göktürk oymaklarına egemen olur. Ç'u-lo'nun oturduğu belli bir yer yoktur. Ama genellikle İli vâdisi ve çevresinde yaşar. O, iki küçük kagan atar. Bu küçük kaganlardan biri Taşkent Kuzeyinde, öteki de Kuça Kuzeyinde oturur. Fakat Ç'u-lo'nun kaganlığı, kargaşalıklar içinde geçer. 605 yılında ağır vergilendirdiği Töles boyları isyan ederler. Çin kaynakları, bu isyan hakkında şu bilgiyi verirler :

«Batı Türklerden Ç'u-lo Kagan güçlenip büyüyünce, Töleslerin bütün oymakları ona bağlandılar. Ç'u-lo on'arı ağır vergilendirdi ve ölçüsüz gelir istedi. Sir Tarduş vb. gibi boylar, bundan üzüldüler. Ç'u-lo Kagan çok kızdı. Sir Tarduş'lardan kuşkulandı ve onların bir harekette bulunacaklarından korktu. Şeflerinden yüzden fazlasını topladı ve başlarını kestirdi. Bu duyulunca, Ç'u-lo'ya karşı bir anda ayaklanma başladı»*.

* 603 ya da 604 yılında Sasanî İmparatorunun Ermeni kökenli başkomutanı Simbat'ı Heftalitlere saldırttığını yazmıştık. Heftalitler, bağımlı bulundukları Büyük Kagan'dan yardım ister-

Ayaklanan Töles boyları, Batı Göktürklerinkine benzer bir siyasal birlik kurarlar. K'i-pi boyundan Koleng'i Baga unvanıyla kagan yaparlar. Kagan, Tan-han dağının Kuzeyinde oturur. Sir Tarduş boyundan İ-şipo da küçük kagan olur ve Yen-mo dağı Kuzeyinde karargâhını kurar. Çin kaynaklarının «çok cesur ve düşünülemiyecek kadar üstün insan» dediği Mo-ho (Baga) Kagan döneminde Töles siyasal birliği genişler. Çinliler onlar hakkında şu bilgiyi verirler :

«Ç'u-lo Kagan yenildikten sonra, Baga Kagan'ın devleti büyümeye başladı. Baga çok cesur ve düşünülemiyecek kadar üstün bir insandı. Uyruklarının kalbini iyice elde etmişti. Komşu devletler de ondan korktular. Hami, Turfan, Yarkent gibi ülkelerin hepsi egemenliğine girdiler.

Onların âdetleri Türklerinkiyle hemen hemen aynıydı. Bâzı farklar vardı : Düğün bittikten sonra güvey, gelinin evine geri döner ve gelin doğuruncaya kadar orada kalırdı. Çocuk doğunca erkek, karısıyla kendi oymağına dönerdi. Bundan başka onlar, ölüyü gömerken tabuta korlardı.

603 yılında Çin'e elçi göndererek memleket ürünlerinden haraçlar verdiler. Bundan sonra haracı hiç kesmediler».

ÇİN ENTRİKALARI

Töleslerin çıkarttığı bu iç karışıklıkların yanı sıra, Doğu ve Batı Göktürkler arasında düşmanlık sürer. Doğu Göktürk Kaganı K'i-min (600-609) mevkiini Çin'e borçludur ve Çin'e tam bağımlıdır. Rıza Nur, ondan «Çin Vâlisi» diye söz eder. K'i-min 607'de Çin İm-

---

ler. Kagan, «Çembuh» yönetiminde bir ordu yollar. Fakat Kagan, Rey ve Isfahan'a kadar ilerleyen orduyu birden geri çağırır ve Simbat'a büyük bir yağma fırsatı hazırlar. Ordunun âni geri çağrılışı, bu Töles isyanı ile ilgili olsa gerektir.

paratoru'na yazdığı mektupta «Majestelerinin âciz bir kölesi» olduğunu belirtir ve Türkleri «âdet ve dilde Çinlileştirmeye hazır olduğunu» söyler. Çin giysileri giyen, Çinliler gibi saç ören, Çin kentlerinde oturan Türkler görülür. Kagan, savaşlarda Çin'e yardımcı asker verir. Karşılığında da bol Çin ipeklisi ve lüks tüketim malları alır. Çin, bir kez 200 bin top ipekli yollar.

Çin, Doğu Göktürk kaganlığını tehdit silâhı olarak kullanıp Batıdaki Ç'u-lo Kagan'ı da bağımlı kılmaya ve onu Tibetli-Mogol karışımı T'u-yü-hun'lara karşı kullanmaya çalışır. İmparator, annesi Çinli olan Ç'u-lo Kagan'a bir mektup ve elçi yollar. Kagan, mektubu almak için ayağa kalkmayı reddeder*. Elçi, bunun üzerine şöyle konuşur :

«— Tek krallıktınız. Ortadan bölündünüz, biribirine düşman iki krallık çıktı. Her yıl, birçok on yıl** savaştılar. İkisi de biribirini yok edemedi. Bundan açıkça ortaya çıkıyor ki K'i-min ve Ç'u-lo'nun krallıkları, rakip krallıklardır. Şimdi K'i-min bir milyona yakın oymak ve askerlerinin başına geçerek Çin arazisine girdi ve Gök'ün Oğlu'na (Çin İmparatoru) bağımlılığını bildirdi. O neden İmparatora bu kadar büyük bir bağlılık gösteriyor? Yalnızca ve yalnızca sizden nefret ettiği ve siz kaganı tek başına yenemiyeceği için. Bu nedenle kendini küçük düşürmeye rıza gösterdi ve Gök'ün Oğlu'na hizmet etti. İki büyük krallığın birleşik askerleriyle, sizi yok etmeye gelecek. Askerlerin yola çıkacakları gün saptanmış idi. Bununla birlikte, Çin kö-

* Bu ayağa kalkma işi, bağımlılığı belirttiğinden ilişkilerde önemli rol oynar. Örneğin İşbara Kagan, Çin'e bağımlılığı kabul ettikten sonra gelen Çin elçisi önünde İmparator için ayağa kalkmayı, hastalık nedeniyle reddeder. «Atalarımız, bugüne değin kimseyi selâmlamadı» der. Fakat İmparator için yere eğilip mektubu saygıyla başına koymak zorunda kalır. Törende Türklerin «utanç'tan yüzleri kızarır ve çok acı feryatlar çıkarırlar».

** Çinliler, «birçok on yıl» deyimini kullanırlar.

kenli anneniz Hiang ülkesine geri döndü ve başkentte konuklarevine yerleşti. Anneniz, Gök'ün Oğlu'nun verdiği kararı öğrenince, yok olacağınızdan korktu. Acıklı biçimde yakınarak ve ağlayarak sarayda kaldı. Gök'ün Oğlu ona acıdı ve savaş planlarını durdurdu. Anneniz, yerlere kapanarak hâtâların bağışlanmasını istedi. Uyarmak üzere size bir elçi yollanmasını önerdi. Gök'ün Oğlu bu isteği kabul etti. Bağımlılığınızı bildirmeye gelmenizi ve K'i-min'e yapılan bağışların ve şereflerin size de yapılması yolunda yakarmanızı buyurmak için beni elçi gönderdi. Ey Kagan, kendinizi bağımlı tanırsanız ve buyurultu (mektup) önünde yere kapanırsanız, krallığınız sonsuza dek barış içinde olacak ve anneniz ihtiyarlık günlerini uzatabilecek, yoksa anneniz Gök'ün Oğlu'nu aldatmış sayılacak ve zorunlu olarak öldürülecek, kellesi barbarların sarayına yollanacak. Büyük Sui Hanedanının askerleri sefere çıkacak, bir sürü kavimlere yardım yapılacak. Doğudan ve Batıdan gelecek yardımlarla size saldıracağız. Yok olmanız bir gün bile sürmeyecek. O halde ne yapmalı? İki kez yere kapanmak size dokunduğu için mi sevgili bir anneyi ölüme yollayacaksınız? Bağımlılığınızı belirten bir sözü söylemek istemeyişinizden mi krallığınızın yitirilmesine neden olacaksınız?»

Bunları işiten Ç'u-lo Kagan korkarak ayağa kalkar. Ağlayarak iki kez yere kapanır ve İmparatorun buyrultusunu dizleri üstünde iken alır. Elçi, sözlerini sürdürür:

«— K'i-min Çin'e bağımlı oldu. Bir önceki İmparator ona iyi davrandı ve birçok armağan verdi. Ordusu güçlü ve krallığı gönenç oldu. Şimdi Kagan, K'i-min'den sonra siz bağımlı olun ve İmparatorun iyiliklerini elde etmek için onunla yarışın. Gök'ün Oğlu'na sıkıca bağlanmalı, içtenliğinizi tam göstermelisiniz. Yolun uzunluğu nedeniyle bağlılığınızı belirtmek için saraya hâlâ gelemediniz. Bir bağımlının yükümlülüklerine uyduğunuzu göstermek üzere değerli bir eylem ortaya koymalısınız.

Ç'u-lo Kagan — Ne yapmalıyım?

Elçi — T'u-yü-hun prens ailesi (Sien-pi), K'i-min'-in küçük oğlu Bagatur Şad'ın annesinin çıktığı soydur. Hâlen Gök'ün Oğlu, Prenses I-ç'ing'i K'i-min'e evlenmeye verdi. K'i-min, Gök'ün Oğlunun prestijinden çekinerek Tu-yü-hun ile ilişkilerini kesti. Bunun üzerine T'u-yü-hun İmparatora kızdı ve vergisini ödemedi. Ey Kagan, onları yok etmek isterseniz*, Gök'ün Oğlu herhalde rıza gösterecektir. İmparator içten, siz dıştan saldırınca, onların yenileceği kesindir. Ondan sonra saraya gidiniz. Yolda hiçbir engel olmayacak, yaşlı annenizi görebileceksiniz».

Ç'u-lo Kagan bu sözlerden hoşnut olur. Hemen bir elçi yollayıp İmparatora bağlılığını bildirir ve vergisini yollar. Fakat Çin Sarayına gitmez. 610 yılında İmparator, Batı bölgelerinde denetleme yaparken, Ç'u-lo'ya atlarıyla vâdide toplanmasını buyurur. Kaganın çevresi gitmesine râzı olmaz. İmparator kızar ve Ç'u-lo'nun amcası olan Batı bölgesindeki boylara egemen Şi-koei'-yi destekler. Şi-koei, Çin'e elçi yollar ve kız ister. Çin sömürge adamı, İmparatora şu öğütü verir :

«— Ç'u-lo saraya gelmedi. Gücüne ve büyüklüğüne güveniyor. Onu zayıflatalım. Krallığını parçalarsak, onun sâhibi olmak kolay. Şi-koei, Tardu'nun torunu ve Tu-leu'nun oğlu. Bu soyun üyeleri kuşaktan kuşağa

* T'u-yü-hun'lar, egemen soyu Mogol Sien-pi'lerden, fakat halkı Tibetlilerden olan bir topluluktur. Kuzey Tibet'te otururlar. Çin, Tibetli-Türk ittifakından devamlı çekinir ve bunu önlemeye büyük önem verir. Türkistan ticaret yolunun güvenliği de Tibetlilerin denetim altında tutulmasını gerektirir. Ülkesinin Türkistan'da genişlemesini isteyen Çin sömürge adamı P'ei-Chü, Tölesleri T'u-yü-hun'lara saldırtır, sonra kendisi ansızın Töleslere saldırarak her ikisini de zayıflatır. Eberhard, bu politikayı şöyle değerlendirir: «T'u-yü-hun'lar yenilince, Orta Asya'ya giden geçit güvenlik altına alınacak ve bir Türkistan siyasası başlayacaktı. Fakat Türkler büyük bir devlet oldukça, bu plan gerçekleştirilemezdi. Bunun için Türkleri parçalayacak entrikalara devam edildi» (Çin Tarihi, s. 196).

kagan unvanını taşıdılar ve Batı bölgesini yönettiler. O şimdi otoritesini yitirdi ve Ç'u-lo'ya bağımlı oldu. Bu nedenle elçi yolluyor, yardımınızı sağlamak istiyor. Büyük Kagan unvanını vermenizi bekliyor. Böylece Türkler bölünecek, iki yan da bize bağımlı olacak».

İmparator, bu sözleri haklı bulur ve elçiye şöyle der :

«— Onu Büyük Kagan yapacağım. Ç'u-lo'yu öldürmek için asker yollamaya çağıracağım. İstediği evlenmek olsun».

İmparator, Şi-koei'ye götürülmek üzere ok verir ve «Bu iş, bir ok hızıyla çabuk bitirilmeli» der. Ok verilmesi, bozkırda bağımlılığı gösterir.

Batı bölgelerinin egemeni amca Şi-koei, ansızın Ç'u-lo Kagan'a saldırır, onu ağır yenilgiye uğratır. Kagan, çoluk çocuğunu bırakarak birkaç bin atlıyla Doğuya kaçar, dağda saklanır. 611 yılı kışında, Çin Sarayına gider*. Şi-koei (611-618), Batı Göktürklere ege-

* Çin İmparatoru, saraya gelen Ç'u-lo'ya yiyecek verir. O, yerlere kapanarak özür diler, «Bağımlınız birçok Batı kavmini yönetiyor. Yere kapanmak ve bağlılığını sunmak için zamanında gelemedi» der. İmparator, «Gökte bir güneş var. Işığını veriyor. Herkes yerinde ve sâkin. İki üç güneş olsa, huzur kalmaz» sözleriyle, gökte bir güneş, yeryüzünde de bir hükümdar olacağını belirtmek ister. 612 yılbaşı toplantısında Ç'u-lo, «Gök ve yer arasında, bütün yerleri güneş ve ay aydınlatır. Ancak bir kutsal kagan vardır» der. İmparator, onun oymaklarından 10 bin genci yanında tutmasına izin verir. Şad unvanlı bir kardeşi de, sürülerini bir Çin askeri garnizon bölgesinde barındırır. Ç'u-lo, oymak askerleriyle İmparatorun Kore seferine katılır, yararlık gösterir. 616'da Çin'de ihtilâl çıkınca, İmparator soyu için çarpışır. Zafer kazanılınca, İmparator, onu karşılamak üzere yatağından iner, yanına oturtur. «Adalete Dönüş Yapan Bölgesel Kral» unvanını verir. Fakat Çin zayıflayınca yeniden güçlenen Doğu Göktürk Kaganı Şi-pi, düşmanı Ç'u-lo'nun kendisine teslimini ister. İmparator, «Bize sığınmış, öldürmek adalete aykırı» der. Ama iyice sarhoş ettikten sonra, Ç'u-lo'yu Doğu Göktürk Kaganının temsilcisine verir. Ç'u-lo, 619'da öldürülür. Ölen Kagana, Çin İmparatoru, «Ho-sa-na Kagan» unvanını bağışlar.

men olur. Şi-koei güçlenince, ağır vergi alıyor diye Ç'u-lo'ya isyan edip ayrı bir kaganlık kuran Töles boyları, yeniden Batı Göktürk egemenliğine girer. K'i-pi boyundan Baga kaganlığı, Tarduş boyundan İ-şi-po küçük kaganlığı bırakırlar, eskisi gibi Tarduş ve K'i-pi boylarının beyleri (irkin) olurlar. Ötüken'de oturan Töles boylarından Uygurlar ile Bugu, Tongra, Bayırku, Fu-lo-pu gibi boylar ise, Doğu Göktürk Kaganı Şi-pi'nin egemenliğini tanırlar.

DOĞU TÜRKLERİN PARLAYIŞI VE YIKILIŞI

Doğu ve Batı Türk kaganlıkları arasında düşmanlık ilişkileri sürer. Bu sırada, Kore seferleri Çin'i zayıflatır. Ağır ve israflı yönetim, büyük arazi sâhiplerini İmparator Yang-ti'den uzaklaştırır. Doğu Göktürk Kaganı Şi-pi ise (609-619), Töleslerin katılmasıyla güçlenir ve Çin'e ödediği haracı keser. Hatta Kuzey eyaletlerinde geziye çıkmış bulunan Yang-ti'yi bir baskınla ele geçirme fırsatını bulur. Yang-ti, 615 yılında Ordos'ta kuşatılır. Yang-ti'nin durumu için Eberhard, «Tıpkı tam 800 yıl önce, Mo-tun (Mete) tarafından kuşatılan Çin İmparatorunun durumu gibi perişandı» der. Fakat Şi-pi de, 800 yıl önce Mo-tun'un yaptığı gibi kuşatmayı kaldırır ve İmparator kurtulur. Mo-tun, «haraç almakla yetinerek Çin'den uzak durma» biçiminde özet-

---

Ç'u-lo, Çin Sarayına Şad unvanlı başka bir kardeşi ve Tegin unvanlı bir soylu ile gider. Şad, Kansu'da bir Çin askerî komutanlığı yanında 3 bin atlı çıkaran kendine bağlı oymaklarla yaşar. Ona daha sonra Kagan unvanı verilir. 618 yılında elçi yollayarak Çin'e bağımlılığını bildirir. Ona yeni bir kagan unvanı tanınır. 619'da bir yöresel şef tarafından öldürülür. Tegin'e bağlı oymaklar ise, Şensi'de yerleştirilir. Tegin, iç ve dış savaşlarda Çin'e çok yararlı olur. Ona 5 bin parça ipek ve «Che» aile adı verilir. Yeni başarıları üzerine Saraydan üç kız ve 10 bin parça ipek ile ödüllendirilir. Dük unvanı bağışlanır. 300 ailelik bir yerin vergisi Dük'e bırakılır. Ölünce «Krallığı destekleyen büyük general» unvanıyla anılır.

lenebilecek bilinçli bir politika sonucu İmparatoru bırakır. Şi-pi Kagan ise, sonradan Türk desteğiyle imparator olup bozkırda Türk egemenliğini yıkacak olan genç komutan Li Şi-min'in savaş hilelerine kanıp kuşatmayı kaldırır. Li Şi-min büyük destek kuvvetleri geliyormuş izlenimini yaratır, T'a-po, İşbara ve K'i-min kaganlara sırayla karılık eden Ts'ien-kien de, Türk oymaklarının ayaklandığı söylentisini yayar. Şi-pi çekilir. Fakat Çin içinde ardarda isyanlar patlak verir. Başkenti Güneye taşıyan imparator, 618 yılında öldürülür. Çin, sayısız ufak devletlere bölünür. Bir kısım isyancılar, Çin'de egemenlik kurabilmek için Şi-pi Kagan'ın desteğini ararlar. Kagan, Çin taht mücadelesine karışır. Çin Sarayını yağmalayarak kendisine sunan bir Çinliye kurt başlı tuğ verip onu Çin İmparatoru ilân eder (617). Başka bir Çin generalini Batı Çin Kaganı yapıp Sui soyuna karşı sefere çıkartır. Genç komutan Li Şi-min ve babası Li Yüan ile anlaşma yapar. Li Şi-min, Kaganın sağladığı Türk savaşçıların desteğiyle başkent Ç'ang-an'a yürür. Başkentteki imparatorluk servetini Kagana sunar. Ayrıca 30 bin top ipek ve yıllık vergi vermeyi kabullenir. Li Şi-min önce Sui soyundan kukla bir imparatoru tahta çıkarır. Biraz sonra 618 yılında babasını Kao-tsu unvanıyla imparator yapar. Böylece, Türk desteğiyle güçlü T'ang sülâlesi (618-906) kurulmuş olur. T'ang soyu, ilkin iç karışıklıklar içinde bocalarsa da, 624 yılından sonra güçlenir. Bir toprak reformuyla durumunu pekiştirir, gelirlerini artırır ve köklü bir idarî reform yapar. Eberhard, kurulan yeni idareyi, o tarihlerde «Avrupa'da var olan sistemlerden çok daha gelişmiş ve modern» sayar ve «bâzı hususlarda bizim bugünkü sistemimizle bile karşılaştırılabilir» der[17].

T'ang sülâlesi, daha iç karışıklıklar sürdüğü bir sırada bile, Doğu Göktürk Kaganına olan yükümlülüklerini yerine getirmez. Bu kez Kagan, yıkılması için katkıda bulunduğu Sui sülâlesini destekler. Çin'e yağ-

ma akını düzenler. 619'da Şi-pi ölür. Kardeşi Ç'u-lo Kagan (619-621) aynı politikayı sürdürür. Onu, karısı İ-çing zehirler. Yerine geçen küçük kardeş Kie-li (621-630), Çinli İ-çing ile evlenir ve Çin'i yağmalamaya devam eder.

Bu sırada Batı Göktürklerin başında T'ong Yabgu vardır. Çin kaynakları ondan, «cesur, akıllı, hücum ve savaşta usta» diye söz ederler. T'ong Yabgu, Tölesleri bağımlı kılar, Heftalit ülkesine egemen olur, Bizans ile ittifak hâlinde Sasanîlerle mücadele eder ve Kafkaslarda genişler.

Doğu Göktürklerle savaşan Çin, T'ong Yabgu'ya «Kuzey barbarlarına», yâni Türklere karşı birlikte sefer önerir. T'ong Yabgu, râzıdır. 622 yılında büyük bir orduyu sefere çıkarmak üzeredir. Doğu Göktürk Kaganı Kie-li ürker, savaşı önlemek için ödünler verir, dostluk kurmaya çalışır. T'ong Yabgu, Çin İmparatorundan prenses ister. İmparator yanaşmaz. Danışmanları ısrar eder, bir danışman şöyle der :

«— Yakın olana karşı savaşmak için uzaktakiyle birleşmeli. Kuzey barbarlarına gözdağı vermek için evlenmeye râzı olmalı».

İmparator râzı olursa da, Kie-li devamlı akınlar yapar, Batı yolunu keser, prensesin gitmesini ve Çin'in Batı Göktürklerle bağlantı kurmasını önler. Fakat Çin'e karşı sık sık giriştiği akınlarda başarılı olmaz. Bozkırda kıtlık çıktığı 624 yılında Kie-li, Çin başkenti Ç'ang-an'ı tehdid eyler. Ne var ki, babasını imparator yapan Li Şi-min, savaşacağını belli edip yürüyünce, Doğu Göktürk soyluları, aralarında kısa bir müzakere yaparlar ve savaşmadan geri dönerler. Birkaç saat sonra şiddetli bir yağmur başlayınca, Li Şi-min bir gece baskını yapmayı kararlaştırır. Yüzbaşılarını toplar ve şöyle konuşur :

«— Arkadaşlar, yağmurdan bozkır bir denize döndü. Gece düşmek üzere. Karanlık iyice bastıracak. Şim-

di yürüyüş zamanıdır. Türklerin oklarından atabildikleri zaman korkmak gerekir. Kılıç ve mızrak elde, üstlerine gidelim. Savunmaya geçmelerine olanak tanımadan bastıralım».

Baskın, başarılı olur. Kaganın çadırına kadar yaklaşılır. Kie-li anlaşma ister ve Mogolistan'a çekilir. Savaşlar ticareti engellemiştir, Türklerin isteği Kuzey Çin'de serbest ticaret yapabilmektir. Çinliler râzı olunca barış yapılır. Fakat 626 yılında Kie-li yine Çin başkentine doğru yürür. Haraç ister, verilmezse başkenti yağmalayacağını söyler. Babasının yerine imparator olan Li Şi-min, savaş hazırlığı yapınca, Türk şefleri attan iner ve İmparatoru selâmlarlar. Beyaz at kurban edilerek barış yapılır.

HALKÇI VE BARIŞÇI BİR KÜÇÜK KAGAN

İç güçlüklerini yenen Çin, 627 yılında saldırıya geçer. Uygur ve Sir Tarduş boylarını ayaklandırmayı başarır. Uygur, Bugu, Tongra gibi Töles boylarının yönetimini, Kie-li Kagan'ın küçük kardeşi Aşına Şö-ol ile oğlu Yü-ko Şad paylaşır. Sonradan Çin'in en sâdık ve Türklere karşı savaşlarında en yetenekli komutanlarından biri olarak görülen Aşına Şö-ol, ilginç bir kişidir. 12 yaşında cesareti ve bilgeliği ile ün kazanır. Şad unvanını elde eder. Çölün Kuzeyinde karargâhını kurar ve Töleslerden kendine bağlanan oymakları on yıl vergisiz yönetir. Kaynak bulmak için yüksek vergi alması önerilince,

«— Oymaklarım bolluk içinde yaşıyor, bu bana yeter» karşılığını verir.

Şö-ol, Kie-li Kaganın giriştiği savaşlara da karşı çıkar; onu eleştirirse de, sözü dinlenmez. Kie-li'nin başarısız savaşları ve yüksek vergi yanlılığı, bağımlı boyların hoşnutsuzluğuna yol açar. Çin'in de teşvikiyle bunlar ayaklanır. Uygurların şefi P'u-sa, Sir Tarduş'larla birlikte Doğu Göktürklerin Kuzey sınırına saldı-

rır. Kie-li'nin oğlu Yü-ku Şad, kalabalık kuvvetlerle onları cezalandırmaya gider. Fakat Uygur şefi P'u-sa, Aşına Şö-ol'un da destek getirdiği Yü-ku Şad kuvvetlerini 5 bin atlı ile yener, Tanrı Dağları Kuzeyine kadar kovalar. İkinci bir saldırıyla Yü-ku Şad kuvvetlerini ağır yenilgiye uğratır ve oymaklarını tutsak alır. Uygurlar, Çin'e bağlılıklarını bildirir ve haraç yollarlar.

İmparatorun teşvikiyle Uygurlar ve Tarduş'lar, Çin himayesinde, Göktürklerden bağımsızlaşırlar. Altaylardaki Sir Tarduş'lardan 70 bin aile, 605'te kendini Küçük Kagan ilân eden, fakat Batı Türkler güçlenince tekrar egemenliğine giren Tarduş beyi İ-şi-po'nun torunu İ-nan'ın yönetiminde 628 yılında Doğu Göktürk arazisine geçer. Sir Tarduş'lar, zayıflayan Doğu Göktürklere isyan ederek Çin egemenliğine girerler. Kie-li Kagan onları yenilgiye uğratırsa da, Kie-li'nin buyruğundaki bütün oymaklar, Kagan'a karşı ayaklanırlar. İ-nan'ın gelip başkan olmasını isterler. İ-nan, kaganlığını ilâna cesaret edemez. Çin İmparatoru cesaret verir. «Gezgin saldırı generali» unvanlı bir komutanını göndererek İ-nan'a egemenlik simgesi olan tuğ ve davul verir. İ-nan çok sevinir, memleket ürünlerinden haraç yollar. Ve Pi-chia (Bilge) Kagan olur. Ötüken dağının eteğinde karargâhını kurar. Uygur, Bayırku, Ediz, Tongra, Bugu ve Hsi (Kay) oymakları, Tarduş Kaganına bağımlı olur. 629 yılında İ-nan, Töles genel adıyla anılan bu boyların yönetimini küçük kardeşine bırakarak Çin Sarayı'na gider. İmparator, bir kılıç ve bir kırbaç armağan eder. «Oymaklarınızda büyük kusur işleyenleri bu kırbaçla kırbaçlayınız» der. İ-nan çok sevinir. 630 yılında Tula nehri Güneyinde karargâhını kurar. Uygurlar da onu izler. İki oğlunu Kuzey ve Güneyi yönetmek üzere Küçük Kagan atar. İ-nan'a bağlı Uygurların şefi P'u-sa, «İltebir» unvanını taşır. P'u-sa için Çin kaynakları şu bilgiyi verir:

«P'u-sa ayrıca Çin'e elçiler göndererek haraç verdi.

P'u-sa, cesaretli ve bilgili idi. Mükemmel planlar düzenleyebiliyordu. Savaşta, subay ve askerlerin en önünde bulunuyordu. Az sayıda askerle büyük kuvvetleri yenebiliyordu. Devamlı tâlim, ok atma ve av ile uğraşırdı. Annesi, anlaşmazlık ve dâvâlara bakıyor, yasaları çiğneyenlere karşı çok sert davranıyordu. Oymaklarda asayiş kurdu. Uygurların refahı, P'u-sa dönemine rastlar».

ELLİ YILLIK ÇİNLİLEŞME DÖNEMİ

İ-nan ve P'u-sa'nın ayrılmaları ve saldırıları, Doğu Göktürk Kaganlığını zayıflatır. Patlak veren kıtlık, karışıklıkları artırır. Yenilgiler nedeniyle gözden düşen Kie-li Kagan'ın oğlu, kendi oymaklarıyla babasına isyan eder ve 629'da Çin'e sığınır. İyice zayıflayan Kie-li Kagan da Çin'e bağımlılığını bildirir, fakat yolladığı elçiyi İmparator kabul etmez. Nihayet 630 yılında Kie-li, Çin Ordusu ve ayaklanan oymakların ortak çabalarıyla yenilir, tutsak alınıp Çin Sarayı'na götürülür. Kagan, sarayın ortasına çadırını kurar. Çevresindekilere acıklı şarkılar söyletir ve onlarla birlikte ağlar. Ölünce, Göktürk geleneğine göre cesedi yakılır ve külü mezara konulur. Çin İmparatoru, kendini Türklerin «Gök Kagan»ı ilân eder. Doğu Türk oymakları dağıtılır, parçalanır ve Sarı Nehir dirseğinde, belli yerlerde Çin vâlilerinin denetiminde oturmaya zorlanır. Yetenekli Göktürk beyleri, Çin generalleri yapılır ve Türklere karşı savaşlarda ön planda rol oynarlar. Çin tarihi uzmanı Eberhard şöyle yazar :

«Sonraki Han soyunun iskân politikasının* sonuçlarını hatırlatan birçok bakanların protestolarına karşın, Doğu Türkler, Yukarı Sarı Nehir dirseğine yerleştirildiler ve iki askerî vâlinin himayesi altına girdiler. Şefleri, Çin ordusuna alındı, soyluların oğulları İmpa-

* Hun boylarını yerleştirmişler, bu da Çin'de önemli karışıklıklara yol açmıştı.

rator sarayında yaşıyorlardı. Böylece Türkleri de, bambaşka nedenlerden de olsa, To-ba'larda olduğu gibi Çinlileştirmek istiyorlardı. Burada bir milyondan çok Türk vardı. Bunların bâzıları, sonra gerçekten Çinli olmuşlar ve önemli görevler almışlardır»[18].

Böylece Orhun yazıtlarında acı acı anlatılan elli yıllık «Çinlileşme» dönemi başlar. «Türk Bismarck'ı» denilen Tonyukuk, bu durumdan Kaganı ve beyleri değil, Türk budunu suçlu tutar. Kaganını bıraktığı için, Tanrı'nın Türk budunu yok ettiğini ileri sürer :

«Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ilinde kılındım. Türk budun, Çin'e bağımlı (körür) idi. Türk budunu hanını bulamayıp Çin'den ayrıldı, hanlandı. Hanını bırakıp Çin'e yeniden teslim oldu. Tengri şöyle demiştir: Han verdim, hanını bırakıp teslim oldun.

Teslim olduğun için Tengri öldürmüştür. Türk budun öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir budunun yerinde oymak kalmadı».

Kül-tegin ve Bilge Kagan yazıtlarında ise, Çin boyunduruğundan Çin ile Çinlileşen beyler, bilgisiz, kötü kaganlar ve yardımcıları (buyruk) sorumlu tutulur ve kara budunun bu yüzden perişan düştüğü, Çin'e ve Çinlileşmeye düşman olduğu, fakat örgütlenmeyi bilmediğinden, bağımlılıktan kurtulamadığı anlatılır :

«Bilgisiz kagan oturmuştur, kötü kagan oturmuştur. Buyruku da bilgisizmiş tabii. Beyleri budunu uyumsuz (tüzsüz) olduğu için, Tabgaç (Çin) budun hilekâr ve sahtekâr olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi biribirine düşürdüğü için, bey ve budunu karşılıklı çekiştirdiği için, Türk budunu il yaptığı ilini elden çıkarmış, kagan yaptığı kaganını yitirivermiş. Tabgaç buduna beylik (soylu) erkek evlâdı kul oldu, hanımlık (soylu) kız evlâdı câriye oldu. Türk beyler, Türk adını bıraktı. Çinli (Çinlileşen) beyler, Çin adını alıp Çin Kaganına bağımlı olmuş. Elli yıl ona işini gücünü vermiş. Doğuda gün doğusunda Bökli Kagan'a kadar,

(Çin hizmetinde) ordu sevkedivermiş. Batıda Demirkapı'ya kadar ordu sevkedivermiş.

Türk kara budunu şöyle demiş: İlli budun idim, ilim şimdi hani, kime il kazanıyorum der imiş. Kaganlı budun idim, kaganım hani, ne kagana işi gücü veriyorum der imiş. Öyle deyip Çin Kaganına düşman olmuş. Düşman olup kendisini örgütleyemediğinden (et ve yarat'ı başaramadığından) yine teslim olmuş.

Bunca işi gücü verdiğini düşünmeden (Çin), Türk budunu öldüreyim, kökünü kurutayım der imiş. (Türk budun) yok olmaya gidiyormuş».

Gerçekten, Doğu Göktürk Kaganlığının yeniden kuruluşuna kadar geçen elli yıllık süre içinde, dağıtılan Türk budun perişan olur, Türk beylerinin en yetenekli-leri ise, ipek yolu ve Türkistan egemenliğini kurması için Çin İmparatoruna «işlerini, güçlerini» verirler. Batı Göktürk Devleti'nin çökertilmesinde Aşına (Kurt) soyundan Doğu Göktürk beyleri önemli rol oynarlar.

BATI TÜRKLERİNİN EN YÜKSEK DÖNEMİ

Doğu Türk Kaganlığı sarsıntı geçirdiği bir sırada, Batı Türk Kaganlığı hayli güçlü gözükür. Ç'u-lo Kaganı (603-611) yenip Çin'e sığınmaya zorladıktan sonra Şi-koei Kagan (611-618) Altay Sir Tarduşlarını egemenliğine alır, örgütler. Altaylar, Kafkas dağları ve Hindikuş arasında egemen olur. Onu izleyen T'ong Yabgu (618-628) döneminde, Batı Türk Kaganlığı genişler. Kuzeydoğuda Töles boylarını yener. Güneybatıda Toharistan, ya da Baktriyan'da egemenliğini pekiştirir. Tarım nehri vâdisindeki kentlerin çoğu üzerinde hegemonya kurar. Buraları sulu tarım ve ticaret yapan, sanayi ile uğraşan, İran, Hint, Grek ve Çin uygarlıklarını birleştiren önemli kültür ve ekonomi merkezleridir. Batı Göktürk Kaganlığı, atadığı memurlarla buradaki küçük krallıkları vergilendirir, büyük zenginlik elde eder ve güçlenir.

Bu tüccar, tarımcı ve sanayici küçük krallıklar hakkında Çin kaynaklarında şu bilgiler verilir:

«Turfan Krallığı — 21 kent vardır. Arazi verimlidir. Yılda iki kez hububat alınır. Pamuk yetişir. Pamuklu dokunur. 624 yılında Çin Sarayı'na, Fulin'den (Bizans) gelmiş iki iri köpek sunarlar. Bu köpekler, atı dizgininden çekip götürmeyi ve yanmış mum taşımayı bilirler.

Karaşar Krallığı — Tarlalar, kanallar ile sulanır. Şarap ve darı yetişir. Balık ve tuz üretilir. Halk yün elbise giyer, zevk ve eğlenceyi sever. Kral, onuncu ay kentten çıkar ve yıl sonuna kadar gezer.

Kuça Krallığı — Keten, buğday, pirinç, üzüm yetişir. Altın çıkar. Budisttirler. Yılın başında yedi gün koyun, at ve deve yarışları yapılır. Yenen ve yenilene göre, yılın uğurunu ölçerler. Halk, şarkı ve eğlenceyi sever. Hoten ve Kuça'da kerhaneler vardır, onlardan vergi alınır.

Tokmak — Komşu krallıkların tüccarları bu kentte karışık yaşarlar. Tokmak Batısında birçok kent bulunur. Halk, yünlü giyer, alnına ipek kumaş örter. Tokmak Batısında 'Binbir kaynak' vardır. Orada geyik parkı vardır. Daha Batıdaki Talas, tüccar kentidir. Sonra verimli araziye sâhip İsficab gelir.

Hoten Krallığı — Kral, resimlerle süslü evde yaşar. Halkı yeteneklidir. İplik yapma ve dokumada ustadırlar. Çin'den kız alırlar ve size ipekli kumaş dokuyacağız diye kızı kandırarak, ipek böceğine kavuşurlar. İnsanlar, biribirleriyle karşılaşınca diz çökerler. Halk, şarkı ve dansı sever.

Ho-p'an-to Krallığı — Vergiler kumaşla ödenir. Kral, altın yatakta oturur.

Kaşgar Krallığı — Halkı hileyi sever. Kuça'lılar gibi doğan çocuğun başını düzeltirler. Vücuda döğme yaparlar. Yeşil gözlüdürler.

Udyana Krallığı — Demir, altın, bağlar ve pirinç vardır. Halkı zayıf ve hilecidir. Büyücülükte ustadır.

Burada ölüm cezası yoktur. İdam yerine suçluyu dağ içlerine sürerler. Bir kişinin suçluluğunda kuşku varsa, ona ilâç içirilir, sidiğin rengine göre karar verilir.

Soğdıyan — Otuz büyük kent vardır. Arazi verimli, hububata elverişlidir. Mükemmel at yetiştirilir. Halk şarabı sever, yollarda şarkı söyler ve dans eder. Ticarette üstündürler, kazancı severler. Her para kazanılan yere giderler. Çin'e altın ve gümüşten şeftaliler, kristaller, aslanlar, cüceler, dansözler ve devekşu yumurtaları sunarlar».

Bu zengin bölgelere egemen olan Göktürk kagan ve beyleri, oraların yaşam biçiminden etkilendikleri gibi, oralardan büyük gelirler elde ederler. Orta Asya ticareti, önemli kazanç sağlar. Artan gelir, daha büyük ordular besleme ve genişleme olanağını getirir. Çin kaynakları, T'ong Yabgu zamanı için «Batı Türkleri hiçbir zaman bu kadar kuvvetli olmadı» der.

GÖKTÜRK ATLILARI SIVAS'TA

Güçlenen Batı Türkler, Çin ile dostluğu sürdürürken, Sasanîler ile mücadeleye girişirler. Bu sırada Ermeni kökenli Bizans İmparatoru Herakleos, İranlılarla sert mücadele hâlindedir. İranlılar, Avarlarla işbirliği hâlinde, Istanbul'u kuşatırlar. Avarlar, Slav'larla birlikte Fatih Mehmet'ten 800 küsur yıl önce, ufak gemiler yapıp karadan Haliç'e indirerek Istanbul'u almayı denerler. Deniz üstünlüğü Bizans'ta olduğundan bu deneme, başarısız kalır. Herakleos, büyük bir orduyla Doğu Anadolu'ya gelir. İran'a karşı Batı Türklerinin ittifakını arar. Elçi Andrea'yı yollar. Elçi, bir yıl süren bir geziden sonra ittifak yaparak bin Türk atlısıyla birlikte İmparator'un oturduğu Sıvas'a* döner. 626 son-

* Ermeni kaynaklarında yer alan bu kayıt, bin Hazar atlısı başkente, yâni Istanbul'a geldi (Dunlop, Jewish Khazars, s. 28-32) diye yorumlanırsa da, başkent değil, imparatorun ka-

baharında Şad unvanlı Türk komutanı, Arran bölgesini yağmalar. Herakleos, o sırada, Lazistan'dadır. Ermeni tarihçisi Moises Kagantakavzi, Şad'ın İran İmparatoru Hüsrev'e sert bir mektup yazdığını, Bizans arazisinden çekilmesini, kutsal haçı ve tutsakları geri vermesini istediğini belirtir. Hüsrev aşağıdan alır, fakat sistemli yağma üzerine, Şah, güçlü ordular yollayacağı tehdidini savurur. Şad, büyük ganimetle babası olan Yabgu Kagan'ın yanına döner*. Ganimetin bolluğunu gören Yabgu Kagan, oğlu Şad'a «Dağlarda, ovalarda yaşayan, dam altında ya da gökyüzü altında oturan, saçını traş etmiş ya da uzatmış olsun, herkesten» asker devşirmesi buyruğunu verir. 627 yılı ilkbaharında Yabgu Kagan'ın kendisi de bir orduyla Arran'a gelir. Yabgu Kagan'ın ordusunda, İran Kuzeybatısın-

---

rargâhı söz konusudur. Herakleos o tarihte Sıvas'tadır. Kaynaklar ayrıca, Hazar Kaganı ile Batı Göktürk Kaganını karıştırırlar. Herakleos'un Hazar Kaganı ile ittifak yaptığı izlenimini verirler. Oysa o sıralarda bir Hazar siyasal birliği daha meydana çıkmış değildir. Volga ve Karadeniz arasındaki Sabar ve Ogur'lar gibi Türk boyları, Batı Göktürk Kaganlığına bağımlı idi. Batı Göktürk Kaganı, Taşkent Kuzeyinde oturan bir küçük kagan ya da Yabgu Kagan aracılığıyla bu boyları yönetmekteydi. Chavannes'ın onu Göktürk değil, Hazar sayması gerçeğe uygun düşmez (Documents, s. 103). Andrea'nın bu Yabgu Kagan ile anlaşma yaptığı düşünülebilir.

* Kaynaklarda Yabgu Kagan'dan «Cebu Hakan», «Cebuka Han», «Çin Cebetuh'u», «Ziebel» diye söz edilir. Bu kişi, Kuzey bölgeleri sultanı Büyük Kagan'dan sonra gelen ikinci adamdır. Dunlop, onu Talas'taki T'ong Yabgu olarak düşünürse de, T'ong Yabgu, ikinci adam değil, Büyük Kagan'dır. Yabgu Kagan, Taşkent Kuzeyinde oturan ve Soğdıyan ile Batı boylarını yöneten, Büyük Kagan'a bağımlı ve rütbece ondan sonra gelen ikinci kişidir. Ç'u-lo zamanında bu ikinci kişi, herhalde, sonradan onu yenip Kagan olan amcası Şi-koei'dir. T'ong Yabgu (618-628) zamanında bu kişi, kardeşi Mo-ho Şad ile onun oğlu Pu-li Şad olabilir. Prof. Artamanov, bu kanıdadır. Mario Grignaschi, Mo-ho Şad'ın 627 yılından önce öldüğünü düşünerek bu görüşe karşı çıkar. Kesin olan Yabgu Kagan'ın Aşına soyundan bir Batı Göktürk ikinci hükümdarı olduğudur (VII. Tarih Kongresi, s. 245).

da sınır bekçiliği yaparken ayaklanıp Büyük Kagan'ın hizmetine giren kalabalık sayıdaki Ermeni askerleri de vardır. Yabgu Kagan ve Herakleos, Tiflis önlerinde buluşurlar. Ermeni ve Bizans kaynakları bu buluşma hakkında gerçekliği kuşkulu renkli bilgiler verirler.

BİZANS İMPARATORU İLE GÖKTÜRK YABGUSUNUN BULUŞMASI

Gibbon, bu kaynaklara dayanarak, Ziebel (Yabgu Kagan) ile Roma İmparatoru'nun buluşmasını bir masal gibi anlatır :

«Hüsrev'in Avarlarla anlaşmasına karşılık, Roma İmparatoru da Türklerle onurlu bir anlaşmaya girişmişti. Onun çağrısı üzerine Hazar grupları (Batı Göktürk) çadırlarını Volga boylarından sökerek Gürcistan dağlarına kurdular. Herakleos, onları Tiflis dolaylarında karşıladı. Ziebel, yanındaki adamlarıyla birlikte attan indi, hepsi kendilerini yere atarak İmparator'un mor harmanisini etekleidiler. Bu gönüllü saygı gösterisi, sağladığı büyük yardım da dikkate alınırsa, elbette en sıcak karşılığı hak ederdi. İmparator, derhal tacını çıkararak Türk başbuğunun başına koydu, sonra onu şefkatle kucaklayarak selâmladı ve ona 'oğlum' dedi. Zengin bir şölenden sonra Ziebel'e bir tepsi içinde mücevherler sundu. Altınlar, değerli taşlar, imparatorluk sarayında kullanılan ipekliler verdi. Daha sonra değerli mücevherleri, küpeleri kendi elleriyle bu yeni müttefiklerine dağıttı. Gizli bir görüşmede kızı Eudocia'nın bir resmini gösterdi, bir barbara soylu ve beyaz bir gelin vererek gönderdi onu. Ve kırk bin atlılık yardım sözünü böyle kopardı»[19].

Yabgu Kagan ve Herakleos, Tiflis'i birlikte kuşatırlarsa da, başarılı olamazlar. Yabgu Kagan ülkesine döner ve oğlu Şad'ı kırk bin kişilik bir kuvvetle Herakleos'un hizmetinde bırakır. Bu kuvvet, İran üzerine yürür. Bu bilgiyi verirken, Batı Türklerinden de-

vamlı Hazar diye söz eden Gürcü kaynakları ilk kez Batı Türkleri[20] deyimini kullanırlar ve «Herakleos kuvvet kazanınca, Batı Türklerini çağırdı ve sayılamıyacak kadar kalabalık bir ordunun başında Pers'e doğru yürüdü» derler.

Herakleos, 627 yılı sonbaharında bu kuvvetlerle İran üzerine yürür, büyük bir zafer elde eder. İran'da ihtilâl çıkar, isyancılar Şah Hüsrev'i öldürür*. Yerine Şubat 628'de oğlu Kavad geçer ve Bizans ile barış yapar. Fakat Yabgu Kagan, Kafkasya fethine devam eder. Tiflis'i alır. Oğlu Şad'ı Gürcistan ve İran'ı fetihle görevlendirir. Vergi ve haraç almak için ayrıntılı bir yönetim kurar. Ermeni tarihçisi Moises, ülkesindeki Göktürk yönetimini şöyle anlatır :

«Kuzey hükümdarı (Batı Göktürk Kaganı), şiddetini artırıp bütün memleketimizi dehşetli bir hüküm ve kuvvet altında tuttu. Çeşitli işkolları için müfettişlerle, altın yıkamada, gümüş ve demir çıkarmada ve bal temizlemede uzman sanatçılarını yolladı. Kur ve Aras gibi büyük ırmaklarda yapılan balık avcılığı ile çeşitli mallar üzerine vergiler koydurdu. Ayrıca, Pers hükümetinin nüfus sayımlarına dayanarak, herkesten bir dirhem vergi istedi».

Demek ki, Batı Göktürkleri, fethettikleri kentsel bölgelerde, bâzen Türk soyluları da başa geçirmekle birlikte, yöresel kralı Eltebir (Hie-li-fa) unvanıyla yerinde bırakıp vergilerin alınmasını denetleyecek Tudun unvanlı bir memur atamakla yetinirlerse de, Kafkaslarda ayrıntılı bir vergi yönetimi kurmaya yönelirler.

---

* Bizans kaynakları, belki de bu zaferdeki Türk katkısını küçümsemek üzere, kışın yaklaştığını gören Şad'ın kırk bin kişilik kuvvetinin Herakleos'tan uzaklaştığını, onu yalnız bıraktığını yazarlar. Çin kaynakları ise, Batı Göktürk Kaganı T'ong Yabgu, «Pers Krallığını cezalandırdı, Hüsrev'i öldürdü» der (Chavannes, Documents, s. 171). Herakleos'un ilk karısından olma tek kızı Eudocia da, gelin alayı ile henüz yola çıkmış iken Istanbul'a 630 yılı Şubatından önce, Yabgu Kagan'ın öldürüldüğü haberi gelir. Prenses geri döner.

Bunda Soğd'lu danışmanların artan etkisinin payı büyük olsa gerektir.

Vergi yönetimindeki gelişme, Batı Göktürk kaganlarının artan lüks ve görkemliliğini açıklar. 630'da Tokmak'tan geçen Çinli gezgin Hi-uan-tsang, Kagan'ın* karargâhını şöyle anlatır :

«Bu barbarların pek çok atları bulunur. Han, yeşil satenden bir manto giyer, saçlarını görünür biçimde, bırakır. Alnında yalnız on ayak uzunluğunda bir ipek kuşak vardır. İpek kuşak, birkaç kez döndükten sonra, arkadan yere düşer. Han, hepsi örgülü saçlı ve brokar mantolu 200 kadar subay ile çevrilidir, geri kalan askerler at ve deveye binmiş suvari birlikleridir. Askerler, kürk ve ince yünlü kumaştan elbise giyerler, uzun mızraklar, tuğlar ve dik yaylar taşırlar. Askerler, gözle hepsi görülemiyecek kadar çok sayıdadır. Hanların yazlığı, öldürülmesi yasak, ehlileştirilmiş geyik sürülerinin bulunduğu Bin Kaynak'tadır».

626'da Tokmak'a uğrayan bir Hint misyoneri de şu gözlemde bulunur :

«Han, parlaklığı gözleri kamaştıran altın çiçeklerle işlenmiş büyük bir çadırda yaşar. Subayları işlemeli ipekten parlak giysiler taşır. Muhafızları, hanın arkasında ayakta dururlar. Keçe çadırda oturan bir barbar prens de olsa, ona saygı duygusuna kapılmaksızın bakılamaz».

Budist misyoner oradayken, Turfan Kralı ile Çin İmparatoru'nun elçileri gelir :

«Han, elçilere oturmalarını söyledi, müzik araçları çalarken onlara şarap sundu. Han da elçilerle birlikte içti. Dâvetlilerin giderek coştukları, biribirlerini içmeye çağırdıkları, kadehlerini tokuşturdukları, doldurup boşalttıkları görüldü. İçki sırasında, Doğu ve

*Chavannes ve Grousset, onun T'ong Yabgu (618-628) olduğunu söylerlerse de, o tarihte T'ong Yabgu öldürülmüştür. Çinli gezginin gördüğü hükümdar, herhalde T'ong Yabgu'nun oğlu Se-Yabgu'dur.

Batı barbarlarının müziğinin gürültülü ezgileri işitilmekteydi. Müzik, yarı vahşi sesler çıkarsa da, kulağa hoş geliyor ve kalbi duygulandırıyordu. Biraz sonra yeni yemekler getirildi. Yemekler, büyük parçalar hâ'inde haşlanmış dana ve koyun eti idi. Dâvetlilerin önüne bol miktarda yemek yığdılar».

BATI TÜRK KONFEDERASYONUNDA ANARŞİ

Ne var ki, Batı Göktürklerin Tardu'dan sonraki bu ikinci parlak dönemi de uzun süreli olmaz. Bağımlı boyların ayaklanmaları, kaganlığın dağılmasına yol açar. T'ong Yabgu (618-628) Çin'le dostluk ilişkileri içindedir. 627 yılında Çin'e altın kemer ve beş bin at yollar. Bizans'ın da dostudur. Sasanîler ise zayıf durumdadır. Fakat Doğu Göktürk Kaganı, T'ong Yabgu'ya bağlı boylara devamlı akınlar yapar, karışıklıklar çıkarır. Çin kaynaklarına göre, «gücü ve gönenci»nden gurura kapılan T'ong Yabgu, «bağlı boylara iyi davranmaz, boyların halkları ondan nefret eder». Bu nefret, ağır vergilendirmelerle ilgili olabilir. T'ong Yabgu'ya karşı Karluk boyları ayaklanırlar. Bu karışıklıklar üzerine, yine Çin kaynaklarına göre, «belli bir Türk kategorisinin küçük kaganı olan» amcası Mo-ho-tu (Bagatur) isyan eder ve T'ong Yabgu'yu 627 ya da 628 yılında öldürür. Batı Göktürklerin To-lu adı verilen beş boyu üzerinde egemen olan bu küçük kagan, kendini bütün boyların büyük kaganı ilân eder. Se-p'i Kagan adını alır. Fakat Batı Göktürklerin Nu-şi-pi adı verilen Batıdaki öteki beş boyu, bu yeni kaganı tanımaz. Aşına soyundan Ni-şu adlı bir soyluyu büyük kagan seçmek ister, o kabul etmez. Ni-şu, T'ong Yabgu tarafından Çin'e elçi yollandığında Çin İmparatorluğu ile «büyük kardeş - küçük kardeş» sözleşmesi yapan Mo-ho (Baga) Şad'ın oğludur. Öldürülen T'ong Yabgu'nun Batıya kaçmış oğlu Tegin'i gidip bulur. Bu kişi, Se-Yabgu adıyla büyük kagan ilân edilir. Ni-şu, Batı bölgesinin küçük kaganı olur.

İki büyük kaganlık iddialısı, yâni Se-Yabgu ile Sep'i Kagan ayrı ayrı Çin'e elçiler, armağanlar yollarlar ve saraydan kız isterler. Çin İmparatoru «hayır» der:

«— Karışıklık içindesiniz. Kim egemen, kim bağımlı belli değil. Evlenmeden nasıl söz edersiniz?»

Gerçekten o sırada, Doğu Türk Kaganlığı gibi, Batı Türk Kaganlığı da karışıklık içindedir. Daha önce sözünü ettiğimiz Doğu Türklerden Aşına Şö-ol, Batı Türk ülkesine baskın yapar, ülkenin yarısını ele geçirir. Tupu Kagan adını alır. Kendine bağlı boy beylerine, Tarduşlara boyun eğdirmeyi önerir. Beyler, «Batı ülkesini daha yeni ele geçirdik, sağlamlaşmak gerek. Bu kadar çabuk uzakta savaşa gidersek, biz daha Tarduşları yenmeden Yabgu'nun oğul ve torun'ları ülkemizi ele geçirir» derlerse de Şö-ol dinlemez, elli bin atlıyla Tarduşların peşine düşer, çölde yüz gün savaşır, askerleri dağılır. Tarduş, uzun savaşları kazanır. Aşına Şö-ol, 636 yılında Çin'e sığınır.

Doğudaki boylar arasında olduğu gibi, Batıdaki boylar arasında da kargaşalık vardır. Bizans İmparatoru'na damat olacak o'an ve kimliğini kesinlikle saptayamadığımız Yabgu Kagan (Ziebel), 629 yazında ya da sonbaharında öldürülür. O sırada Yabgu Kagan denilen bu küçük kaganın oğlu Şad, Arran bölgesini örgütlemekle uğraşır. 629 yazında Arran'dan Ermenistan'a saldırır. 629 Haziranında Kappadokya'da Herakleos ile anlaşıp Sasanî tahtını ele geçirmek isteyen İran generali Şahrvaraz, bir ordu yollarsa da, Şad bu orduyu yenilgiye uğratır. Fakat Şad, babası Yabgu Kagan'dan, Büyük Kagan'ın onu öldüreceği yolunda bir mektup a'ır. Yabgu Kagan, oğlu Şad'ı da «çevrendeki kuşkulu kişileri temizle, uyanık ol» diye uyarır. Ermeni tarihçi Moises'e inanmak gerekirse, mektup şöyledir:

«Vahşi hayvanlar, beni yakaladılar. Artık benim yüzümü görmeyeceksin, zira güvenli bir yerde rahat yaşamak istemedim. Başkalarının elindeki bir krallığa

göz diktim... Yanında bulunan insanları ortadan kaldırmakta duraksama gösterme ve olup bitenleri öğrenerek, seni yok etmeye kalkışmalarından önce, kendini kurtarmaya çalış. Ben yitik bir insanım ve evlâtlarımı yitirdim».

Bu haberi alan Şad, Arran bölgesini bırakıp gider. Kafkasların Kuzeyindeki Türk boyları da bir süre sonra Hazar adı altında bağımsız yeni bir siyasal birlik kurarlar. Bölgede Batı Türk etkinliği kalkar.

Batı Türklerinin iki kaganı Se-Yabgu Kagan ile Se-p'i Kagan arasındaki mücadele sürer. Batı bölgesi küçük kaganı Ni-şu ve Se-p'i Kagan'ın boy şefleri, Se-Yabgu'yu desteklerler. Güçsüz kalan Se-p'i Kagan yenilir, kaçar, yakalanıp öldürülür. Se-Yabgu, büyük kagan olur. Töleslere boyun eğdirir, ayaklanan Sir Tarduş'u yener.

Çin kaynaklarına göre, Se-Yabgu, yeteneksiz ve zâlimdir. Onun yeteneksizliğini, yardımcı seçtiği «küçük kagan» unvanlı I-i Kagan kapatır. Fakat Se-Yabgu, onu bütün ailesiyle birlikte öldürtür. Kaganlığını sağlayan öteki küçük kagan Ni-şu'dan kuşkulanır. Ni-şu, güvenliğini Karaşar'a gitmekle sağlar. Ne var ki, boy beyleri Se-Yabgu'dan hoşnut değildir. Mo-pi Tarhan unvanlı bey, öteki belli başlı boyların beyleriyle birlikte, Se-Yabgu'ya karşı komplo hazırlarlar. Oymaklarının elinin altından kaçtığını gören Se-Yabgu, Soğd ülkesine sığınır ve orada ölür. Boy beyleri, Ni-şu'yu arayıp bulurlar, onu büyük kagan yapmak isterler. Ni-şu duraksama gösterirse de, Çin'in cesaretlendirmesiyle Tu-lo Kagan olur. Çin'e elçi yollar, bağımlılığını bildirir. Çin, tuğ ve davul yollayarak, unvan vererek 633 yılında kaganlığını onaylar.

Bu sırada Batı Göktürklerden iki Aşına'nın daha kaganlık mücadelesi yaptığı görülür. Çin, İstemi'nin beşinci kuşaktan torunu Aşına Mi-şi'ye on bin çiçekli ipek parça ve unvan vererek kagan yapar. Fakat ondan daha yaşlı olan kuzeni Aşına Pu-çen de kaganlık peşindedir.

Mi-şi ve kardeşlerini öldürmeye niyetlidir. Bu mücadele sonucu, Aşına Mi-şi, Batı Türklerin Çu-yü ve Ç'u-mi adlı boylarını peşine takarak Çin'e sığınır. Pu-çen kendini kagan ilân ederse de, adamları ve boyları karşı çıkar. Kaçmak zorunda kalan Pu-çen de Çin'e gelir. Bu iki kardeş oğlu Aşına, Çin'in sâdık komutanları olurlar.

Çin'in onayı ile büyük kagan yapılan Ni-şu, Batı Göktürk siyasal birliğinin temelini teşkil eden Nu-şi-pi ve To-lu boyları üzerinde egemenlik kurmayı başarır. Fakat Ni-şu 634'te ölür. Yerine küçük kardeşi T'ongo Şad, Tie-li-şi Kagan unvanı ile geçer. Tie-li-şi, Çin'e elçi yollar, 500 at sunar, saraydan kız ister. Çin, iyi davranırsa da kız vermez. Tie-li-şi, To-lu ve Nu-şi-pi adlı boy topluluklarını örgütler. Bu boy toplulukları, on boy olarak düzenlenir. Her boyun, onu yöneten bir başbuğu vardır. Bu başbuğlara Şad unvanı verilir, tümüne On Şad denir. Her Şad'a Kagan, egemenlik belirtisi olarak bir ok verir. «Onok», bu on boyun genel adı olur. Bozkır örgütlenmesine uygun biçimde, sağ ve sol ayırımı yapılır. Sol kanatın beş boyu, To-lu adını alır. Tokmak Güneyindeki Suyab kentinin Doğusunda oturur. Sağ kanatın beş boyuna Nu-şi-pi denilir. Nu-şi-pi'ler Suyab'ın Batısında bulunur. Beş To-lu boyunun başbuğları «Çur», beş Nu-şi-pi boyunun başbuğları «İrkin» unvanını taşır.

BATI TÜRK BOYLARI İKİYE BÖLÜNÜYOR

Ne var ki, bu düzenleme de, To-lu ve Nu-şi-pi boyları arasında T'ong Yabgu'nun öldürülmesiyle 628 yılında başlayan düşmanlığı ortadan kaldırmaz. Çin, bu iki boy topluluğu arasında düşmanlıktan yararlanır, onları biribirine karşı oynar. Tie-li-şi Kagan, boylar üzerinde egemenlik kuramaz. Boyların hoşnutsuzluğundan yararlanarak, ufak rütbeli subaylardan T'ong Tudun, kaganın karargâhına baskın yapar. Karargâh

adamlarını dağıtırsa da, Kagan, yüz atlıyla direnir. Başarısız kalan Tudun çekilir. Fakat boyların uzaklaşmasıyla çevresini güvensiz gören Tie-li-şi Kagan, kardeşi Pu-li Şad ile birlikte güvenliği Karaşar'a sığınmakta bulur. Nu-şi-pi'lerin ilk boyunun İrkin'i, T'ong Tudun ve öteki beyler, yine Aşına soyundan Yu-ku Şad'ı büyük kagan ilân etmek için çağırırlar. Tie-li-şi'nin ise küçük kagan olmasını kararlaştırırlar. Fakat T'ong Tudun öldürülür. İrkin'ler, Yu-ku Şad'ı yenilgiye uğratırlar. Tie-li-şi Kagan ülkesine döner. Batıdaki Nu-şi-pi boyları ile Ç'u-mi boyları, onun egemenliğini tanır. Doğu boyları ise 638 yılında Yu-ku Şad'a İ-p'i Tu-lu Kagan unvanını verirler. Bu iki kagan, sert savaşlar yaparlar. İki yan da büyük yitikler verir. Sonunda ikisi de kendi arazilerine çekilirler ve ülkeyi, daha doğrusu boyları paylaşma kararı alırlar. İ-p'i Tu-lu Kagan, İli nehrinin Doğusunda oturan To-lu, Basmıl, Puo-mo*, Kırgız gibi boyları alır. Tie-li-şi Kagan, İli nehri Batısında Nu-şi-pi'lere egemendir. 639 yılında Tie-li-şi Kagan, boy ileri gelenlerinin öteki kaganla birlikte düzenledikleri bir komplo sonucu yalnız kalır, Fergana'ya kaçar ve orada ölür. Nu-şi-pi beyleri, aynı soydan Tigin unvanlı kişiyi İ-p'i Şapolo Yabgu Kagan yaparlar. Kuça, Karaşar, Toharistan, Taşkent, Keş vb. gibi küçük krallıklar, bu Yabgu Kagan'ın atadığı tudun'ları

* Puo-mo, benekli at demektir. Çin kaynakları «Benekli at» boyları hakkında şu bilgiyi verir: «Tukyu'ların (Türklerin) Kuzeyindedir. Su ve otlağı izlerler. Dağlarda kalmayı severler. 30 bin seçkin askerleri vardır. Arazileri daima karla örtülüdür. Ağaçlar (çam) daima yeşildir. Toprağı işlemek için at kullanırlar. Atları beneklidir, bu nedenle onlara 'Benekli at' denilir. Kuzeyde denize (göl) ulaşırlar. At yetiştirirler, ama binmezler. Kımız yaparlar. Kırgızlarla savaşmayı severler. Fizik bakımından, (yeşil gözlü, sarışın) Kırgızlara çok benzerler, fakat biribirlerinin dillerini anlamazlar. Saçlarını keserler. Karaağaç kabuğundan şapka giyerler. Karaağaç kabuğu ile örtülü, odun parçalarından yapılmış evleri vardır. Boyların her birinin küçük şefi bulunur. Boyların biri ötekine bağımlı olmaz».

kabul ederler. Fakat İ-p'i Tu-lu Kagan güçlüdür. Taşkent Tudun'unu, Yabgu Kagan'a saldırmakla görevlendirir. Yabgu Kagan'ı tutsak alır. İ-p'i Tu-lu Kagan, tutsak kaganı öldürür. Nu-şi-pi boylarını kendi kaganlığına katarsa da, pek çok Nu-şi-pi oymağı baş eğmez. İ-p'i Tu-lu Kagan, Aşına soyundan yabguların yönetimindeki Toharistan'a saldırır, ganimet toplar. Hami'yi yağmalar. Soğdıyan'ı cezalandırır. Fakat yağmalardan boy beylerine hakları olan payı vermeyişi, düşüşünü hazırlar. Çin kaynaklarına göre, bu kagan sert ve kibirlidir. Tuttuğu Çin elçilerine şöyle konuşur :

— İşittim ki, Gök'ün oğlu T'ang (Çin İmparatoru), pek kudretliymiş. Şimdi Soğdıyan'ı cezalandırmaya gideceğiz. Ben Gök'ün oğlunun eşiti miyim, değil miyim, sizler görecekesiniz.

Kagan, Soğd'luları yener. Ama ganimetten ve tutsaklardan kimseye pay vermek istemez. To-lu'ların ikinci boyundan olan komutanlardan Ni-şu Çur kızıp ganimetten hakkı olan payı zorla alır. Kagan, ibret olsun diye bu komutanın kafasını kestirir. Ama Ni-şu Çur'un boyunun ileri gelenlerinden biri, onun öcünü almak için ansızın saldırır ve çok kişiyi öldürür. Kagan, Toharistan'a gider. Kaganlığın bir kısım ileri gelenleri geri dön derlerse de gelmez. Sonra, adamlarıyla birlikte Taşkent'e ulaşır. Ama en yakın boylar bile onu bırakır, kaçar, isyan eder. Kagan, kaçanları ve ayaklanmaları toplamaya çalışır. Nu-şi-pi'lerin en güçlü ilk boyunun saldırısına uğrar. Bir kenti alır ve yerleşir.

Nu-şi-pi boyları, İ-pi Tu-lu'nun kaganlığını istemezler. Elçiler yollayarak Çin İmparatoru'ndan kagan atamasını isterler. İmparator, bir fermanla elçilik kurulu yollar ve elçiye şu direktifi verir :

«— Kaganlığın ileri gelenlerinin onayı ile, kaganın oğulları ve torunları arasından bir bilge kişiyi seçiniz ve ona fermanı veriniz».

Soyluların ve Çin elçisinin onayı ile seçilen kişi,

fermana göre, İ-p'i Şi-koei Kagan unvanını alır. Yeni kagan, eski kaganın oturduğu kente Nu-şi-pi boylarının savaşçılarını yollar. İ-p'i Tu-lu Kagan oturduğu kentten dışarı çıkar. Boru ve davul sesleriyle teke tek döğüşülür. İ-p'i Tu-lu Kagan, Nu-şi-pi'lerin çoğunu öldürür ya da tutsak alır. Zafer üzerine İ-p'i Tu-lu, eski boylarını kendine katılmaya çağırırsa da şu karşılığı alır:

— Savaşan bin kişiden bir kişi kaldı. Artık senin peşinden gitmeyeceğiz.

İ-p'i Tu-lu Kagan, boyların düşmanlığını görünce, Toharistan'a kaçar. Bunun üzerine yeni kagan Şi-koei, İ-p'i Tu-lu Kagan'ın Aşına Pu-çen Çin'e sığınınca, yerine Nu-şi-pi, Karluk Çu-mi ve Çu-yü boyları üzerine Yabgu atadığı Ho-lu'nun üzerine saldırır. Şi-koei, sâbit yeri olmayan Ho-lu'yu kovalar. Ho-lu'nun boyları dağılır. Yalnız To-lu'ların iki boyu ile Po-pi boyu, Ho-lu'yu savunurlar. Şi-koei'ye gidip Ho-lu'nun mâsum olduğunu söylerler. Şi-koei Kagan kızar ve bu üç boyu yok etmek ister. Bu boylar, Ho-lu'nun peşinde birkaç bin çadırla Çin arazisine gelirler. Çin İmparatoru bu sırada Kuça'yı cezalandırmak üzeredir. Ho-lu ve boyları, bu savaşta Çin'e öncü suvari olmayı önerirler. Çin, Ho-lu'nun hizmetlerinden hoşnut kalır. Giysisi çıkarılıp ona giysi giydirilir. «Sol Atlı Muhafızlar Generali» unvanı verilir. Boyları yerleştirilir.

DOĞU TÜRKİSTAN'DA ÇİN EGEMENLİĞİ

Rakiplerinden kurtulan İ-p'i Şi-koei Kagan, 643 yılında Çin'e elçiler yollayarak prenses ister. Çin, prenses karşılığında Doğu Türkistan'ın verilmesini önerir. Bu gerçekleşmeyince, Çin, ipek yolunu ele geçirmek üzere Türkistan fethine başlar. Çin daha 640 yılında Batı yolunda önemli bir mevkii olan Turfan'ı almış, Doğu Türklerin yenilgisinden sonra dostluğunun önemi kalmayan Batı Türklerini dağıtmaya yönelmiştir. Göreceğimiz üzere, Uygurlar ve Aşına soyundan Türk bey-

leri, Çin'in Türkistan'ı fethinde baş rolü oynayacaklardır.

Soğdıyan ile Ceyhun Güneyindeki küçük krallıklar da Çin'in desteğini ararlar. Bunlar, Doğu ticaretinin güvenli biçimde yürütülmesiyle ilgilidirler. Batı Göktürk kaganlarının da ticaret yollarının güvenli işlemesinde çıkarı vardır. Fakat 627 yılından sonra kaganlığın zayıflaması, boyların devamlı ayaklanma içinde olması, ticaret güvenliğinin sağlanmasına izin vermez. Bu nedenle küçük krallıklar, güvenliğin sağlanmasını Çin'den beklerler. Nitekim Soğd'lular ilk kez 627'de elçi yollarlar. Çin'e bağımlı olmak isterler, askerî yardım ararlar. İmparator, «çok uzak» diye asker yollamaz. Ama Soğd ülkesi, Çin desteğini elde etme umuduyla değerli armağanlar, arslanlar yollamakta devam eder. Toharistan, aynı yolu izler. Çin İmparatoru, ticaretle geçinen Buharalılara 640'larda «Batı Türkler bağımlı kılındı, kervanlar artık yola çıkabilir» müjdesini verir.

Türkistan mücadelesi, Turfan, Hami, Karaşar, Kuça bölgesinin alınmasıyla başlar. Eskiden Töles'lere bağımlı olan ve geçen tüccardan aldığı vergiyi onlara yollayan Turfan Krallığı 608'den beri Çin'le ilişkilidir. Kral, «barbar» âdetlerini bırakarak halkına Çin giyim ve saç biçimini kabul ettirir. Kral Wen, 630'da Çin'e gider, karısını imparatorluk soy kütüğüne yazdırarak onu Çin prensesi yapar. Çin'e bağımlı olur. Fakat Kral Wen, Türk Yabgusu ile birlikte Hami'ye saldırır, İ-p'i Şad ile Karaşar'ın üç kentini yağmalar, halkını tutsak alır. Vergi ödemediği gibi, vergi ödemek için transit geçenleri tutuklar. Kaganlığını ilân eden Sir Tarduş şefine, «Madem ki siz kagansınız, o halde Gök'ün oğluna, yâni Çin İmparatoru'na eşitsiniz» der. Fakat Sir Tarduş Kaganı, İmparatorla eşitlik dâvâsı gütmek yerine, Turfan Kralını cezalandırmak isteyen Çin ordusuna öncülük yapmayı önerir. Töleslerin K'i-pi boyundan Çin hizmetindeki Türk komutanı K'i-pi Holi ve Sir

Tarduş'lar, Turfan'a yürürler. Onların çölü geçtiğini duyan Kral Wen, hastalanır ve ölür. Wen, yüksek para ödeyerek Batı Göktürk İ-p'i Tu-lu Kagan'ın desteğini sağlamıştır. O kuvvet yollarsa da, K'i-pi Holi ve Sir Tarduş'lar karşısında birşey yapamaz. Turfan, 640 yılında bir Çin askerî garnizonu yapılır. Çin yüksek memurları, «Krallığı kaldırmayalım, kral soyu ülkeyi yönetsin, bize destek ve duvar olsun» görüşünü savunurlar ve bunun maliyetinin daha düşük olacağını söylerlerse de, İmparator, Turfan'ı bir Çin ili yapmaktan vazgeçmez.

Turfan ezilince, Karaşar Kralına beş kenti ve tutsak edilen halkından 1500 kişi geri verilir. Fakat Kral, Çur unvanlı Batı Türk beylerinden biriyle akrabalık ve dostluk kurar. Çin'e vergi ödemez. Çin hizmetindeki Doğu Türk soylusu Aşına Şö-ol, Karaşar'ı cezalandırır ve bağımlı kılar. Buranın Kuça, Kaşgar ve Hoten Batı bölgesi tüccarlarından vergi alması ve bununla geçinmesi kararlaştırılır. Şö-ol bundan sonra Karaşar isyanına yardım eden ve vergi ödemeyi durduran zevk evleriyle ünlü Kuça Krallığını da cezalandırır. Kuça, Batı Türklerden Çu-yü ve Ç'u-mi boylarıyla ilşiki kurar. K'i-pi Holi ile birlikte Aşına Şö-ol, Türk (Tukyu) ve Töles boylarının başında, ilkin Çu-yü ve Ç'u-mi boylarını cezalandırırlar. Sonra Kuça üzerine yürüyüp ezerler. Kuça, Batı Türklerden gelen destekle Çin egemenliğinden bir ara kurtulursa da, Aşına Şö-ol geri gelip terör yapar. 11 bin kelle keser. Binlerce erkek ve kadınla birlikte beş büyük kenti yakıp yıkar. 700 küçük kenti bağımlı kılar. Aşına Şö-ol korkusuyla öteki küçük krallıklar, Çin hizmetine girer. Kuça, Çin sömürge yönetiminin merkezi olur. Kuça, Hoten, Tokmak ve Kaşgar'a «Dört Garnizon» adı verilir. Böylece Çin, 648 yılında Doğu Türkistan bölgesine egemen olur, askerî bir yönetim kurar ve önemli bir ticaret yolunu denetim altına alır. Çin sömürge adamı Yuen-Çen, Dört Garnizon'un kuruluş nedenini şöyle açıklar :

«Dört Garnizon, barbar krallıklarına karşı önemli bir mevkii elde tutmak için kuruldu. Böylece, barbar krallıklarının kuvvetleri bölündü ve Doğu yanından bir istilâ için kuvvet toplayabilmeleri engellendi».

Çin'e bu askerî üstünlüğü Türk boyları ve onların başındaki Aşına soyundan Şö-ol sağlar. Daha önce sözünü ettiğimiz üzere, Şö-ol, Çin Sarayının ortasında kurduğu çadırında tutsak yaşarken acısından ölen Doğu Türk Kaganı Kie-li'nin kardeşidir. Kendisine ayrılan bâzı Töles boylarını vergisiz yönetir. Çıkan karışıklıklar sırasında, Batı Türk ülkesinin yarısını ele geçirir. Sir Tarduş'larla çölde giriştiği yıpratıcı savaşlarda yenilerek on bin atlıyla Çin hizmetine girer. Buyruğundaki oymaklar, Çin'de bir bölgeye yerleştirilir. Şö-ol, «Sol Atlı Muhafızlar Birinci Generali» olur. Saraydan bir prensesle evlendirilir. «İmparator Damadı Askerî Komutan» unvanını kazanır. 640'ta Turfan'ı alınca, İmparator'dan ferman gelmedi diye, ganimetten pay almaz. Ferman gelince de az bir pay alır, çocuk ve ihtiyarlar gibi düşük değerli tutsakları pay almaya dikkat eder. Bu tok gözlü Aşına soylusu, Pi Krallığı Dükü yapılır. İmparatorun 645 seferine katılır ve başarılı olur. 647'de Töles ve Türk boylarının başında, bozkırdaki öteki Türk boylarını ezer. 649 yılında Doğu Türk Kaganının sağladığı kuvvetlerle imparator olan T'ai-tsong (626-649) ölünce, Aşına Şö-ol, onun mezarında kurban edilmek ister. Yeni imparator râzı olmaz, onu «Sağ Muhafızlar Birinci Generali» yapar. 655 yılında ölünce, «Devletin Desteği Birinci General» unvanı verilir. Öldükten sonraki adı Yüen olur. Oğlu generalliğe yükseltilir. Fakat düşman Tibetlilerle işbirliğine kalkışınca yargılanır. Öldürülmezse de soyluluğu kaldırılır, «halk adamı» yapılır.

UYGURLAR, ÇİN HİZMETİNDE BATI TÜRKLERİ YIKIYOR

Batı Göktürklerin bazkır egemenliğinin yok edil-

mesinde Çin, Uygur boylarından ve şeflerinden büyük destek görür. 630 yılında Kie-li Kagan tutsak edilip Doğu Türk egemenliğini son bulduğunda, Çin Kuzeyinde P'u-sa yönetimindeki Uygur* grubu ile Sir Tarduş'lar iki güçlü topluluktur. İltebir unvanlı P'u-sa, Sir Tarduş Kaganına bağımlıdır. Çin İmparatoru, Uygur, Bugu, Tongra, Sekel, Ediz vb. gibi boyların yönetimini Doğu Göktürklerin kukla kaganı Bagatur'a vermek isterse de, Uygurlar kabul etmezler.

Çin İmparatoru, Sir Tarduş Kaganlığının güçlenmesinden kaygılıdır. P'u-sa ölünce yerine geçen T'u-mi-tu, çeşitli boyların desteğiyle, Sir Tarduş Kaganı Tomi'ye saldırır, onu yener ve Tarduş boylarını kendine bağlar. T'u-mi-tu, bu zafer üzerine kendini kagan ilân eder. Göktürklerinkine benzer biçimde boyları örgütlendirir. T'u-mi-tu Kagan, 646 yılında Ho-lan dağlarını aşar, Sarı Nehir'e yaklaşır. Çin'e elçi ve haraç yollar. Sir Tarduş'ları yendikleri için elçiye sarayda büyük bir şölen verilir. Çin İmparatoru, T'u-mi-tu Kagan'a «Büyük General» unvanını verir. Uygurların teslim olma koşullarını kabul eder. Uygurlar, Güneylerinde karakollar kurulmasını ve Çin yönetiminin Kuzey bölgeleri de kapsamasını isterler. 647 yılında Uygur Güneyinden Doğu Türklerin Kuzeyine giden yolda 68 karakol vardır ve bu yola «Gök Kaganı Ziyaret Yolu» adı verilir.

Çin, Töles boylarını altı il ve yedi ilçe hâlinde düzenler. İl ve ilçelerin başına bir görevli atar. Örneğin Uygur oymakları Han-hai (Baykal) ilini teşkil ederler. T'u-mi-tu yeniden İltebir unvanını alır. Onların «Mükemmeliyeti Seven Büyük General»i olur. Han-hai yöneticiliğine de atanır. Töleslerin K'i-pi boyu, Yü-k'i ilçesini teşkil eder. Böylece 13 Töles boyu için 13 il ve ilçe kurulur. Ayrıca Kırgız, Kurikan, Kü-li-po toplu-

* Uygur (Hui-ho) tek bir boy topluluğunun adıdır. Çin kaynakları, 600'lerden sonra, Uygur, Bugu, Tongra, Bayırku vb. gibi Töleslerden boyların Uygur diye adlandığını belirtirler.

lukları da il ve ilçe olarak örgütlendirilir. Bu 16 boy topluluğunun oturduğu arazi, merkezi Şansi Kuzeyinde bulunan Yen-Jan Protektora'sı (Tu-hu'luğu) olur. Çin görevlisi Tu-hu, bütün bu araziye gelip gidenlerin işlerini ve haraçların getirilişini düzenler. 16 göçebe topluluk, böylece yaşam biçimleri değişmeden Çin hizmetine ve Çin denetimine girer ve bir Çin eyaleti teşkil eder. Bu topluluklar, bozkırdaki savaşlarda Çin'e asker sağlarlar. 645'te Ho-lan ilini meydana getiren K'i-pi boyunun başındaki Ho-li, savaşlara katılmak istediğini söyler; bu tutum, onun bağlılığının kanıtı sayılır. T'u-mi-tu da aynı bağlılığı gösterir. Fakat T'u-mi-tu 648 yılında, yeğeni tarafından öldürülür. Yen-Jan Protektora'sının Tu-hu yardımcısı, bu yeğenin kafasını kestirir. Karışıklıklar çıkmasından çekinen Çin İmparatoru, yüksek görevliler yollar, armağanlar ve giysiler verir. Ölen T'u-mi-tu için kurbanlar sunar ve onu ölümünden sonra «Sol Muhafız Büyük Generali» yapar. Yerine geçen oğlu Po-jun'un da rütbesini yükseltir. Po-jun, «Sol Cesur Muhafızlar Büyük Generali» yapılır. K'i-pi Ho-li ile Uygur Po-jun, Batı Göktürklerin yok edilmesinde Çin'in iki değerli yardımcısı olur.

651 yılında Batı Göktürklerden Aşına Ho-lu, To-lu boylarına dayanarak Nu-şi-pi'leri de egemenliğine alır. Ho-lu, Çin'e karşı yağma akınlarına girişir. Daha önce belirttiğimiz üzere, Ho-lu, Batı Türk İ-p'i Tu-lu Kagan'ın Yabgusu, yâni küçük kaganı idi. Ta'las vâdisinde Nu-şi-pi'lerin beş boyu ile Çu-yü, Ç'u-mi, Ku-su, Karluk gibi boy topluluklarını yönetmekteydi. Batı Türklerin başına Çin'in atadığı Şi-koei Kagan'a yenilince, Ho-lu 648 yılında bâzı Batı Türk boylarıyla birlikte Çin'e sığınmıştı. Çin, Ho-lu'yu iyi karşılamış, boylarını yerleştirmiş, ona bir ilin yönetimini vermiş ve onu «Sol Atlı Muhafız Generali» yapmıştı. İmparator gizlice onu çağırıp dağınık boylarını toplamasını ve güçlendirmesini buyurmuştu*. İmparator ölünce, Ho-lu, oğlu ile bir-

* İmparatorun Ho-lu'ya beş Töles, beş Nu-şi-pi ve yirmiden

likte oymaklarını alıp Batıya kaçar. To-lu ve Nu-şi-pi boylarını birleştirir, kagan olur. Oğlunu Yabgu atar. Ho-lu, Çin kentlerini yağmalar. Bâzı kentleri alır, birkaç kişinin başını keser. Kendisine bağlı boylardan Çu-yü şefi Ku-şu, «barbarların yatıştırılması ve eğitilmesiyle görevli» Çin komiserini öldürür. Çin İmparatoru, Çin generalleri ile «Sağ Atlı Muhafızlar Generali» K'i-pi Ho-li'yi Batı Göktürk Kaganı Ho-lu'yu cezalandırmakla görevlendirir. Komutalarında K'i-pi'lerden 20 bin eyalet askeriyle Kuzey Uygur oymaklarından sağladığı 50 bin savaşçı vardır.

K'i-pi Ho-li ve öteki Çin generalleri, «barbarları yatıştırmak ve eğitmekle görevli» Çin generalini öldürdükten sonra Lao dağında savunmaya hazırlanan Çu-yü boy topluluğu ile Çu-ye Ku-şu üzerine 652 yılında saldırırlar. Birkaç yoldan sürünerek dağa tırmanırlar. Yukarıya çıkınca, bu Batı Türk boylarını ağır bir yenilgiye uğratırlar. Ku-şu, geceden yararlanıp kaçar. Hafif atlılar, onu aralıksız 250 kilometreden fazla kovalarlar. Ku-şu, savaşarak ölür. Kafası kesilir. İmparatora 9 bin kelle sunulur. Bu Batı Türk boylarının 60 kadar şefi tutsak alınır. 70 bin sığır, at ve çeşitli hayvan ele geçirilir.

Saldırı ertesi yıl sürdürülür. Bir Karluk boyuna saldırılır. Karluk'a, daha önce itaata alınan Ç'u-yü boyu saldırır, bin baş keser, 10 bin at alır. Çin generali, Türk askeriyle, To-lu'ların en güçlü boyu Ç'u-mu-kun'lara saldırır, 30 bin kulak keser. Öteki To-lu boyu Şuni-şi de yenilir ve yağmalanır. Bu sırada Ho-lu'yu Çin'e gitmeden önce Yabgu yapan İ-pi Tu-lu Kagan, sığındığı Toharistan'da ölür. Onun oğlu beş Nu-şi-pi boyunun yönetimini Çen-Çu Yabgu unvanıyla ele geçirir.

---

fazla boyun kaganlığını verdiğini, Tang sülâlesinin resmî tarihi yazar. Uygurlar, Batı Türk Kaganının hizmetine girmek istemezler (Bahattin Öğel, Uygur Devleti'nin Teşekkülü, Belleten 76, s. 341).

Ho-lu'ya saldırı için Çin'den izin ister. Onok'u teşkil eden Nu-şi-pi boylarıyla To-lu boyları çarpışır. Çen-Çu Yabgu, Ho-lu'nun karargâhını yıkar, yağmalar, binden çok kelle keserse de, Ho-lu'yu kesin yenilgiye uğratamaz. Bu başarı üzerine, Çin İmparatoru, 655 yılında Çen-Çu Yabgu'ya kagan unvanı vermek üzere elçi yollarsa da, Ho-lu, elçinin Tokmak'tan öteye geçmesine izin vermez ve Çen-Çu Yabgu'yu yener.

Çin, 656 yılında yine Uygur savaşçılarıyla Ho-lu'ya karşı kesin saldırıya girişir. Bu saldırıya Çin generallerinin yanı sıra Uygurların başındaki P'o-jun ile daha önce Çin'e sığınan Batı Türk hanedanından Aşına Mi-şi ve Aşına Pu-çen katılır. Mi-şi 639'da Çin'e sığınınca, «Kapı Sağ Muhafızı Büyük Generali» unvanını alır. 645'te İmparatorun Kore seferine katılır, yararlı olur, Kansu'da bir ilçenin kontu yapılarak Çin soyluluğu kazanır. Sonra «Sağ Askerî Muhafızlar Büyük Generali» atanır. Pu-çen'e ise «Sol Askerî Koloni Büyük Generali» unvanı verilir.

Çin hizmetindeki bu generaller, Altaylardan ayrı ayrı kollar hâlinde harekete geçerler. 657 yılında To-lu'ların Ç'u-mu-kun boyunu ağır bir yenilgiye uğratırlar. Boyun başındaki bey, oymaklarıyla gelip teslim olur. İ-li bölgesinin «Büyük Askerî Vâlisi» yapılan Çin generali, kovalama buyruğu verir :

— Şu anda rüzgâr karanlık ve kar da buz yapmaktadır. Barbarlar, bizim savaşa giremeyeceğimizi sanırlar. Onların güvenlik düzeni almadığı bir zamanda baskın yapabiliriz. Eğer gecikecek olursak, onlar uzaklaşırlar. Kısa sürede başarı elde etmeliyiz. En iyi plan budur.

Aşına Mi-şi ve Pu-çen, iki koldan Ho-lu'yu kovalamakla görevlendirilir. Mi-şi, İ-li nehrine ulaşınca, Ç'u-yü ve Çu-mi boyları, onun komutasına girerler. Birleşen Mi-şi ve Pu-çen kuvvetleri, Çu nehri yanında topladığı bir miktar kuvvetle savunma yapan Ho-lu'ya saldırırlar ve bozguna uğratırlar. Ho-lu Kagan ve Yabgu

unvanlı oğlu, pek az atlıyla kaçarlar. Taşkent Krallığının Şad unvanlı yöneticisine sığınmak isterler. Krallığın bir kentinin yanına gelirler. Kentin Tarkan unvanlı yöneticisi, Ho-lu'nun aç ve bitkin at ve insanlarına şarap ve yiyecek yollar. Onlar kente girince de tutsak alıp Çin generaline teslim eder. Ho-lu Kagan, Çin generaline şöyle konuşur :

«— Yenik ve tutsakım. Tükenmiş durumdayım. Eski Çin İmparatoru bana iyi davrandı, ama ben buna karşı isyan ettim. Bugün yenildiysem, Tengri (Gök) benden hoşnut olmadığı içindir. İşittim ki, önceden imparatorların âdeti, bütün idamları başkentin çarşısında yapmaktır. Başkente gelip öldürüldüğümde, eski imparatorun mezarına gitmek ve ona hâtâlarımı itiraf etmek isterim. İçten isteğim budur».

Çin İmparatoru, bunu öğrenince acıma duyar. Onun eski imparatorun mezarına kurban olarak sunulmasını buyurur. İmparatorun mezarı, Şansi'de dağdadır. Mezarının üstünde yenik yabancı prensleri temsil eden 14 heykel vardır*. Fakat Çin İmparatoru, Ho-lu'yu kurban etmekten de vazgeçer, özel bir fermanla onu bağışlar. Ho-lu, 659'da ölünce, Kie-li Kagan'ın mezarının yanına gömülür. Onun için yazılı taş dikilir.

BATI TÜRKLERİ ÇİN DENETİMİ ALTINDA

Ho-lu yenilip Batı Türkler egemenlik altına alınınca, Çin, Doğu Türkler için yaptığına benzer biçimde, Batı boylarını il ve ilçeler hâlinde düzenler. Çu vâdisi Batısında Nu-şi-pi'ler için Mong-Ç'i Protektorası, Çu vâdisi Doğusunda To-lu boyları için Koen-ling Protektorası kurulur. Bu iki protektora, Beşbalık Protektorasına bağlanır. Bu çerçeve içinde, örneğin To-lu gru-

* Orhun yazıtlarında da Göktürk kaganlarının mezarlarına yenip öldürdüğü önemli kişilerin heykellerinin (balbal) dikildiği yazılıdır.

bundan Turgiş oymakları, İ-li vâdisinde ve Yedi Su'da iki il teşkil ederler. To-lu grubuna bağımlı Karluk, Ç'u-yü, Şato, Yen-mien gibi öteki boy toplulukları da iller hâlinde örgütlendirilir. Benzer bir düzen, Soğdıyan ve Ceyhun-İndus arası küçük krallıklar için de kurulur. Bunlar, Ngan-Si (Kuça) Protektorasına bağlanır. Buraları 659'dan sonra Türk denetiminden çıkar. İ-li vâdisi, Tokmak ve Talas'taki kaganların Ceyhun nehri ötesinde otoritesi kalmaz.

Çin, To-lu ve Nu-şi-pi topluluklarının başına iki ayrı kagan atar. Bu kaganlar, Ho-lu'yu yenen Çinlileşmiş Aşına Mi-şi ve Pu-çen'dir. Beş To-lu boyu, «Daha Önce Yitirileni Geliştiren Kagan» unvanıyla Mi-şi'ye bırakılır. O, aynı zamanda Koen-ling Protektorasının yöneticisi ve «Sağ Muhafızlar Büyük Generali»dir; yâni hem kagan, hem Çin memurudur. Nu-şi-pi boy topluluğunun başına, «Daha Önce Kesintiye Uğrayanı Devam Ettiren Kagan» unvanıyla getirilen Pu-çen'in durumu da aynıdır. O, Mong-çi Protektorasının yöneticisi ve «Sağ Muhafızlar Büyük Generali»dir. Her ikisi de Beşbalık'taki Çin yüksek memuruna bağlıdırlar. Çin'den buyruk gelince, örneğin 661-663'te her iki kagan, oymaklarının savaşçılarıyla Çin'in Kuça seferine katılırlar.

Çin İmparatoru, bir fermanla Mi-şi ve Pu-çen'i kagan atar :

«Batı barbarlarının kendilerini karışıklıklar içine atmalarından beri 30 yıldan fazla zaman geçti. Şimdi Batı bölgeleri tamamen barışa kavuşturuldu. Ho-lu ve oğlu tutsak olunca, çeşitli boylara yüksek şefler gerekti. Sizler çok önceden saraya sığınmıştınız, muhafız birliğindendiniz. Her birinizi bir bölümün kaganı yapıyorum. Bu boylarda Çin görevlileriyle birlikte, büyük ve küçük resmî görevleri, egemenlik işaretlerini, alt ve üst dereceleri âdil biçimde düzenleyiniz, il yöneticiliklerini ve daha alt yöneticilikleri paylaştırınız».

Boyların denetim altına alınmasıyla, ticaret gelişir.

Batı ve Orta Asya'dan Çin'e ticaret kervanları akın eder, çok miktarda lüks eşya getirirler. İpek ticareti de gelişir*. Fakat Batı Türkler arasında karışıklıklar son bulmaz. Nu-şi-pi boylarının başındaki Pu-çen, Mi-şi'nin To-lu boylarını ele geçirme çabasındadır. Çin yetkilisine Mi-şi'nin ihtilâl yapacağını söyler ve birlikte öldürülmesini önerir. Bu görüşe katılan Çin görevlisi, Mi-şi'ye ve onun boy beylerine «İmparator, birkaç milyon parça ipekli dağıtacak, gelin» diye haber salar. Mi-şi ve beyleri armağan istemeye gelirler, hepsi öldürülürler. Mi-şi ve beylerinin öldürülmesi, To-lu boylarını dalgalandırır. Bir To-lu, hatta bir Nu-şi-pi boyu da ayaklanır. Pu-çen, Çin desteğiyle onları cezalandırır. Çin ordusu Kaşgar Güneyine çekilince, Kong-yü boyu ayaklanır. Kuzeyde Töleslerden Yen-mien'lerle ve Güneyde de Tibetlilerle ittifak yaparak Çin'i güç durumda bırakır. 667 yılında Pu-çen ölünce Çin denetimi azalır, Onok başsız kalır. Tibetliler, hegemonya kurmaya çalışır.

---

* Eberhard, ticaret kervanlarının akınıyla meydana gelen durumu, şöyle anlatır: «Çin başkentinde büyük ticaret evleri açılıyor ve bâzı mahallelerde yabancılar kendi memleketlerinde olduğu gibi yaşıyorlardı. Bunlar kendi yerli dinleri olan maniheizmi, mazdaizmi ve nasturiliği beraberlerinde getirmişlerdi. İlk yahudiler, kumaş tüccarı olarak buraya göç ettiler. İlk müslümanlara da bu zamanda rastlanır. Bunlar, Çin'den ipekli kumaş alıyorlar ve bulabildikleri bütün değerli eşyayı topluyorlardı.... Bu dönemde yabancıların kolonileri yalnız başkentte değil, bütün büyük değişim limanlarında ve iç ticaret merkezlerinde bulunuyordu. Bütün memlekette bir ağ teşkil ediyorlar, karadan gelen yabancılar, denizden gelenlerle karşılaşıyorlardı. Başkentte ticaret yapan bu yabancılar, Türklerle de buluşuyorlardı. Başkentte asker olarak ya da Sarayda çalışan birçok Türk bulunuyordu. Bundan başka ticaretle uğraşan Türkler, sonraları da Uygurlar vardı. Bunlar özellikle Çinlilerin orduda kullandıkları atlar üzerinde ticaret yapıyorlar ve büyük bir servet sağlıyorlardı. Birçok Çinlinin bunlara borçlu olduklarını duyuyoruz. Soğdlu, İranlı ve öteki tüccarların Türklerle ayrı ayrı ticarî ilişkileri vardı ve bugün bunu artık göremiyorsak da, herhalde bu ilişkilerin politikada da kendini gösterdiğine güvenebiliriz» (Çin Tarihi, s. 205-206).

650'lerden itibaren güçlenen Tibetliler, 663'te T'u-yühun'ları yenerler. 670 yılında Çin'in ipek yolunu ve bozkır boylarını denetlemesinde stratejik önemi olan Doğu Türkistan'daki Dört Garnizon Tibetlilerin eline geçer. Çin hizmetindeki Göktürk soylusu Aşına Taoçen, Çinli generalle birlikte Dört Garnizon'u savunursa da yenik düşer. Tibetliler, Doğu Türkistan'a 692 yılına kadar egemen olurlar. Çinliler gibi, Aşına soyundan Tsei-tse, Pu-lo, Pa-pu adlı kukla Türk kaganlar atamaya yönelirler.

Çin, 670 yılında Aşına Tu-çi'yi To-lu boylarıyla Töleslerin Yen-mien boylarını yatıştırsın diye görevlendirir. Ama o, Tibetlilere tutsak düşer. Tu-çi, Onok boylarından topladıklarını Tibet'e bağımlı kılar. 676-678'de Aşına Tu-çi, Tibet'e bağımlı Onok Kağanı'dır. Tu-çi, Ngan-si (Kuça) Protektorasını yağmalar. Çin, Arap İslâm ordusu karşısında yenilerek Çin'e sığınan Sasanî İmparatorunu tahta oturtma bahanesiyle kuvvet yollar, gerçek amaç Tu-çi'yi cezalandırmaktır. Çin komutanı, 500 kişiyle ziyaretine gelen Tu-çi'yi tutsak alır. Bu komutan, boy şeflerine ok yollar. Ok yollanması, gelip ondan buyruk almaları anlamınadır. Gelenleri tutuklar, fakat dalgalanmalar durmaz. 682'de Onok'un başına geçerek Aşına Ki-pi Çur, isyan eder. Çin yetkilisi, İ-li vâdisinde onu yener. Ama müttefiki Töleslerden Yen-mien boyları, kalabalık sayıda savaşçıyla gelir. Çin komutanı, Çin askerine değil, bozkır savaşçılarına dayanır. Bu bozkır savaşçıları, Yen-mien'lerle işbirliği hâlinde, onu yakalamak niyetindedir. Çin komutanı büyük armağanlar vererek buyruğundaki bozkır savaşçılarının bağlılığını yeniden kazanır. Davullar çaldırır, büyük gürültü yapar. Fırtına çıkar. Şaşkınlığa düşen Yen-mien'ler kaçarlar.

Çin, Onok'u, yâni Töles ve Nu-şi-pi boylarını yatıştırmak üzere, 685-686'da Mi-şi ve Pu-çen'in oğullarını, babalarının yetkilerini vererek To-lu ve Nu-şi-pi

üzerine kagan atar. Fakat aralarında boğuşan bu kişiler, etkili olamazlar. 697 yılında Tibet yöneticisi, Onok'u Çin'le paylaşmayı önerir. Beş Nu-şi-pi boyunu Tibetliler, beş To-lu boyunu ise Çinliler alacaktır. Çin paylaşmaya evet der, Fakat Tibetliler, aynı zamanda Dört Garnizon'un kendilerine verilmesini isterler. Çin, stratejik mevkileri elden çıkarmaya yanaşmadığından paylaşma gerçekleşmez. Bu sırada güçlenen Doğu Göktürk Kaganı Kapgan, bir süre için Batı boylarına egemen olur.

DOĞU TÜRK KAGANLIĞI YENİDEN KURULUYOR

630'da Kie-li Kagan tutsak düştükten sonra dağılan Doğu Türk siyasal birliği, 680 yıllarına kadar bir daha kurulamaz. Türk boy kalıntıları Ordos'ta set kenarında altı eyalet bölgesine yerleştirilir ve denetim altına alınır. Çinliler, kukla kaganlar atarlar. Fakat bu kaganların bir etkinliği yoktur. Örneğin Çin kuklası Aşına Se-mo Kagan zamanında Türklerin çoğaldığı, sayılarının 100 bine ulaştığı, 40 bin savaşçı çıkardıkları, 90 bin atları olduğu bildirilir, ama Aşına Se-mo Kagan, bu boy kalıntılarını örgütlemeyi, siyasal bakımdan düzenlemeyi başaramaz. Türkler dağınık biçimde kalırlar. 646-649'da Doğu Türklerden bir Aşına, Altaylarda kendini Çe-pi Kagan ilân ederse de, Çin generali onu tutsak alır ve girişim sonuçsuz kalır. Aşına soylularının çoğu, Çin hizmetinde yaşamayı yeğ tutarlar. Bunlardan bâzılarının Çin saray ihtilâllerine karıştıkları görülür. Ünlü Kür-Şad bunlardan biridir. Sarayda görevli Kür-Şad ve 39 arkadaşı, 639 yılında gizli bir dernek kurarlar. Bâzı geceler kentte tek başına dolaşan Çin İmparatorunu yakalamayı kararlaştırırlar. Fakat kararlaştırılan gece, ansızın patlayan fırtına yüzünden İmparator sarayından çıkmaz. Kararın geciktirilmesini sakıncalı sayan Doğu Türk kagan soyundan Kür-Şad ve arkadaşları, saraya saldırırlar. Ordu hare-

kete geçer, Kür-Şad ve arkadaşları yakalanarak öldürülürler. 679 yılında başlatılan başka bir saray ihtilâli de farklı sonuç vermez. Kurtulanlar, Aşına soyundan birini başa geçirip hareketi sürdürmeye çalışırlarsa da, ele geçirilen Aşına Fu-men ve 53 arkadaşı, 681 yılında başkent çarşısında idam edilirler.

Aşına soyundan Kutluğ ise, Kuzey Çin'deki dağınık boy kalıntılarını çevresinde toplayarak Ötüken'de Doğu Türk siyasal birliğini yeniden kurmayı başarır. Türk tarihinin bu bölümü, Orhun yazıtları sâyesinde, ilk kez Türk kaynaklarından da izlenebilir.

Orhun yazıtlarında Kutluğ, 17 erle Çin'e karşı isyan bayrağını açan ufak bir şef olarak gösterilir. Kutluğ, Kuzey Çin'de dağınık boy kalıntılarını çevresinde toplamaya çalışır. Kendisi «Şad» unvanını taşır. Bir parça kuvvet toplayınca, 681 yılında Kuzey Çin'deki Yu'n-çu eyaletini yağmalar, 30 bin kadar at, koyun, deve ele geçirir. Bu başarılı akından sonra, yeni katılanlarla Gobi çölü ile Orhun ırmağı arasına çekilir. Çogay'ın Kuzey koruluğunu yazlık, Karakum'u kışlak yapar. Tonyukuk, orada rahat ve tok yaşadıklarını ileri sürer :

«Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk. Budunun boğazı tok idi. Düşmanımız etrafta ocak gibi idi, biz ateş idik».

Karakum'a gelişin öyküsünü, yazıtlarda Bilge Kagan ve Tonyukuk biraz farklı biçimde anlatırlar. Bilge Kagan, Çin'in yok etmek üzere olduğu Türk budunu, Türk Tanrısı'nın babasını kagan yaparak nasıl kurtardığını anlatır :

«Bunca işi gücü verdiğini düşünmeden (Çin), Türk budunu öldüreyim, kökünü kurutayım der imiş. (Türk budun) yok olmaya gidiyormuş.

Yukarıda Türk Tengrisi, Türk kutsal Yer-Su'yu öyle düzenlemiş. Türk budun yok olmasın diye, budun olsun diye, babam İlteriş Kaganı, anam İlbilge Hatunu göğün (Tengri) tepesinde tutup yukarı kaldırmış

olacak. Babam kagan onyedi erle dışarı çıkmış. Dışarı yürüyor diye ses işitip kentteki dağa çıkmış, dağdaki inmiş, toplanıp yetmiş er olmuş. Tengri güç verdiği için, babam kaganın askeri kurt gibi (böri tek) imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya Batıya asker yollayıp toplamış, yığmış. Hepsi yedi yüz er olmuş.

Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kagansızlaşmış budunu, câriye, kul olmuş budunu, Türk töresini yitirmiş budunu, atamın töresince örgütlemiş, düzenlemiş».

Tonyukuk ise, Çin'e teslim olan Türk budunu Tanrının öldürdüğünü, «Türk budunun yerinde boy kalmadığını» söyler ve çevresinde yedi yüz er toplayan «Şad» unvanlı Kutluğ'u kendisinin kagan yaptığını ileri sürer :

«Türk budun öldü.... Türk Sir budun yerinde boy kalmadı. Ormanda taşta kalmış olanı toplayıp yedi yüz oldu. İki bölümü atlı idi, bir kısmı yaya idi. Yedi yüz kişiyi sevkeden büyükleri Şad idi. Katıl dedi. Katılanı ben idim. Bilge Tonyukuk. Kagan mı kılayım dedim. Düşündüm. Arkamda bir zayıf boğa, bir semiz boğa olsa, zayıf boğa nerede, semiz boğa nerede, bilinmezmiş deyip öyle düşündüm*... Ondan sonra Tengri bilgi verdiği için, kendim bizzat kagan kıldım».

Bilge Kagan ve Tonyukuk'un kuruluş öyküleri farklılık gösterse de, kaganlığın yeniden meydana getirilmesi işine pek az kişiyle başlandığı açıktır. Sağa sola dağılmış boy kalıntıları, durumlarından hoşnutsuz oldukları için, başarılı yağma akınları düzenleyen eski kagan soyundan Kutluğ Şad'ın çevresinde toplanırlar. Çin kaynaklarında «ihtiyar kurt» diye geçen Tonyukuk da bu katılanlardan biridir. 645-650 yıllarında Çin'de doğan Tonyukuk, Şansi Kuzeyindeki bir bölgede baba-

* Tonyukuk, Kutluğ'u kagan yapıp yapmama konusunda bir duraksama geçirdiğini belirtmek istiyor. Prof. Muharrem Ergin, bu deyişi şöyle çeviriyor: «Zayıf boğa ve semiz boğa arkada tekme atsa, semiz boğa, zayıf boğa olduğu bilinmezmiş derler deyip öyle düşündüm» (Orhun Abideleri, s. 52).

dan oğula geçen memuriyete sâhip bir aileden gelir. Yâni o Çin kültürüyle yetişmiş bir Çin memurudur. Fakat yakından tanıdığı Çin yönetimine, tam bir düşmanlık duyar ve Kutluğ'un bilgili bir yardımcısı ve komutanı olur.

Tonyukuk, «Onu ben kagan yaptım» demekteyse de, Kutluğ'un seçimle kagan yapıldığı ve bu seçimde Tonyukuk'un ağırlık taşıdığı düşünülebilir. Esasen Aşına soyundan gelmesi ve Şad unvanını taşıyarak 700 kişilik bir kuvvetle bağımsızlık hareketini başlatması, Kutluğ'u belki de kaganlığın tek adayı yapar.

Tonyukuk, Kutluğ'un Karakum'da hemen «kagan kılındığını» söyler. Fakat kaganlık iddiasına kalkışabilmek için, kuvvetleri henüz yetersiz gözükür. Oğuzları yenip kendilerine bağladıktan ve Ötüken'e yerleştikten sonra, Kutluğ'un 582'den sonra İlteriş Kagan olduğunu düşünmek gerçeğe daha uygun düşebilir. Gerçekten Oğuzları yenip bağımlı kıldıktan sonra, yeni katılmalarla Türk budun, bozkırda önemli bir askerî güç olarak meydana çıkar.

OĞUZLARLA SAVAŞ

Yazıtlarda genellikle «Dokuz Oğuz» diye geçen Oğuzlar, ileride inceleneceği üzere, Tula nehri Kuzeyinde yaşayan Töles boylarıdır. Tongra, Hun (Huni), Ediz vb. bu boylar arasında sayılabilir. O sırada Türk budunun Güneyinde Çin, Kuzeyinde Oğuzlar ve Doğusunda Mogol kökenli Kıtay'lar vardır. Tonyukuk'a göre, Oğuzlar Türk budunun güçlenmesinden kuşkuludurlar ve Türk budunu güçlenmeden ezmek için Çin ve Kıtay'a ittifak önerirler. Tongra boyundan Esim'i ve Hun boyundan Sengün'ü Kıtay ve Çin'e elçi gönderirler. Oğuzlar içine yolladığı câsustan durumu öğrenen Tonyukuk, ittifak gerçekleşmeden Oğuzlara saldırarak bu tehlikeyi önler. «İhtiyar kurt» yazıtında bu tehlikeli durumu dramatik biçimde açıklar :

«Çogay Kuzı ile Karakum'da oturuyorduk... Öylece oturur iken, Oğuzdan câsus geldi. Câsusun sözü şöyle: Dokuz Oğuz budunun* üzerine kagan oturdu der. Çin'e doğru Hun Sengün'ü göndermiş. Kıtay'a doğru Tongra Esim'i göndermiş : Azıcık Türk budunu yürüyormuş; kaganı alp er imiş, danışmanı bilge er imiş. O iki kişi var olursa, seni, Çin'i öldürecek derim, Doğuda Kıtay'ı öldürecek derim, beni, Oğuzu da öldürecek derim. Çin Güneyden saldır, Kıtay Doğudan saldır, ben Kuzeyden saldırayım. Türk Sir budunu, yerinde hiç yürümesin, mümkünse hep yok edelim, derim.

O sözü işitip gece uyuyacağım gelmedi, gündüz oturacağım gelmedi. Ondan sonra Kaganıma sundum. Şöyle sundum: Çin, Oğuz, Kıtay birleşirse kalakalacağız. Kendi içi dıştan tutulmuş gibiyiz... Doğuda Kıtay'dan, Güneyde Çin'den, Batıda Batılılardan, Kuzeyde Oğuzdan iki, üç bin askerimiz, geleceğimiz var mı ne? Böyle sundum. Kaganım söylediklerimi işitivердi. Gönlünce sevk et dedi.

Kök-öng'ü geçerek Ötüken ormanına doğru (ordu) sevkettim. İnigek Köl'üne** (İnek Gölü) Tula'dan Oğuz

---

* Yazıtlarda Oğuz adıyla geçen Töles boyları, zaman zaman geniş bir siyasal örgütlenmeye gitmekle birlikte, genellikle «İrkin» unvanlı boy şeflerinin yönetiminde hayli bağımsız yaşarlar. O sıralarda dokuz boyun başına bir kagan geçtiği anlaşılıyor. Yazıtlarda bu Oğuz hükümdarına «Baz Kagan» denilir. Baz Kagan onu öldüren, İlteriş Kagan'ın mezarına öteki dünyada ona hizmet etmesi için balbal olarak dikilir.

** René Giraud, Kök-öng'ün Ongin nehri olduğu kanısındadır. Oğuzlarla savaşın yapıldığı İnek Göl ise, Orhun yazıtlarının bulunduğu yerin Kuzeyinde bir göldür. Savaş, Kökşin-Orhun nehirlerinin sağ kıyısı ile göl arasındaki bölgede yapılmış olmalıdır (L'Empire des Turcs célestes, s. 170-172). Prof. M. Ergin ise «İnek Göl»ü, «İnek yük hayvanı ile Togla'da (Tula) Oğuz geldi» diye anlıyor (Orhun Abideleri, s. 54). René Giraud'nun çevirisinin gerçeğe daha uygun olduğu kanısındayız. Karakum, Hangay sıradağlarının Güneyinde bataklıklarla çevrili 1000 metre yüksekliğinde kumluk bir bölgedir. Çogay Kuzı, Sayın Noyan civarında, Karakum'dan 200 kilometre Kuzeyde bir yayladır. Ötüken ise, Hangay dağlarının Doğu kıs-

geldi. Askeri üç bin imiş. Biz iki bin idik. Savaştık. Tengri buyurdu, (Oğuz'u) dağıttık. Nehire düştüler. Dağıttığımız yolda yine öldü hep.

Ondan sonra Oğuzların hepsi geldi. Türk budunu Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip Güneydeki budun, Batıdaki, Kuzeydeki, Doğudaki budun geldi. İki bin idik. İki ordumuz oldu».

İnek Gölü yengisi ile Türk budun ve Dokuz Oğuz'a dayanan siyasal birlik kurulur. İlteriş Kagan, kardeşi Kapgan'ı Şad, öteki kardeşi T'o-si-Fu'yu Yabgu unvanıyla boyların yönetim ve komutasına katar. Tonyukuk, «Ayguçi»dir, yâni Kaganın başdanışmanı, daha doğrusu baş yardımcısıdır. Ordu komutanlığı yapar, diplomatik işleri yürütür.

İlteriş dönemi, örgütlenme ve güçlenme dönemidir. Güçlenme, Çinlilerin garnizon ve eyalet merkezlerinin yağmalanmasıyla sağlanır. Yağma akınları, Prof. Kafesoğlu'na göre, «Körpe Göktürk Devleti'nin şiddetle ihtiyaç duyduğu yiyecek, giyecek, özellikle at gibi gerekli nesne ve araçları elde etmek» amacını güder[21]. 682-687 yıllarında pek çok kez Şansi ve Hopei eyaletleri yağmalanır. Tonyukuk, İlteriş Kagan'ın Çin'e karşı 17, Kıtaylara karşı 7 ve Oğuzlara karşı 5 kez savaştığını, 23 kentin alındığını yazar. Fakat bu savaşlarda fetih amacı güdülmez. Alınan kentler yağmalandıktan sonra, elde edilen ganimetle Ötüken'e dönülür. 687 sonbaharında bir akın dışında hepsi başarılı olan bu çok sayıdaki akın sâyesinde bol ganimet sağlanır ve Ötüken'de işler yolunda gider. Fakat 682 İnek Göl yengisinin dışında, Oğuzlarla daha dört savaş yapılması, on-

---

mında, el biçiminde uzanmış ormanlık yerdir. Orhun nehri oradan kaynaklanır. Tamir vâdisi ise, Ötüken'i boydan boya geçer. Bölge, Kuzey ve Güney rüzgârlarına kapalıdır. Savunması kolay ve çevreye akınlar yapmaya elverişlidir. Stratejik mevkii, iklim ve bitki avantajı nedeniyle, Ötüken, Türk ve Moğolların kutsal yeri ve kaganlık merkezi olur.

ların Aşına soyunun egemenliğinden hoşnut olmadıklarını, sık sık ayaklandıklarını ya da savaş ve vergi gibi yükümlülüklerini tavsattıkları için cezalandırıldıklarını gösterir.

İlteriş, Kuzeyde Köğmen (Tannu-ula) dağlarına, Doğuda Kerulen, Onon nehirlerinin yüksek vâdilerine, Batıda Altaylara kadar uzanan alandaki bozkır boylarını egemenliğine alır. Bu genişleme ve Çin'in sürekli yağmalanması, T'ang sülâlesinin zayıfladığı bir döneme rastlar. Gerçekten Çin, 670'te Doğu Türkistan'daki Dört Garnizon'u Tibetlilere kaptırmış, ticaret yolunun denetimini elden çıkarmıştır. İmparator Kao-tsung (650-683), dış politikadan çok harem işleriyle ilgilidir. Ondan önceki İmparator T'ai-tsung'un (627-649) kuması olan bir kadına vurulur. T'ai-tsung ölünce kuma kadın, geleneğe göre râhibe olur. Yeni imparator, bu râhibeye tutulunca, onu meşru imparatoriçe yerine imparatoriçe yapar. Güçlenen bu yeni kraliçe, İmparatoru devlet işlerine karıştırmaz, 674'ten itibaren devlet işlerini yönetir. 680'de meşru veliahtı uzaklaştırarak kendi oğlunun veliahtlığını sağlar. 683'te İmparator ölünce, oğlu adına Çin'i yönetmeye koyulur. Fakat oğlunu da tahttan indirerek 22 yaşındaki kardeşini geçirir. Çok geçmeden T'ang sülâlesinden bu oğulu da tahttan indirerek kendini Chou sülâlesinin imparatoriçesi (690-705) ilân eder. Taht kavgasının Çin'de birçok karışıklıklara, iktidar mücadelesi yapan düşman grupların meydana çıkmasına yol açtığı açıktır. Bu karışıklıklar, Çin'in sürekli yağmalanmasını ve Doğu Türklerin güçlenmesini kolaylaştırır.

İlteriş Kagan, 691'de ölür. Öldüğünde oğulları Bilge sekiz, Kül-tegin yedi yaşındadır. Çin kaynaklarının Mo-ç'o dedikleri 27 yaşındaki kardeşi Kapgan, kagan olur. Kapgan, Çin'e karşı verimli yağma akınlarını sürdürür. 693 yılında Çin'in Ling-çu eyaletini sekiz kez yağmalar. Sonra Ordos'a akın eder.

Çinliler, Türklerin Doğusundaki Kıtayların da (K'i-

tan'lar) Kuzeyden akınlarına uğrarlar. 696'da Kıtay şefi, bir Çin ordusunu bozguna uğratır. Kapgan, bu Kıtay şefinin müttefikidir. Bu şef az bir süre sonra ölüp onun oğlunu da Kıtaylılar kovunca, Kapgan, Kıtay'ı cezalandırmaya karar verir. Kıtay arazisine girer ve ortak eylem için Çin İmparatoriçesiyle anlaşır. 696'da Kıtaylar ağır yenilgiye uğrar. Bu hezimetin karşılığı, Kapgan Çin'den bol miktarda tohumluk darı, 3 bin tarım aracı, demir, silâh, ipekli ve Ordos'a yerleştirilmiş Türklerin geri verilmesini* ister. Bu istekler, gönülsüzce de olsa yerine getirilir. Fakat Kapgan'ın Çin'e karşı yağma akınları son bulmaz.

BATI TÜRKLER, DOĞU TÜRKLERE BAĞLANIYOR

Çin İmparatoriçesi, Türk baskısından kurtulmak için, daha önceden Doğu Türk Kaganı İşbara'ya karşı Batı Türk Kaganı Tardu'yu oynadığına benzer biçimde, Batı Türklerin Onok boylarını Kapgan'a karşı çıkartmaya çalışır.

Onok, 666 yılında Aşına Pu-çen'in ölmesinden sonra başsız kalır, Tibetlilere yaklaşır. Tibetliler buraya Aşına soyundan kaganlar atarlar. Çin de 685-686 yıllarında Aşına Pu-çen ile Aşına Mi-şi'nin oğullarını babalarının yerine kagan atar. Mi-şi oğlu, To-lu boylarının ve Pu-li Şad diye bilinen Pu-çen oğlu da Nu-şi-pi boylarının kaganlığına getirilir. Fakat boylar üzerinde egemenlik kurmakta pek başarılı olamazlar, aralarındaki çekişme de son bulmaz. 690'da Nu-şi-pi'lerin ba-

* Daha önce gördüğümüz üzere, Attila'nın da Bizans'tan başlıca isteklerinden biri, Bizans'ın Tuna bölgesine yerleştirdiği Hunların geri verilmesiydi. Bizans bu Hunları Attila'ya karşı savaşlarda kullanmakta idi. Kapgan'ın da aynı amaçla ya da çiftçilik yaptırmak amacıyla bu Türkleri istediği düşünülebilir. Kapgan'ın demir ve silâh isteği ise, büyük çapta askerî harekâta giriştiği zaman bozkır insanının silâh bakımından daima yerleşiklere bağımlı kaldığı hakkında Birinci Kitap'ta geliştirdiğimiz savı doğrular.

şındaki Pu-çen oğlu Pu-li Şad, saraylara yakışır bir dalkavukluk örneği vererek yönetimindeki beylerle birlikte İmparatoriçeye başvurur ve onun sülâle adının kocasına ait T'ang değil, kendi sülâle adı olmasını ister. İmparatoriçe zâten bu işin peşindedir. O nedenle girişimin öncüsü Pu-çen oğlu Pu-li Şad, 690 yılında «Hükümdarına Hizmet İçin Sadakatini Tüketen Kagan» unvanını kazanır. Pu-li Şad, babası Pu-çen'in rakibi Mi-şi'yi öldürtüşü gibi, Onok kaganlığını paylaştığı Mi-şi oğlundan kurtulmak ister. Bölgedeki Çin yetkilisi, isyan edecek diye 692'de Mi-şi'nin oğlunu öldürür. Onun oğlu Aşına Hien'i sürer. Kapgan karşısında başarısız kalan Çin, 692'de Doğu Türkistan'ı ve Dört Garnizon'u Tibetlilerden kurtarır. 694 yılında, Hien'in büyük kardeşi olan ve Tibetli'lerin kagan yaptığı Aşına soyundan gelme Onok şefini yener. Çin himayesindeki Kagan (Pu-li-Şad), tek başına kalmış gibi gözükür. Fakat Çin kaynaklarının «sert ve zâlim» dediği Pu-li Şad, Onok üzerinde egemenlik kuramaz. Onokların To-lu kolundan Türgiş boyunun şefi U-çe-le güç kazanır. Türgiş U-çe-le, Pu-li Şad'a bağımlıdır ve unvanı Baga Tarkan'dır. U-çe-le, boylara sevgi ve dikkat gösterir. Onok boyları, onun çevresinde toplanırlar ve hizmetine girerler. U-çe-le, boyları güçlü bir askerî kuvvet olarak örgütler. Karargâhını Çu vâdisinin Kuzeybatısından Kuzeydoğuya taşır. Doğu Türklerle komşu olur. Türgiş U-çe-le, Doğu Türke karşı Çin ve Kırgızlarla işbirliği hâlindedir. İşte bu sırada, Kıtayları yenen ve Çin'i haraca bağlayan Doğu Türkler, Batıya yürürler.

Tonyukuk, Çin-Batı Türk-Kırgız ortak eylemini engellemek için, yolun kapalı olduğu ve Oğuzların yine ayaklandığı bir sırada, sarp yerlerden dolaşarak Kırgız'a saldırma kararı aldıklarını açıklar :

«Çin Kaganı düşmanımız idi. Onok Kaganı düşmanımız idi. Fazla olarak Kırgız'ın güçlü kaganı düşma-

nımız oldu*. O üç kagan akıl akıla verip Altun ormanı üzerinde buluşalım demiş. Şöyle akıl akıla vermişler: Doğuda Türk Kaganına karşı ordu sevkedelim. Ona karşı ordu sevketmezsek, ne zaman birşey olsa o bizi..... öldürecektir. Her üçümüz buluşup ordu sevkedelim, tamamiyle yok edelim demiş. Türgiş (Onok) Kaganı şöyle demiş: Benim budunum ordadır demiş, Türk budun yine karışıklık içindedir demiş. Oğuzu yine rahatsızdır demiş.

Bu sözü işitip gece yine uyuyacağım gelmiyordu, gündüz yine oturacağım gelmiyordu. O zaman düşündüm. İlk olarak Kırgız'a ordu sevketsek iyi olur dedim».

Fakat o sırada şiddetli bir kış yaşansa gerektir. Zira Köğmen (Tannu-ula) dağından Kırgız ülkesine ulaştıran tek elverişli geçit kapalıdır. Tonyukuk, İran kökenli Alanlardan sayılan Az'lardan bir kılavuz bularak bilmediği yollardan Kırgız ülkesine ilerler. Atlar yedekte, ağaçlara tutunarak yükseklere çıkarlar, yuvarlanarak inerler. Yolu şaşıran kılavuzu boğazlarlar. Dörtnala Kırgız ülkesine koşarlar:

«Kırgız'ı uykuda bastık. Uykusunu mızrak ile açtık. Hanı, ordusu toplanmış, savaştık, mızrakladık. Hanını öldürdük. Kagana, Kırgız budunu teslim oldu, baş eğdi».

Bu kış seferini, Türgiş U-çe-le'nin başında bulunduğu Onok'a sefer izler. Bu tarihte 14-15 yaşındaki

* Kırgızlar, 560 yıllarına doğru, Mukan Kagan zamanında Göktürklere bağımlı kılınır. Doğu Göktürkler zayıflayınca bağımsız olurlar. Başlarında A-jo denilen bir kagan vardır. A-jo, bir dağda kalastan çitle çevrili, biribirine eklenmiş keçelerden yapılmış büyük bir çadırda oturur. Boy beyleri daha küçük çadırlarda otururlar. Bütün bağlı boylarla, asker veren boylar, vergi olarak fare, samur ve yeşil fare kürkleri getirirler. 698'de yeniden Doğu Göktürklere bağımlı kılınırlar. Fakat Kırgızlar üzerinde sürekli sayılabilecek bir egemenlik kurulamaz. Uygurların yıkılışını ve Ötüken'den kovuluşunu Kırgızlar gerçekleştirir.

İlteriş oğlu Bilge, Tarduş'lar üzerinde Şad'dır. Kapgan Kagan'ın oğlu ise, Batı ordusunun başında küçük (İnel) kagandır. Fakat orduyu gerçekte sevkeden Tonyukuk'tur.

Tonyukuk, bu seferin öyküsünü Kapgan Kagan'ı suçlayarak anlatır. Kapgan, Onok'ların başındaki Türgiş Kaganı U-çe-le'nin büyük bir orduyla ve Çin ordusunun desteği ile ilerlediğini duyunca, ölen karısının yas törenini bahane ederek geri döner. «Baskına uğramayın, saldırmaktan kaçının» der. Kagan, Tonyukuk'a güvenmediğinden bir beye de gizlice haber yollar ve Tonyukuk orduyu yürütmek isterse, kabul etmemelerini buyurur. Tonyukuk, kendisine güvensizlik gösteren Kaganı dinlemez ve orduyu yürütür*. Başdanışman, Kaganı dinlemeyerek elde ettiği başarının öyküsünü şöyle anlatır :

«Kırgız'dan döndük. Türgiş Kaganından câsus geldi. Sözü şöyle : Doğuda Kagana karşı ordu yürütelim demiş.... Türgiş Kaganı dışarı çıkmış, Onok budunu eksiksiz dışarı çıkmış der. Çin ordusu var imiş.

O sözü işitip Kaganım ben eve ineyim dedi. Hâtun yok olmuştu. Ona yas töreni yaptırayım dedi. Ordu, gidin dedi. Altun ormanında oturun dedi. Ordu başı İnel (küçük) Kagan, Tarduş Şadı gitsin dedi...

Altun ormanında oturduk. Üç câsus geldi. Sözü bir: (Türgiş) Kaganı ordu çıkardı. Onok ordusu eksiksiz dışarı çıktı der. Yarış ovasında toplanalım demiş.

O sözü işitip Kagana o sözü ilettim. Han tarafından söz dönüp geldi. Oturun diye söylemiş. Keşif kolunu, nöbet işini çok iyi düzenle, baskın yaptırma demiş.

Bögü** Kagan bana böyle haber göndermiş. Apa

---

* Çok sert ve şiddetli bir kişi diye tanınan ve Çin'i titreten Kapgan Kagan'ın buyruklarını nihayet bir memur olan Tonyukuk'un hiçe sayması ilginçtir.

** Bögü Kagan, biraz önce adı geçen Kapgan'ın oğlu İnel Kagan diye anlaşılır. Fakat burada söz konusu edilen kişi Kap-

Tarkan'a gizli haber göndermiş: Bilge Tonyukuk kötüdür, kişiseldir, kendince düşünür*. Orduyu yürütelim diyecektir, onu dinlemeyiniz.

O sözü işitip orduyu yürüttüm. Altun ormanını yol olmaksızın aştık. İrtiş nehrini geçit olmaksızın geçtik. Geceyi gündüze kattık. Bolçu'ya şafak sökerken ulaştık.

Haberci getirdiler. Sözü şöyle: Yarış ovasında yüz bin asker toplandı der. O sözü işitip beyler, bir ağızdan geri dönelim, yorgunluğu gidermek daha iyidir**, dedi. Ben şöyle derim, ben Bilge Tonyukuk: Altun ormanını aşarak geldik. İrtiş nehrini geçerek geldik. (Beyler) geliş çetin oldu dediler.

Sözümü işitmediler. Tengri, Umay, Kutsal Yer Su*** üstüme baskı yaptılar ve onlara şöyle dedim: Neden kaçacağız? Sayıları çok diye neden korkacağız? Sayımız az diye neden kendimizi hor görelim? İlerleyelim.

Saldırdık, dağıttık.

İkinci gün, ateş gibi kızıp geldi. Savaştık. Bizden iki ucu, yarısı kadar fazla idi. Tengri buyurduğu için çok diye korkmadık, savaştık. Tarduş Şadına kadar ko-

---

gan'dır. Nitekim kaganların sıralanmasında da Tonyukuk, «İlteriş, Türk Bögü Kagan, Türk Bilge Kagan» diye yazar. Birkaç gün tahtta kalan Bögü Kagan belirtilip de Kapgan'ın atlanması düşünülemez. René Giraud, yazıtta «Bögü» değil, zeki ve hilekâr anlamına «bög» yazıldığını ileri sürer (L'Empire des Turcs célestes, s. 62).

* Muharrem Ergin, «Tonyukuk kötüdür, kindardır, şaşırır» diye çeviriyor (Orhun Abideleri, s. 58).

** Prof. Ergin, «Dönelim, temiz edepli olmak iyidir» diye çeviriyor (Orhun Abideleri, s. 58). Sözün bir anlamı yoktur. René Giraud'nun çevirisi, daha uygun gözükür (Turcs célestes, s. 156). Ergin, biraz aşağıdaki «geliş çetin oldu» sözünü de «geleni cesur oldu» diye anlıyor...

*** Tengri, Gök Tanrı'dır. Umay, gebe kadınların, hayvanların ve yavruların koruyucusu Tanrıçadır. Kutsal Yer Su da Türklerin Tamir nehri kaynağı, Ötüken ormanı gibi Tanrı düzeyine çıkarılmış kutsal yerleridir. Bu üç tanrı, beylerin direnişi karşısında Tonyukuk'un yardımına geliyorlar, ordunun savaşa girmesini ve başarı kazanmasını sağlıyorlar.

valayıp dağıttık. Kaganını tuttuk. Yabgusunu, Şadını orada öldürdüler. Elli kadar er tuttuk.

O gece budununa haber saldık. O sözü işitip Onok beyleri, budunu tüm geldi, baş eğdi. Budunun az bir kısmı kaçmış idi. Gelen beylerini, budununu düzenleyip toplayıp Onok ordusunu sevkettim».

Başında Türgiş Kaganı bulunan Onok'lara boyun eğdirilince, 699 yılında Batı bölgeleri örgütlendirilir. Kapgan Kagan Doğudadır. Batıda oğlu küçük kagan olur. Küçük kagan, Onok'a komuta eder. 40 bin askeri vardır. Ona «Batıda Düzeni Sağlayan Kagan» denir. Küçük kaganın altında Kapgan'ın kardeşi Tu-si-Fu Sol Kanat Şadı ve İlteriş'in oğlu Bilge, Sağ Kanat Şadı'dır. Her biri 20 bin askere komuta eder.

İşte bu örgütleme nedeniyledir ki, Bilge Kagan, yazıtında «Türgiş Kagan Türküm budunum idi» der. Bu söz, Chavannes'ın da belirttiği üzere, «Türk küçük kaganın yönetimindeydi» anlamına gelir[22]. Bilge, 716 yılından sonra Kagan olunca, Türgiş Kaganı bağımsızdır. Ondan artık «Türküm budunum» diye söz edilmez. Bilge Kagan zâten «idi» diyerek geçmiş bir durumu belirtir.

Tonyukuk, örgütlendirilen Onok ordusu ve Göktürk ordusunu alarak Seyhun nehrini geçer. Küçük kagan ve Bilhe nehri geçmez. Karaçuk dağlarında kalırlar. Tonyukuk, Soğd ülkesinde Demirkapı'ya kadar ilerler. Fetih yerine yağma amacı güdülür. Tonyukuk, bol ganimetle döner. Yazıtında «Sarı altın, beyaz gümüş, kız, kadın, eğri deve, mal zahmetsizce getirdim» der*.

* İşin ilginç yanı, Tonyukuk'un yazıtında «Türk budunu Demirkapı'ya ilk ben ulaştırdım. Türk budunun oraya ulaştığı hiç yokmuş» demesidir. Oysa o bölge, 560'lardan sonra uzun süre Batı Türk egemenliğinde kalır. Tonyukuk, bunu herhalde bilmektedir. O, Batı Türkleri «Türk budun»dan saymadığı için «Türk budun ilk kez Soğd'a girdi» dese gerektir. Gerçekten Türk budun, yâni Doğu Türkler, ilk kez Tonyukuk ile Soğd ülkesine ordu sokar.

Ne var ki, Türgiş Kaganı U-çe-le ve Onok Türkleri üzerinde Doğu Türkleri belirli bir egemenlik kuramazlar. Daha 699 yılında Tonyukuk'un tutsak aldığı Türgiş şefi U-çe-le, serbest kalarak oğlunu Çin Sarayına kendi adına elçi yollar, yardım bekler. 700 yılında Çin'in Onok Kaganı saydığı Aşına Pu-li Şad, Çin generalleriyle birlikte Onok'ların Nu-şi-pi kolunun en güçlü boyunu cezalandırır, beyin kafasını keser. Doğu Türk baskısıyla Pu-li Şad, Onok içinde barınamayıp 60-70 bin adamla Çin toprağına göç edince, U-çe-le, onun arazisini ele geçirerek güçlenir. Çin, 701 ve 704 yıllarında, Aşına Mi-şi'nin torunu Hien ile Pu-li Şad'ın oğlunu atalarının yetkileriyle Nu-şi-pi ve To-lu üzerine kagan atar. Güçlenen U-çe-le'ye bölgesel kral unvanını yollarsa da, unvanı getiren elçi ulaşmadan U-çe-le soğuktan ölür. Yerine geçen oğlu So-ko'yu, Çin, bölgesel kral atar, dört saraylı kız verir. So-ko, ona rakip çıkan Aşına Kül-çur rüşvetle Çin desteğini kazanınca, kendini Çin'e kafa tutacak güçte bile görür. So-ko ve Aşına Kül-çur biribirlerine saldırırlar. Çin yetkilisi, Kül-çur'u mücadeleyi yürütecek güçte görmediğinden, onun Çin Saray Muhafız Kıt'asında görevlendirilmesini ve boylarının Çin'de yerleştirilmesini ister. Bu görüş onaylanır. Kül-çur sarayda yaşamak üzere Çin'e doğru yola çıkarılır. Fakat Doğu Türkistan'da bir kente gelince, oradaki Çin yetkilisi, Kül-çur'a rüşvetle dâvâyı kazanabileceğini söyler. Bu yetkilinin sözleri, Türk soylularının Çin Sarayındaki durumunu göstermek bakımından ilginçtir :

«— Ey prens, hükümetimiz size karşı önemli bir kişiymişiniz gibi davranıyorsa, bu boylarınıza komuta ettiğiniz ve buyruğunuzda bir sürü asker bulunduğu içindir. Şimdi böyle düşüncesizce bizzat saraya giderseniz, ihtiyar bir barbardan başka birşey olmayacaksınız. Saray adamlarından kim sizi görmekten hoşla-

nacaktır? Yalnızca resmî unvan ve ödenek sağlamakta güçlük çekmeyeceksiniz. Hayatınız bile bu adamların elinde olacaktır... Bu sırada iki Çinli hükümette yetkiye sâhip. Önemli armağanlarla bu iki yüksek görevliyi niye kazanmazsın? Onlara saraya gitmeyip olduğun yerde kalmayı neden önermezsin? Ayrıca So-ko'ya saldırmak için Ngan-si (Kuça Çin Garnizonu) askerleri ve Tibet askerleri rica etmezsin? Böylece düşmanından öç alacaksın ve boylarını da elinde tutmuş olacaksın. Bu davranış, saraya gidip başka bir adamdan buyruk almakla nasıl bir tutulabilir?»

Aşına Kül-çur, bu görüşe hak verir. Boylarıyla bir kenti yağmalayarak önemli ganimet elde eder ve bunları rüşvet olarak iki yüksek Çin görevlisine yollar. Rüşvet etkili olur ve Çin Hükümeti, So-ko'ya karşı Tibet ve Çin askerleri yollamayı kararlaştırır. Fakat So-ko'nun atlar sunmak üzere Çin Sarayına yolladığı soylu elçisi durumu öğrenir, hemen geri döner. So-ko saldırıya geçerek Aşına Kül-çur'u öldürür. So-ko'nun gücünü gören Çin, onu Onok ve öteki boylar üzerinde kagan atar.

Görülüyor ki, Doğu Türklerin Onok üzerinde egemenlik iddialarına karşın, durum karışıktır. Türgiş şefleri ve Çin yetkilileri hayli etkindir. Doğuda ise Kapgan Kagan, Çin üzerindeki baskı ve yağmalarını başarıyla sürdürür. Kapgan, Çin'deki iktidar mücadelesinden yararlanır. T'ang sülâlesini devirip yeni bir sülâle kuran İmparatoriçe ve yandaşlarına karşı Kapgan, T'ang sülâlesi yandaşlarını destekler. Gelenek, Çin'den prenses istemek iken, Kapgan, kızına T'ang soyundan prens ister. Böylece T'ang soyu ile bağlantıyı güçlendirmek amacındadır. Hatta karargâhında bulunan ve herhalde T'ang soyundan olan bir Çin generalini imparator ilân eder. İmparatoriçe, Kapgan'ın karargâhına kendi soyundan bir damat adayı yollayınca, onu geri çevirir. T'ang tahta çıksın der. İsteğini, 698 yılında Çin'e karşı giriştiği büyük çapta akınlarla destekler.

Çin eyaletlerine otuz akın yapar. Bol ganimet ve tutsak alır. İmparatoriçe, Çin ordusuna gizli buyruk yollayarak Kapgan'ı öldürenin prens yapılacağını ilân eder.

701 başlarında Şad unvanlı Bilge, Kansu Kuzeyindeki Tangut'lara saldırır, Tangut budunu bozguna uğratır, yazıtlara göre, «karısını, at sürüsünü, servetini» alır. 702 başlarında Bilge ve kardeşi Kül-tegin, Güney Ordos'taki Soğd ticaret kolonilerinin bulunduğu Altı Çub Soğdak'a (Altı Eyalet) saldırıp yağmalarlar. Yardıma gelen Çin'li general Ong-Tutuk'un ordusunu bozarlar. O yıl Çin'e yirmi akın yapılır. 703'te Bilge, kervan göndermiyor diye, kendisi gibi Aşına soyundan olan İduk Kut unvanlı Basmıl şefini cezalandırır, malını çevirip getirir. 705'te Bilge ve Kül-tegin'in katıldığı Kansu'ya bir seferde Çaça Sengün adlı generalin ordusu bozulur, Çin önemli bir yenilgiye uğratılır. Kültegin yazıtında bu büyük yengi, bir destan gibi anlatılır :

Kül-tegin, «en önce Tadıgın Çor'un boz atına binip hücum etti. O at orada öldü. İkinci olarak İşbara Yamtar'ın boz atına binip hücum etti. O at orada öldü. Üçüncü olarak Yigen Silig Bey'in giyimli doru atına binip hücum etti. O at orada öldü. Zırhından, kaftanından yüzden fazla ok ile vurdular, yüzüne, başına bir tane değdirmedi.... Hücum ettiğini, Türk beyleri hep bilirsiniz. O orduyu orada yok ettik».

Bu yengiden sonra, Çin'in çeşitli bölgelerine onüç yağma akını yapılır. Çin İmparatoru, Kapgan'ı tutsak eden ya da öldürenin prens yapılacağını, ayrıca iki bin top ipekle ödüllendirileceğini bildirir. Danışmanlarına Doğu Türklerini parçalama planları hazırlatır. Saray yüksek memurlarından Lu Fu, Hunlara ve daha sonra Doğu ve Batı Göktürklere karşı başarıyla uyguladıkları klasik reçeteyi sunar :

«— Barbarları biribirlerine karşı kışkırtmak ve onları iki cephede birden savaşa zorlamak».

Çin, bunda fazla güçlük çekmez. Zira bağımlı boy ve budunlar her an ayaklanmaya hazırdır. Kırgızlar ile komşuları ve müttefikleri olan Çik ve Az adlı boylar, Çin'in başına Türgiş So-ko'yu kagan atadığı Onok'lar, Karluklar, Tula nehri Töleslerinden Bayırku'lar, Oğuzlar vb. Göktürk yönetimniden hoşnut değillerdir. Bundan sonra bir sürü cezalandırma seferi biribirini izler. Töleslerden Bayırku'lar bozguna uğratılır, şefleri Uluğ İrkin az bir kuvvetle kaçıp gider. 709'da Kırgız'ın müttefiki Çik budun cezalandırılır. Az budun bağımlı kılınır. Ertesi yıl, «karı söküp Köğmen ormanı aşılır ve Kırgız budun uykuda basılır». Kaganı ile Songa ormanında savaşılır. Kırgız Kaganı öldürülür, ili alınır. Aynı yıl, Altaylar ve İrtiş nehri aşılarak Çin'in kagan atadığı Türgiş So-ko'ya saldırılır.

So-ko Kagan, kardeşi Çe-nu ile, Batı Türk boylarını paylaşmıştır. Fakat Çe-nu kendisine ayrılan boyların sayısını az bulur. Ağabeyine isyan ederek Kapgan'ın yanına gider. So-ko'yu cezalandırmak için, kendine bağlı kuvvetlerle Kapgan'a öncülük yapmayı önerir. Çe-nu'nun kuvvetlerinden de yararlanarak Kapgan, 20 bin kişiyle So-ko üzerine yürür, onu tutsak alır. Çe-nu'yu ödüllendirmez ve «Kardeşlerinle iyi geçinmedin. Bana nasıl tamamen sâdık olabilirsin?» diyerek Çe-nu'yu ağabeyi So-ko ile birlikte öldürür.

Kül-tegin yazıtında Türgiş üzerindeki yengi şöyle anlatılır :

«Türgiş budunu uykuda bastık. Türgiş Kaganının ordusu, Bolçu'da ateş gibi, fırtına gibi geldi. Savaştık. Kül-tegin alnı beyaz boz ata binip saldırdı.... Türgiş Kaganının buyruğu Az Tutuk'u elle tuttu*. Kaganını

* Türgiş Kaganı So-ko'nun hizmetinde, İran kökenli sayılan Az'lardan (Alan) görevli bulunduğu anlaşılıyor. Elle tutma, uğur getirici bir anlam taşısa gerektir. İrk Bitik adlı en eski Türk yapıtlarından birinde, avda kagan vahşi bir geyiği elle tutunca, kara budunun ve ordunun büyük sevinç duyduklarını yazar.

orada öldürdük, ilini aldık. Kara Türgiş budun hep bağımlı oldu. O budunu Tabar'da kondurduk».

Yerini bilmediğimiz Tabar, belki de Tarbagatay'dır. Rahat durmayan Onok'lardan bir kısım boylar, anlaşıldığına göre, başka bir yere zorla göçürülür. Yazıta göre, bir kısım Türgiş kara budun, So-ko'nun yenilmesi üzerine düşman olur ve Kengeres'e doğru gider. Belki de zorunlu göçe direnen Türgiş boyları, Seyhun nehrinin orta bölgesinde yaşayan ve Peçeneklerden sayılan Kengeres'lerle birleşirler[23]. Bu sırada Bilge ve Kültegin'in ordusu, «Soğd budunu düzenlemek», daha doğrusu ganimet sağlamak amacıyla Seyhun nehrini geçip Demirkapı'ya doğru ilerler. Fakat Kara Türgiş'lerin Kengeres'lerle birleşip saldırmaları üzerine, bu girişimden vazgeçilir. Esas kuvvetlerin çekilmesini sağlamak ve bir şaşırtmaca yapmak amacıyla, Kül-tegin bir öncü kuvvetle ileri yollanır. Kül-tegin başarılı olur :

«... Kara Türgiş budun düşman olmuş, Kengeres'e doğru gitti. *Bizim askerin atı zayıf, azığı yok idi.* Kötü kişi er.... yiğit er bize saldırmış idi. Bu durum karşısında, pişman olup* (girişimden vazgeçip) Kül-tegin'i az askerle yolladık. Büyük savaş savaşmış. Alp Salçı ak atına binip saldırmış. Kara Türgiş budunu orada öldürmüş».

Kül-tegin, Türgiş'leri yendikten sonra ayaklanan boylar arasında Doğuya doğru ilerlemeye çalışır. Batı Türklerin Nu-şi-pi kolundan Koşu boyunun şefi Koşu Tutuk ile savaşır. Askerini öldürüp, evini malını alıp, eksiksiz getirir.

Bu sözler, «Türkümüz, budunumuz idi» denilen Türgiş Kaganı So-ko'nun buyrukları ve beyleri ile öldürülmesinin Onok'ları yatıştırmaya yetmediğini gös-

---

* «Pişman» sözcüğü, «Türk titre, kendine dön» deyişindeki «ökün»dür. Bu sözcüğün «titre» anlamına gelmediği, vazgeçmeyi, pişmanlık duymayı belirttiğini yukarıdaki metin de gösterir. Bilge Kagan, «Türk budun ökün!» deyişini, itaatsizlikten vazgeç anlamına kullanır.

terir. Türgişlerin «Sarı Türgiş» denilen kolundan olan So-ko'nun öldürülmesiyle, Onok'lar, «Kara Türgiş» beylerinden Su-lu Çor etrafında toplanmaya başlarlar. Su-lu, savaşta aldığı ganimetlerden kendine önemlice bir pay ayırmayıp onu generaller, subaylar ve boy üyeleri arasında paylaştıran bir kişidir. Bu nedenle beyler ve boyların kara budunu arasında sevilir, güç kazanır.

BUDUN İLE KAGAN ARASINDA İKİLİK

711 yılında Karluk'lar*, Doğu Türklere düşmanlık güder. So-ko'nun öldürülmesiyle, Tokmak bölgesinde Çinliler ve Çin kuklası Aşına Hien harekete geçer. Onok'tan Tu-tan ayaklanınca, Aşına Hien, 714 yılında onu Tokmak Batısında yener ve kafasını keserek Çin Sarayına yollar. Tu-tan'ın boylarından 20 bin çadırlık halkı Çin'e bağımlı kılar. Bunun üzerine Karluk'lar ve Onok'ların To-lu kolundan iki boy Çin'e bağlanır. Karluk'lar, Kapgan Kagan'ın saldırı ve yağmasına uğrarlar. Bilge Kagan, Karluk budunu ve Beşbalık'taki Basmıl budunu ö'dürdüğünü söyler. 715'te ayaklanan Az budun ile savaşılır.

Yazıtlar, bu sırada Doğu Türk siyasal birliğinde büyük karışıklıklar çıktığını belirtir. Bilge Kagan bunu, «Amcam Kaganın ilinde kamşag (karışıklıklar) oldu, budun ile hükümdar arasında ikilik çıktı» diye anlatır. Budun içindeki ikilik, Oğuzlarla ilgili olarak dile getirilir :

«Küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi. Oğlu babasını bilmezdi».

---

* Üç boydan meydana gelen Karluk'lar, Göktürklere bağımlı iken, Çin generalinin 650'lerde Altaylarda Doğu Türkleri düzenlemeye çalışan Aşına Çe-pi Kagan'ı yenmesi üzerine Çin'e bağlanırlar. Daha sonra Doğu ve Batı Türkleri arasında bulunan Karluklar, onlara göre dalgalanırlar. Bilge Kagan, 711 yılından önce bağımsız iken, Karluk'ların Göktürklere düşman olduğunu söyler. Bağımsızlık kavramı, yazıtlarda «er-bar» deyişiyle belirtilir ki, «var-ol ve yürü» anlamınadır.

Türk budunun bilmezliği, kötülüğü ve disiplinsizliği yüzünden siyasal birliğin sarsıntı geçirdiği ve Kapgan Kagan'ın bu yüzden öldüğü yazılır :

«Türk budunu vazgeç, pişman ol! Disiplinsizliğin yüzünden, (seni) beslemiş olan kaganına karşı, kendin yanıldın, kötü yaptın....

Kutsal Ötüken ormanının budununa gittin. Doğuya gittin, Batıya gittin... Kanın nehir gibi aktı. Kemiğin dağ gibi yığıldı. Beylik erkek evlâdığını kul kıldın. Hanımlık kız evlâdını câriye kıldın. O bilmezliğin yüzünden, kötülüğün yüzünden Amcam Kagan uçup gitti».

Amca Kapgan Kagan, Türk budunun kötülüğü ve bilmezliği yüzünden değil, Töles ya da Oğuz boylarının ayaklanması nedeniyle ölür. Çin kaynakları, Kapgan'ın çok sert ve zâlim olduğunu yazarlar. Sertlik, boyların ayaklanmalarına yol açar. Siyasal birliğin Türk budun ile birlikte temel direği olan Oğuzlar, 714 yılı sonbaharında baş kaldırırlar. Bilge Kagan, Oğuzların düşman oluşunu, «Gök ve Yer'in kargaşalığı»na, yâni tanrısal bir çatışmaya bağlar. 715 baharında Kapgan, Oğuzlar üzerine sefer yapar, hayvanlarını öldürür. 716'da Oğuzlardan Bayırku'lar ayaklanır. Kapgan, sert biçimde cezalandırır, fakat dönüşte Bayırku'ların pususuna düşer, ölür. Kesik başı, Saraya götürülmek üzere Çin elçisine verilir. Bilge Kagan, amcası Kapgan'ın mezarına, savaşta öldürdüğü Kırgız Kaganını balbal olarak diker.

Oğuz ayaklanmaları kesilmez. Bu ayaklanmalara, bir de Aşına soyluları arasındaki iktidar mücadelesi eklenir. Kapgan ölünce, yerine küçük kagan olan oğlu Bögü geçer. Bögü'nün kaganlığını Kül-tegin ve Bilge tanımazlar. Bir iç savaş başlar. Kül-tegin, Bögü Kaganı bütün ailesi, çevresi ve danışmanlarıyla yok eder. Yalnızca Bilge'nin kayınbabası olan başdanışman Tonyukuk'a ilişilmez. Bundan belki 698 Türgiş seferinde Kapgan Kagan'ın buyruğunu dinlemeyen ve onu «iki-

yüzlülük ve korkaklıkla» suçlayan Tonyukuk'un 705 yılından önce hizmetten geri çekilmesinin payı vardır.

Orhun yazıtları, Bögü Kagan'ın öldürülmesinden söz etmez. Yalnız Bazin'in yaptığı son bir çeviriye göre, yazıtlarda Bögü Kagan'ın kut toplamadığı belirtilir. Kut'u Tanrı verir, Tanrı alır. Kut'unu yitiren kagan, görevinden uzaklaştırılır, öldürülür. Bazin çevirisi şöyledir :

«Amcam Kagan uçtuğunda, cesur ve bilge bir kagan yoktu. Yerine geçen küçük kagan ödlek ve korkaktı, yanlışlar yaptı. Üstte Gök (Tengri) ve Kutsal Yer Su bu kagana kut toplamadılar»[24].

TÜRK BUDUNUN OĞUZLARLA SAVAŞLARI

Bu iktidar kavgası sırasında, Bilge Kagan'ın «kendi budunum» dediği Oğuzlarla tüketici savaşlar devam eder. Kül-tegin bir yılda beş kez, Bilge Kagan dört kez Oğuzlarla savaşır. İlkin Togu Balık'ta, Kül-tegin ve Bilge birlikte Oğuz'la savaşırlar. Kül-tegin «azman ak»ına binip saldırır, altı eri mızraklar, yedinci eri kılıçlarsa da, bir sonuç alınmaz. Bilge, ikinci kez Andırgu denilen yerde savaşır. Kül-tegin ise Kuşalguk'ta Ediz'leri* yener. Ediz budun ölür. Bolçu'da Kül-tegin üçüncü kez Oğuz'la savaşır, askerlerini mızraklar, iddiasına göre «ilini» alır. Fakat hemen sonra Çuş başında yapılan dördüncü savaşta, Türklerin ağır bir yenilgiden güç kurtulduklarına bakılırsa, önceki savaşların pek başa-

* Prof. Faruk Sümer, Ediz'leri Oğuzlardan ayrı tutar (Oğuzlar, s. 9 ve 16). F. Laszlo ise, «Ediz, kuşkusuz Oğuz boyudur» der (Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler, Belleten 53, s. 42). Kültegin yazıtı, Oğuzlara karşı bir yılda verilen beş savaşın ikincisi olarak Ediz'lerle savaşı gösterir. Kanımızca Töleslerden olan Ediz'ler, *Dokuz Oğuzlardandır. Ediz budun, iki boydur.* Bilge'nin oğlu, yazıtlarda «Tokuz Oğuz, iki Ediz... beğleri budunu» derse de, bu, Dokuz Oğuz ile iki Ediz'in biribirinden ayrı olduğunu değil, aralarında sıkı bağ bulunduğunu gösterebilir (René Giraud, Turcs célestes, s. 184).

rılı olduğu söylenemez. Yazıtlar, bu savaşta «*Türk budun ayak diretti, perişan olacaktı*» der. İlerleyip yayılarak gelen Oğuz ordusunu Kül-tegin püskürtür. Bu savaşta Oğuzlardan Tongra boyunun adı geçer. Tongra boyundan Yılpagut (Alpagut) ve on er tutsak alınır ve Aşına soyundan Tonga Tegin'in cenaze (yuğ) töreninde, ona öteki dünyada hizmet etmeleri için kurban edilirler. Bunu izleyen Ezginti Kadız'daki savaş da kesin bir sonuç vermez. Kış gelir ve Türk ordusu Amga kalesinde kışlar. Hayvan kırımı (yut), kışın kötü geçmesine yol açar. Baharda Oğuz'a karşı bir ordu çıkarılır. Kül-tegin, karargâhta kalır. Oğuzların Üç Oğuz kolundan bir ordu, karargâhı basar, yağmalar. Kül-tegin karargâhı vermez. Bilge, «Biz az idik, kötü durumda idik» der. Savaş güçlükle kazanılır ve Aşına soyu ve Türk budun, Oğuzların köle ve câriyesi olmaktan Kül-tegin'in cesareti ve Bilge Kagan'ın soğukkanlılığı ile kurtulur. Yazıtlar, bu tehlikeli Oğuz baskınını ve savaşı şöyle değerlendirir :

«Anam hatun ve analarım*, ablalarım, gelinlerim, konçuylarım (prenses), bunca yaşayan câriye olacaktı, ölenler yurtta yolda yatıp kalacaktınız. Kül-tegin olmasa hep ölecektiniz».

«Tengri buyurduğu için, ben kazandığım için Türk budunu kazanmıştır. Ben küçük kardeşimle birlikte, böyle başa geçip kazanmasam Türk budun ölecekti, yok olacaktı. Türk beyleri, budunu, böyle düşünün, böyle bilin!»

717 baharındaki bu yengiye karşın, Oğuzlarla savaşların sonu gelmez. Oğuzların üzerine yine ordu yollanır, evi barkı dağıtılır. Fakat Oğuz budun bu kez Dokuz Tatar** ile birleşerek gelir. Agu'da iki kez sava-

* «*Anam* hatun ve analarım» deyişi, çok karılılığın sonucudur. Üvey analarla evlenilebilir.

** Yazıtlarda Otuz Tatar ve Dokuz Tatar deyimleri geçer. Prof. Öğel'e göre, Otuz Tatar, bugünkü Mogolistan'da oturan Mogollar olabilir. Uygurlara daha yakın bölgede, hatta Uygur

şılır, Oğuz yenilir. Oğuzlar Çin'e doğru yollanırlar, sonra dönerler, fakat hâlâ boyun eğmezler. Bir sefer daha yapılır. Bu seferde Uygurlar üzerine de yürünür. Bozguna uğrayan Uygur şefi (İlteber), yüz erle Doğuya kaçar. Uygurların at sürüleri ele geçirilir ve o sırada açlık çeken Türk budun, Uygur sürüleriyle beslenir:

«Türk budun aç idi. O at sürüsünü alıp besledim».

«*İÇTE AŞSIZ, DIŞTA DONSUZ BUDUN*»

Bilge Kagan, bu son yenilgi üzerine 717 ya da 718 yılında Oğuz'un kaçıp Çin'e gittiğini yazar. Kızıp ordu sevkeder. Oğlunu, karısını alır. Yazıtlarda bir daha Oğuzlardan söz edilmez. Fakat Türk budun ile birlikte Oğuz budun, Göktürk siyasal birliğinin temelidir. Bilge birçok kez Türk beylerine ve Türk buduna seslenirken, Oğuz beyleri ile Oğuz buduna da birlikte seslenir. «Dokuz Oğuz benim budunum idi», yâni benim yönetimimdeydi, der. Tonyukuk, «Bilge Kagan'ın Türk ve Oğuz budunu iyi yönettiğini» söyler. Bu nedenle, Oğuzların bir kısmının Çin'e sığındığını, geniş kitlenin Bilge yönetiminde kaldığını düşünmek gerekir. Fakat Oğuzlara zorla boyun eğdirildiği açıktır. Ve Kapgan zamanında başlayan karışıklıkların boyları dağıttığı, perişan ettiği, aç ve çıplak bıraktığı yazıtlardan anlaşılır. Bilge Kagan ve kaganlıkta gözü olmadığı anlaşılan kardeşi Kül-tegin, bu aç ve çıplak budunu besleyerek, yağma akınları düzenleyerek ve savaşlar vererek yıkılan siyasal birliği yeniden kurarlar. Bilge Kagan, siyasal birliğin yeniden kuruluşunu çarpıcı biçimde anlatır:

---

boyları içinde yaşayan Dokuz Tatar ise, büyük bir olasılıkla Türktür (İslâm Ansiklopedisi, Tatar maddesi). Prof. Faruk Sümer ise, Dokuz Tatarın Naymanların atası olabileceğini düşünür. Nayman, Mogolca sekiz anlamınadır; bir boyun ayrılmasıyla Dokuz Tatar, Sekiz Tatar, yâni Nayman olabilir (İslâm Ansiklopedisi, Tokuz Oğuzlar maddesi).

«Varlıklı zengin budun üzerine (kagan) oturmadım. İçte aşsız, dışta donsuz, yabız yablak (düşkün, perişan) budun üzerine oturdum. Küçük kardeşim Kültegin, iki Şad ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazandığı budunun adı sanı yok olmasın diye, Türk budun için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Kül-tegin ile, iki Şad ile öle yite kazandım. Öyle kazanıp bütün budunu ateş ve su gibi bölmedim.

Ben kendim kagan oturduğumda, her yere gitmiş olan budun, yaya olarak, çıplak olarak öle yite geldi. Budunu besliyeyim diye, Kuzeyde Oğuz buduna doğru, Doğuda Kıtay ve Tatabı* buduna doğru, Güneyde Çin'e doğru oniki kez ordu sevkettim.... Tengri buyurduğu için, kutum ülügüm** olduğu için ölecek budunu diriltip besledim. Çıplak budunu, donlu kıldım. Fakir budunu, bay (zengin) kıldım. Az (sayıdaki) budunu, çok kıldım.... Dört yandaki budunu bağımlı kıldım, düşmansız kıldım».

Ne var ki, bağımlı kılınan bu dört yandaki budun arasında artık Batı Türkleri yoktur. Batı Türkleri, Türgiş Su-lu Kagan yönetiminde bağımsızdırlar ya da Çin'e bağımlıdırlar. Doğu Türkler, Batıda bundan böyle savaşmazlar. Karluklar ile Tudun Yamtar'ın 720'lerde Güneyde bir savaşından söz edilirse de, önemli gözükmez. Savaşlar daha çok Doğudaki Kıtay ve Tatabı'larla sınırlı kalır ve yağma akını niteliği taşır. Yazıtlarda bu savaşlar dağınık biçimde ve «Ordu sevkettim. Oğlunu, karısını, at sürüsünü, servetini alıverdim» diye anlatılır. Batıdaki Onok'ların ise adı geçmez. Onok'ların başındaki Türgiş Kaganının elçisi 730 yılında Çin Sarayına geldiğinde, onuruna verilen şölende, o sıra-

---

* Yazıtlarda hep yanyana geçen Kıtay ve Tatabı, genellikle Mogol kökenli sayılan boylardır. Tatabı'ların Çin kaynaklarındaki adı, «*Hi*'ler»dir. Tatabı'ların sonraki Ongutlar oldukları ve Türk kökenli bulundukları da ileri sürülür.

** Ülüg, kut ile eş anlamlıdır. Yazıtlarda eş anlamlı sözcükler sık sık yanyana kullanılır. Kut'u olmayan hükümdar başarı sağlayamaz.

da Çin'de bulunan Bilge Kagan'ın elçisine sofrada ilk sıranın verilmesine bile rıza göstermez. Aralarında büyük bir tartışma çıkar. Bilge Kagan'ın elçisi direnir :

«— Türgiş Kaganlığı küçüktür ve önceden onlar Tukyu'ya (Doğu Türk Kaganlığı) bağımlı idi. Birinci yeri alamaz».

Su-lu Kagan'ın elçisi karşılık verir :

«— Bugün benim için şölen hazırlandı. İkinci mevkii almam uygun düşmez».

Bu önemli protokol sorununu çözmek için Çin bakanı ve yüz memur, toplantı yapar. Çin bürokratları eşitliği koruyabilmek için Doğu ve Batıda iki şölen çadırı kurdururlar. İki ayrı çadırda, her iki elçi birinci yeri alırlar. Bilge'nin elçisi Doğudaki çadırda, Su-lu'nun elçisi Batıdaki çadırda ağırlanır.

BİLGE KAGAN'IN ÇİNLİLEŞME HEVESLERİ

Bilge, kagan olduğu yıllarda Çin'le savaşmak isteğindedir. Oysa o sırada Çin, iç karışıklıklarını yenmiş ve yeni imparator Huan-tsung (713-755) ile yeni bir yükselme ve genişleme dönemine girmiştir. Toharistan ve Soğd içlerine kadar egemenliğini yayma çabasındadır. Bu nedenle Çin'de yetişen ve Çin'in iç ve dış politikasını çok iyi izleyen başdanışman Tonyukuk, Bilge'ye Çin'le savaştan vazgeçmesini önerir. İç savaşın Türkleri tükettiğini, sürülerin dağıldığını, atların zayıf olduğunu, boyların açlık çektiğini, bu durumda yeniden güçlenen Çin'e saldırmanın yanlış olacağını kaganına anlatır. Bilge, Çin İmparatorundan barış ister. Fakat İmparator, barış isteğini reddeder. Kıtay ve Tatabı'lar ve Beşbalık'taki Basmıl'lar ile Bilge Kagan'a karşı ittifak yapar. Bilge, kaygılanır. Başdanışman, bu toplulukların biribirlerinden çok uzakta bulunduklarını, eylemlerini koordine etmelerinin güç olduğunu söyler ve ittifak daha gerçekleşmeden harekete geçmeyi öğütler. Bu, Tonyukuk'un Oğuz-Kıtay-Çin ve Türgiş-

Kırgız-Çin ittifaklarına karşı geçmişte izlediği tutumdur. İlkin Beşbalık'taki Basmıl'lara saldırılır ve güçleri kırılır. Sonra Kansu'da Çin ordusu bozguna uğratılır ve çeşitli Çin bölgeleri yağmalanır. Bunu Kıtay ve Tatabı'nın ezilmesi izler. Fakat Bilge ve Tonyukuk, Çin'le barış yapmaktan vazgeçmezler. Çin İmparatoru rıza gösterince, barış imzalanır. Bundan sonra Bilge'nin savaşları Kıtay ve Tatabı ile sınırlı kalır. Çin'e yağma akınlarının yerini, düzenli ticaret alır. Bilge'nin 727 yılında Çin'e yolladığı elçi Buyruk-çor, So-Fang kentinin Göktürklerle serbest ticaret yapılacak ortak pazar yeri olması konusunda anlaşmaya varır. Anlaşma, yerleşikle ticaretin göçebe için vazgeçilmezliğini bir kez daha vurgular. Bilge Kagan, yazıtlarında bu anlaşmayla övünür :

«*Ötüken'de oturup Çin budunu ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısızca öyle veriyor*».

Her ne kadar Bilge Kagan'ın ısrarla istediği prensesi vermeye İmparator bir türlü yanaşmazsa da, Çin'le iyi ilişkiler sürdürülür. 731 yılında Kül-tegin ölünce, Çin İmparatoru, mezarının üzerine bir ev ve ölünün heykeli yapılması, bir yazıt hazırlanması ve mezarın üstündeki evin duvarlarının resimlendirilmesi için en gözde altı sanatçısını yollar*. Yazıta ayrıca Çince bir kısım da ekletilir. Bilge Kagan, Çin sanatçılarının gelişini, «ben getirttim» diye övünçle anlatır :

---

* Bu konuda Prof. Bahattin Öğel, şu yorumu yapıyor: «Yazıtların yanında Çin üslûbu ile yapılmış bâzı taş oymaları ve 'sunak' yerlerine rastlamaktayız. Mermerden yapılmış heykeller, kuşkusuz ki yazıtların çevresindeki yapıtların en incelemeye değerlerinden idiler... Orta Asya'da Göktürk çağına ait heykelleri sınıflandırmak isteyen bilginler, bu Orhun heykellerini 'Çin tipinde' yapıtlar olarak adlandırmışlardı. Orhun heykelleri, öteki Orta Asya heykellerinden farklı olarak beyaz mermerden yapılmış ve dikkatli olarak perdahlanmışlardı. Biçim ve perdah bakımından bu yapıtları T'ang dönemine ait Çin heykelleri ile karşılaştırabiliriz. Fakat bunları tamamen Çin kökenine bağlamak da doğru olmaz» (Türk Kültür Tarihi, s. 166).

«Ben, ölümsüz taşı donatmak için Çin Kaganından dekoratörler (bedizci) getirttim, donattım. (Çin Kaganı) benim sözümü kırmadı. Sarayından dekoratörler yolladı. Ayrıca bir bark (ev) yaptırttım. İçine dışına resim vurdurttum. Taş yontturdum. Gönüldeki sözümü vurdurttum».

Kül-tegin'in cenaze törenine pek çok ülkeden temsilciler gelir, armağanlar getirirler. Kül-tegin yazıtında yalnızca Çin İmparatorunun armağanları belirtilir :

«On bin ipekli kumaş, altın, gümüş gereğinden çok* getirdi».

Bilge Kagan'ın cenaze törenine de Çin'in esanslar, ipekliler, altın, gümüş bol bol getirdiği, günlük yerini tutan sandal ağacı yolladığı belirtilir. Öteki budunların armağanları ise binek atı, kara samur, mavi sincap diye topluca geçiştirilir.

Çin'le bu iyi ilişkiler ve ticaret, ısrarla bir Çin prensesi isteyen Bilge Kagan ve çevresinde, Çin yaşam biçimine özenti uyandırır. Bilge, göçebeliği bırakıp Türkleri yerleşikliğe geçirmek, Çin biçimi duvarlarla çevrili bir başkent kurmak, Buda tapınakları ve Tao manastırları yapmak ister. İlginçtir ki, Bilge'yi bu düşüncesinden Çin'de yetişmiş ve Çin kültürünü en iyi bilen eski Çin memuru Tonyukuk caydırır. Bozkırda doğup büyümüş, bozkır savaşçısı Bilge, Çinlileşmeye özenirken, Tonyukuk şu gerekçeyle karşı çıkar :

«Türkler, Çinlilerin yüzde biri kadar bile değildirler. Su ve otlak peşinde giderler, avcılık yaparlar. Sâbit yerleri yoktur, savaşçıdırlar. Kendilerini güçlü bulunca önden giderler. Güçsüz olduklarını görünce kaçarlar, saklanırlar. Böylece Çinlilerin sayı üstünlüğü avantajını ortadan kaldırırlar, sayı çokluğunu onların işine yaramaz kılarlar. Şimdi siz Türkleri, duvarlarla çevrili bir kente yerleştirirseniz ve bir kez Çinlilere ye-

* Bol bol, gereğinden çok anlamına «kergeksiz», yâni gereksiz deniliyor.

nilirseniz, onların tutsağı olursunuz. Buda ve Lao-tseu'ye gelince, bunlar insanlara yumuşaklığı ve alçak gönüllülüğü öğretirler. Bu, savaşçılara uygun düşen bir öğreti değildir».

«TÜRK BUDUN, ÖLÜR»

Bilge Kagan, etkin danışman Tonyukuk'un bu sözlerini dinler. Ve yazıtlarda Tonyukuk'un görüşlerini Türk buduna bir cins vasiyet sayılabilecek biçimde dile getirir. «Ötüken'de otur. Göçebe yaşamı sürdür. Vazgeçemiyeceğin Çin mallarını, uzaktan kervanlar yollayarak sağla. Çin'e yaklaşırsan ölürsün» der :

«Bunca yere kadar ordu yürüttüm. Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş....

Çin budunun sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak budunu öylece yaklaştırırmış.... (Çin'in) tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk budunu, öldün. Türk budunu öleceksin! Güneyde Çogay ormanına, Togültün ovasına konayım dersen, Türk budunu öleceksin.

Orada kötü kişi şöyle öğretiyormuş: (Çin'den) uzak isen, (Çin) kötü mal (ipekli) verir, yakın isen iyi mal verir deyip öyle öğretiyormuş. Bilgisiz kişi, o söze inanıp yakına gider, çok insan ölür! O yere doğru gidersen, Türk budunu, öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen, hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında otururbut, sonsuza dek il tutarak otu racaksın».

Ne var ki, Ötüken'de oturan Türk budun, Bilge Kagan'ın 734'te ölümünden on yıl sonra ölür. Bilge'nin yerine geçen oğulları Çin'le ticarete önem verip bir süre durumlarını korurlar. Fakat 740 yılına doğru işler karışır. Bu sırada genç Tengri Kagan hükümdardır. Yönetim, Tonyukuk'un kızı olan anası P'o-fu'nun elin-

dedir. P'o-fu, il'e egemen olamaz, bolgak (karışıklıklar) çıkar. Tengri Kagan'ın Doğu ve Batı Şad'ları olan amcaları, buyruklarını dinlemezler. Tengri, Batı Şad'ı olan amcasını yenerse de, pek çok Türk beylerini çevresine toplayan Doğu Şad'ı amcası, 741 yılında Tengri'yi yener ve öldürür. Tengri'nin Çin himayesine sığınması, durumu değiştirmez. Tengri Kagan'ın ölümüyle bolgak son bulmaz. Birkaç kagan gelip geçer. Bu sırada Tibetlilerle, Karluk ve Basmıl'larla birlikte davranan Uygurlar güçlenir. Uygurlar, üç tuğlu Türk budunun başında bulunan Ozmış Kagan'ı Koyun yılında (743) ağır bir yenilgiye uğratırlar, kaganın hatununu da tutsak alırlar. Ötüken'e yine Aşına soyundan olan Basmıl başbuğu, kagan unvanıyla egemen olur. Basmıl'ların kaganı, Ozmış Kagan'ı ve son Doğu Göktürk Kaganı sayılabilecek küçük kardeşi Po-mei Kagan'ı öldürür. 744 yılında Ozmış Kagan'ın başı Çin Sarayına yollanır. Göktürklerin geride kalanları, Basmıl başbuğu Aşına soylusunun kaganlığını tanırlar. Fakat aynı yıl Uygur başbuğu, Karluklarla birlikte, Basmıl Kaganını yener, öldürür ve Ötüken'e egemen olur. Ötüken'de artık Uygurlar egemendir. Türk budunun adı bir daha bozkırda işitilmez*.

TÜRGİŞ YÖNETİMİNDE BATI TÜRKLERİ

Batı Türkleri ise, Onok'ların başındaki Türgiş So-

* Çin kaynaklarında X. Yüzyılda Kansu ve şimdiki Sin-Kiang'da yaşayan Tukyu'lar (Türk) geçer. Bir Çin kaynağı, IX. Yüzyılda Kansu'daki Tukyu'ları belirtir. 981-984 yıllarında Turfan'da Uygurların yanında bulunan Çin elçisi, o tarihte önem kazanan Yağma, Karluk ve Çığıl boylarından ayrı olarak Uygurlara bağımlı Kuzey Tukyu'lar ve Güney Tukyu'lardan söz eder. 926, 928, 931, 941 yıllarında belki de bu Türkler, Çin Sarayına elçi yollarlar. Elçiler Aşuk, Tonga gibi adlar taşırlar. Bir daha Çin kaynaklarında adları geçmez. Tukyu'lar için son sözler şöyledir: «Kuzey barbarları arasında, en güçlü ve en gönençli onlar idi. Fakat T'ang sülâlesinin son zamanlarında çeşitli barbar halkların hücumuna uğradılar. Boyları zayıfladı ve dağıldı» (J. R. Hamilton, Les Ouighours, s. 94-100).

ko'nun Kapgan Kagan tarafından cezalandırılıp öldürülmesi üzerine, bir boy şefi olan So-ko'nun generallerinden Su-lu çevresinde toplanmaya başlarlar. Su-lu, ılımlı ve sâde kişiliğiyle, ganimeti beyler ve sıradan savaşçılar arasında âdil paylaştırması ve servet biriktirmeden kaçınması sâyesinde, boylar tarafından sevilir. Kısa sürede 200 bin adamın çevresinde toplandığı ileri sürülür.

Su-lu, Çin'e bağımlı gözükür. 715 yılında Çin'e elçi yollar. Ona «Büyük General» unvanı verilir. Kapgan ölünce, 716 yazında Su-lu kendini kagan ilân eder. Bu sırada Çin, Orta Asya'da bir genişleme politikası izler. Orta Asya ticaret yolu üzerindeki küçük krallıklar, Tibetlilerle müttefikleri islâm Arapların tehdidi altındadır. Bir kısmının başında Türk prensleri bulunan bu küçük krallıklar, Tibet ve İslâm'a karşı Çin İmparatorundan ısrarla yardım isterler. 715'te Çin, Tibetliler ile Arapların Fergana'ya atadığı kukla kralı yener. Taşkent, Semerkant, Kapiça vb. Çin'e bağımlı olmak için elçiler yollar. Tibetlilere geçit vermesin diye, Baltistan Kralına unvan verir. 719 yılında pek çok krallık, İslâm'a karşı Çin müdahalesini ister, hiç değilse Türgişleri bu işle görevlendirmesini dilerler. Örneğin Buhara Kralı, Çin İmparatoruna şöyle yazar :

«Atlarınızın çiğnediği toprak ve çayırlar gibi kölenizim.... Son zamanlarda her yıl Arap haydutlarının istilâ ve tahriplerinden acı çekiyoruz. Ülkemizde huzur yok. Bizi bu güçlüklerden kurtarmasını İmparatorun iyiliğinden beklerim. Ayrıca Türgiş'e benim yardımıma gelmesi için buyruk vermenizi dilerim. Atlarımın ve askerlerimin başına geçeceğim. Uygun bulaşmada, Arapları baştan aşağı ezeceğiz.... İki İran katırı, işlemeli Bizans halısı, parfümleri, kimyevî maddeler sunuyorum. Bunları sunduktan sonra üçüncü sınıf bir unvan veri'mesin. Hatun, iki büyük Ço-pi halısı ve işlemeli bir halı yolluyor İmparatoriçeye. Bana eğer, gem, silâh,

tünik, kemer, Hatuna da elbise ve kozmetik armağan edilmesi vb. vb.».

Çin, Araplarla mücadele eden krallıklara bol bol armağan ve unvan dağıtır, fakat ordu yollamaz. Bağımlı gözükmesine ve haracını aksatmadan ödemesine karşın, Türgiş Su-lu'ya da Çin söz geçiremez. Hatta Su-lu, daha sonra sürekli savaşlar vereceği islâmlar ve Tibetlilerle birleşerek Dört Garnizon'u ele geçirmeye çalışır. 717 yılında Su-lu, Arap ve Tibet birlikleriyle Kaşgar bölgesinde Aksu ve Yakaarık'ı kuşatır, yağmalar. Çin, Su-lu'ya karşı, 714-715'te Çin bağımlılığına girmiş Karluk askerlerini kullanır. Çin'in kukla Onok kaganlarından Aşına Hien, Karluk askerlerinin başında Su-lu ile savaşır. Çin, Karluk ve Türgişlerin savaşarak biribirlerini zayıflatmasından hoşnuttur. İmparatorun danışmanları savaşı şöyle değerlendirirler :

«Türgişler, Karluk'a karşı ayaklandılar ve onlara saldırdılar. Bunlar birbirlerini öldüren barbarlardır... Güçlü olanı yara alacak, zayıf olanı yok olacak. Bizim için bu iki şey de yararlıdır. Askerî müdahalemize gerek yok».

Savaş, gerçekten iki yanı da yıpratmaktan başka bir sonuç vermez. Çin, unvanlar dağıtarak Su-lu'yu kazanmayı dener. 718'de Su-lu, «Büyük General» ve «İmparatorluğa Kendini Uyduran Dük» yapılır. Kin-Fang bölgesi yöneticisi atanır. Tegin derecesine yükseltilir. Nihayet 719 Ekiminde, Çin, kendini çoktan kagan ilân etmiş olan Su-lu'ya «Sâdık ve İtaatkâr Kagan» unvanını verir. Otoritesini meşrulaştırmak için, Onok kaganlarından Pu-çen oğlu Pu-li Şad'ın Çinlileşmiş kızı prenses yapılır ve Su-lu'ya gönderilir. Böylece Su-lu, Batı Türk Aşına Kagan soyundan bir kızla evlendirilerek, Aşına soyluluğu kazanır. Su-lu, Doğu Türk Bilge Kagan'ın kızını ve Tibet Kralı'nın kızını da alarak durumunu güçlendirir.

Çin'e bağımlı gözüken Su-lu, ilk fırsatta Dört Garnizon'u (Kuça, Hoten, Kaşgar, Karaşar) yağmalar. Bu-

na Kuça Protektorasının yöneticisi Çinlinin, kendini kagandan üstün görmesi yol açar. Su-lu'nun Aşına soyundan Çinlileşmiş hatunu, Çinli yöneticiye, bir ticaret elçisiyle satması için bin at yollar. Yönetici, bunu bir hakaret sayar :

«— İmparatorun vâlisi olan bana Aşına soyundan bir kız nasıl buyruk verebilir? Olur mu bu?»

Vâli, elçiyi dövdürtür, geri gitmesine izin vermez. Atlar ortada kalır ve soğuktan ölür. Bu hakaret üzerine, Su-lu Kagan, Dört Garnizon'a saldırır. Kuça garnizonunun yiyecek ve adamlarını ele geçirir. Vâli'nin Çin'de başka bir göreve atandığını öğrenince, çekilir. Çin'le ilişkilerini bir süre için düzeltir. Seyhun-Ceyhun arasında, yöresel krallıklarla birlikte, İslâm'a karşı savaşlar yapar.

Su-lu Kagan, Yabgu unvanıyla çeşitli oğullarını boyların başına atar ve ganimetten pek az pay alıp savaşçılara paylaştırdığı sürece güçlü kalır. Fakat güçlendikçe giderleri artar, yaşam biçimi değişir. Daha önce servet biriktirmediğinden, son yıllarda ganimet dağıtamaz, ganimeti kendine saklar. Bu durum, boyların başındaki beyler arasında hoşnutsuzluk yaratır. Boylar, Su-lu Kagan'dan kopmaya başlarlar. Bu dağılma ve çözülme sırasında, Çin'in Beşbalık Vâ'isi 736'da, Araplar 737'de Toharistan'da Su-lu Kagan'ı iki yenilgiye uğratırlar. Boylar, ayaklanır. Onok'ların To-lu kolunun en güçlü boyu Çu-mu-kun'un başında bulunan Baga Tarkan, bir gece Su-lu'nun karargâhını basar ve onu öldürür.

Karışıklıklar arasında Onok boylarının yeni bir gruplaşmaya gittikleri görülür. Nasıl ki, Batı Türklerin on boyu 628'den sonra To-lu ve Nu-şi-pi diye biribirine düşmanlık güden iki gruba ayrılmışsa, bu kez Sarı Türgiş ve Kara Türgiş diye bir bölünme meydana çıkar. 711 yılında Kapgan'ın öldürdüğü So-ko, Sarı Türgiş'tir. Onun yerine geçen Su-lu Kagan, Kara Türgiş'tir. Kara-

lardan Su-lu'yu öldüren Baga Tarkan ise, Sarı Türgiş'tir. Ganimet dağıtmayan Su-lu'nun öldürülmesinde, Sarı'lardan Baga Tarkan ile birlikte hareket eden Kara Türgiş şeflerinden Tu-mo-çe, ondan ayrılır ve Kara'ları çevresinde toplayabilmek için, Su-lu'nun oğlunu kagan yapar. Böylece, Sarı Türgiş - Kara Türgiş mücadelesi başlar. Çin, bu bölünmeden, Nu-şi-pi ve To-lu bölünmesinde olduğu gibi, yararlanır.

Çin, Su-lu'nun oğlunun yeniden Onok'un başına geçmesini tehlikeli bulur. Baga Tarkan ile işbirliği yapar. Kaşgar'daki Çin yetkilisi, Taşkent ve Keş krallarının da kuvvetlerini katarak, Su-lu'nun oğlu kaganı 739 yılında yenilgiye uğratır, tutsak alır. Bu genç kaganı, imparator mezarına kurban sunmak üzere Çin'e getirir. Bu sırada Kara ve Sarı Türgiş'ler boğuşurlar. Baga Tarkan ve daha birçok Onok beyleri, Çin'e bağımlılık için başvururlar :

«Kaganlarımız öldüğünden saldırılara uğruyor ve biribirimizi öldürüyoruz. Gök'ün oğlu bir ordu başında Beşbalık Vâlisini, şiddetlileri yok etmek ve tehdit altındakileri kurtarmak için yollamakla iyi etti. İmparatorun önünde secde etmek ve boylarımızı Puça Protektorasına bağlamak ve daimî dış bağımlılar olmak istiyoruz».

Bu istek kabul edilir. Su-lu'yu yok eden Baga Tarkan, 740'ta «Sağ Yiğit Muhafızlar Kadro Dışı Büyük Generali» yapılır. Çin İmparatoru, kendine damat edindiği Pu-çen ve Pu-li Şad'ın torunu Çinlileşmiş Aşına Hin'i Onok Kaganı atar. Kaganlığa göz diken Baga Tarkan bundan hoşlanmaz, ayaklanmaya niyetlenir. «Bu işe ben önayak oldum, benim ödülüm ne» der. Bu istek karşısında bir süre direnilmez. Fakat 742 yılında Çin, Aşına Hin'i kagan yapmak için ordu yollar. Ama Sarı Türgiş'lerden Baga Tarkan, İmparatorun damadı Aşına Hin'i öldürür, kendini kagan ilân eder. Batı Türk Aşına soyu, Hin ile son bulur. Bu kez Kara Türgiş beylerinden Tu-mu-çe, Çin buyruğuna girer. Baga Tarkan

744 yılında öldürülür. Kara'lardan İl-etmiş Kutluk Bilge, Çin'e bağımlı olarak kagan yapılır. Böylece Çin, İ-li vâdisi ve Isık göl bölgesine yeniden egemen olur. Tokmak'ta Çin tapınakları yapılır. 751 yılında itaatsizlik eden bir Türgiş Kaganı tutsak edilir. 753'te Kara'lardan Tengri Bolmiş'in kaganlığını Çin onaylar. 756-757'de Türgiş'ler iyice zayıflar. Sarı'lar ve Kara'lar ayrı ayrı kaganlar atarlar, biribirleriyle sürekli boğuşurlar. Karluk'lar güçlenirler ve Onok arazisine yerleşirler. 766'da eski Batı Türk Yabgu'larının iki karargâhını, Tokmak ve Talas'ı alırlar. Zayıflayan Onok'lar, Karluk'a bağımlı olurlar. Onok'ların Pu-li Şad'a bağlı boyları ise, Uygurlar içinde erirler. Doğu Türklerden sonra Batı Türkler de böylece silinir giderler. Doğu Türkler, Orhun yazıtlarıyla, Türkçe tarihsel bir belge bıraktıkları halde, daha uygar bir bölgede yaşayan Batı Türklerden bâzı küçük mezar taşı yazılarından başka, yazılı bir belge kalmaz.

Bölgede Çin'in egemenliği uzun sürmez. Çin, Kaşgar'dan geçip Pamir'e giren ve İndus nehrine ulaşan ticaret yoluna büyük önem verir. Tibetlilere karşı bölgedeki krallıkları korur. 747 ve 750 Pamir seferleriyle Tibetlileri yenilgiye uğratır. Bununla birlikte, bu başarıları kazanan Çin hizmetindeki Koreli general, Taşkent'i yağmalar, kralı öldürür. O ana kadar Araplara karşı Çin desteği arayan Seyhun-Ceyhun arasındaki küçük krallıklar, Çin'e karşı dönerler. Horasan'daki Abbasî yetkilisi Ebu Müslim fırsatı kaçırmaz. Ordu yollar. Koreli general, Fergana Kralı ile birlikte yürürse de, ardındaki üç Karluk boyu ayaklanır. Ön ve arkadan saldırıya uğrayan Çinliler, 751'de Talas'ta yenilir. Bu yenilgi, Çin kâğıt ve porselen sanayiinin Çinli tutsaklar aracılığıyla Semerkant'a getirilmesi gibi bir yarar sağlar.

Talas savaşından sonra Çin'in Batıda etkinliği kalmaz. Bu savaştan iki ay önce başlayan büyük karışıklıklar Çin'in batıyla ilgilenmesine izin vermez. Böl-

gede islâmiyet yayılır. Chavannes, İslâm'ın Orta Asya'ya girişini, Çinlilerin Batı Türkleri çökertmesine bağlar, Batı Türkler yıkılmasaydı İslâm'a karşı başarıyla direnebilirlerdi, der[25]. Fakat bu, İslâmiyet ve Türkler bölümünde ele alacağımız ayrı bir konudur. Şimdi biz, Orhun yazıtlarına ve yabancı kaynaklara dayanarak Göktürkler hakkında ayrıntılarıyla toparlamaya çalıştığımız bilgilerin bir değerlendirmesine geçmeden önce, Oğuzlar ve Uygurları da inceleyerek Ötüken'deki Türk egemenliğinin öyküsünü bitirelim.

ÖTÜKEN'DE UYGURLAR

Türk budunun yıldızının sönmesiyle birlikte, Uygurların yıldızı parlar. Daha önce belirttiğimiz üzere, Uygurlar, Çin egemenliğine girmiş ve bozkırda Göktürk egemenliğinin yıkılışına katkıda bulunmuşlardır.

Bugu, Tongra, Bayırku vb. gibi Tula bölgesi Töles boylarından sayılan Uygurlar, 713-741 döneminde güçlenirler. Kuça ve Türkistan ticaret yolunu kesip kervan yağmasına koyulurlar. Çin, cezalandırma kararı alınca Ötüken'e sığınırlarsa da, onlarla yine ilişki kurmakta gecikmezler.

Çin kaynakları, Tula nehri Töles grubundan Uygurların dokuz oymaktan meydana geldiğini belirtir. Kaganın içinden çıktığı soylu egemen boyun adı Yaglakar'dır. Öteki sekiz oymağın hiçbirinin adı da Uygur değildir. Uygur, dokuz oymağın genel adıdır. Uygur şefleri, ilkin «İrkin» unvanını taşırken, zaman içinde yükselerek İlteber ve Yabgu* unvanı alırlar ve bozkır örgütlenmesine uygun biçimde sağ ve sol şad'lar atarlar. Her oymağın «Tutuk» unvanlı bir komutanı vardır.

Yine Çin kaynaklarına göre, dokuz oymaklı Uygurlar, Basmıl ve Karlukları yenerek kendilerine katarlar. Karlukların ve Basmılların başına da birer «Tutuk» atarlar. Böylece «Tutuk» sayısı 11'e çıkar ve top-

* Orhun yazıtlarında Uygurlar bir tek kez 716-718 Oğuz savaşlarında geçer. Aç kalan Türk budun, Uygur sürülerini yağmalar. Uygur İlteber'i Çin'e doğru kaçar. Demek ki, 718'de Yabgu değildir.

luluk «Onbir Oymak» adını alır. Uygurlar sonradan katılan Basmıl ve Karluk'u, savaşlarda öncü olarak kullanırlar, yıpratıcı ve tehlikeli görevleri onlara yüklerler. 742 yılında, Uygur şefi Kie-li Tu-fa, Yabgu unvanını taşır ve elçiler yollayarak Çin'den «Adaleti Kabul Eden Kral» unvanını alır.

Çin kaynaklarında verilen bu bilgiyi, Uygur Kaganı Moyunçur'a ait Şine Usu yazıtı tamamlar. Buna göre, aralıksız ayaklanmaları ile Göktürklerin zayıflamasında önemli rol oynayan Oğuzlar da Uygur egemenliğine girmişlerdir. Oğuzların başında Yabgu Kie-li Tu-fa'nın oğlu bulunur. Koyun yılında (743) Uygur Yabgusu, Üç Tuğlu Türk budunun başındaki Ozmış Kagan'ın üzerine yürürken, Dokuz Oğuzların başındaki oğlu da Oğuz kuvvetleriyle savaşa katılır. Ozmış Kagan ağır bir yenilgiye uğrar, karısı tutsak olur ve yazıta göre Türk budun orada ölür :

«Tuttum hâtununu orada aldım. Türk budun orada bütün yok oldu».

Fakat Türk buduna son darbeyi, 744 yılında, Aşına soyundan şefe sâhip Basmıl'lar vurur. Ozmış Kagan'ın kellesi Çin Sarayına yollanır. Uygurlara bağımlı iken ayrıldığı anlaşılan Basmıl şefi, Ötüken'de kagan olur. Ama Uygurlar bu kaganlığı tanımazlar. Yabgu, Karluk'ların da desteğiyle, Basmıl Kaganını yener, öldürür ve Ötüken'e yerleşir. Kutluk Bilge Kül Kagan (744-747) unvanını alır. Çin'e elçi yollar. İmparator, onun «Huai-jen» kaganlığı için ferman çıkartır.

OĞUZ KARA BUDUNU İLE SAVAŞLAR

Kutluk Bilge Kül Kagan, boylar üzerinde egemenlik kurmakta güçlük çeker. Üç Karluk, yazıta göre, «kötü düşünüp» kaçar gider. Onok'lara, yâni Türgiş'lere yaklaşır. Oğuzlar da rahat değildir. Kagan, Oğuzların başına Tay Bilge Tutuk'u yabgu atar ve sonra «uçar», yâni ölür. Yerine daha önce Oğuzların başında

bulunduğunu söylediğimiz Moyunçur, «Tengride Bolmış İl Etmiş Bilge Kagan» unvanıyla (747-759) geçer. Göktürk Bilge Kagan gibi, Uygur Moyunçur da Dokuz Oğuzlar için «benim budunum» derse de, Oğuzların ezici çoğunluğu Moyunçur'a karşı çıkar. Komşuları Dokuz Tatar'larla birleşerek Uygurlarla savaşırlar. Yazıtında Moyunçur, «Sekiz Oğuz* ve Dokuz Tatar» ile savaştığını belirtir. Moyunçur, Oğuz ve Tatar'ı ormanlık bir yerde geçe yener. Fakat sabah onları yine karşısında bulur. Moyunçur, ikinci savaşı da kazanır. Oğuzların, soylu olmayan fakir boy kitlesinin, yâni «kara igil budun»un önemli bir kısmını tutsak alırsa da, onları yağmalamaz, «kendi budunum» der ve kendisine bağlanmalarını ister. Oğuzlar yanaşmayınca, kara igil budunu kovalar, yağmalar, kızını karısını alır.

Moyunçur, Oğuz kitlesine karşı giriştiği bu mücadeleyi şöyle anlatır:

«Kulum câriyem olan budunu, Gök Yer (tanrıları) buyurduğu için, orada mızrakladım... Kara igil budunu yok kılmadım. Evini, barkını, at sürüsünü yağmalamadım. Ceza söyledim. Durmaya koydum. Kendi budunum dedim. (Bana uyarak) gelin dedim. Koyup vardım, gelmedi. Yeniden izledim. Burgu'da yetiştim... Savaştım, mızrakladım. At sürüsünü, malını, kızını, karısını getirdim».

Fakat Oğuzlar, yine de dize gelmezler. Birbuçuk ay kadar sonra Selenga kıyısında yeniden savaşmak gerekir. Tatarlar ve Oğuzlar bozulup Selenga nehrinin öte-

* Prof. Faruk Sümer, Dokuz Oğuz'dan bir boyun kagana bağlı kalıp öteki sekiz boyun, yâni Sekiz Oğuz'un Uygurlara karşı savaştığını düşünür (Oğuzlar, s. 20). Prof. Bahattin Öğel ise, bir incelemesinde Sekiz Oğuz'ların hangi oymaklar olduklarını, nerelerde oturduklarını saptayabilecek durumda değiliz, der (Belleten 59, s. 377). Başka bir incelemesinde ise, Sekiz Oğuz'ların Uygur olabileceğini ileri sürer. Uygur, kaganın oymağı Yaglakar egemenliğinde dokuz oymaktır. Prof. Öğel'e göre, Yaglakar'a karşı ayaklanan sekiz oymak, Sekiz Oğuz'dur (Belleten 75, s. 369). Bu çok tartışmalı konuya birazdan geleceğiz.

ki kıyısına geçerler. Kagan kovalar. Oğuzların, babası tarafından başlarına yabgu atanan Tay Bilge Tutuk ve öteki iki kişi yüzünden perişan olduklarını söyler ve daha büyük felâketlerden sakınmaları için yeniden kendine bağlanmalarını ister. Moyunçur, iki ay bekler, Oğuzlar gelmezler. Kagan, Oğuzlar ve Tatarlarla iki ayrı savaş yapar. Vuruşma sonucu bir kısmı baş eğer, bir kısmı ise başka yere, Çin'e gider. Moyunçur, Ötüken'e döner. Sefer başarılı olmuşa benzemez.

Ötüken'de iki oğlundan birini yabgu, ötekini şad unvanlarıyla, Tarduş ve Töles budunları üzerine atar. Göktürk egemenliği gibi, Uygur egemenliğine de direnen bir kısım Dokuz Oğuz beyleri, Kırgızlarla birlikte hareket eden Çik'lerle anlaşırlar[26]. Kırgız ve Çik'leri, Uygurlara savaş yapmaya çağırırlar. Bunun üzerine Moyunçur da bir «Tutuk»un komutasında Çik'lere karşı asker yollar. Kırgız Kaganını da Uygur'a bağlanması için uyarır. Fakat Uygur öncüleri tutsak edilir. Çik'ler daha sonra yenilerek başlarına Tutuk, İşbara ve Tarkan unvanlı görevliler atanır. İlk yenilgi üzerine Moyunçur, kendine bağımlı saydığı Karluk'ları yardıma çağırırsa da, onlar yanaşmaz. Moyunçur, İrtiş nehrini salla geçerek Türgiş'lere sığınan Karluk'larla Bolçu nehri kıyısında savaşır ve yener. Türgiş ve Karluk davarlarını alır, evlerini yağmalar. Daha sonra Moyunçur, Karluk ve Basmıl'larla savaşır. Çin'de bulunan Oğuzlar ve Türkler de dışarı çıkarak bu savaşa Karluk ve Basmıl safında katılırlar. Moyunçur yenerse de, Karluk ve Basmıl yeniden toplanır. Birkaç kez savaşılır. Sonunda Uygur Kaganı, Karluk ve Basmıl'ı kesin yenilgiye uğratır. Karluk'ların diri kalanları toplanıp Türgiş'lere gider, Tokmak bölgesine yerleşir. Daha sonra güçlenerek, Sarı ve Kara Türgiş diye biribirleriyle boğuşan Türgiş'ler, yâni Onok'lar üzerinde egemenlik kurar. Moyunçur, son olarak Kırgızları yener*, kaganını

* Prof. Öğel, Kırgızları yenenin Moyunçur'dan sonra gelen Bugu Kagan olduğu kanısındadır (Belleten 59, s. 377).

öldürür, ilini alır ve Doğu Göktürklerin bölgesine egemen olur. Güçlenen Moyunçur, Çin işleriyle ilgilenir. T'ang imparatorunun hizmetine ordu yollar. Karşılığında yıllık 20 bin top Çin ipeklisi ve bir Çin prensesi ile ödüllendirilir. Moyunçur, Çin yaşamının çekiciliğine dayanamaz. Çinliler gibi bir kent yaptırmaya heveslenir. Bilge Kagan da Ötüken'de duvarlarla çevrili bir kent yaptırmaya özenince, başdanışman Tonyukuk, bozkır insanının gücünü hareketliliğinden aldığını, yerleşikliğin Çin tutsaklığına yol açacağını ileri sürerek girişimi engellemişti. Moyunçur ise, Soğd ve Çin'den ustalar getirterek Selenga'da Bay-Balık (Zengin Kent) yaptırır. Uygur tarihi, bundan sonra, Göktürk tarihinden farklı bir yön alır. Fakat bunun öyküsüne geçmeden önce, Oğuz sorununu bir ölçüde açıklığa kavuşturmak gerekir.

TÜRK, OĞUZ, UYGUR TARTIŞMALARI

Orhun ve Şine Usu yazıtlarına göre, Türk budun, Dokuz Oğuz budun ve Uygur budun üç ayrı topluluk olarak gözükür. Oğuzlar, hem Türk buduna, hem de Uygur'a karşı sürekli ayaklanırlar. Bununla birlikte, Dokuz Oğuz, Göktürklerin de, Uygurların da dayandıkları temel gücü teşkil eder. Bu nedenle, Barthold, Minorsky ve başka yazarlar, Türk budunu Oğuzlarla özdeşleştirirler. Bunlar, Bilge Kagan'ın «Dokuz Oğuz budun benim kendi budunum idi» ve özellikle «*Türk Oğuz beyleri, budunu*» deyişlerine dayanarak Türk ve Oğuz budunun aynı olduğunu düşünürler. Barthold, Aşına soyundan Göktürk kaganlarının da Dokuz Oğuz içinden çıktığı kanısındadır. Prof. İbrahim Kafesoğlu, eski Aşına ailesi ile Dokuz Oğuz arasındaki ilişkinin kanıtlanması gerektiğini belirtmekle birlikte, bu görüşe katılır. Orhun yazıtlarında, Oğuzlarla Göktürkler arasında bir ayırım yapılmadığını, Türk adını taşıyan ayrı bir topluluk bulunmadığını, Türk adının kavmî değil, siyasal bir anlam taşıdığını iddia eder[27]. En eski Türk

yazılı belgelerinin daha dikkatli bir okuyucusu olan Prof. Faruk Sümer ise, «yazıtlardaki pek açık deyişlere karşın, bâzı bilim adamlarının, Türk adının yazıtlarda hâlâ siyasal bir anlamda kullanıldığını ileri sürmeleri gerçekten şaşırtıcıdır» der[28]. Yazıtlarla yetinilirse, yukarıdaki açıklamalardan meydana çıktığı üzere, Prof. Sümer'e hak vermek gerekir. Yazıtlarda Türk budunun Oğuzlardan ayrılığı kesindir. «Türk Bilge Kagan», «Türk Kutsal Yer Su» gibi deyişlerde bu ayrılık açıkça belirtilir. Türk Bilge Kagan, «Türk budundan çıkmış hükümdar» anlamınadır. «Türk Kutsal Yer Su» ise, Türk budunun kutsal saydığı, hayvanlarına el sürmediği ve suyunu kirletmediği belli ormanları ve su kaynaklarını anlatır. «Türk Oğuz beyleri, budunu» deyişi ise, o zamanki Türkçenin kurallarına göre, «Türk ve Oğuz beyleri, budunları» biçiminde anlaşılmalıdır. Esasen Tonyukuk, «Türk Bilge Kagan, Türk budunu ve Oğuz budunu iyi yönetiyor» diyerek, iki ayrı budunun varlığını açıkça belirtir. Bu durumda, Bilge Kagan'ın «Dokuz Oğuz budun kendi budunum idi» deyişi, Türk ve Oğuz özdeşliğini değil, siyasal ve hukukî bir ilişkiyi anlatır. Kagan böylece, «Oğuz budun benim yönetimimdedir ve vergisini de bana verir» der[29]. Nitekim Türgiş Kaganı yenilip Onok boyları, Kapgan'ın oğlu Küçük Kagan'ın yönetimine verilince, ondan da «Türküm budunum idi» diye söz edilir. Ama Kapgan'ın ölümünden sonra, Türgiş Su-lu bağımsız kaganlığını ilân edince, Onok, «Türküm budunum» olmaktan çıkar.

Öte yandan, Uygur Kaganı Moyunçur da Dokuz Oğuz'un kendi budunu olduğunu söyler. «Dokuz Oğuz budunun hepsini topladım», «Kendi budunum dedim», «Oğuz kara kamığ budunum, öldün, yok oldun», «On Uygur Dokuz Oğuz üzerine yüz yıl oturup» der. Barthold'un düşüncesi doğruysa, bu deyişlere bakarak Uygurlar ve Oğuzları özdeşleştirmek gerekir. Nitekim Thomsen ve Marquart, Moyunçur'un sözlerine dayanarak Uygurlarla Dokuz Oğuzları özdeşleştirirler.

Bu mantıkla, Dokuz Oğuz budun, hem Türk budun ile hem de Uygur ile özdeşleştiğine göre, Türk ve Uygur budunları da birleştirmek zorunlu olur. Oysa yazıtlarda Türk ve Uygur birliğini düşündürecek bir deyiş yoktur. Uygur, 716-718 yılı olaylarında bir tek kez geçer ve at sürüsü yağmalanan Uygur İlteber'inin Çin'e doğru kaçtığı yazılır. Demek oluyor ki, yazıtlardan bir sonuca ulaşmak gerekirse, Türk, Oğuz ve Uygurların, aynı dil ve kültüre sâhip bulunmakla birlikte, biribirlerinden ayrı göçebe boy toplulukları oldukları kesinlikle söylenebilir.

Prof. İbrahim Kafesoğlu, Çin kaynaklarına dayanarak Türk ve Oğuz özdeşliğini kanıtlamaya çalışır. Ona göre, Oğuz, kabile anlamına gelen «ok» sözcüğünün çoğuludur. Batı Göktürklere verilen Onok adı, on kabile; Dokuz Oğuz dokuz kabile demektir. Oğuz, kavmî bir ad değil, doğrudan doğruya Türk kabileleri diye anlaşılmalıdır. Türk kabileleri 630 yılını izleyen karışıklık döneminde aralarında bir birlik kurarak Tola-Selenga ırmakları bölgesinde, Dokuz Oğuz Kaganlığını meydana getirirler. «Güç, kuvvet» belirten Türk sözcüğü ise, kavmî bir ayrılığı anlatan bir ad değil, fakat Türk soyundan kitlelerin kurduğu Göktürk Devleti'ne verilen siyasal bir addır. O halde hem Oğuzlar, hem Göktürkler aynı kavmî zümreye mensuptur. Eski bir Türk hükümdar ailesi olan Aşına ailesi, Türk soyundan kitlelerin yardımı ile Göktürk Devleti'ni meydana getirir. Bu kitleler, ancak kabileler birliği (Oğuz) hâline gelmiş Türkler olabilir. Nitekim Çin kaynakları, yazıtlardaki Dokuz Oğuz'lar anlamına «Dokuz Kabile» der. Bu Dokuz Kabile bâzen «*Türklerin (Tukyu'ların) Dokuz kabilesi*», bâzen «*Dokuz kabilenin Türkleri*», bâzen de «Töleslerin dokuz kabilesi» diye geçer. Bu Dokuz Kabile'nin dördünün de adları bellidir: Bayırku, Bugu, Tongra ve Sse-kie (Sı-kar)[30].

Prof. Kafesoğlu'nun, Türkçe konuşan bütün boy ve budun topluluklarını başından itibaren tek bir kavim

saymak gibi, boy ve budunlardan zaman içinde giderek kavimlerin meydana gelmesi biçimindeki tarihsel sürece aykırı düşen görüşünü kabul etmek olanaksızdır. Çin kaynakları da, «Türk budun» ile «Dokuz Oğuz budun»un özdeşliğini göstermez, *Orhun yazıtlarında Dokuz Oğuz diye geçen Töles'lerin dokuz boyunun* Türk budunun, yâni Tukyu'ların yönetiminde bulunduğunu, Türk budun ile Dokuz Oğuz budunun Doğu Göktürk siyasal kuruluşunun temel direği olduğunu gösterir. Nitekim Çin dilini bilen Prof. Bahattin Öğel, yine Çin kaynaklarına dayanarak Kafesoğlu'dan tamamen farklı sonuçlara varır. Ona göre, Çin'den Rusya içlerine kadar geniş bir alanda yayılmış Töles'ler, «*Hun ve Göktürk aslından gelmeyen ve Mogol olmayan*» Orta Asya oymaklarıdır[31]. Prof. Öğel'e göre, Uygurlar da Töles ve Dokuz Oğuz'dur, yâni Hun ve Göktürk'ten ayrıdır. Öğel, başka bir incelemesinde, Ting-ling, Kao-çe ve giderek Töles diye adlandırılan Orta ve Batı Asya'daki Türk boyları konusunda şöyle der :

«Burada Türk tarihi bakımından çok önemli bir noktaya dokunmak istiyoruz. Ting-ling ve Kao-çe'lerin atalarının Orhun ve Selenga kıyılarında oturmalarına karşın, Hunlarla daima akraba, fakat ayrı bir boy oldukları Çin kaynaklarında ısrarla gösterilir... Aynı nitelikte bir ayrılığa, Göktürklerle Uygurlar arasında da rastlıyoruz»*[32].

Gerçekten eski Çin kaynakları, Töles'lerin Hunların yeğeni, daha doğrusu, damadı olduğunu, zamanla aralarında farklar meydana geldiğini yazar. T'ang sülâlesi döneminin bâzı kaynak'arı da, «Töles'ler, aslen Hunlardan ayrı bir kuşaktan gelirler» der[33].

---

* Prof. Öğel, başka bir incelemesinde de, Çagatay lehçeleriyle Oğuz lehçeleri arasındaki farkı Töles-Hun, Göktürk-Uygur ayrılığına bağlar : «Ting-ling ya da Töles grubu, Hun grubundan ayrı idi. Aynı ayrılığa Göktürkler ile Uygurlar arasında da rastlıyoruz. Çagatay lehçeleriyle Oğuz lehçeleri arasındaki farklar nereden geliyor?» (İlk Töles Boyları, Belleten 48, s. 812).

Bununla birlikte, Kansu ve Şensi'deki Hun kalıntılarından meydana geldiği düşünülen Bumin Kagan'ın Göktürkleri, bir kısım Töles boylarına dayanır. Bumin'in Türkleri Altaylarda iken, Töles'lerle Juan-Juan'lar arasındadır. Bumin, Töles'leri yenerek ve herhalde onları örgütleyip kendine katarak güçlenir ve kölesi bulunduğu Juan-Juan'lara kafa tutabilecek duruma gelir. VII. Yüzyıl başlarında Töles'ler Çin baskısıyla dağılırlar. 605-606 yılında Göktürklere isyan ederek bir siyasal birlik kurarlar. Fakat kısa bir süre sonra, Tarduş ve K'i-pi gibi Töles oymakları Batı Türk Kaganına, ötekiler Doğu Türk Kaganına bağlanırlar. Uygur, Bayırku, Tongra, Ediz, Bugu ve Ak Hsi (Kay), Doğu Türk'e bağlanan boylar arasındadır. 630'da Doğu Göktürk Çin egemenliğine girince, Çinliler bu boyları ve Telengüt, Sekel, Hun, Hu-sa, K'i-pi, Kerikan, Hi-ki vb. gibi Töles boylarını, Çin denetimi altında il ve ilçeler hâlinde örgütlerler. 684'ten sonra İlteriş ve Tonyukuk yönetiminde Türkler yeniden güçlenince çevreye dağılmış olan Töles'ler yavaş yavaş toplanmaya başlarlar. Çin kaynaklarına göre, Kan-çu ve Liang-çu gibi Çin bölgelerine kaçmış Uygur, K'i-pi, Hun, Sekel gibi boylar yeniden Doğu Türk egemenliğine girerler[34].

Tonyukuk yazıtı ise, 680'lerde «ölmüş Türk budun»-un «ormanda ve bozkırda kalmış olanları* toplayıp» Karakum'da geyik, tavşan yiyerek karnı tok yaşar iken Dokuz Oğuz budunun üzerine kagan oturduğunu yazar. Bu Dokuz Oğuz, hangi Töles boylarıdır? Yazıtlardan Hun, Tongra, Ediz gibi Töles boylarının Dokuz Oğuz'lardan olduğu çıkarılabilir. Kafesoğlu, Çin kaynaklarından Tongra'nın dışında Bayırku, Bugu, Sse-kie (Sı-kar) gibi

* Prof. Muharrem Ergin, «ormanda ve taşta» diye çevirir. Thomsen, «ağaçta ve taşta» der. Çeviri, bir anlam taşımadığından Thomsen, bu deyişin örgütsüzlüğü anlatabileceğini ileri sürer. Ne var ki, yazıtlarda böyle soyut imajlar yoktur, imajlar somuttur ve günlük yaşamla ilgilidir. René Giraud'nun «ormanda ve bozkırda» çevirisi gerçeğe daha uygun gözükür (Turcs célestes, s. 148).

Töles boylarını Dokuz Oğuz olarak saptar. İşte bu boylar ve kesinlikle saptanmayan Tula bölgesi grubuna ait bâzı Töles boyları*, yazıtların Dokuz Oğuz'larını teşkil ederler.

Peki, İlteriş ve Kapgan'ın yazıtlarında Dokuz Oğuz'dan ayrı olduğu belirtilen Türk budun nedir? Hangi boylardan kuruludur? Bu konuda bir bilgimiz yoktur. Bir kısım Töles boylarının Türk budun içinde yer alması olanaksız değildir. Zira Türk budun, öldükten sonra yeniden meydana getirilen bir kuruluştur. Boy ve budun yapımında çeşitli boy kalıntılarının biraraya getirilerek yeni kuruluşlar ortaya konması, bozkırda olagandır. Prof. Kafesoğlu, yazıtlardaki Türk budun deyimini, doğrudan doğruya kagan yönetimindeki beş Töles ve beş Tarduş boyu olduğunu ileri sürer**.

Tarduş'lar da Töles boyudur. Ne var ki, yazıtlar, bu görüşü doğrular gözükmez. Kül-tegin ve Bilge Kagan yazıtlarında, İlteriş Kagan'ın «kentteki dağdaki» dağınık erleri toplayıp 700 er olduktan sonra, Türk töresini bırakmış budunu atalarının töresine göre örgütlediği ve düzenlediği belirtilir. Türk budun örgütlendirildikten hemen sonra, İlteriş Kagan'ın Töles, Tarduş budunu düzenlediği, yabgu ve şad atadığı yazılır. Bu deyişe göre, Türk budun ile Töles, Tarduş budun (belki de daha doğru bir deyişle Töles ve Tarduş bu-

---

* Kafesoğlu, geriye kalan üç Oğuz boyunu K'i-pi, A-pu-se ve Ku-lun-vu-ku olarak veriyor. Bunlardan K'i-pi boyunun Çin hizmetinde Batı Göktürklerin yıkılması için oynadığı rolü yukarıda gördük.

** Prof. Kafesoğlu, dış yayınlara dayanarak, Kapgan zamanında Göktürk Kaganlığının Çin kaynaklarına göre 30 boydan meydana geldiğini belirtir. 30 boy yerine, çeşitli boy ve budunlar demek daha uygun düşer. Buna göre, 12 boy ve budun Türk budunu teşkil eder. Bunlar beş Töles, beş Tarduş, bir Heftalit (Ak Hun), bir Onok'tur. Geri kalan 18 boyu ise, dokuz Oğuz ve dokuz Uygur teşkil eder. Bu saptamayı kuşkuyla karşılayan Kafesoğlu'na hak verilebilir. Fakat Kafesoğlu, Heftalit ve Onok'u çıkararak, Türk budununun beş Töles, beş Tarduş olmak üzere on boy olduğunu ileri sürer (İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, s. 221 ve 189).

dunları) ayrı ayrı örgütlendirilir. Yazıtlarda bundan başka, Türk beyleri, Tarduş beyleri, Töles beyleri deyimleri geçer.

Töles, Tarduş düzenlendikten sonra, düşmanlar sayılır. Bunların başında Çin'den sonra Baz Kagan ile onun Dokuz Oğuz budunu gelir. 682-704 dönemini, edebiyattan uzak, daha yakın ve somut biçimde anlatan ve kendi yaşamadığı olaylara yer vermeyen Tonyukuk ise, Türk budun meydana getirildikten sonra, Töles ve Tarduş'ların düzenlendiğinden hiç söz etmez, hemen Dokuz Oğuz buduna savaşla boyun eğdirildiğini anlatır. Uygur Moyunçur yazıtında da, Dokuz Oğuz budundan ayrı olarak «Tarduş Töles budun» deyimi geçer. Gerek Göktürklerin «Töles Tarduş budun»u, gerekse Uygurların «Tarduş Töles budun»u olay çıkartmayan sâdık topluluklardır. Bunların da Dokuz Oğuz'ların dışında başka bir Töles topluluğu olduğu düşünülebilir. Fakat Türk budunun Töles ve Tarduş'lardan oluştuğunu söylemeye yazıtlar olanak vermez. Bununla birlikte, yapısını bilemediğimiz Türk budunun içinde bir kısım Töles boylarının yer almadığını söylemek de olanak dışıdır. Bu bakımdan Prof. Kafesoğlu'nun Türk budun hakkındaki görüşleri tam yadsınamaz.

Uygurlara gelince, onlar Türk budundan farklı olarak Dokuz Oğuz budun gibi Töles boylarındandır. Prof. Öğel, «Dokuz Oğuz'ların Uygurlar olduğu kuşkusuzdur» der[35]. Bununla dokuz boydan birinin Uygur olduğunu belirtmek ister. Gerçekten Çin kaynaklarında Dokuz Oğuz siyasal birliği içinde bulunduğunu saptadığımız Bugu, Tongra, Bayırku gibi boylar, Uygurlarla birlikte geçer* ve Töles adı verilen bu boyların sonradan Uygur diye adlandırıldığı yazılır :

«İlkin Töles boyları şunlardı: Bugu, Tongra, Uy-

* İlginçtir ki, Töles'lerin Kao-çe diye adlandırıldıkları dönemde, Kao-çe boy topluluğunun beş aile oymağı ve oniki boyu arasında Uygur adlı bir oymak geçmez. Uygur, tamamen bağımsız bir oymak olarak gözüküür.

gur, Bayırku, Fu-lo-pu. Şeflerinin unvanı İrkin idi. Bundan sonra Uygur olarak adlandırıldılar. Sir Tarduş'ların Kuzey sınırlarında oturuyorlardı. Selenga suyunun kenarındaydılar.... Su ve otlakları izleyerek yer değiştiriyorlardı. Seçme askerleri 50 bin kişi, nüfusları da 100 bin kişi idi».

Bu Çin belgesine göre, bağımsız Töles boylarının Uygur boyunun liderliğinde birleştikleri, kendi adlarını korumakla birlikte, egemen boyun adını topluluğun genel adı olarak kabullendiklerini düşünmek gerekir. Fakat bu görüşü doğrulayacak başka bir kanıt yoktur. Her boyun eşit düzeyde İrkin unvanlı kendi şefinin bulunuşu, Uygur egemenliğinde bir siyasal birliğin varlığı düşüncesini pek desteklemez. Uygurların en güçlü bulunduğu dönemde dahi, söz konusu Töles boylarının tümü üzerinde egemenlik kurduğu ileri sürülemez. Öte yandan yine aynı Çin kaynakları, Uygurların dokuz oymaktan kurulu olduğunu söylerler. Yaglakar adlı soylu oymağın yönetimindeki dokuz oymak içinde, öteki Töles boylarının adı geçmez. Bununla birlikte bu komşu boyların aralarında yakın ilişkiler bulunduğu, geçici ittifaklar ve akrabalıklar kurulduğu düşünülebilir.

Yazıtlardan ise, Uygur ve Dokuz Oğuz'un ayrı topluluklar oldukları anlamı çıkar. Moyunçur Kagan, «On Uygur Dokuz Oğuz» üzerinde oturduklarını yazar. İslâm kaynaklarında da «On Uygur Dokuz Oğuz» geçer. Bu sözler, Tonyukuk'un «Türk Bilge Kagan Türk budunu Oğuz budunu iyi yönetiyor» deyişi gibi, iki ayrı topluluğun doğrudan kagan yönetiminde bulunduğunu gösterir. Göktürk denetiminden çıkan Dokuz Oğuz budun, Uygur ile birlikte, Göktürkleri yıkmakta önemli katkıda bulunur. Moyunçur yönetimine girer. Onun «Dokuz Oğuz budunu» olur. Fakat Dokuz Oğuz, Türk budun gibi Uygur'a karşı da Dokuz Tatar* ile ittifak

* Bir islâm kaynağı, Hudud-al-âlâm, Tatarların Dokuz Oğuz'lardan olduğunu söyler. Aralarındaki yakınlık ve ittifak ne-

hâlinde sürekli ayaklanır, ancak savaşarak zorla egemenlik altında tutulur. Bu nedenle, Yaglakar egemenliğindeki dokuz ya da on Uygur'un, eskiden beri yakın ilişkiler içinde bulunduğu dokuz Oğuz boyunu bağımlı kıldığı, böylece Uygur siyasal birliğinin temelini attığı düşünülebilir.

Çin kaynaklarında dokuz, Moyunçur yazıtı ve İslâm kaynaklarında on Uygur diye geçen Uygurların oymakları hakkında yeterli bilgi yoktur. Reşidettin'in yüzlerce yıl sonra adlarını verdiği Tular, Tardar, Adar vb. biçimindeki on Uygur oymağı ile Çin kaynaklarının Yaglakar'ı başta saydığı dokuz oymak arasında bir benzerlik bulunmaz.

Dokuz Uygur ya da on Uygur sorunu da aydınlık değildir. Prof. Kafesoğlu, dokuz oymaktan kurulu, Uygur boyunun liderliğinde dokuz Oğuz boyunun birleşmesiyle on boyun, yâni On Uygur'un meydana geldiğini düşünür[36]. Fakat bu takdirde, Uygur siyasal birliğini anlatırken «On Uygur» deyişiyle yetinilmesi, «on Uygur dokuz Oğuz» deyişinden vazgeçilmesi gerekeceği düşünülebilir. Çin kaynakları ise, dokuz Uygur boyunun Basmıl boyu ile birleşip on, Karluk'ları da katıp onbir Uygur olduğunu yazar. Karluk, sonradan ayrılıp Batıya göçer, Uygurlar yeniden On Uygur olur. Fakat bu konuda kesin birşey ileri sürebilme olanağı yok-

---

deniyle, böyle bir iddia temelsiz sayılamaz. Dokuz Tatar'ın Mogol mu, yoksa Türk kökenli mi olduğu da belli değildir. İslâm yazarları daha büyük bir karışıklığı, Uygurlara Dokuz Oğuz (Toguz Guzz) diyerek yaratırlar. Thomsen ve Marquart gibi bilginler, bu özdeşleştirmeye ve Çin kaynaklarının Uygurların dokuz oymaktan meydana geldiğini yazmalarına dayanarak, Uygur'u Dokuz Oğuz ile özdeşleştirirler. Prof. Faruk Sümer, islâm kaynaklarının Uygur adının Oğuz'a (Uğuz = Guzz) benzemesi ve Oğuzların Uygur siyasal birliğinin iki temel ögesinden biri olması nedeniyle, iki topluluğu karıştırdıklarını düşünür (İslâm Ansiklopedisi, Tokuz Oğuzlar maddesi).

tur*. Şimdilik söylenebilecek olan, Töles'lerden Yaglakar kagan soyunun yönetimindeki dokuz oymaklı Uygur budunun, yine Töles'lerden olan Dokuz Oğuz budunu egemenliğine aldığı, Dokuz Tatar, Kırgız vb. gibi öteki budunları da bağımlı kılarak Ötüken'de Doğu Göktürklerin yerini alan yeni bir siyasal birlik kurduğudur.

Güçlenince, Çinli ve Soğd'lu ustalara bir Bay-balık (Zengin Kent) yaptıran Moyunçur Kagan, Çinlilerden Bilge Kagan unvanını alır ve Çin'deki taht kavgalarına aktif biçimde katılır.

UYGURLAR, ÇİN'DE T'ANG İMPARATORLUĞUNU KURTARIYOR

Bu sırada Çin en parlak dönemini yaşarken, generallerin iktidara göz dikmesiyle birden karışıklıklar içine düşer. 750'lere doğru, bütün İç Asya'ya ve ticaret yollarına Çin egemendir. Ticaret ve sanayi büyür. Debdebeli bir saray yaşamı dönemi başlar. Tiyatro gelişir, sarayda büyük temsiller verilir. Bu amaçla sarayda aktör ve müzisyen yetiştiren bir konservatuar açılır. En büyük ozanlar bu dönemde ortaya çıkar, yeni müzik parçaları ve tablolar yaratılır. Eğlence ve kadınla-

* Oğuzlar da bâzen yazıtlarda «Üç Oğuz», «Sekiz Oğuz» diye geçer. Prof. Sümer, bunları, mantığa uygun biçimde Dokuz Oğuz'un üç ya da sekiz boyu diye anlar. Moyunçur Kagan'ın «Sekiz Oğuz'la savaştım» deyişini, bir Oğuz boyunun kagana sâdık kaldığı, geri kalan sekiz boyun savaştığı biçiminde yorumlar. Prof. Öğel ise, sekiz Oğuz'un, Uygur'un Yaglakar dışındaki sekiz oymağı olduğunu düşünür. Üç Oğuz'u «Tahta Atlı» Göktürk sayar (Belleten 75, s. 369). Prof. Kafesoğlu, daha şaşırtıcı açıklamalar yapar: Dokuz Oğuz boyu, dokuz oymaklı Uygur ile birleşip On Uygur oldu dedikten sonra, Karluk ve Basmıl boylarının katılmasıyla onbir kabile oldu der ve bu kez egemen Uygur boyunu hesap dışı tutar (İslâm Ansiklopedisi, Türkler, Uygur maddesi). Bütün bunları, bozkır boylarını incelemenin ne kadar çetrefil bir iş olduğunu belirtmek için yazıyoruz.

ra ilgi artar. Sarayda iktidar oyunları kızışır. Bu iktidar mücadelesine katılarak, An-lu-şan adlı bir general güç kazanır. Adı «savaşçı» anlamına gelen An-lu-şan, Bir Türk şaman kadınının oğludur. Babası da bilinmeyen bir yabancıdır. Kıtay'ları yenerek ün sağlar. Yeni bir Kıtay tehlikesi doğunca, bu generalin buyruğuna büyük bir ordu verilir. O ise, orduyu T'ang sülâlesini devirmek için kullanır. İki başkentli Çin'in Doğudaki başkenti Lo-yang'ı 755 yılında alır. Kendini imparator ilân eder. T'ang'ları Batıdaki başkent Ch'ang-an'a yerleşmesinden hoşnut olmayan ve başkentin Doğuya taşınmasında çıkarı olan Doğulu büyük arazi sâhipleri, An-lu-şan'ı desteklerler. Yaşlı imparator Hsüan-tsung, An-lu-şan'ın üzerine bir Çinli, bir Türk, bir Kıtay generalinin komutasında ordular yollar. An-lu-şan kazanır. Batı başkenti Ch'ang-an'ı alır. Eski imparator çekilir. Yeni imparatör Su-tsung (756-762) Kuzeybatı Şensi'ye kaçıp kendini An-lu-şan'a karşı savunur. Yeni imparator, Orta Asya'dan askerî yardım ister. Halife Abu Cafer, Türkistan'daki ufak Arap birliklerini yollar. Uygur Kaganı Moyunçur, yabgu unvanlı büyük oğlu ve generalleri komutasında atlılar gönderir. Çin kaynakları, Moyunçur'un büyük maddî ödünler vaadi elde edince, atlı yollamaya râzı olduğunu belirtirler. Yine bu kaynaklara göre, Yabgu, dört bini aşan adamlarıyla Çin merkezine gelir. İmparator bir şölen ve bol armağan verir. İmparatorun buyruğu ile, bir Çin mareşali, Yabgu ile «büyük kardeş - küçük kardeş» olurlar. Yabgu, mareşale ağabey demekten sevinç duyar. Birkaç gün sonra, başka bir kente Uygur büyük şefi Tarkan gelir. Onun birliklerinin ağırlanması için günde 200 koyun, 20 baş sığır ve 1200 kilo pirinç ayrılır.

An-lu-şan kuvvetleriyle savaşta, Çin ve Uygur askerleri kuşatılma tehlikesiyle karşıkarşıya kalırlar: Oğuzların Bugu boyundan Çin hizmetindeki «Ordos Sağ ve Sol Mahalleleri At ve Asker Yöneticisi» unvanlı General Huai-en'in yerinde müdahalesiyle, tehlike ön-

lenir. Uygur ve Çin kuvvetleri, Batı başkenti Ch'ang-an'ı alırlar.

Daha sonra Çin generali Kuo Tse-i, Uygur asker ve atlılarını komutasına alarak Şensi'de An-lu-şan kuvvetlerine saldırır. Yabgu'nun komutanları da Çin içerilerine doğru ilerlerler. Çin generali, ikinci kez savaşır, fakat gerilemek zorunda kalır. Bunu uzaktan gören Uygurlar, bir dağın zirvesine beyaz bayrak dikerler*. Sonra ovaya inip birden arkadan saldırırlar. An-lu-şan kuvvetleri, ağır bir yenilgiye uğrar. Çin kaynakları, «at ve öteki hayvanlar, biribiri üzerine ölü olarak yastık gibi yatmışlardı. Sayıları hesapsız idi. Kesilen kafalar 100 binden fazla idi» diye savaşı abartmalı biçimde anlatırlar.

Yabgu, ağabey-kardeş olduğu Çin mareşali ile birlikte, Doğu başkenti Lo-yang üzerine yürür. Umutsuz duruma düşen An-lu-şan, bir harem ağası tarafından öldürülür. Lo-yang alınır. Uygurlar kenti üç gün yağmalarlar :

«Batı merkezi (Ch'ang-an) alınırken Uygurlar yağma yapmak istemişlerse de, Mareşal onları sıkı biçimde alakoymuştu**. Fakat Doğu merkezi alınırken, Uygurlar kentin hazinesine girdiler, dükkânları ve pazarları ve değerli şeyleri üç gün yağma ettiler. Yağma edilen değerli şeylerin sayısı hesapsızdı. Mareşal onlara atlas

---

* Beyaz bayrak dikme, teslim olma anlamına gelmez. Prof. Öğel, dağda büyük bir ordu bulunduğu izlenimi vermek, düşmanın moralini bozmak için bayrak dikildiğini düşünüyor (Belleten 59, s. 368). Bunun, dinsel bir anlamı da olabilir.

** Uygurlarla yapılan anlaşma gereğince, başkentler geri alındığı zaman, içindeki mal-mülk Uygurların olacaktır. Yabgu, buna dayanarak Batı başkentini yağmalamak ister. Çin komutanı yağmayı şu gerekçeyle engeller: «Batı başkentini yeni aldık, eğer biz buradaki şeyleri yağmalayıp götürürsek, Doğu başkentinin insanları bizi de âsi sanırlar, Doğu başkentini alamayız». Yabgu, bunun üzerine yağmadan vazgeçer, kentin Güneyinden dolaşarak Doğuya ilerler. Yağma hakkı, Doğu başkenti alınınca üç gün uygulanır (Gülçin Çandarlıoğlu, Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar, Tarih Dergisi 31, s. 41).

ve kaşmir kumaşı ve daha bâzı değerli şeyler armağan etti. Yabgu çok sevindi»[37].

Yabgu, bu başarıdan sonra Ch'ang-an'a döner. İmparator, onu tahtının bulunduğu set üzerinde yanına oturtur. Dibalar, danteller, değerli kumaşlar, altın ve gümüş araçlar, kaplar armağan eder. Yabgu'nun yiğitliği hakkında övgüler söyler. Yılda 20 bin parça ipekli kumaş yollamayı kabul eder.

Pek iyi anlaşılamayan Çin kaynağına göre, Uygur Yabgusu, Çin'den ya «ikta» biçiminde belli bir arazinin gelirinin verilmesini ya da Çin arazisi üzerinde tarım ve hayvancılık kolonisi kurulmasını ister*; fakat bu sorun geçiştirilir. İmparator, An-lu-şan yanlılarının geride kalanlarını cezalandırmaya istekli olan Yabgu'yu şu sözlerle atlatır :

«O, yetenek bakımından on bin düşmana denktir. Onun elde edebileceği rütbe de, doğaldır ki, bütün barbarların üstündedir... Kagan ile memleketimiz, büyük ve küçük kardeş olarak antlaşma yaptık. Baba-oğul olarak ordularımızı sevkettik... Bununla Uygur Kagani'nın oğul ve çocukları övünebilirler. Yalnız toprağı parçalamak yoluyla, ona zeamet vermek doğru mudur? Ya da nehirde bir ant içme yaparız. Başka birşey uygun düşmez. Şu halde mevkilerin en yükseği, birinci derecede rütbe olan Szu-kung (İş bakanı) unvanını verelim... Ona her yıl ipekli kumaşlardan 20 bin parça gönderin».

---

* T'ang sülâlesi resmî tarihi, bir askerî sefer sırasında bozkırlıların usulünün kölelerle birlikte soylu aileler yollamak olduğunu yazar. Bu soylu aileler, kazanılan araziye dağılıp, herhalde köleler eliyle hayvan besletirler ve tarım yaptırırlar (Hamilton, Uygurlar, s. 31). Çin'in unvan verdiği bâzı yabancı soylulara, belli bir bölgedeki köylülerin vergi gelirini bağışladığı da görülür. Ayrıca X. ve XI. yüzyıllarda Kuzey Çin'e egemen olan Kıtay'lar, Çinli feodalleri atıp askerî şeflere belli arazilerin iktaını verirler. Uygur Yabgusunun isteğini tam değerlendiremiyoruz.

ÖTÜKEN'DE BİR ÇİN ELÇİSİ

Uygur Kaganı Moyunçur, ertesi yıl elçi yollayıp prenses ister. Seksen kişilik Uygur elçilik kurulu, Hacı şefliğinde bir siyahî Arap kurulu ile birlikte saraya gelir. Saray kapısında Uygur elçisi ile Hacı arasında protokol kavgası çıkar. İkisi de ilk girmek ister. Çin Protokol Bakanı, kurulları Doğu ve Batı kapılarından ayrı ayrı sokarak sorunu çözer. İmparator, Moyunçur'a «Savaşçı, Yiğit, Uzaklarda Prestij Sâhibi Bilge Kagan» unvanını verir. En küçük kızlarından birini «Konçuy» unvanıyla Uygur Kaganına yollamayı kabul eder. Kuzeni Yü'yü Konçuy'u götürmekle görevlendirir. Konçuy, «Memleketimin o kadar çok ihtiyacı var ki, ölürsem gam yemiyeceğim» der ve yola çıkar.

İmparator, Uygur desteğiyle tahtını kurtardığı halde, Moyunçur'a tepeden bakar, onu bağımlı bir hükümdar sayar. Prensesi getiren Yü, Kaganın karargâhında bu tutumunu sürdürür :

«Kagan, bir şapka ve sarı-kırmızı renkte bir elbise giymiş olarak çadırın ortasında duruyordu. Duruşu çok görkemli ve ciddi idi. Yü'yü çadırın dışına götürdüler. Kagan ona dedi ki :

— Siz Gök'ün oğlu'nun (imparatorun) hangi uyruklarındansınız?

— Ben İmparatorun amcasının oğluyum.

Bu sırada bir harem ağası, Yü'nün yukarısında duruyordu. Kagan sordu :

— Prensin yukarısında duran adam kimdir?

— Enderundandır.

— Enderundan olanlar köle midirler? Sizin gibi bir prensin üstünde yer almak saygısızlığını nasıl gösterebiliyor?

Harem ağası hemen aşağı bir sıraya girer. Bundan sonra Yü'yü içeri Kagan'ın yanına götürürler. Yü, diz çökerek selâm vermez. Kagan şöyle der :

— Gördüğünüz devlet sâhibi prensleri usulünce selâmlamaz mısınız?

— Gök'ün oğlu, siz Kagana hizmetleriniz için sevgi göstererek kendi sevgili kızını gönderdi. Çin, yabancılarla kız alıp vermeye başlayalı beri, verdiği kızların hepsi imparatorluk ailesinden birer evlâtlık idi. Şimdiki ise, İmparatorun öz kızıdır. Erdem ile doludur. Binlerce kilometre uzaktan gelerek size teslim oldu. Siz Kagan da Gök'ün oğlunun damadı olduğunuz halde, nasıl olur da Çin İmparatorunun fermanını bağdaş kurmuş olarak kabul edebiliyorsunuz?»

Kagan, bu söz üzerine utanarak saygıyla yerinden kalkar, selâm verir ve fermanı alır. Ertesi gün prensese «Hatun» unvanı verilir. Yü, Kagan ile birlikte öteki şeflere değerli armağanlar dağıtır. Kagan da Yü'ye 500 at, samur deri, beyaz keçe vb. vererek yollar. Ayrıca Yabgu, 3 bin atlı ile An-lu-şan yanlılarıyla savaşa gider. Fakat savaşta başarılı olamaz. An-lu-şan'ın büyük generali, yine Türk kökenli Shih Sih-ming yeniden Doğu bölgelerini ele geçirir. Oğlu Shih Ch'ao-i, onu öldürerek kendini imparator ilân eder. Yeniden Uygur yardımına gerek duyulur. Fakat Moyunçur, 759 yılında ölür. Yabgu da bir suçundan dolayı öldürülür. Yerine Moyunçur'un küçük oğlu Bugu Kagan geçer. Bugu, Çin İmparatoruna yardım yerine, asî Shih Ch'ao-i ile anlaşır. Onun elçisi, T'ang sülâlesinden artık imparator diye bir kimsenin kalmadığını, karışıklıkların alıp yürüdüğünü, eğer hazinelere sâhip olmak istiyorsa, Kaganın hemen akın yapmasını söyler. Kagan, hemen harekete geçer. İmparatorun elçisi geldiğinde, Kaganın atlıları savunmasız ve yöneticisiz kalmış Çin kentlerine yağma akınlarına koyulmuş bulunur. Bugu Kagan, Çin elçisine hakaretler yağdırır, kendisi de Hatun ile birlikte Çin seferine çıkar.

Hatun, daha önce sözünü ettiğimiz Oğuzların Bugu boyundan Çin hizmetindeki Huai-en'in kızıdır. Çinlileşmiş bu Oğuz soylusu hem Çin'in iç işlerinde, hem de Uygur Kaganı üzerinde etkilidir. Huai-en'in aracılığıyla Kagan, İmparatorun safına geçer. Huai-en, Uygur-

ların Sol Şad'ı olur. Hatunu ile sefer yapan Bugu Kagan, âsi Shih Ch'ao'yu kovalar, onu yakalayıp başını keser. Lo-yang kentini alır, yağmalar. Böylece An-luşan isyanı sona erdirilmiş olur.

UYGURLAR, DİN DEĞİŞTİRİYOR

Kagan, aylarca Çin'de kalır ve birçok Çin kentini dolaşır. Uygurlar, Ho-nan eyaleti kentlerinin tümünü yağmalarlar. Çin başkenti Ch'ang-an yakınlarına kadar ilerlerler. Çin İmparatoru, Bugu'ya «Tengride Bulmış İl Tutmış Alp Külüg Bilge Kagan», Hatun'a da «Alp Bilge Hatun» unvanlarını verir. Uygur şad ve «tutuk»larına da unvanlar, armağanlar dağıtır.

Bu sırada Tibetliler, savunmasız kalan Çin'in Batı bölgelerini ele geçirirler. Hem Uygur Şad'ı, hem de Çin iktidar mücadelelerinde etkin kişi olan Oğuz soylusu Huai-en, Tibetlilerle anlaşır. Çin'in yüzyıllardır en büyük korkusu, Tibetliler ve Türklerin birleşerek Çin'e saldırmalarıdır. Nitekim bunu önlemek amacıyla, Göktürk Kapgan Kagan'ın güçlü döneminde, 711 yılında, 36 bin asker ve 19 bin ata sâhip Ho-si askerî garnizonu kurulur. Garnizonun amacı, Türkler ile Tibetlileri ayrı tutmaktır. Şimdi ise, Tibet-Uygur ittifakı vardır. Prof. Eberhard, bu ittifakı şöyle değerlendirir :

«Böylece Çinlilerin daima korktukları bağ meydana gelmiş oldu. Tibetliler, 763'te Batı hükümet merkezini aldılar ve yaktılar. Bugu Huai-en, Uygurlarla birlikte Kuzeyden ilerliyordu. Eğer 765'te Bugu Huai-en ölmeseydi ve Çinliler (general) Kuo Tse-i aracılığıyla ittifakı bozmasalardı, bu seferin yengi ile sonuçlanacağına ve Çin tarihinin başka bir yön alacağına kuşku yoktu. Uygurlar, Çinliler ile bir ittifak yaptılar, her ikisi de Tibetlilere saldırdılar ve ellerinden ganimeti aldılar. Çin, bir kez daha kurtulmuştu»[38].

Huai-en ölünce, Uygur-Çin ittifakı yeniden meydana gelir. Çinliler, sürekli Uygur yağmalarından yakı-

nırlarsa da, ittifak sürer. Bugu Kagan, 762'de Çin'de aylarca kaldığı zaman, Soğd'lu maniheist din adamlarıyla tanışır ve onları Ötüken'e getirir. Mani dinini alma kararı verir. Mani tapınağı kurar. Mani dininden Soğd'luları danışman yapar. Ne var ki, mani dini, bozkır ekonomisi ve yaşam biçimiyle bağdaşır bir din değildir. Maniheizm, günde bir kez akşamları yemek yemeye izin verir. Et, süt ve tereyağ gibi hayvansal ürünler yenilmez, sebze ile beslenilir. Süt ürünlerine dayalı bozkır ekonomisinin mani dini ile bağdaşmıyacağı açıktır*. Maniheist Uygur, ya tarımcı olmak ya da kentlere yerleşmek zorundadır. Bu çelişkinin keskinleşmesi, herhalde geniş ölçüde göçebe kitlenin eski dinine bağlı kalmasıyla bir süre önlenir.

Bir Uygur yazıtında mani dininin alınışı övünçle anlatılır. Kagan'ın «Uygurların âdetlerinin kötü oluşu ve yöneticileri dinlemeyişi nedeniyle» dört bin adamını «Uygurları hak dinine sokmak amacıyla» memleketine getirdiği yazılır. Yine yazıta göre, kaganlığın

---

* Barthold, şöyle der : Türkler, «şamanlıktan başka bir dine ilk kez geçerken ahlâk ilkelerine dayalı bir dini seçmiştir. Şamanların inancına göre, adam öldürmek insana cennette bile yararlı olduğu halde, mani mezhebinde yalnız adam öldürmek değil, hayvan eti yemek bile haram olmuştur» (Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 65). Hatırlanacağı üzere, Bilge Kagan, buda ya da tao dinini almak isteyince, Tonyukuk, «Bu dinler, insanlara yumuşaklık ve alçakgönüllülük öğretir. Bu, savaşçılara uygun düşen bir öğreti değildir» gerekçesiyle girişimi engeller. Bununla birlikte, mani dininde herkesten sıkı yasaklara uyması beklenmez. Dine girenler, «seçilmişler» ve «âdiller» diye ikiye ayrılır. Ancak «seçilmişler»e hayvansal besin yemek, şarap içmek ve hatta cinsel ilişkide bulunmak kesinlikle yasaktır. Ötekiler evlenebilirler ve hayvansal besin yemeleri, şarap içmeleri hoş görülür.

Mani dini, ezilen kitlelere seslenen ihtilâlci özellikler taşır. Yeryüzünü iyilik ilkesinin (Tanrı) değil, kötülük ilkesinin yarattığını ve yönettiğini ileri sürerek mevcut düzene baş kaldırmayı meşrulaştırır. Anadolu, Balkanlar ve Avrupa'yı Ortaçağ'da karıştıracak olan halk hareketleri, kaynağını mani dininden alır.

ileri gelenleri «biz eski günahlarımız için tövbe ediyor ve hak dinine hizmet etmek istiyoruz» derler. Kagan da şu buyruğu verir :

«— Kabartma ve resim biçimindeki şeytan tasvirlerinin tümünü yakınız. Cinlere dua ve şeytanlara tapmadan (vazgeçiniz), ışık dinini kabul ediniz. Bu memleket sıcak kan içicilik gibi barbar âdetlerini bırakarak sebze ile beslenen bir memlekete dönüşsün. Bir öldürme devleti, iyilikleri teşvik krallığına dönüşsün».

HARAÇ BENZERİ TİCARET

Arap ve Fars kaynakları, mani dininin Uygurların savaşçılığını zayıflattığını, cesaretlerini körleştirdiğini ileri sürerler. Bu, bozkır yaşam koşullarını bırakan Uygurlar için doğru olabilir. Fakat bozkır yaşam koşullarından vazgeçilmediği sürece, mani dininin Uygurların savaşçılığını zayıflattığı pek söylenemez. Nitekim, Karabalgasun yazıtında «mani türümü» denilen Bugu Kagan, Çin'le sürdürdüğü dostluk politikasına karşın, oymaklarının baskısıyla Çin'le savaş kararı alır. Bu kararda, artan lüks tüketim gereksinmesinin ve ticaret yoluyla bunun tam karşılanamayışının payı olsa gerektir. Çin kaynaklarına göre, «dokuz oymak Uygurlar», Çin'e karşı sefer düzenlemesi için Kagan'ı zorlarlar. 778 yılında Çin'e büyük bir yağma akını yapılır. 779 yılında Kagan, Çin'e karşı bütün kuvvetiyle savaşma kararı alır[39]. Çin elçisinin savaşı önleme çabaları sonuç vermez. Kagan'la kardeş çocuğu olan yöneticilerden Tun Baga Tarkan, Kagan'ı ve dokuz oymak ileri gelenlerini öldürerek Çin seferini engeller. Kendisi Alp Kutluk Bilge Kagan unvanını alır (779-789). Ne var ki, karışıklıklar sürer. Dokuz boy Uygurları, yeni kaganı tanımak istemezler. Bu sırada olayları yakından izleyen bir Çin vâlisinin saraya yolladığı rapor, Kagan'ın zayıf durumda bulunduğunu, zira kuvvetlerini dokuz boy üzerinde dağıtmak zorunda kaldığını, Uygurların

kendi aralarında çok çetin savaşlar yaptıklarını belirtir[40]. Vâli, Çin'de bulunan Uygurların hizmetlerinden yoksun bırakmak için, onların dönüşlerine izin verilmemesini ister. Kagan'ın amcası tudun yönetiminde, Orhun kıyılarına doğru yola çıkan Uygurların battal bagajlarından kuşku duyan Çin görevlileri, bagajları açınca içinde Çinli kadınların bulunduğunu görürler. Bunların Orhun'a dönüşü engellenir. Onlar da zaten eski kaganın öldürüldüğünü duyunca, dönüşe istekli gözükmezler. Tudun öldürülür, ötekiler dağılır. Fakat bu olay, Çin-Uygur ilişkilerini bir süre gerginleştirirse de, bozmaz. Çin seferini önlemek için Bugu Kagan'ı öldüren Alp Kutluğ Bilge Kagan, elçi yollayıp Çin'den prenses ister. Uygur'un zayıfladığını gören Çin İmparatoru, «prenseslerin ancak Çinlilerle evlenebileceğini, başkalarına verecek kızları bulunmadığını» bildirir*. Fakat Çin karışıklıklar içinde bulunduğundan, sonunda «Kutluk Bilge Konçuy» unvanlı bir prensesin bol armağanlarla birlikte yollanması kararlaştırılır. Çin, Kıtay ve Tibet baskısı altındadır. Bu göçebelere karşı durabilmek için, Batı ve Kuzey sınırlarında güçlü ordular tutmak gerekir. Bu da orduların ve askerî bölgelerin başında bulunan generalleri güçlendirir. Generaller, 750'lerden sonra başkente vergi yollamazlar, topladıkları vergileri kendi kuvvetlerine harcarlar. «Askerî Vâli» diyebileceğimiz bu generaller, ölünce görevlerini oğullarına geçirirler ve bir cins feodal prens durumunu alırlar. 781'de Çin hükümeti, askerî vâliliklerin babadan oğula geçişini engellemeye çalışır, ama 783'te başkente kadar uzanan ayaklanmalar patlak verir. Ayaklanmalar 784'te güçlükle bastırılır. Fakat sarayda çeşitli kliklerin kavgaları sürer. İmparatorlar, kısa sürede ya doğrudan öldürülür, ya da «uzun hayat iksi-

* Uygur kaganları, öteki bozkır hükümdarları gibi devamlı Çin prensesi isterler. T'ang döneminde Uygur kaganlarına ancak üç tane imparator soyundan gerçek prenses yollanır. Geri kalanlar saraydaki evlâtlıklardır.

ri» içirilerek kurban edilir. Doğu Türkistan'da ise, Tibet genişlemesi sürer. Bu nedenle Çin, Uygur'la iyi geçinmeye dikkatlidir. 780 ve 788'de Uygur hükümdarına bol armağanlarla iki kez kagan unvanı verilir. Çinlilerin çok yakındıkları ve zararlarına olduğuna inandıkları ticarete göz yumulur. Çinliler, Uygur atlarına karşı çok miktarda ipek ödediklerini ileri sürerler. Fakat müttefik Uygurlar, devamlı olarak Çinlileri bu ticarete zorlarlar. Hamilton, bu tür ticarete «gizli haraç» adını verir[41]. 2500 ata karşılık, 250 bin parça ipek istenildiği belirtilir.

Çin'e ittifakını az çok pahalı ödetmeye çalışan Alp Kutluğ Bilge Kagan ölünce, yerine geçen oğluna Çin, «Ay Tengride Kut Bulmuş Külüğ Bilge Kagan» unvanını verir (789-790). Kagan, Batı Türklerden olup da Çin bağımlılığına girmiş Şato'lara karşı Çin adına hareketo geçer. Şato Türkleri, Çin'e karşı ayaklanırlar ve Tibetlilerle birleşerek Çin kentlerini yağmalarlar. Kagan, Şato Türkleri ve Tibetliler önünde ilkin bâzı başarılar elde ederse de, sonunda ağır bir yenilgiye uğrar ve zehirlenerek öldürülür. «Ay Tengride Kut Bulmuş» kaganı, sonradan Uygur Şad'ı olan Oğuzlardan Çin hizmetindeki Bugu Huai-en'in küçük kızı olan karısı zehirler. Yerine küçük kardeşi geçer. Kagan'ın öldürülmesine karıştığı anlaşılan bu küçük kardeşi, Uygur beyleri ve ileri gelenlerinin çoğu tanımazlar. Ayaklanarak yeni kaganı ve çevresini öldürürler. Kagan'ın küçük oğlu tahta çıkar. Tibet sınırında Tibetlilerle çarpışan Uygur beyleri, yeni kagana bağlılıklarını bildirirler (790-795). Tibetliler, 765'ten beri Çin'le karadan bağlantısı kesildiği halde Çin'e bağlı kalan önemli merkez Kuça'yı kuşatırlar. 791'de Uygur ordusu gelerek Çin adına Kuça'yı kurtarır ve Tibetlileri yener. Zincire vurulan Tibetliler, Çin Sarayına yollanır. Yaglakar kagan soyundan gelen Uygur elçisi, Çin Sarayında büyük armağanlarla ağırlanır. 795'te bu kagan bir ardıl bırakmadan ölür.

KAGANLIK, SOY DEĞİŞTİRİYOR

Bu sırada bozkırda ender görülen bir olay olur. Kagan soyu değişir. Bozkırda, kagan kardeşleri ve oğulları arasında taht için sürekli boğuşmalar olmakla birlikte, kagan, kural olarak bu soyun içinden seçilir. Doğu Göktürk kaganlarının tümü Aşına soyundandır. Türgiş'ler güçlenene kadar, Batı Göktürkler için de bu kural işler. Çin, Türgiş egemenliği döneminde dahi, Batı Türklere Aşına soyundan kagan atamaya dikkat eder. Uygurlarda ise beylerin ve ileri gelenlerin onayı ile, barışçı yoldan kagan soyu değişir. Oğuzlardan saydığımız Ediz boyundan bir komutan ve yönetici olan Kutluğ, kagan seçilir. Kutluğ, çok küçük yaşta yetim kalır ve Uygur büyüklerinden biri tarafından yetiştirilir. Büyük bir olasılıkla «Sengün» unvanını taşıyan Kutluğ, iyi konuşur ve savaşırmış. Uygur ileri gelenlerinin en yaşlısı imiş. Karabalgasun yazıtına göre, Yaglakar soyundan kagan ölünce, bütün ileri gelenler, «çadırında oturup yaptığı planlarla binlerce kilometre uzaktaki savaşları kazanan, dünya düzeni için yasalar yapan, olaganüstü savaşçı»nın kagan olmasında birleşirler. Çin ona 795'te «Tengride Ülüg Bulmış Alp Uluğ Kutluğ Bilge Kagan» unvanını verir. Ediz boyundan Kutluğ, kagan olunca, ölen kaganın Yaglakar soyundan yeğenlerini ve oğullarını Çin'e yollayarak tahtın güvenliğini sağlar.

Kutluğ, Tibetlilerin ve Karluk'ların Uygurlara karşı kurdukları çeteleri temizler. Karluk'ları kendine katar, Turfan bölgesine iner, kentler üzerinde egemenlik kurar. Uygur egemenliğini tanımayan Kırgızlarla mücadeleye girişir. Kırgızlar, Uygur'a düşman Karluk, Arap (islâm) ve Tibet ile iyi ilişkiler içindedir. Uygurların Turfan bölgesine inmeleriyle, Kırgızların Güneyle ilişkileri kesilir. Kırgızlar ve Tibetliler arasındaki ekonomik ve siyasal ilişkileri sağlayan kervanlar, Uygur saldırılarına uğrar. Bu durum savaşa yol açar.

Çin kaynakları, Uygur-Kırgız savaşını pek abartmalı biçimde verirler. İddiaya göre, Kırgızların 400 binden çok okçuları vardır. Fakat olaganüstü savaşçı ve nişancı Kutluğ, bir ok darbesiyle Kırgız Kaganını öldürür. Kırgızlar bozguna uğrar ve dağılırlar. Bırakılan Kırgız at ve sığırlarının çokluğundan vâdiler dolar, silâhlar bir dağ yüksekliğine ulaşır. Uygurları bozkırda en güçlü duruma getiren bu savaştan sonra, 805'te Kutluğ ölür. Yerine geçen «Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kagan» da (805-809) Tibetlileri Kuça önünde ağır yenilgiye uğratır.

Bu genişleme ve güçlenmeyle birlikte, Uygur Sarayında maniheizmin etkisi artar. Kaganlar, mani râhiplerini siyasal danışman olarak kullanırlar, onlarla danışmadan iş yapmazlar. Et, süt, tereyağ yemeyen, günde bir kez sebze yiyen Uygur kökenli mani râhipleri çoğalır. Mani dininin koruyuculuğunu yüklenen Uygurlar, Çin'de mani dinini yaymaya yönelirler. Çin'de mani tapınakları kurarlar. Çok sayıdaki Uygur kolonileri Çin'e yerleşir.

ÖTÜKEN'DE KIRGIZ TERÖRÜ

808'de tahta çıkan «Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan», Çin'e bir elçi yollayarak Uygurların adının «Şahin Hızıyla Dolaşıp Saldıran» diye değiştirilmesini ister. İstek kabul edilir. Çin, bu kagana 808'de «Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan», 812'de de «Kün (güneş) Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan» unvanını verir. Soğd, Çin ve Türk dillerinde yazılı, Orhun nehrinin sol kıyısındaki Karabalgasun yazıtı, onun zamanında dikilir. Fakat bu kagan, bir Çin prensesi almakta başarılı olamaz. 813'te prenses için Çin'e elçi yollar. İstek, yanıtsız bırakılır. Bunun üzerine 3 bin kişiyle Çin sınırına yürür. Çin kentleri savunmasız olduğundan, yüksek memurlar «Kunçuy»un verilmesini önerirler. İmparator, karşı çıkar. Kaganı

Çin Konçuy'u almaktan caydırmak için mani râhiplerini aracı koyar. İmparator, râhiplere düğün için olaganüstü büyük gider gerekeceğini, karışıklık içinde bulunun Çin'in bu gidere dayanamıyacağını söyler. Râhipler, Uygur başkentine gelip Kaganı caydırmaya çalışırlar. Sonunda bir Çinli saray kızı yollanırsa da, Kagan 821'de ölür. Çinli kızla «Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge» unvanlı yeni kagan (821-824) evlenir.

Bundan sonra Uygurlar arasında yine karışıklıklar görülür. 825 yılında Çin İmparatorunun «Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan» unvanını verdiği kagan, 832 yılında çevresi tarafından öldürülür. Yerine geçen kagan, Uygurların Dokuz Oymağından bir yöneticinin düzenlediği ayaklanma sonucu, 839 yılında kendini öldürür. Orhun'daki son Uygur hükümdarı ise, Kırgızların Uygur başkenti Ordu-balık'ı yakıp yıktıkları 840 saldırısında ölür.

832-840 yılları, sürekli ayaklanmalar dönemidir. Yukarı Yenisey'deki Kırgızlar, ayaklanan bir Uygur şefinin çağrısıyla gelirler. İddiaya göre 100 bin kişilik bir orduyla Uygur başkentine yürüyen Kırgızlar, terör yaratırlar. Paniğe kapılan Uygur boyları Batıda Karluk arazisine, Güneybatıda Tibet arazisine ve Güneyde Çin sınırına doğru dağınık biçimde kaçarlar. Orhun'da Uygur egemenliği son bulur*.

* Tarihçilerimiz, Ötüken'deki Türk egemenliğine son verdi diye, yeşil gözlü ve beyaz tenli Kırgızları tarihte olumsuz rol oynamakla suçlarlar. Prof. Faruk Sümer, şöyle yazar: «840'ta Uygurlara saldırmışlar, onların bir kısmını öldürüp bir kısmını da sürüp çıkararak Orhun bölgesini ele geçirmişlerdir. Fakat Kırgızlar uygarlıkça geri kalmış bir kavim olduklarından, Orhun bölgesindeki Türk uygarlığını tahrip yoluyla, Türk tarihinde olumsuz bir rol oynamışlardır. Sonra Kara-Hıtay'lıların saldırıları üzerine, X. Yüzyılın birinci yarısında burada tutunamıyarak geldikleri yere dönmüşlerdir. Böylece Kırgızlar, bu eski Türk yurdunun Mogolca konuşan kavimlerin eline geçmesine de neden olmuşlardır» (Oğuzlar, s. 9). Prof. Kafesoğlu da benzer bir görüşü savunur: «Kırgız kavminin, Uygur Ha-

UYGURLARA KARŞI ÇİN TEPKİSİ

Uygurların 15 boyu Batıya, 13 boyu Güneye Çin sınırına doğru kaçarlar. Çin'e sığınmak isterler. Çin İmparatoru, T'ang sülâlesinin birkaç kez tahtını kurtaran Uygurlara karşı çok kötü davranır; Kırgızlarla birlikte, Uygur boylarını yok etmeye yönelir. Çinliler, Uygurlar güçlü iken görünüşte dost kalmakla birlikte, onlara diş bilerler. Uygurların azalan sayıda atı, artan miktarda ipekliyle değişime zorlamaları, Çin'e yerleşen Uygur tüccar kolonilerinin büyük ayrıcalıklara sâhip bulunmaları, ayrıca yabancı dinlerin koruyucusu ve yayıcısı olmaları Çin'de Uygur'a ve yabancıya karşı tepki yaratır. Vergi toplayamıyan Çin Devleti, Uygur tüccarlarının ve onların koruyuculuğundaki yabancıların ve tapınakların servetine göz diker. Bu dönemde sermayeler, banka görevi yapan dinsel kurumların elinde toplandığından, yabancı servetlere el konulması, maniheizm, hıristiyanlık (Nasturî) ve islâmlık gibi yabancı dinlere karşı tepkiye de dönüşür. Bu nedenle, 843 yılında yabancı dinler yasaklanır, yabancıların Çinliler gibi giyinmesi

---

kanlığını yıkarak işgal ettiği Ötüken'de tutunamayıp buranın Mogol Kitan'lara geçmesine ve tam algılayıp uymadığı anlaşılan Orhun kültürünün ortadan kalkmasına neden olmak, dolayısiyle eski Türk hakanlar yurdunu, bir daha geri gelmemek üzere Mogollara kaptırmak yoluyla, Türk tarihinde oynadığı olumsuz rol dikkatten kaçmamıştır» (İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, s. 154). O. Prisak ise, Kırgız işgaliyle Ötüken'in bozkır egemenliğinin merkezi olduğu inancının yıkıldığını belirtir: «Kırgızlar, Türk geleneklerine değer vermediklerinden, Uygur Devleti'nin ortadan kalkmasıyla aynı zamanda bozkır egemenliğinin Ötüken'e bağlı olduğu inancının da yıkılmasına yol açtılar. Uygurlar gözünde de artık eski geleneklerin bir değeri kalmadığından, henüz şamanlıkta kalan ve kendi soyunu Kagan Aşına soyuna bağlayan Karluk Yabgusu, kendisini (Çu nehri boyunda Balasagun'da) bozkırlar egemeninin yasal ardılı ilân etti» (İslâm Ansiklopedisi, Karahanlılar maddesi). Böylece Bilge Kagan'ın «Ötüken ormanında oturursan, Türk kaganlığı sonsuza dek yaşar» öğütü unutulur.

istenir. Diplomatik ayrıcalık kaldırılır ve yabancılar Çin yasalarına göre yargılanır. Dinsel kurumların arazileri ve râhipler vergilendirilir. Bütün yabancıların servetleri ve tapınakların mülkleri, Çin hükümetine geçer. 860'ta başlayan halk ayaklanmalarında da aynı yabancı düşmanlığı görülür. Arap kaynaklarına göre, Güneydeki halk ayaklanmaları sırasında Çinlilerden başka 120 bin yabancı ölür[42].

Çin, böyle bir yabancı düşmanlığı ortamında, sınır garnizonlarının önüne gelen Uygurlara, beklemedikleri saldırılarda bulunur. Çin saldırılarından kaçan 13 boy, Kırgız akınlarına uğrar. Bu iki baskı arasında Uygur boyları ezilir.

Çin kaynakları, hem Uygurların T'ang soyuna yaptıkları hizmetleri sayarlar, hem de Uygurların bir «felâket» olduğunu belirtirler :

«An-lu-şan başkente saldırdığında, Uygurlar âsileri yok etmekte devlete yardımcı olma değerliliğini gösterdiler. T'ang sülâlesi, kızlarını onlarla evlendirdi. Bu nedenle, Uygurlar kuşaklar boyu Çin'i bir dayı (kayınpeder) saydılar. İmparator da, resmî yazılarında ve fermanlarında onlara daima yeğen (damat) dedi. Bununla birlikte, Uygurlar, T'ang sülâlesi için Tibetlilerden de müthiş bir felâket oldular».

Çin sınırına gelen Uygurların 13 boyunun başında Vu-hi Tegin vardır. 13 boy, Vu-hi Tegin'i kagan seçer. Fakat Çin ve Kırgız saldırılarının yanı sıra, soğuk ve açlık boyları eritir. Bir kısım boy kalıntıları Kuzeydoğudaki protomongol Şi-veg'lere sığınır. Uygurları acımasızca kovalayan Kırgızlar, Şi-veg'lere de saldırırlar ve ele geçirebildikleri Uygurları köle olarak ülkelerine götürürler. Bu başarısız kaganı 846 yılında bir komutan öldürür. Yerine geçen yeni kagan da 848 yılında, boy kalıntılarını Çin Kuzey sınırlarında bırakarak Batıya kaçar.

Uygurların geri kalan 15 boyu ise, 840 yenilgisi üzerine Batıya, Altaylarda Karluk'lara gider. 15 boy, orada iki kola ayrılır, bir kol Türkistan'a yönelir, bir kısmı Tibetlilere sığınır. Bu 15 boy kendilerine ayrı bir kagan seçerler. Bu kagan, Mengli'dir. Öteki 13 boydan, Kırgızların Kuzeye götüremedikleri kalıntılar da Mengli'ye katılırlar. Çin kaynaklarına göre, bu boy kalıntıları, dağlar ve ormanların derinliklerinde dağınık biçimde gizlenirler. Öteki barbarları yağmalayarak yaşamlarını sürdürürler ve Mengli Kagan'ın onları Batıya almasını beklerler. Bu Uygur boy kalıntıları, Mengli çevresinde toplanırlar.

848 yılında Türkistan'daki soylu bir Çinli, Çang Yi-ç'ao, Tibetlilere karşı ayaklanır. Hami ve Turfan bölgesini Tibetlilerden alır. «Ödeve Bağlılık Ordusu» adıyla bu bölgeyi, Çin'le bir sınırı bulunmamakla birlikte, bir adacık olarak Çin'e katar. Mengli Kagan, Tibetlilere karşı «Ödeve Bağlılık Ordusu» ile işbirliği yapar. Çin İmparatoruna bağlanır. «Uluğ Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kagan» unvanını Çin'den alır.

Tibetlilerin yeniden ilerledikleri görülür. Mengli Kagan'ın yerine geçen Oğuzların Bugu boyundan Bugu Çin, «Ödeve Bağlılık Ordusu» ile birlikte Tibetlilere karşı savaşır. Bugu Çin, daha önce ele geçirdiği Beşbalık'tan yola çıkarak Tibetli generali 865 yılında ağır yenilgiye uğratır, başta Turfan yakınındaki Karahoca olmak üzere, birçok kenti alır. Tibetli generalin önce ayakları kesilir*, hâtâları saydırılır, sonra başı gövdesinden koparılarak Çin İmparatoruna yollanır. Böylece Uygurlar, Doğu Türkistan Kuzeyinde Turfan, Beşbalık, Kuça, Hami vb. çevresinde yerleşirler. Turfan ya-

* Ayak kesme âdeti bozkırda yaygındır. Göktürk köken efsanesinde de Türklerin atası olan Aşına, ayakları kesilerek bataklığa bırakılır. Bir dişi kurt, ona bakar.

kınındaki Karahoca ve Batı Kansu'daki Kan-çou, 860'-lardan sonra Çin'e bağımlı iki Uygur merkezi olur.

SAVAŞÇILIKTAN BARIŞÇILIĞA

Turfan çevresi, Grousset'nin «uygarlıkların dörtyol ağzı» dediği Hint, İran, Çin kültürlerinin karşılaştığı ve karıştığı bir bölgedir. Çin-İran-Bizans ipek yolu üzerindedir. Çin-Afganistan-Hindistan budist hacı yolları buradan geçer. Budizm yayılır. Sanskritçe dinsel dil olarak girer. Buhara-Semerkant kervanları, İran ve Soğd ülkelerinden kendi dil ve dinlerini getirirler. Bölgenin kozmopolit tüccar kentlerinde Hint-Avrupa kökenli yöresel Turfan, Karaşar ve Kuça dillerinin yanı sıra, büyük dil ve dinler yayılır, kültürler karışır.

Uygurlar, daha Orhun'da mani dinini kabulleninçe, bu kültürlerle, özellikle Soğd'lularla temasa gelirler. Tüccar ve kervancı Soğd'lular, daha Göktürkler zamanında Çin'in Kuzeybatı sınır bölgelerine kadar yayılırlar. Orhun'daki Uygur başkentinde çok sayıda Soğd'lu tüccar ve râhip vardır. Bir kısım Uygurlar da bozkır yaşamını bırakarak, tüccar ve râhip olarak Çin kentlerine ve Doğu Türkistan'a yerleşirler. Orhun Uygurlarının Tibetlilerle verdikleri başarılı savaşlar sonucu, Doğu Türkistan'da genişlemeleri, Kuça ve Turfan gibi kültür ve ticaret merkezlerine yaklaşmaları, Uygurların buralara akmalarını kolaylaştırır. Daha 840 yılından önce, Doğu Türkistan kentlerinde, örneğin Kuça'da Uygurca belgelere rastlanır[43].

850'lerden sonra artık Uygurlar, bölgedeki birçok kentin egemenleridir. 865'te Çin'in «Ödeve Bağlılık Ordusu» ile birlikte Tibetlileri kesin yenilgiye uğratıp Turfan, Beşbalık, Kuça, Hami vb. bölgesini Uygur ülkesi yaptıktan sonra, 870 başlarında bugünkü Kansu'da Kan-çou'yu ikinci bir Uygur merkezi hâline getirirler.

Bu Uygur kentleri, kuramsal olarak, Çin'le arazi

birliği bulunmamakla birlikte, «Ödeve Bağlılık Ordusu» yoluyla Çin'e bağımlıdır. Kan-çou Uygurlarının Batısındaki Cha ve Koua gibi, «Ödeve Bağlılık Ordusu»na ait Doğu Türkistan'daki Çin illeri, önemlice bir Çinli nüfus barındırır. Fakat bu iller dahi, Uygur nüfusu ile çevrili adacıklar teşkil eder. İslâm yapıtı Hudud-al-âlâm, bu Çin adacıklarında Uygurların mani dininin egemen olduğunu, yâni Uygur etkisinin arttığını belirtir. Arazi komşuluğu, dinsel ve siyasal birlik, Tibetlilere karşı askerî işbirliği, bu iki Çin iline Uygurların kültürel ve kavmî açıdan sızmasını sağladığı gibi, Uygurların da Çin kültür ögelerini özümlemelerine yol açar. Kısaca Ötüken'den atılan Uygurlar, artık yeni bir ekonomik ve kültürel ortam içindedirler.

Doğaldır ki, Uygurların tümü birden yerleşik yaşama geçmezler. Turfan'ın Kuzeyindeki dağlar ve vâdiler, göçebe yaşamı sürdürmek için uygun yaylalar sağlar. Çin gezginleri, X. Yüzyıl sonlarına doğru dahi, Turfan'daki Uygurlardan önemli grupların göçebe yaşamını sürdürdüklerini belirtirler. Bunlar yazın daha çok Tanrı dağlarının Kuzeyindeki bölgelerde yaşarlar, kışlamak için Güneye, Turfan bölgesine inerler. Turfan Güneyindeki verimli ovalar ise, oymakları tarıma ve yerleşikliğe yöneltir. Yazın müthiş kuraklık çeken Turfan ovası, yeraltı sularının varlığı nedeniyle verimli bir tarım bölgesidir. Sayısız kuyular, ovaya gerekli suyu sağlar. Oymakların soylu aileleri, köle emeğinden de yararlanarak, hayvancılığın yanı sıra, ele geçirdikleri araziyi işlemeye yönelirler. Ovada V. ya da VI. Yüzyıldan itibaren pamuk yetiştirilir. Türkistan pamuklusu, Çin ipeklileri gibi önemli bir değişim metaı teşkil eder. Uygurlar, tarımcılık yanında dokumacılığa, öteki sanayilere ve madenciliğe yönelirler. Çin gezginleri, Beşbalık Uygurlarının çok yetenekli zenaatçılar olduklarını övgüyle belirtirler[44].

Uygur'daki değişiklik, Uygur kaganlarının Çin Sarayına haraç olarak yolladıkları ürünlerin çeşitliliğin-

den de anlaşılır. Orhun'da iken at, keçe vb. ile yetinilirken, Turfan'dan çeşitli sanayi ürünleri, deriler, madenler yollanır. Örneğin 934 yılında Uygur Kaganı, kalabalık bir elçilik kuruluyla birlikte eyerler, atlar, kapkacak, dizgin takımları, amonyak tuzu, antilop boynuzları, değerli Pers pamukluları, yeşim taşlı kemer, pamuk, yünlü kumaş, yak kuyruğu, vahşi at derisi, vahşi deve hörgüçleri yollar. Başka bir sefer bu listeye boraks, kurutulmuş kunduz kesesi, beyaz zerdeva postları, elmaslar eklenir. 939 yılında Uygur Kaganı, Çin kayıtlarının «ender emtia» dediği değerli armağanlar gönderir. Bunlar arslan, çelik kılıçlar, çeşitli renkte yeşim taşları, taş işlemeli dizginler, dört atın yanyana koşulduğu lüks at arabaları, kırmızı tuz, kıldan kumaş, pamuk, beyaz zerdevalar, yak kuyrukları, gri vahşi at derisi gibi armağanlardır. Bu haracı yollayan Kan-çou'daki Uygur hükümdarına, Çin İmparatoru, «Uygarlığı Alan Kagan» unvanını verir. 951'de Turfan'daki Uygur Kaganı, bu dönemin en büyük haracını gönderir: Bol sayıda büyüklü küçüklü yeşim taşları, yeşil-mavi taşlar, amber, 1329 parça pamuklu, mercanlar, 2632 ak zerdeva postu, zerdeva postundan 4 manto, beyaz taş halka, mavi-yeşil taş halka, 2 demir ayna, 69 taş işlemeli kemer, altın sarısı kap-kacak, çeşitli parfümler ve ecza maddeleri. 1060-1072 yılları arasında yazılmış bir Çin kaynağı Uygur tarım ve sanayii için şunları yazar :

«Uygur arazisinde, yeşim taşı, yak, yeşil çayır atı, tek hörgüçlü deve, ak zerdeva, antilop boynuzları, amonyak tuzu, kurutulmuş kunduz keseleri, elmaslar, kırmızı tuz, kıldan kumaş, pamuk, vahşi gri at derisi üretilir.

Arazileri yalın arpa, sarı kenevir, tâze sarımsak, armut, kişniş, po-mai* yetiştirmeye elverişlidir. Toprağı sürmek ve tohum ekmek için deve kullanırlar.

* Ne olduğu bilinemeyen po-mai için Çin kaynakları «yıllarca aşırı miktarda yense bile, hiçbir hastalığa yol açmayan tatlı bir besin» diyorlar.

Kagan, her zaman çok katlı bir evde yaşar*. Karısına 'göksel prenses' denilir. Ülkenin bakanlarının unvanı buyruk-tutuk'tur. Onlar kaganın yanına çıkacaklarında şapkalarını çıkartırlar. Dağınık ve dalgalı saçları omuzlarına dökülmüş biçimde selâmlamak için içeri girerler. Kadınlar saçlarını 5-6 parmak yüksekliğinde bir topuz yaparlar ve onu kızıl bir tülle örterler. Evlenince tülün üzerine bir fötr şapka koyarlar».

Kent yaşamına, tarım ve ticarete yönelen, mani ve giderek buda dinini benimseyen Uygurlar, herhalde ekonomik çıkarlarının da etkisiyle, barışçıdırlar. Çin'de sık sık değişen sülâlelerin hepsiyle dostluk ilişkileri sürdürmeye önem verirler. Haraçlarını genellikle aksatmadan yollarlar. Orhun'daki Uygur kaganlarının T'ang imparatorlarının kızlarıyla evlendiklerini ileri sürerek, sülâleler değiştiği halde «damat-kayınpeder» ilişkilerinin devamını isterler. İki devlet arasındaki ittifak ve akrabalık hak ve yükümlülüklerinin devam ettiğini belirtirler. Fakat Doğu Türkistan ve Kansu'da Uygur devletleri ilk meydana geldiklerinde, Çin'de halk ayaklanmaları ve büyük karışıklıklar olduğundan ilişkiler aksar. Bozkırda anarşi egemendir. Göçebe Uygur boyları, kentlere saldırırlar, yağmalarlar. Hotan dilindeki belgelere göre, T'ang sülâlesinin son zamanlarında Kansu'da Uygurlar, «Ödeve Bağlılık Ordusu» askerleri, Türkler (Tukyu), Ejder'ler**, Cumul'ler, Tarduş'lar,

* İslâm kaynakları, Uygurların Orhun'da kurdukları kentin 12 demir kapısı olduğunu, hükümdar sarayının damında beş fersah uzaktan görülen ve yüz kişi alan altından bir çadır bulunduğunu yazarlar.

** Tukyu'lar, Çin'e sığınmış Göktürk kalıntılarıdır. Tukyu'lar ve Tangut'lar, Kan-çou Uygurlarının Doğusunda bulunurlar. Batıda «Ödeve Bağlılık Ordusu»nun bölgesinde de, daha eski tarihlerde Orhun'daki Uygur'a bağlı «beyaz elbiseli Tukyu'lar»dan söz edilir. Beyaz elbise, mani dininden olmayı belirler (Hamilton, Uygurlar, s. 50). Ejder'ler ise, Uygur boylarındandır, fakat öteki Uygurlarla tam düşmanlık içindedirler. Hotan dilinde bir metinde, «Biz ikiye ayrılmış Uygurlarız, biribirimize kara düşman olduk» denilir (s. 93).

Töles'ler, Tatarlar, Hotan'lar ve Tibetliler anarşik biçimde boğuşurlar[46]. Bu karışıklıklar içinde Uygurların Çin'le ilişkileri aksar, haraç gönderilmez olur. Fakat 902 yılında T'ang sülâlesi yıkılmaya yüz tutunca, Uygurlar, eskisi gibi asker yollayarak imparatoru kurtarmak isterler. Bu istek, bir Çin yüksek memurunun yağmalanma korkusuyla karşı çıkması üzerine yanıtsız bırakılır. Yüksek memur şöyle der :

«Barbarlar ülkenin düşmanlarıdır, daima düşmanları olmuşlardır. 841-847 döneminden beri sınırlarımızı gözlerler. Ama daha kanatları büyümediğinden kötü eğilimlerine uyamazlar. Şimdi bizim kötü durumumuzdan yararlanıp şanslarını denemek isterler. Onlara sınırlar açılmamalıdır».

Sınır kapıları açılmaz ve T'ang soyu çöker. T'ang soyu çökünce, Batı Kansu Uygurlarının Batısındaki «Ödeve Bağlılık Ordusu»nun Çinli yöneticisi bağımsızlığını ilân eder. Kendine «Altındağ Krallığının Beyaz Elbiseli Gök'ün Oğlu» unvanını verir. «Altındağ» belki de Altay anlamınadır, «beyaz elbise» ise bölgenin mani dininden olan halkına verilmiş bir ödün sayılabilir. «Beyaz Elbiseli Gök'ün Oğlu», Uygurları eskisi gibi egemenliği altında tutmak ister. 911'de Kagan'ın Tegin unvanlı kardeşi ya da oğlu, bir orduyla Altındağ Krallığının başkentini kuşatır. «Beyaz Elbiseli Gök'ün Oğlu», Uygurlara karşı Tibetlileri yardıma çağırmak üzeredir. Daha önce Tibet egemenliğine düşmüş bulunan ve Tibetlilerden nefret eden kent halkı, Gök'ün Oğlu'nu dinlemez. «Kent halkından on bin kişi adına» Uygur Kaganına uzlaşma mektubu yazılır, Uygur ile uzlaşılır. «Beyaz Elbiseli Gök'ün Oğlu» otoritesini yitirir, bir Çinli yüksek memur — Ts'ao Yi-kin — duruma egemen olur.

Uygurlar güçlendikleri halde, Çin'e bağlılıklarını sürdürürler. Kuzey Çin'de o sırada güçsüz yeni bir sülâle vardır. T'ang sülâlesinin bir generali, imparator

ve çevresini öldürerek Sonraki Li-ang sülâlesini kurar*. Fakat Şato Türkleri ve Kıtay'larla boğuşma durumundadır. Sonraki Li-ang İmparatorunun zayıflığına karşın, Uygurlar 911'de elçi ve haraç yollarlar. Tibet elçisi de Uygur'la birlikte gittiğine göre, Uygurların komşuları Tibetlilerle de iyi ilişkiler kurdukları anlaşılır.

Halk ayaklanmalarında T'ang sülâlesine askerî destek getiren Batı Türklerden Şato'lar, T'ang adına Sonraki T'ang sülâlesini kurunca, Altındağ Krallığı yeniden Çin'e bağlanır ve yeniden «Ödeve Bağlılık Ordusu»nun egemenliğini tanır. Bağlılık Ordusu'nun Büyük Prensi, «büyük kardeş», Uygur Kaganı ise «küçük kardeş»tir, yâni Çinli memur kaganın üstündedir. Kagan, Büyük Prens'in elçilerinin güvenliği için muhafız birlikleri sağlamakla yükümlüdür. Kagan ve Prens, Çin'e birlikte elçiler yollarlar. Şato Türklerinin «barbar» sayılan yeni Çin İmparatoru, Uygur hükümdarına «Âdil ve Cesur Kagan» unvanını verir. Kaganlık fermanını, kaganın soyundan Çinlileşmiş ve Çin adı almış bir Uygur götürür.

UYGURLAR, «ÖTÜKEN'E HAYIR» DİYORLAR

Uygurlar, bağımsızlık ve üstünlük iddialarından çok ticaretle ilgili görünürler. Çin'e sık sık elçilik kurulları, haraç ve kervanlar yollarlar. Çin yolu üzerinde Sarı nehrin kıvrımı içindeki dağlık bölgelere ayrı ayrı ba-

* T'ang soyunun çöküşünden sonra Kuzey Çin'de 907-960 arası beş sülâle dönemi açılır. İlk sülâle Sonraki Li-ang (907-923) tır. Onun yerini Türk Şato soyunun kurduğu Sonraki T'ang (923-936) alır. 936-947 ve 947-951 dönemlerindeki Sonraki Tsin ve Sonraki Han'lar, yine Türk Şato'lardandır. Onu Sonraki Chou (951-960) izler. Nihayet bir Çinli general, Sung sülâlesini (960-1126) kurar. Fakat Kuzeyde Orhun yazıtlarında sık sık geçen Kıtay'ların kurduğu Sonraki Liao adlı (907-1125) Çin devleti vardır. Batılarında Türk saydığımız eski To-ba soyunun egemenliğinde Batı Hsia (1038-1227) adlı Tibetliler devleti kurulur.

ğımsız boylar hâlinde yerleşmiş Tangut'lar, Uygur kervanlarını ve elçilik kurullarını yağmalayınca, Çin'le birlikte asker yollayarak onları cezalandırırlar. Çin'e muntazam haraç ödenmesi de, aslında bir cins ticaret biçimidir. Zira haraç karşılığında zengin armağanlar alınır, bir cins değişim gerçekleşir. Hatta 929 yılında Çin yüksek memurları, haraçtan yakınırlar, Çin'in bu ticaretten zararlı çıktığını ileri sürerler. «Barbarlar»ın başkente haraç getirmeye gelmesinin engellenmesi ve haraç diye sunulan atların sınır kapısında satın alınması için karar çıkartırlar[47]. 959 yılında Uygur elçisinin haracını Çin, bu alış-verişten zararlı çıktığı gerekçesiyle reddeder. Ayrıca haraç diye getirilen ürünlerin bir kısmı, pazarlarda özel kişilere satılır. Çin, elçilik kurullarının getirdikleri ürünlerin, özel kişilerce satın alınmasını yasaklar, satışın ancak devlete yapılabileceğini kararlaştırır ve elçilik kurullarıyla alış-veriş yapan özel kişileri cezalandırır, fakat bu ticaret sürer. 951 yılında özel kişilerin elçilik kurullarıyla ticaret yapması serbest bırakılır.

Kısaca, Uygurlar artık tüccar ve râhiptirler, savaşçı değildirler. 924'te Orhun yazıtlarının barbar Kıtay'ları (Kitan), Uygurları Orhun'dan kovan Kırgızları Ötüken'den çıkartınca*, dostluk ilişkisi içinde bulundukları Kan-çou Uygurlarını Ötüken'e dönmeye çağırırlar. Uygurlar, Ötüken'e dönmeyi reddederler. Bilge Kagan'ın «Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş. Ötüken'den gidersen, Türk budun öleceksin. Ötüken'de kalırsan, sonsuza dek il tutarak oturacaksın» biçimindeki vasiyeti, Uygurlar için artık geçerli değildir. Yerleşik Uygurlar, göçebe savaşçı yaşama yeniden dönmeye yanaşmazlar. Batı Kansu (Kan-çou) Uygurları, 940'tan sonra Kitan, 1028'de

* 924'te Orhun'daki eski Uygur başkentini gezen Kitan hükümdarı, Bilge Kagan yazıtının silinerek yerine kendisi için yazıt yapılmasını ister. Bu buyruk yerine getirilebilmiş olsaydı, Bilge yazıtından yoksun kalacaktık.

Tangut ve nihayet Cengiz Han egemenliğine girerler. O günlerden beri Sarı Uygurlar diye bilinirler.

Karahoca'yı (Hoço) başkent ve Beşbalık'ı yazlık merkez yapan İdi-kut unvanlı hükümdarın yönetimindeki Turfan Uygurları da, Kitan'lardan ayrılıp Doğu Türkistan'ı fetheden Kara Hıtay'lara bağımlı olurlar. Uygur Kaganı, Kara Hıtay'ları büyük bir törenle karşılar, 100 deve, 600 at ve 3 bin koyun sunar. Uygur okumuşları, Hıtay Devleti'nde önemli mevkilere yükselirler. Kara Hıtay'ların son hükümdarı Gur Han, oğullarının eğitimi için Uygur okumuşunu görevlendirir. Cengiz Han güçlenince, Turfan Uygurları Gur Han'ı ve Hıtay ileri gelenlerini öldürürler, Cengiz Devleti'nin danışmanları ve yüksek memurları olurlar. Prof. Öğel, Cengiz İmparatorluğunun genişlemesinde Uygurların büyük rolleri olduğunu yazar[48].

Siyasal bağımsızlıklarını yitiren ve askerî güç olmaktan çıkan Uygurlar, Doğu Türkistan'da greko-budist, İran ve Çin uygarlıklarının temeli üzerinde önemli bir Uygur uygarlığı geliştirirler. Yerli-yabancı bütün araştırıcılar, Uygurların yüksek bir uygarlık düzeyine ulaştığında birleşirler. İlk Türk edebiyatını Uygurlar meydana getirirler. Türk edebî dili, Prof. Öğel'e göre, «birkaç taş yazıt üzerindeki edebî örnekler olmaktan kurtulup kütüphaneleri dolduran bir edebiyat ve kültür dili» olur. Bölgede Hint-Avrupa kökenli eski diller unutulur, Uygur dili yerleşir ve Doğu Türkistan'ın yerli halkı, Uygurlarla karışarak Türkleşir. Fakat Uygurlar da Ötüken'deki Uygurlar olmaktan çıkarlar. Yeni nitelikleriyle, Altay ve Orhun'daki Türk-Mogol devletlerinin, Grousset'nin deyimiyle, «Uygarlık profesörleri» olurlar.

ÇİN'DE İMPARATORLUK KURAN ŞATO TÜRKLERİ

Soğd'lu tüccar ve râhiplerin etkisiyle Uygurlar, bozkırda Soğd'lularınkine benzer bir rol oynamaya yö-

nelirken, Şato Türkleri, bir Çin sülâlesi kurmayı denerler.

Şato'lar, Batı Türklerindendir. Batı Türklerinin Çu-yü ve Ç'u-mi boy topluluklarıyla birlikte görülürler. Kendileri Çu-yü'lerdendir. 630'lardan sonra Batı Türkleri arasında karışıklıklar başlayınca, bir kısım Çu-yü boyları, Batı Türk kaganlarından Aşına Mi-şi'nin peşinde Çin'e gelir. Bir kısmı, Batı Türkler içinde az çok güçlenen İ-pi Tulu Kagan ve yabgusu Aşına Ho-lu yönetiminde kalırlar. Bunlar, Barköl gölü bölgesinde bulunurlar. Barköl gölü Doğusunda kumlu çöl bulunduğundan, onlara Şato adı verildiği ileri sürülür. Şato, «kumlu çöl insanları» anlamına gelir. Belki de tüm Çu-yü'ler değil, gölün Doğusundaki bir kol Şato adını alır.

İ-pi Tulu Kagan, Çu-yü ve Ç'u-mi boylarıyla Barköl Güneyindeki Hami Krallığına saldırır. Bu sırada Çu-yü'lerin başındaki İrkin unvanlı beyin de bir kenti vardır. Türkistan egemenliği peşindeki Çin, harekete geçer. 642'de Çin generali, İ-pi Tulu Kagan'ı yener, Çu-yü İrkin'in kentini alır. Kagan, Toharistan'a kaçar. Çin'in atadığı Batı Türk Kaganına yenilen Yabgu unvanlı Aşına Ho-lu 648'de Çin'e sığınır. Ho-lu ile birlikte hareket eden Çu-yü İrkin'i de Çin'e bağlanmak ister. Fakat Ho-lu 650'lerde Çin'e karşı ayaklanınca, Çu-yü şefi Çu-yü Ku-şu da ayaklanmaya katılır, «Barbarları yatıştırma ve yola getirme» ile görevli Çin komutanını öldürür ve bir dağda savunmaya geçer. Töles boylarından K'i-pi'lerin Çin hizmetindeki şefi K'i-pi Ho-li, Çu-yü'leri ağır bir yenilgiye uğratır. Ku-şu'nun kesik başı Çin'e gönderilir. Şato Na-su adlı bir şef, Ku-şu'nun ayaklanmasına katılmaz, Çin'e bağlı kalır. Bunun üzerine İmparator, oymakların yönetimini ona verir. Çin, 650'lerden sonra Batı Türk boylarını il ve ilçeler hâlinde örgütlendirirken Çu-yü'leri K'in-man ve Şato adlı iki ilçe hâlinde Çin'e bağlar. 661-663 döneminde Çu-yü'lerin başındaki Şato Kinşan, Çin'in Töles se-

ferine katılır, «Cezalandırma ve Saldırıyla Görevli Komiser» unvanını kazanır. K'in-man ili yöneticisi ve Dük olur. Yerine geçen oğlu «Bölgesel Kral»lığa yükselir. Çu-yü'ler ya da Şato'lar, 712 yılına kadar Çin'e bağlı kalırlar. Fakat Çin zayıfladığından bölgede Tibetlilerin baskısı artar. Şato'lar, Tibetlilerden kaçarak Uygurlara sığınırlar. Annesi bir Türk şamanı olan Çin generali An-lu-şan ayaklanmasında Şato'lar da Uygurlarla birlikte Çin'e gelip ayaklanmayı bastırırlar. Şato'ların bir kısmı Çin içlerine yerleşir. Şato'lardan 7 bin çadırlık bir grup ise, VIII. Yüzyıl sonlarında yine Tibetlilere sığınmak zorunda kalır. Bunlar Tibetlilerle birlikte Çin kentlerini yağmalarlar. Çin adına Uygurlar, Şato'ları cezalandırırlar. Tibetliler, Şato'ları Batı Kansu Güneyindeki dağlara yerleştirirler. 938-943'te oradan geçen bir Çin elçisi, Uygur Kan-çou kentinin 50 kilometre kadar Güneyinde «Geyik Boynuzu Dağı Şatosu» denen boyun oturduğunu belirtir. Fakat bu Şato'ların bir kısmı 808 yılında Tibetlilere karşı ayaklanır, Ötüken dağlarına kaçar ve bağımsız olmak ister. Ne var ki, Ötüken'de ağır savaşlar olur ve bu Şato'lar Çin'e sığınırlar ve Kansu'da Alaşan dağlarının Doğusunda Yen-şu'ya yerleştirilirler. Oradaki Çinli vâli, Şato'ların en seçkin savaşçılarından 1200 kişilik özel bir Şato birliği kurar. Vâli, imparatorluk kurduktan sonra Şatoların Kuzey başkenti yapacakları T'ain-yüan'a atanınca, bu özel birliği de yanında götürür. Bu birlik, Çin iktidar mücadelelerinde ücretli hizmet yapar. Öteki Şato'lar da Yen-şu'dan ayrılarak Alaşan Batısına ve özellikle Ordos Kuzeydoğusuna doğru kayarlar ve Çin köylü ayaklanmalarında önemli rol oynarlar.

ÇİN KÖYLÜ AYAKLANMALARINI ŞATO'LAR BASTIRIYOR

Ayaklanmalar, Köylü Wang ile devlet sınavında başarılı olamayıp açlık çeken köylülere katılan «oku-

muş»lardan Huang yönetimindedir. Köylü ayaklanması hızla genişler. Askerî vâliler köylülere karşı birşey yapamadıklarından, bütün Doğu Çin Wang ve Huang'ın eline geçer. İmparator, Şato'lardan yardım ister. Şato savaşçıları, 878'de Wang'ı yener ve öldürürler. Huang, Güneye dönüp Kanton'u alır ve yağmalar. Zengin yabancılara düşmanlığın rol oynadığı bu yakıp yıkmada 120 bin yabancının öldüğünü Arap kaynakları ileri sürer. Huang, 880'de Kuzeye çıkarak Doğu ve Batı başkentlerini alır. T'ang imparator soyundan olanlardan eline geçirebildiklerini öldürür ve İmparator olur. Bu, Eberhard'a göre, Çin egemen sınıfına karşı ikinci başarılı köylü eylemidir[49]. Fakat ülkede kargaşalık sürer. Hâlâ kendi başlarına savaşan köylü orduları ile askerî vâlilerden ayrılıp savaşan birlikler vardır. T'ang İmparatoru ise, Şato'lara ve onların Çin adı almış şefleri Li K'o-yung'a dayanarak durumu kurtarma çabasındadır. Ne var ki, bu kargaşalık içinde Şato'lar da ayaklanır. İmparatorun çoğu Türk olan yabancı askerlerinin komutanı, Çin hizmetindeki bir Uygur şefi, Şato'ları ezer. Şato'lar, Tatarlara kaçarlarsa da*, Huang'a

* Uygurlar gibi Şato'ların da Tatarlarla sıkı ilişkileri bulunduğu görülür. Şato lideri Li K'o-yung'un babası 840'lardan sonra Kuzeyden Çin'e inen Tatarlarla anlaşır. Şato lideri, Tatarlara sığındıktan sonra, 881'de Tatarlardan 10 bin kişi Şato'larla birlikte Çin'de savaşır. 927'de Tatarlarla Şato'lar arasında mücadeleler olur. 928'de Tatarlar, Şato'lara haraç öder. 935'te bir kısım Tatarlar, Şato Devleti'nin Kuzey bölgesine yerleştirilir. Prof. Zeki Veledî Togan, X. Yüzyılda bir ara Cengiz Han'ın atalarının da Şato'lara sığındıklarını ileri sürer. Prof. Öğel'e göre, Çinliler zaman zaman Tatarlara Şato derler, Şato'lar ile öteki Türklere de Tatar derler. Daha sonraki yüzyılların Öngüt Ak Tatarları, Şato Türklerinden inerler (Prof. Öğel, İslâm ansiklopedisi, Tatar maddesi ve Eberhard, Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair, Belleten 41, s. 22). Cengiz Han ve Mogolları, ayrıcalıklı kişilere demir lâvhadan sözleşmeler (payzu) vermekle ünlüdürler. Bu demir lâvhadan sözleşmelerin Şato'larda da görülmesi ilginçtir. Eberhard, demir lâvha sözleşmelerin Mogollara Şato'lardan geçtiğini düşünür.

karşı Şato askerî gücüne gereksinme duyan İmparator, Şato'ları yeniden safına çekmeyi başarır. 28 yaşındaki genç Şato şefi L'i K'o-yung, Huang'ın başkentine saldırır. Huang, 881 saldırısına direnebilirse de 883 saldırısında yenilir ve 884'te Şato şefi tarafından öldürülür. İmparator, köylü ayaklanmalarından kendisini kurtaran Şato şefini bakan yapar. Şansi'deki T'ai-yuan eyaletinin yönetimi de ona verilir. Ne var ki, karışıklıklar sürer. Huang'ın subayı iken T'anglara geçen bir Çinli general ayaklanır. 890'dan sonra Şato şefi ile Çinli general arasında boğuşma başlar. Başkentteki karışıklıklar nedeniyle, İmparator, tek güvenilir saydığı Şato şefine sığınır, ama çok geçmeden Çinli generalin eline düşerek bütün çevresi ve harem ağalarıyla birlikte öldürülür. Çinli general 907'de Büyük Doğu Çin ovasında Sarı nehir üzerindeki K'ai-fong başkent olmak üzere «Sonraki Liang» sülâlesini kurar. Batı Kansu Uygurlarının acele elçi ve haraç yolladıkları bu Çin imparatorudur. Kuzeyde Şato şefi, T'ai-yuan bölgesine egemendir. 909'da Li K'o-yung ölünce yerine geçen oğlu Li Ts'un-hiu da yeni imparatora karşı başarıyla direnir ve Kuzeyde Pekin'e doğru genişlerse de, orada Orhun yazıtlarının Kıtay'ları (Kitan) yeni bir güç olarak meydana çıkar. Kitanlar, biribirlerinden bağımsız boylar hâlinde yaşamakta idi. Her boy kendi şefini seçer idi. Fakat Yeh-lü soyunun şefi A-pao-ki, Kitan boyları üzerine egemenlik kurar. Hükümdarlık, Yeh-lü soyunun tekeline geçer. Kitan'lar 917'de Şato şefine saldırırlarsa da, geri püskürtülürler. Kitan'lar, Orhun'da Kırgızlara, Doğuda Kore'lilere karşı savaşa yönelirlerken, Şato şefi Güneyde Sonraki Liang başkentine yürür. Liang devletini yıkar, Çin İmparatoru olur. T'ang'lar, hizmetlerindeki Şato'lara kendi soyadlarını verdiklerinden, Şato soyu, Sonraki T'ang adını alır.

ŞATO'LARIN İĞRETİ ÇİN DEVLETİ

Uzun süre Çin'de yaşayan ve Çin hizmetinde bulunan Şato'lar, tam bir Çin devleti kurmak isterler.

Devletin bütün memur kadrosu, T'ang sülâlesi kadrosuna göre yapılır. Memurların çoğu, önceden iş başında bulunan Çinlilerdir. Tegin, Şad vb. gibi Türk unvanları kullanılmaz. Bununla birlikte göçebe geleneklerinden tam kopmamış Şato soylularının Çin bürokrasisi ile bağdaşabildiklerini söylemek güçtür. Örneğin Çin tarihleri, Şato İmparatoru Ming-tsong'tan «barbar kökenli» diye söz ederler. İmparatorun en yakın adamı, bozkırdan gelme K'ang Fou'dur. Divan toplantılarında İmparator ve yakını, yine Çin kaynaklarına göre, aralarında «barbar dili» ile konuşurlar ve buna Çinli yüksek memurlar çok kızarlar[50].

Yüksek memurların kızdıkları ikinci bir şey, Şato başkentine elçi ve tüccar olarak pek çok bozkır insanının gelmesidir. Çinli başbakan ve bakanlar, bunun çok pahalıya malolduğunu, «imparatorluk merkezinin özünü kemirdiğini» ileri sürerler. Onlara göre, «bir sürü barbar» haraç getirme bahanesiyle başkente akmakta ve çok sayıda at satmaktadır. İmparator, bu barbarlara sarayda devamlı yemek vermekte, onlar da sarhoş olmakta ve eğlenmek için bir curcuna içinde ülkelerinin şarkılarını söylemekte, âdetlerini anlatmaktadırlar. Getirdikleri atlara ödenen fiyatlar düşük tutulduğu halde, yeme, içme, barınma, geliş-gidiş giderleri Çin tarafından ödendiğinden ve huzura kabullerinde İmparator onlara ipekliler armağan ettiğinden atlar Çin'e pahalıya gelmektedir. Başbakan, İmparatora atların gerçek değerlerinden bir kat fazlaya malolduğunu söyler ve barbarların başkente gelmesinin yasaklanmasını, at ticaretinin sınırda yapılmasını ister. Bu istek birçok kez tekrarlanır. İmparator, karşı çıkar :

— Atlarımız yetmiyor. At satın almak için devamlı tüccar yolluyoruz. Şimdi barbarlar atları kendileri getiriyorlar. Bunun gideri ne olur ki? Dış barbarlar Çin'e haraç getirdiklerinde, Çin onları ödüllendiriyor. Bu, İmparatorun doğal hakkıdır, bu hak kaldırılamaz.

Bozkır elçilik kurulları ve atlar, gelmeye devam

eder. Sonunda İmparator, bakanlarını dinlemek zorunda kalır ve barbarların başkente gelmesini yasaklayan bir ferman çıkarır. Fakat fermana pek uyulmaz. «Barbar» kurulları at ve develer getirmeye devam ederler. Bir Tangut elçilik kurulu, Kitan'ları yağmalayarak ele geçirdikleri Kitan tuğunu ve atlarını yollar. Bir ak doğan sunar. Başbakan bunun üzerine İmparatora, Tangut'ların başkente haraç getirerek İmparatorun fermanını çiğnemiş olduklarını, bu nedenle onlarla yapılan antlaşmanın kaldırıldığını, elçilik kurulunun kabulü sırasında söyler. İmparator peki der ve toplantı son bulur. Armağanlar reddedilir. Fakat bir iki gün sonra İmparator, çevresindekilere gizlice ak doğanı getirmelerini söyler ve kuşu denemek için kent dışına çıkar. Bu olayı başbakandan gizli tutmalarını çevresindekilere tenbihler[51].

BİR AT, BEŞ ASKERE BEDELDİR

Çin bürokrasisi ile Türk Şato soyu arasında başka bir çatışma, atlı ordu konusunda çıkar. Şato'lar atlı ordudan vazgeçmek zorunda kalırlar. Kaynaklara göre, ilk Şato imparatoru, Çin fethine giriştiğinde yalnız 10 bin kişilik bir orduya sâhiptir. Ordunun bir kısmı Mogol ya da yarı Mogol'dur, hatta Çinlidir. Çin'in nüfusu ise 53 milyondur. Şato ordusunun büyük kısmı, kuşkusuz atlı ordudur. Çin fethinden sonra, imparatorun da belirttiği üzere, bir at kıtlığı başlar. 925 yılında Batı Çin'e karşı savaşmak için Çin'de bütün atlar toplanır. Bu önlem, 944 ve 945 savaşlarında da uygulanır. 906 yılından önce, Şato'ların atlı askeri hiçbir zaman 7 bin kişiyi aşmaz, ama İmparatorluğun kurulmasıyla 933 yılında atlı ordu 35 bine yükselir. Atların bakımı için bir hükümet dairesi kurulur. Ordos Güneyinde otlaklar ayrılır. Fakat atların bakımı çok pahalıya gelir. Resmî bir rapora göre, bir at için harcanan para, bir askere harcanan paranın beş katıdır[52]. Bir at için gün-

de 45 bin para harcanır ve atlı ordunun giderleri, devlet bütçesinin yüzde 70'ine ulaşır. Bunun için atlı asker sayısını sınırlamak gerekir, her on Çinli ailenin tam donatılmış bir er vermesi usulü getirilir. Böylece Şato'lar, temel dayanakları olan atlı ordudan vazgeçmek zorunda kalırlar.

Çin bürokrasisi ile Şato soyu arasındaki üçüncü bir çatışma konusu, devlet bütçesi ile imparatorun kişisel bütçesinin karıştırılmasından çıkar. Hatırlanacağı üzere, Osmanlılarda da Orhan Gazi, bir devlet bütçesi kurmaya kalkışınca, akıncıların tepkisiyle karşılaşır. Onlar gelirlerin, yâni ganimetin paylaşılmasından yanadırlar ve bozkır geleneğine göre, imparatorun kişisel malıyla devlet malı arasında bir fark yoktur. Çin İmparatoru olan Şato'lar bu gelenekten ayrılmakta güçlük çekerler. 933 yılında Şato İmparatoru hastalanınca, askerler arasında telâş görülür ve devlet hazinesinden iki kez askerlere para dağıtılır. Aynı yılın son aylarında yeni imparatorun rakibi tahta geçince, o da bir kez daha askere para dağıtmak ister, ama hazinede para kalmadığı görülür. Para dağıtma usulü sürdürülür, bu da malî karışıklıklara yol açar.

BUDİZMİN TÜRK BİÇİMİ

Kısaca, Şato'lar To-ba'lardan farklı olarak Çin düzenine uyum göstermezler*. Uyumsuzluk, din konusunda da görülür. Budizm dinini kabul eden Şato'lar, imparatorluk kurunca ayrıca Çin devlet kültünü sürdürürler, yâni Gök, Yer, Güneş ve Ay'a Çinliler gibi bü-

* Çin'de memuriyete sınavla girilir. 935'te Şato İmparatoru, kur'a ile memur seçer. Adayların adı kâğıtlara yazılarak bir testiye konur. Gece tütsü yakılıp Gök'e dua edilir. Ertesi sabah kâğıtlardan biri çekilir, kazanan memur atanır. Kaynaklar, Türkmenlerin atası olan Oğuz'ların kendilerine kur'a ile başkan seçtiklerini belirtirler. Göktürk köken efsanelerinde de, ağaca doğru en yükseğe sıçrayan küçük kardeşin başkan seçildiği belirtilir.

yük kurbanlar verirler. Fakat başkent surları dışında, Çin kaynaklarının deyimiyle, «barbar tanrısı»na kurban keserler. 924 yılında imparator, «Gök Gürültüsü Dağı»na gider, «Gök Tanrı»ya kurban sunar. 942 yılında ölen imparator için en iyi atlardan ikisi, ona öteki dünyada hizmet etsinler diye Batı dağında kurban edilir. Oysa To-ba'lar gibi Şato'lar da budisttir. İmparatorlar, birçok kez Honan'daki ünlü budist mağaralarına giderek dua ederler. Yağmur duaları, kar duaları yaparlar. Budizm ile birlikte Türkistan'a gelen Hint tanrılarından «Dört Gök Kralı»nı tanırlar. Bu Dört Gök Kralı'ndan biri, Vaisramana'dır. O, Kuzey bucağının gök kralıdır. Hotan bölgesindeki Türkler, belki de budizmin «Gök Kralı» ile Türklerin «Gök Tengri»si arasında bir fark görmediklerinden ve kendilerini de Kuzeyli saydıklarından Vaisramana'yı benimserler. Ne var ki, budist tanrısı Vaisramana barışsever iken, Türkler onu son derece savaşçı olarak düşünürler. Şato'lar bu Vaisramana'ya inanırlar. Şato sülâlesinin kurucusu Li **K'o-yung**, 860'larda genç iken Vaisramana tapınağında dua eder ve bu dua onun geleceğini belirler. Başka bir Şato imparatoru, Vaisramana sâyesinde yengiler kazanır. Fakat Şato'ların budizmi, eski Türk diniyle bağdaşmış bir dindir. Eberhard, bu, «Hint ya da Çin budizmi değil, budizmin Türk biçimidir» der[53].

Bozkır gelenekleri ile Çin devlet düzeni arasında bocalayan sınırlı sayıdaki Şato'lar, istikrarlı bir yönetim kurmayı başaramazlar. 923 yılında kendisini Çin İmparatoru ilân eden T'ong-kuang (923-926) öldürülür. Askerî şefler toplanarak Şato'ların ünlü lideri Li K'o-yung'un evlâtlığını imparator yaparlar. Bu, Uygurlara «Âdil ve Cesur Kagan» diye unvanlar dağıtan ve «dış barbarlar» dediği bozkır insanlarıyla Çin Sarayında eğlenceler düzenleyip bozkır şarkıları okutan Ming-tsong (926-933)'tur. O ölünce saltanat kavgaları başlar. Genç imparator Min-ti'yi, altı ay kadar sonra Mo-ti devirir ve imparator olur. Fakat Ming-tsong'un damadı bir Ş-

to generali ayaklanır. Bu general Kitan'lar üzerine yollanır, fakat Kitan'ların safına geçer ve 50 bin kişilik Kitan ordusunun desteğiyle Mo-ti'yi devirir, 936 yılındaki Sonraki Tsin (936-947) adlı ikinci Şato sülâlesini kurar. Ama o, Kitan'a bağımlıdır. Yardımlarından dolayı Kitan'lara, Pekin dâhil Kuzey Hopei'yi ve Şansi'nin bir kısmını verir. Böylece Kitan'lar da artık Çin İmparatoru olma dâvâsındadırlar. İlk «Sonraki Tsin» imparatoru, Kitan'lara bağlı kalır. Fakat 942'de yerine geçen yeğeni, Kitan'a bağlılıktan kurtulmak ister. Sarı nehri geçen bir Kitan ordusu, Şato başkentine yürür, kenti alır ve imparatoru tutsak eder.

Kitan Kralı, kendini Çin İmparatoru ilân etme niyetindedir. Şato başkentine girince, Çin giysisini kabul eder. Ne var ki, Çin halkı ayaklanır. Genel ayaklanma üzerine, Kitan Kralı, tutsak Şato imparator soyunu birlikte götürerek ülkesine döner. Kitan'lar geri çekilince, Şansi'deki Şato soyundan bir Türk generali, askerî şefler tarafından imparator yapılır. Bu, «Sonraki Han» sülâlesi olur (947-951). Turfan Uygurlarının en büyük haracı yolladıkları Han sülâlesi, en kısa süreli Şato İmparatorluğu olur. İlk imparator, hemen ölür. Yerine geçen oğlu, ülkeyi yöneten naiplerin elinden kurtulmak isterse de, mücadelede öldürülür. Bir Çinli general egemenliği ele geçirir. Han soyu, T'ai-yuan'da bölgesel bir krallık olarak Kitan egemenliğinde bir süre yaşarsa da, Çin Sung soyu bu krallığı kaldırır. Böylece Şato'ların askerî cuntalardan ibaret kalan imparatorluğu son bulur. Şato'lardan Çin'e miras olarak, T'ang sülâlesi zamanından beri Çin'de yaygınlaşmaya başlayan futbol oyunu kalır. Şatolar futbolu o kadar severler ki, ilk Şato imparatoru, tahta çıkma töreni için futbol alanında platform yaptırır. Ne var ki, bir süre sonra, futbola engel olmasın diye bu değerli platformu kaldırtır*.

* Günümüzde Şato kalıntıları Mongor adıyla Kansu'da görülü-

GERÇEK ÇİNLİ SAYILAN KİTAN BARBAR DEVLETİ

Kuzey Çin'de devlet kurma denemesinde, Kitan'lar ve Türk To-ba boyu yönetimindeki Tibet kökenli Tangut'lar, Şato'lardan daha başarılı olurlar. Pekin'e yerleşen Kitan'lar 937'de Çince adlı Liao sülâlesini kurarlar. İlginçtir ki, «Kuzey barbarları»ndan olan bu sülâleyi, Çin kaynakları bir Çin sülâlesi sayarlar. Barthold, yabancı bir sülâlenin temsilcilerinin Çin imparatorları gibi sayılmasını, «Çin tarihinin biricik ayrallığı (istisnası) olarak» değerlendirir[54]. Barthold, bu tutumu, Mogol sayılan bir boyun yönetimindeki Kitan'ların Çin kültürünü öteki göçebelerden daha iyi özümlemelerine bağlarsa da, onların izledikleri barışçı politikayı da hesaba katmak gerekir.

Kitan göçebeleri, Çin tarım bölgelerine egemen olunca, Kagan, büyük bölgeleri soylu askerî şeflere armağan eder. Şefler, bölgenin vergilerini kendileri için toplarlar, yalnızca şarap vergisini merkeze yollarlar. Orduyu beslemek için sınır boylarında tarım bölgeleri kurarlar. Bu tarım arazisini köylüler ya da barış zamanında askerler işler. Köylüler ve askerler, tarımcılığı savaşa yeğ tuttukları gibi, Kitan soyluları da aldıkla-

---

yor. Budisttirler ve Mogollaşmışlardır. XIII. ve XIV. yüzyılların ilkel Mogol lehçesini kullanırlar. Şato kalıntısı Mongor'ların ilginç âdetleri vardır. Evlenmede başlık ödeyemiyen koca, kadının ailesinde çalışır. Çalışma yükümlülüğü belli bir süre olabilir, ya da damat ölene kadar karısının ana-babası için çalışır. Seksüel özgürlük, özellikle tören ve şölenlerde geniştir. Karı, bir adamla kaçarsa, kocanın ailesine tazminat ödenir, doğan çocuk koca ailesine ait olur. Kocası ölen kadın, iki yıl içinde doğurursa, çocuk ölen kocanın ailesinden sayılır. Kocasız gebe bir kız, bir eşya ile evlendirilir. Doğacak çocuğa böylece statü kazandırılır. Çocuk, anasının topluluğunun adını taşır ve mirastan annenin kardeşinin çocuklarıyla eşit pay alır (L. Krader, Social Organization of the Mongol-Turcic Pastoral Nomads, s. 288-309).

rı vergileri yeterli bulurlar. Esasen Güneylerinde Çinlilerin güçlü Sung Devleti vardır ve bu devletle savaşlar kârlı olmamaktadır, ticaret ise kârlıdır. Kitan'lar için atları olmayan Sung'lara at satışı iyi gelir sağlar. Ayrıca Sung'lar haraç da yolladıklarından, barışı sürdürme eğilimi güçlenir. Kitan'ların Batısında, Sung'ların ise Kuzeybatısında kurulan «Batı Hsia» Tangut devleti de bu alış-verişe katılır. Ne var ki, daha Kuzeydeki savaşçı boylar, bu zenginleşmeden yararlanamazlar. Tarımcı köylüleri çalıştırıp vergi almak olanağından yoksun bırakılan Kuzey boyları ayaklanırlar. Tunguz kökenli Cürcen boyu, 1125'te Pekin'i alarak Liao sülâlesine son verir. Liao soyundan ufak bir grup ise, Batıya kaçarak 1211 yılına değin «Kara Hıtay» adıyla Türkistan'a egemen olur.

Batı Hsia Devleti ise (1038-1227), Çin'de To-ba Devleti'ni (385-550) meydana getiren To-ba soyu tarafından kurulur. Türkçe adıyla Tabgaç (To-ba) Devleti yıkılınca, egemen soyun adını taşıyan To-ba boyundan bir kısım, Tibet ve Tangut boylarına ait Tibet-Çin sınır bölgesine çekilirler. Tibet lehçesini ve âdetlerini benimserler. Çin kaynakları, «çok uzun ömürlü olduklarını, 150-160 yıl yaşadıklarını» belirttikleri bu Tangut boylarının, dağınık biçimde Alaşan bölgesinde yaşadıklarını yazarlar :

«Toplumsal birim olarak büyük boyları vardı. Fakat prensleri bulunmadığından biribirlerine bağlı değillerdi. Her boyun içinde alt boylar ve aileler vardı. To-ba ailesi, en güçlüleri idi.... Üretken iş yapmazlar, hırsızlığa yönelirler idi»[55].

Tangut boyları, VIII. Yüzyıl sonlarına doğru, ayrı ayrı boy ve oymaklar hâlinde Çin egemenliğine girerler, il ve ilçelere yerleştirilirler. Giderek To-ba soyu, öteki Tangut boy ve oymakları üzerinde egemenlik kurar. Çin Sung soyu, 988'de To-ba'lara kendi soyadını verir. Genişleyen To-ba'lar, 1031'de eski Tabgaç Devleti imparatorlarının soyadını (Yüan) alırlar ve böyle-

ce eski To-ba Devleti'ni sürdürmek istediklerini belirtirler. 1034'te Sung'lardan ayrılarak Hsia sülâlesini kurarlar. Hunların Mao-tun ve Liu Yüan ailesinden gelen Ho-lien P'o-po'nun (407-431) Ordos'ta kurduğu Hun Devleti de «Hsia» adını taşımaktaydı. Hsia Devleti Kansu'da genişler, Batı Kansu Uygurları bu devletin egemenliğine girerler. Uygurlar, gerek Kitan, gerekse Tangut Devleti'nin yönetiminde rol oynarlar. Fakat Cürcen* baskısı, 1125'te Kitan'ları yok ederken, Tangut ülkesinin de Doğu kısımlarını, Şensi eyaletini koparır. Cengiz Han'ın Mogolları yüz yıl kadar sonra Hsia Devleti'ni ortadan kaldırırlar. Böylece Kansu, Ordos ve Mo-

* İlginçtir ki, Çin'de 1912'lere kadar süren en uzun ömürlü devleti, Çin kaynaklarının «Kurt ve kaplandan da kötü» en geri barbarlardan saydığı Cürcen'ler kurarlar. Bir Çin gezgini, 1124-1125'te Cürcen Hanının otlaklar ve hayvanlarla çevrili bölgede 12 kaplan postuyla örtülü bir tahtta yaşadığını yazar. Kadınların en büyük eğlencesi, seyircilerin gözüne ayna tutmaktır. Cürcen'ler, 1125'te Pekin'i alıp Kin sülâlesini (Altın soy) kurarlar. Çin'de kendi soylarından olanların yalnızca savaşçılık yapmasını beklerler, onlardan vergi almazlar. Cürcen'ler Çin'de hem büyük arazi sâhiplerinin, hem de köylülerin toprağını alırlar. Bu tarlaları köylülere kiralayarak zenginleşirler. Bu politikayla hem büyük arazi sâhiplerini, hem de köylüleri karşılarına alırlarsa da, karışıklıklar içinde varlıklarını sürdürürler. Mogol ilerleyişinde yeniden göçebe savaşçılığa dönen Cürcen'ler, XVII. Yüzyılda bütün Çin'e «Mançu» adı altında egemen olurlar. Mançu'lar ilkin Çin'de itici bir yönetim kurarlar. Çinlileri saçlarını örmeye ve Mançu giysisini giymeye zorlarlar. Mançu'larla evlenmeyi yasaklarlar. Bütün memurluklarda, Çinlilerin yanında bir de Mançu bulunur ve bunlar memurluğa sınavsız alınırlar. Mançu askerleri efendi ırktan sayılır, garnizonlarda bir iş yapmadan ödenek elde ederler. Ne var ki, bu kez Mançu'lar mülkiyet işlerine karışmazlar, mala ve mülke dokunmazlar (Eberhard, Çin Tarihi, s. 300). Bu tutum, arazi sâhiplerinin Mançu'lara ısınmalarını sağlar. Çin'e alışan Mançu'lar da Çin kültürünü çabuk benimserler ve Çinli bilgin ve yöneticilere ayrıcalıklar sağlarlar. Mançu Devleti, kısa sürede tam bir Çin Devleti olur. Onların zamanında Çin nüfusu 100 milyon civarında iken 500 milyona yaklaşır. 1912'de cumhuriyetin ilânı ile Mançu soyu son bulur.

golistan'da Türk egemenliği ve bu egemenliğin kalıntıları sona erer. Mogol dönemi başlar. Orhun bölgesi, Mogolistan adını kazanır. Doğu Asya'yı yitiren Türkler artık Asya'nın Batısında bir varlık olarak meydana çıkarlar.

Bu yeni döneme geçmeden önce, Ötüken'deki Türk egemenliğini değerlendirmeye çalışmak gerekir.

DEĞERLENDİRME

HER BOY BAŞINA BUYRUKTUR

Yukarıdaki ayrıntılı açıklamaların gösterdiği üzere, bozkır boylarının genel eğilimi, ayrı ayrı bağımsız boylar hâlinde yaşamaktır. Merkezî bir devletin varlığına alışmış Çin'li yazarlar bunu «hükümdarları yok, prensleri yok» diye özellikle belirtirler. Uygurlar hakkında tarihsel belgelerde şöyle denilir :

«Oymakları küçüktür.... Her ne kadar boy ve ailelerin adları ayrıysa da, hepsine birden Töles denilir. Ortak başkanları yoktur. Gruplara ayrılmışlardır».

Hun kökenli sayılan «Benekli at» boyları şu sözlerle tanıtılır :

«Grupların her birinin küçük şefleri vardır. Fakat biri ötekine bağımlı olmaz».

Kısa bir süre sonra Çin'de devlet kuracak olan Tangut boyları, IX. Yüzyılda, dağınık oymaklar diye anlatılır :

«Toplumsal birim olarak büyük boylar vardır. Fakat prensleri olmadığından, biribirlerine bağlı değillerdir, dağınık biçimde yaşarlar».

Yine Çin'de, Çinli sayılan bir devlet kuran Kitan'lar için IX. Yüzyıldan önce benzer bir gözlem yapılır :

«Biribirlerinden bağımsız yaşarlar, her boy kendi şefini seçer».

Nihayet Orhun yazıtları da, Bumin Kagan, İstemi Kagan örgütlendirmeden önce, iyice örgütsüz (idi ok-

suz) Göktürk'ün bozkırda dağınık biçimde bulunduğunu belirtir.

Bu dağınık ve bağımsız boylardan akraba ve müttefik olanların savaş, sürek avı, büyük törenler vb. gibi nedenlerle zaman zaman biraraya geldikleri görülür. Örneğin To-ba'lar döneminde, Uygurların atası saydığımız Kao-kü'lerin beş boyu Gök Tanrı'ya kurban sunmak için biraraya gelirler. Çin kaynaklarının deyişiyle, «birkaç on bin kişi» toplanır, at yarışı düzenler, kurban keser ve gezinerek şarkı söylerler. Çin İmparatoru şerefine düzenlenen büyük bir sürek avına Kao-kü boyları birlikte katılırlar.

Çin egemenliğine giren Kao-kü'ler, To-ba'ların Güneydeki yıpratıcı savaşlarına katılmaya yanaşmayınca, Kuzeye kaçıp ayaklanırlar. Çin, cezalandırmaya kalkışır. Onlar, Kao-kü'lerin soylu ailelerinden Piao-ho ailesinin şefini başbuğ seçerek savaşırlar. Fakat savaş sona erince, başbuğun görevi biter. Nitekim Kao-kü'lerin başına, çeşitli zamanlarda çeşitli oymak şeflerinin geçtiği görülür.

Kao-kü'ler, Çin kaynaklarına göre, beş aile oymağı ile oniki boydan ibaret bir topluluktur. K'i-pi, Hu-lü, Piao-ho beş aile oymağının en önde gelenleri arasındadır. Bu soylu aile oymaklarından K'i-pi'nin şefi, bir ara Kao-kü'lerin başında gözükür, ama sonra K'i-pi oymağı To-ba hizmetine girer. Kao-kü'lerin başında bu kez, Juan-Juan'lar ile savaşta, Hu-lü oymağının şefi vardır. Hu-lü oymağı daha önce, Juan-Juan'ların kölesi, daha doğrusu «unagan-bogol»udur. Çin'e yenilip Gobi Kuzeyine kaçan Juan-Juan'ları yağmalamak gerekince, Kao-kü'ler Hu-lü'yü başbuğ yaparlar. Hu-lü şefi yenilip Çin'e sığınır. Kao-kü'lerin bir kısmı da ayrı ayrı Çin egemenliğine girer. Çin'in Güney seferlerinde tükenmekten kurtulmak için Çin'e karşı ayaklanmak gerekince, bu kez Piao-ho ailesinin şefi başbuğ seçilir. Demek ki, bu başbuğ ailelerinin hiçbiri sürekli bir egemenlik kuramaz. Başbuğluklarını sürdüremedikleri gi-

bi, bunu oğul ve kardeşlerine kolay kolay geçiremezler. Başbuğun yetkileri, savaş ve sürek avında komutanlık etmekle sınırlıdır. Savaşta bile her boy, hatta boy bölümü, kendi şefinin komutasında, oldukça bağımsız gözükür.

BOY'DAN BUDUN'A GEÇİŞ

Bozkırda en küçük ekonomik birimi, birlikte göç eden, birlikte konaklayan ve sürülerini birlikte otlatan aileler topluluğu teşkil eder. Bu topluluk, geçmişe gidildikçe, güvenlik nedeniyle hayli kalabalıktır. Bütün bir boy birlikte göçüp konaklayabilir. Konaklayınca, baskınlardan korunmak için arabalar bir daire ya da halka biçiminde dizilir ve bu diziliş çerçevesinde savaşılır. Diziliş biçimine küriyen (halka) denilir. Halka, hem savaş birimi, hem de ekonomik birimdir. Bütün boy, birlikte göçüp konaklıyorsa, boy ve halka özdeşleşir. Otlaklar, bu olanağı vermiyorsa, bir boy birden çok halka'ya ayrılabilir. Giderek fazla sürüye ve iyi atlara sâhip bir ailenin tek başına göçmesi ve hayvanlarını otlatması daha kârlı olduğundan, ekonomik birim, küriyen (halka) yerine, ağıl* (büyük aile) olur. Küriyen'den ağıl'a geçiş bozkır toplumlarında, ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçişi ve sınıflaşmayı açıklar. Fakat bu evrim gerçekleştiği zaman bile, halka, savaş birimi olarak devam eder. Çin kaynaklarında Kaokü'lerden söz edildiği V. Yüzyılda ise, halka hem ekonomik birim, hem de savaş birimidir. Başbuğun halkalar üzerinde yetkileri sınırlıdır. Nitekim To-ba'ların ünlü imparatoru T'a-o (424-452), Kao-kü'leri cezalandırmak için Orta Asya içlerine doğru ilerleyince, onların «ayrı halkalardan kurulu otuzdan çok birliği ile» savaşmak[56] durumunda kalır. Kısaca, «alışılagelen yaşam, doğal akışına devam ettiği sürece, göçebe toplu-

* Aul, ayıl.

luk, siyasal birliğe gerek duymaz. Topluluğun bireyleri, onlara tam güvenlik sağlayacak yönetimi, boy çerçevesinde görür... Yalnızca boylar arası ilişkilerin saptadığı töre ile kendini yönetir»[57]. Bununla birlikte zaman içinde boy ve oymakların gruplaştıkları, birlikte hareket ettikleri izlenir. Nitekim Orhun yazıtlarında, boylardan çok, boy ve oymaklar topluluğu olan budun'dan söz edilir. Boy sözcüğü, Bilge ve Kül-tegin yazıtlarında geçmez, ancak Tonyukuk yazıtında boy (bod) deyimi iki kez geçer. Fakat o da, Türk budun'un parçalanıp «öldüğünü» anlatmak içindir. Tonyukuk, «Türk budunun yerinde boy, budun, kişi kalmadı» der. Bilge Kagan ve Kül-tegin ise, devamlı budunlardan söz ederler: Oğuz budun, Onok budun, Kırgız budun, Karluk budun, Ediz budun, Kıtay budun, Türk budun vb.

Karluk'lar üç, Oğuzlar dokuz, Uygurlar dokuz ve doğruluk derecesini bilemediğimiz iddiaya göre Türk budun oniki boydur[58]. Bununla birlikte, budunların istikrarlı bir topluluk teşkil ettikleri söylenemez. Onok budun, gördüğümüz üzere, To-lu ve Nu-şi-pi diye ikiye bölünerek aralarında sürekli savaşırlar. Bu mücadele, daha sonraları Kara Türgiş - Sarı Türgiş diye devam eder. Orhun yazıtları da, beyler ve Türk budun arasında çıkan çatışmaları ve kagana itaatsizliğinden budunun dağılışını, uzun uzun anlatır. Fakat yine de budunların meydana gelişi, boylar arasında bir gruplaşmayı belirtir.

BOZKIR SOYLULUĞUNUN GELİŞMESİ

Bu gruplaşmalar, nasıl açıklanabilir? Sorunun yanıtı, aynı zamanda sınıflaşmayı da açıklar.

Birinci Kitap'ta belirtildiği üzere, bozkırda eşitsizlikler, bir boyun öteki boyu unagan-bogol (vassal) yapması, güçlü boylar ile zayıf boyların belirmesi ve bir boylar hiyerarşisinin meydana gelmesi ile başlar. Gerçi bu hiyerarşi değişebilir: Türk budun Juan-Juan'-

ların vassali (unagan-bogol'u) iken, Juan-Juan'ları bağımlı kılar ve geniş bir siyasal birlik kurar. Uygurlar, Göktürklerin güçlü döneminde onlara bağımlıdırlar. Göktürkler, bağımlı Uygurları Kuzeyin vahşi boylarını yönetmekte kullanırlar. Kara arabalı boylar, Uygurların eski «kölesiyken», 840'ta Kırgız'a yenilince, Uygurlar bu eski «kölelerine» sığınırlar. Uygur koyunlarını eskiden Tatarlar ve sığırlarını Kitan boyları güderken, Uygur zayıflayınca durum değişir. Ne var ki, boyların biribirlerine karşı olan durumları değişse de, boylar arasındaki hiyerarşik sıralanma devam eder. Bunun yanı sıra unagan-bogol boyların sık sık parçalandığı, boyların şubeleri arasında paylaşıldığı görülür. Örneğin Juan-Juan şefi Şe-lun'un komutasındaki Kao-kü boyları yenilince, To-ba boyları arasında paylaştırılır. Bu paylaşmalar sonucu, unagan-bogol'lara sâhip büyük aileler meydana çıkar.

Bozkırda sürüler, çadırlar, arabalar ve basit üretim araçlarının aile mülkiyetinde olması nedeniyle, zengin ve fakir aileler ayırımı çoktan belirmiştir. Çobanlıkla yükümlü oymaklar elde edilmesi, egemen ailelere elverişli koşullarda daha fazla sürü besleme olanağını getirdiğinden zengin-fakir aile ayırımı genişler. Bağımlı çoban oymaklarına sâhip zengin aileler, ayrı göç, otlaklardan daha iyi yararlanma olanağı getirdiğinden, boylarından koparlar, yeni oymaklar teşkil ederler. Yeni oymak, bâzen de gücüne dayanarak, içinde palazlandığı ve sonradan ayrıldığı boyun başına geçer. Doğaldır ki, bu boydan ayrılmalar ya da bir ailenin boy üzerinde egemenlik kuruşu, çetin mücadelelere yol açar. Ayrılan aile ile boy arasında, zengin aileler ile onların bağımlı kılmak istedikleri boy tabanı arasında sert çatışmalar olur. Servet eşitsizliğinin yol açtığı bu çatışmalar, genellikle güçlü ailelerin başarısıyla sonuçlanır. Böylece akraba aileler topluluğu olan boyların yapısı da değişmiş olur. Zengin ve güçlü ailelerin, zora dayanarak teşkil ettikleri yeni boylarda artık köleleştirme

yoluyla boya katılan ve akraba olmayan boy ve oymak parçaları vardır. Yeni boylar, akraba olan ve olmayanlardan kurulu bileşik bir bütündür. Tepedeki güçlü ve zengin aile, kendini boy kitlesinden ayırmaya özen gösterir. Beylik kurumu, ak ve kara kemik ayırımı belirginleşir. Böylece, ekonomik bakımdan güçlü ve zayıf göçebe ailelerin mücadelesi sonucu, aile ekonomisi temeli üzerinde, bir bozkır soyluluğu, bir bozkır aristokrasisi gelişir. Boyların başında artık ırsî bey soyları bulunur.

PARÇALANMA VE BİRLEŞME

Bu beyler, bağımsızlıklarını geniş ölçüde korumakla birlikte, yağma akınlarında daha güvenli kazanç sağlamak, daha iyi korunmak, sürek avları vb. amaçlarıyla içlerinden bir beyi başkan seçerler. Bu, gevşek bir birleşme olabileceği gibi, daha sağlam ve sürekli bir birlik de olabilir. Örneğin VII. Yüzyıl başlarında Selenga nehri kıyılarındaki Bugu, Tongra, Uygur, Bayırku vb. gibi Töles (Kao-kü) boylarının her birinin İrkin adlı beyleri vardır. Fakat bunların tümü Uygur olarak adlandırılırlar. Öyle görünür ki, Uygur boyunun beyi, bu boy topluluğunun başkanı seçilmiştir. Topluluk, gevşek bir birleşme olduğundan, topluluğun başkanı olan Uygur beyi de öteki boy beyleri gibi İrkin unvanını taşımakta devam eder. Birlik, bir süre sonra, yeni biçimler alabilir.

Bunun yanı sıra, güçlü boyların başındaki zengin aileler zorla ya da iyilikle ve çıkar sağlama yoluyla, öteki boyları ya da boy bölümlerini, oymakları kendilerine çekerek daha büyük ve az çok örgütlenmiş topluluklar meydana getirirler. Türk budun, Uygur budun gibi topluluklar kurarlar. Bu budunların başında güçlü aileler vardır. Türk budunu Aşına ailesi, Uygur budunu Yaglakar ailesi kurar ve tepesine oturur.

Aşına ailesi, Türk budunu meydana getiren boy ve

oymakların başındaki beylerle birlikte budunun soylu sınıfını temsil eder. Orhun yazıtlarında Türk beyleri ve budunu ayırımı açıkça belirtilir. Budunun beyler dışında kalan bölümü, aşağılatıcı anlamda «kara» sayılır, ona «kara budun» adı verilir. Prof. Fuat Köprülü'ye göre, Orhun yazıtlarındaki beyler kavramı, «sâde halk tabakasından farklı ve ayrıcalıklı bir tabaka teşkil eden soylular sınıfını» anlatır[59].

ÖRGÜTLENEN BUDUN «İL» OLUR

Doğaldır ki, budun da uyumlu ve bağdaşık bir topluluk değildir. Bey ve budun arasında, beylerle kagan arasında sık sık uyumsuzluklar çıktığı, kagan ve budun arasında ikilik meydana geldiği yazıtlarda dile getirilir. Az çok bir uyum sağlamak, vergi ve askerlik yükümlülüklerini düzene koymak için, budunun boy ve oymakları Aşına soyunun liderliğinde örgütlendirilir. Siyasal bakımdan örgütlendirilmiş budun, il adını alır. «İl'li budun»un başındaki bey, kagan unvanını kazanır. Türk budun, «illi ve kaganlı budun» olur.

Tonyukuk, boyları dağılmış, «ölmüş» Türk budunu Kutluğ ile birlikte yeniden nasıl meydana getirdiklerini anlatır. Kutluğ, ormanda ve dağda kalmış boy kalıntılarını toplayarak 700 kişilik bir askerî güç elde eder. Şad unvanını taşır. Tonyukuk ve çeşitli oymakların katılmasıyla topluluk büyür. Kutluğ Şad, Türk budunun başına kagan seçilir. Tonyukuk, Karakurum'da «onu bizzat ben kagan yaptım» diye övünür. Kendisi de kaganın başyardımcısı olarak Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan unvanını alır. Bu sırada, Töles'lerden saydığımız dokuz Oğuz boyu da, bir kagan seçerek Türk budun gibi «illi ve kaganlı budun» olur. İki budun savaşır. Savaşta Oğuzlar yenilir, kagan ölür. Oğuz'un tümü baş eğer. İlteriş, Türk ve Oğuz budunlarının Ötüken'de kaganı olur. İlteriş ve Tonyukuk'un Ötüken'de il tuttuklarını gören başka boy ve budunla-

rın katılmasıyla, siyasal birlik genişler. Gönüllü gelmeyenlere ise zorla boyun eğdirilir. Orhun yazıtlarında sık sık «Kaganını öldürdüm, ilini aldım» denilir.

BUDUN, İL, TÖRE

Budun, il, töre (törü) deyimleri yazıtlarda birlikte kullanılır. Budun, nesnel bir gerçeği, yâni boy ve oymaklar hâlinde biraraya gelmiş bir insan topluluğunu belirtir. Budun, kaganlı ya da kagansız olabilir. Türk, Türgiş, Kırgız kagan sâhibi budunlardır. Karluk, Az, Uygur budunları ise, 730 yıllarında «ilteber»li budunlardır. İlteber, kagandan daha ufak bir unvandır. İlteber'li budun, kagan'lı budundan daha az önemli bir kuruluş sayılabilir.

Budun, nesnel bir gerçeği belirttiğinden, ilsiz de, kagansız da olabilir. Nitekim 630-680 döneminde, Türk budun'un ne ili, ne de kaganı vardır. Yazıtlarda bu, «ilsiremiş, kagansıramış» yâni ilsizleşmiş ve kagansızlaşmış budun diye beilrtilir. Başına bir kagan oturunca, o, kaganlı budun olur. Demek ki, il, budunu yöneten siyasal iktidardır. İl, kagandan ayrılmaz. İl'li budun'un başında kagan bulunur*. Kagan yok olunca, il de yok olur.

İl ya tutulur, ya da kazanılır. İlteriş Kagan, Ötüken'de il tutar. Bilge Kagan, Ötüken'de sonsuza dek il tutarak yaşanacağını söyler, Türk kara budun kaganına il kazanır.

İl tutulup kazanılınca, töre'ye (törü) göre düzenlenir. İl ve töre birçok halde birlikte geçer ve siyasal iktidarın, bozkır hukukuna göre düzenlenmesini, kurumsallaştırılmasını belirtir. Kagan, il tutunca törü

* İl (el), ya da Mogolca «ulus», ülke anlamına değildir. Bu anlamı sonradan kazanır. Kaşgarlı Mahmut zamanında il, ülke, eyalet anlamına kullanılır. Yazıtlarda ise, il, başında kagan bulunan, siyasal bakımdan örgütlendirilmiş budunu, yâni insan topluluğunu belirtir, arazi anlamına gelmez.

eder, yâni kurumları kurar. Kutluğ, Türk budunu yeniden toplayınca, atalarının töresine göre budunu düzenler. Töre gereğince kagan olur. Türk budun, 630-680 döneminde yalnız ilini değil, töre'sini de yitirir. Çin kaganına elli yıl işini gücünü veren Türk beyleri Çin adına ordular sevkeder, ilini töresini Çin kaganına bırakır*. 714-716 yıllarında Kapgan Kagan'ın ilinde karışıklıklar çıkıp bütün boy ve oymaklar, özellikle Oğuzlar ayaklanınca, Türk budunun ili ve töresi bozulur, yok olur. Bilge ve Kül-tegin dağılan budunu toplarlar, il ve töreyi yeniden kazanırlar.

KAGAN, BAŞ ÖRGÜTÇÜDÜR

Budun, ataların töresince örgütlendirilir. Örgütlenmek için «it, yarat», «it, yığ» deyimleri kullanılır. Bumin ve İstemi kaganlar, Türk budunun ilini, töresini tutunca, onu «iti birir», yâni örgütlendirir. İlteriş Kagan, «Türk töresini bırakmış budunu, kul câriye ol-

---

* Prof. M. Ergin «Çin Kaganına ilini, töresini alıvermiş» diye çeviriyor (Orhun Âbideleri, s. 21), René Giraud «Çin Kaganına ilini ve kurumlarını bıraktı» diyor (Turcs celestes, s. 71). İkinci çeviri daha anlamlı gözükür.

Birçok araştırıcımız, töre'ye örf ve âdet hukukunu da aşan Türk kültürüne yakın bir anlam verirler. Örneğin Aydın Taneri, töre için şöyle der: «Eski Türkler, il gider, töre kalır derlerdi. Bunun için de yeni Çin politikasını düzenleyenler gözlerini Türklerin illerinden çok, törelerine dikmişti. Çin kültürünün yayılması, eski Türk töresini iyice zedelemişti. Türklerin benliklerine kadar sinmiş olan bu örf ve hukuk ilkeleri, toplumu yöneten ve yaşatan tek yol idi» (Türk Devlet Geleneği, s. 19). Oysa Orhun yazıtlarında töre'ye, siyasal iktidarın örgütlenmesiyle ilgili çok dar bir anlam verilir. 630'da il gidince, töre de gider. Türk kara budunu, kültür ve âdetlerini koruduğu halde, yazıtlara göre, ilini, kaganını yitirip Çin'e bağımlı olunca, Türk töresini de yitirir. Yitirilenin örgütlenme biçimi ve siyasal kurumlar olduğu açıktır. Çin politikası ise, herşeyden önce, ili parçalamak, boyları dağıtmak ve onların göçebe siyasal örgütlenme kurallarına, yâni töre'ye göre yeniden birleşmesini engellemektir.

muş ilsiz kagansız budunu, atalarının töresince yaratır».

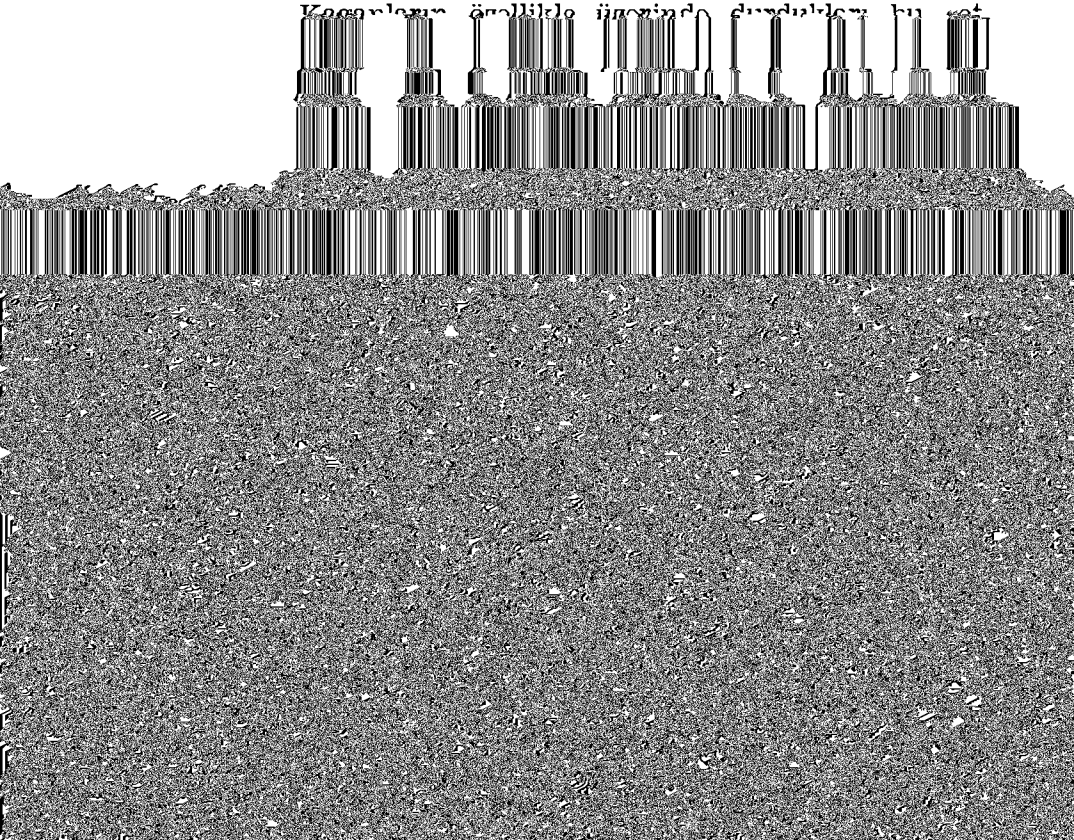
Yalnız Türk budun değil, bağımlı kılınan öteki budunlar da hemen düzenlenir. İlteriş, Türk budunu «yaratınca», hemen sonra Töles Tarduş budunları «iter», onlara yabgu ve şad verir. Seyhun-Ceyhun nehirleri arasındaki Soğd ülkesine yöneltilmiş bir yağma akınından ibaret gözüken Kül-tegin'in 711 seferi dahi, Soğdak budunu örgütleme (iteyin diye) gerekçesine dayandırılır. Az ve Kırgız budunlarının oturdukları Kögmen dağının yeri su'yu sâhipsiz kalmasın diye, kagan, Az ve Kırgız budunlarını «yaratıp» döner. Tonyukuk, 697 yılında, Onok'ların başındaki Türgiş Kaganı'nı yener, Kagan'ı tutsak alır, onun yabgu ve şad unvanlı soylu komutanlarını öldürür. O gece, Onok'u çağırır. Çağrı üzerine, Onok beyleri, budunu gelir, baş eğer, az bir kısmı ise kaçar. Tonyukuk, gelen beyleri ve budunu «itip yığar». Örgütlediği Onok ordusunu da yanına alarak, iki orduyla Soğd ülkesine girer ve yağmalar.

Kaganların ve komutanlarının görevi, bozkır boylarını sürekli «itmek, yaratmak, yığmak», yâni örgütlendirmektir. İdi oksuz (iyice örgütsüz) Göktürk'ü, başbuğlar devamlı örgütlerler. Türk kara budun ise, 630-680'de ilsiz, kagansız kalınca perişan olur; ilini, kaganını yok eden Çin Kaganına düşman kesilir. Ne var ki, kara budun, kendini düzenleme ve örgütleme güç ve yeteneğinden yoksun bulunduğundan, yine Çin'e baş eğer. Yazıtlarda, kara budunun örgütlenmedeki güçsüzlüğü «itünü yaratunu umaduk» deyişiyle anlatılır. «Etmek, yaratmak» soylu olmayan göçebe kitlenin değil, soyluların, özellikle kaganın işidir.

Yazıtlarda, il tutma koşulları, kagan ve yardımcılarının (buyrukların) bilge ve alp er (bilgili ve yiğit) olmalarına bağlanır. Bu da yetmez. Beylerin ve budu-

nun tüz*, yâni uyumlu olması istenir. Ayrıca kagana itaat eden beylerin yanılmıyacağı belirtilir. İl'in hangi nedenlerle yıkılacağı da, kagan açısından «ilin içine etme» deyimi kullanılarak anlatılır: Bilge Kagan'a göre, 630-680 döneminde, kaganlar ve buyrukları bilgisiz ve kötü oldukları, beyler ile budun arasında uyumsuzluk bulunduğu, hileci ve aldatıcı Çin budunu küçük kardeş ve büyük kardeşi biribirine düşürdüğü, beyler ve budunu karşılıklı çekiştirttiği (yongşurduğu) için, Türk budun kazandığı ilinin içine eder. Bilge, 714-716 dağılışını da Türk budunun itaatsizlik (küregü) edişine, bilgisiz davranışına ve kötü (yablak) oluşuna bağlar. Doğaldır ki, bu, budunun değil, onun başındaki kaganın görüşüdür.

KAGAN, «TANRI» KÖKENLİDİR



dan Tengri (Gök) Kagan'dır. Türk budun da, daha önce yazılmış Tonyukuk yazıtında «Gök = Tengri» sıfatını taşımadığı halde, Kül-tegin ve Bilge yazıtlarında «Göktürk» olur.

Aşına kagan soyunun, olaganüstü bir yaratıktan, göksel kurttan türeyişi efsanesi de, göksel bir köken arama kaygısını dile getirir. Aşına soyu, büyük bir olasılıkla, başka atalardan türemiş olabilecek Türk budun içindeki boy ve oymakları, kurt ataya bağlayarak mevkiini pekiştirme amacını güder. Kagan'ın aynı zamanda Gök Tengri'ye kurban sunan «baş râhip» olması da, kagan soyuna bir üstünlük sağlar.

Yazıtlarda kagana itaatın yararı, önemle vurgulanır. Kagana itaat eden beylerin yanılmıyacağı söylenir. Kagana itaatsizlik edip dört yana dağılan budunun perişan olacağı çarpıcı biçimde dile getirilir :

«Kanın su gibi koştu, kemiğin dağ gibi yattı. Beylik erkek evlâdın kul oldu, hanımlık kız evlâdın câriye oldu».

İtaat ve birlik övülür :

«Yufka olanın delinmesi kolay imiş, ince olanı kırmak kolay. Yufka kalın olsa, delinmesi zor imiş. İnce yoğun olsa, kırmak zor imiş»*.

KAGANLIK BİR SOYUN TEKELİNDEDİR

Kaganın mevkii böylece güçlendirilmek istenir. Kagan ölünce, kural olarak, ona en yakın olan en yaşlı erkek akraba tahta geçer. Bu, özel mülkiyet gelişmeden önce, ortak mülkiyete dayalı eşitlikçi ilkel topluluktan

* Cengiz ve Oğuz efsanelerinde de, birlik teması işlenir. Cengiz soyunun meral kökenli büyükanası, beş oğluna kırmaları için birer ok verir. Oğullar, okları kolayca kırarlar. Ama beş oku biraraya bağlayıp kırın deyince, oğullar başaramazlar. Meral Ana şöyle konuşur: «Ey beş oğlum, sizler beş ok gibisiniz. Ötekilerden ayrı her oku, kim isterse kolayca kırar, ama birleşirseniz, bu ok demeti gibi sizleri kimse kıramaz».

miras bir gelenektir. Bu toplulukta aile başkanı, serbestçe kullanmak hakkına sâhip bulunmadığı aile mallarının yöneticisidir. O ölünce, yerine ailenin en saygın kişisi geçer. Bu saygın kişi, ailenin en yaşlı erkeğidir. Kural, soy, boy, budun gibi toplumsal örgütlenmenin her düzeyinde işler. Özel mülkiyetin gelişmesiyle bu kural, alt örgütlenme birimlerinde zayıflamakla birlikte, özellikle kaganlık düzeyinde yaşar. İskitlerde, Germen Vandallarda, Makedonyalılarda, Keltlerde bu kural, hükümdar seçiminde uygulanır*.

Göktürklerde bu kuralın bir ölçüde geçerli olduğu ileri sürülebilir: 522'de ağabey Bumin, kagan olunca kardeşi İstemi, krallığın ikinci kişisidir. Çin kaynaklarına göre, İstemi, Tanhu** Bumin'in seferlerine katılır ve en büyük askerî şefe ve on tümene komuta eder. Göktürklerde de Hunların on, yüz, bin, onbin diye sıralanan onlu askerî sistemi geçerlidir. Fakat İstemi, herhalde kendine ait boylardan birkaç bin kişiyi

* Ortaçağ'da Keltlerde bâzen yaşlı kardeşler dururken, ölen kralın oğlunun kral olduğu görülür. Fakat töreye aykırı bu durum, hanedan karışıklıklarına yol açar. Bunun üzerine, tahta geçebilecek erkeklerin yaşlarına göre bir listesi hazırlanır, en yaşlı kişi daha kral yaşarken, hükümdarlık yetkilerini paylaşır. Doğaldır ki, liste otomatik işlemez. Eski askerî demokrasi kurumu olan halk meclisinin (kurultay) onayına sunulur. Makedonya'da İskender, töreyi çiğneyerek kral olur. Babası Philippe II., tahtı ağabeyinden alır ve ölünce ağabeyinin oğlunun kral olacağını açıklar. Fakat İskender, zorla tahta geçer ve veliahtı öldürür. İskender ölünce de, töreye göre yeteneksiz kardeşinin tahta geçmesi gerekir. Bu yüzden Babilon'da askerî demokratik töreye bağlı Makedonyalı yaya asker ile tahtın babadan oğula geçişi kuralı uygulanan İran'ın etkisindeki aristokrat süvari arasında mücadele olur. İkinciler kazanırsa da, imparatorluk parçalanır. Germen Vandallarda ise, Procope ve Jordanes'e göre taht, hanedanın kurucusu Genséric'in kuşağından en yaşlı erkeğe geçer. İskitlerde de bu kral geçerlidir (Radu Vulpe, La Priorité des agnats, Thracia II, 1974, s. 63-69).

** Hunlarda kagana Tanhu denirdi. Bunun için Çin kaynağı, bu Hun unvanını kullanıyor. Sonraları bu unvan unutulur, kagan unvanı yerleşir.

alarak Batıya gider. Orada To-lu, Nu-şi-pi, Karluk, Çuyü, Ç'u-mi gibi yerli boyları örgütleyerek ve onlara karışarak yeni bir kaganlık kurar. Bu yeni kaganlığın konuştuğu dil bile Doğu Göktürklerinkinden biraz farklılaşır. Istemi'nin kaganlığı biçimsel olarak ağabey kagan Bumin'e bağımlı görünürse de, başından itibaren ayrı bir kaganlık gibi gelişir. Yazıtlarda **Bumin Kagan ve** İstemi Kagan'ın gök ve yer yaratılınca kişi oğlu üzerine birlikte kagan oturdukları, ili ve töreyi birlikte tuttukları belirtilir.

Bumin Kagan ölünce, yerine yaş sırasına göre en büyük erkekler geçer. Ko-lo, Mu-kan ve T'a-po sırayla kagan olurlar. Göktürklerin ünlü kaganı Mu-kan (553-572), tahtı oğlu Ta-lo-pien'e değil, yaş sırasına göre kardeşi T'a-po'ya verir. T'a-po (572-581) herhalde bu kurallara göre, ölünce oğlu An-lo'nun değil de, ağabeyinin daha yaşlı oğlu Ta-lo-pien'e kaganlığın geçmesini vasiyet eder. Fakat yine Çin kaynaklarına göre, kurultay, bir câriyeden doğdu diye Ta-lo-pien'e tahtı vermez. Doğu bölgesindeki boyların başındaki İşbara da, Ta-lo-pien'in kaganlığını tanımaz. Ölen T'a-po'nun oğlu An-lo'yu kagan tanır. Bir taht kavgası başlar, mücadeleyi İşbara kazanırsa da kavga sürer. Doğu ve Batı Türk bölünmesi kesinleşir. Çin, taht kavgalarından yararlanarak Doğu ve Batı Türkü bağımlı kılar.

Doğu Türk siyasal birliğinin ikinci kuruluşunda da kuralın işlediği görülür. Ağabey İlteriş ölünce yerine kardeşi Kapgan geçer. Kapgan'ın oğlunun kaganlığını, kardeş çocukları olan Bilge ve Kül-tegin tanımazlar. Kül-tegin, Kapgan'ın oğlunu yakınlarıyla birlikte öldürür. Fakat asıl gücü elinde tuttuğu halde, kendini değil, ağabeyi Bilge'yi kagan yapar.

Ölen kaganın en yaşlı yakın akrabasının kagan yapılması kuralının daha sonraları eskisi gibi işlediği söylenemez. Kardeşler, oğullar ve yeğenlerin tahta eşit biçimde hak iddia ettikleri, bunun karışıklıklara ve kavgalara yol açtığı ileri sürülebilir. Nitekim tahtı ba-

badan oğula geçirmek isteyen Osmanlılar, tahtın güvenliğini sağlama yolunu, padişahın öteki kardeşlerini öldürmesinde bulurlar.

Soyun en yaşlı erkeğinin kagan olması kuralı bozulmuş bile olsa, olaganüstü durumların dışında kaganlık bir soyun tekelinde kalır. Kagan, o soyun erkek üyeleri arasından seçilir. Bu seçimde adayın gücü ve kurultay üyesi beylerin ve ileri gelenlerin tutumu rol oynar. Hatta ender durumlarda, kaganlık ailenin tekelinden çıkar. Örneğin Batı Türklerden Onok'un kaganı İstemi'nin soyundandır, yâni Aşına'dır. Fakat 690'larda Aşına soyundan kagan Hu-che-lo, boylar tarafından sevilmez. Onok, kagana bağımlı Baga Tarkan unvanlı bir Türgiş beyinin çevresinde toplanır. Boylara iyi davranan bu bey, Onok Kaganı olur. Daha sonra Onok'un başına, ganimetten kendine çok az pay ayıran başka bir Türgiş boyunun «Çur» unvanlı beyi Su-lu geçer. Aşına soyu söner. Uygurlarda da kaganlık Yaglakar soyunun tekelindedir. Fakat 795 yılında kagan ölünce, beyler ve ileri gelenler, yaptığı planlarla binlerce kilometre ötedeki savaşları kazanmakla ünlü, «olaganüstü savaşçı» diye tanınan Ediz boyundan Kutlug'u kagan yaparlar. Fakat genel kural, kaganlığın soylu ailenin tekelinde kalması biçimindedir.

KAGAN SOYU, BOYLARI PAYLAŞIR

Kagan, boyların bir kısmının yönetimini kendine ayırır, öteki boylar ise, ailenin öteki erkek üyeleri arasında paylaştırılır. Mu-kan Kagan, Ötüken'de oturur. Fakat Doğu ve Batıdaki boylar, kardeşlerinin oğullarına verilir. Onlar da kagan unvanını taşır. Bu durumda Mu-kan, Büyük Kagan durumunda olur. Bâzen Ötüken'deki hükümdara kagan, öteki sağ ve sol prenslere küçük kagan denilir. Küçük kagan yerine Yabgu unvanı da kullanılır. Batı Türklerde ise, Yabgu, aynı zamanda kagan soyunun unvanıdır. T'ong Yabgu, Batı

Türklerinin en güçlü kaganıdır. Batı **Türklerin kaganı** gibi, sağ ve sol prensleri de Yabgu unvanını taşır. Kagan bu takdirde Büyük Yabgu'dur. Küçük kagan ve yabgu ile eş değerde başka bir unvan «tegin»dir. Bilge'den sonra gelen Kül-tegin, bu unvanı taşır. Aşına soyundan yöresel Toharistan Kralı, Yabgu unvanını alır, kardeşi «Tegin»dir. Bu Yabgu'nun Çin hizmetine yollanan kardeşi Aşına Tegin Pu-lo, «Tegin» sıfatıyla bağdaşmayan küçük bir unvan verildi diye, Çin İmparatoruna yakınır :

«— Ben bir tegin'im. Halkın arasında unvanım kralî bir kişiye eşittir. Çeşitli ülke krallarının oğullarına üstünüm. Ama bana Çong-lang gibi dördüncü sınıf bir mevki verildi. Ondört yıldır bu mevkideyim».

Aşına Pu-lo'nun mevkii, «tegin» unvanına yaraşır bir düzeye çıkarılır. Bilge, amcası Kapgan kagan olduğunda Tarduş boyu üzerinde Şad'dır. Amcasına «tegin» olmak istediğini söyler*. Şad, daha alt düzeydeki komutanların da unvanıdır. Tegin, ancak kagan soyuna verilen bir unvandır.

İster küçük kagan, yabgu ya da tegin denilsin, kagan soyundan bu prensler, kendilerine bağlı boylara sâhiptirler. O boyların hem askerî komutanı, hem yöneticisi ve vergi alıcısıdırlar. Kagana itaatle yükümlü olmakla birlikte, bu prensler hayli bağımsızdırlar. Nitekim kaganlığın bu gevşek siyasal yapısı Bizans elçilerinin ve Çin görevlilerinin gözünden kaçmaz. Bizans elçisi, İstemi'nin oğlu Türk Şad'ın Istanbul'a yolladığı Soğd'lu elçisi, Bizanslılara «İstemi'nin Türklerinin dört hükümete ayrıldığını» söyler. Çinli askerî diplomat, Ötüken'e sığındığı zaman Türk siyasal yapısındaki bu zayıflığı kavrar :

«— Göktürk soyundan her prensin buyruğunda

* Yazıt iyi okunmadığından, Prof. M. Ergin, «Amcam kagan oturduğunda kendim prens (tegin)...» diye tümceyi yarım bırakır (Orhun Âbideleri, s. 36). R. Giraud «tegin olmak istiyorum» diye tümceyi tamamlar (Turcs celestes, s. 77).

büyük ordular vardır, hepsinin unvanı da han'dır. Herbiri dört yönden birine yerleşmiştir. Birlikleri görünüştedir. Bunları kuvvetle yenmek güç, fakat biribirine düşürmek kolaydır».

Prenslerin altındaki örgütlenme, boyların geleneksel beylerine dayandığından gevşektir. Örneğin 634 yılında kagan, Batı Türk boylarını örgütler. On boy sol ve sağ diye ikiye ayrılır. Sol ve sağ kanadın başlarında prensler vardır. Ama ayrıca on boyun herbirinin başında «Çur» ve «İrkin» unvanlı on askerî komutan bulunur. Bu askerî komutanlar genellikle boyların kendi beyleridir ve kaganlara kafa tutabilecek güçtedirler. Nitekim Onok'u örgütleyen kagan, boylar tarafından sevilmediğinden kaçmak zorunda kalır. Boy beyleri, onun yerine Aşına soyundan başka birini kagan yaparlar. Onu da kendi boylarının beylerinden biri yener. Savaşlar, Onok'un iki ayrı kaganlığa bölünmesine yol açar. Uygurlar da, Doğu Türklerinin zayıfladığı bir sırada, Yaglakar soyunun egemenliğinde dokuz oymaktan kurulu bir siyasal topluluktur. Her oymağın başında Çin'den alınan «tutuk» unvanını taşıyan bir askerî komutan vardır. Basmıl ve Karluk'u yenince, onların başına da birer «tutuk» atanır. Uygur kralı ise, yabgu unvanını taşır. Yabgu, savaş yaptıkça, yeni katılan Karluk ve Basmıl'ları öncü olarak kullanır, savaşa ilkin onları sürer. Bu tutuk'lar memur değil, boyların beyleridir. Nitekim Basmıl şefi, Türkler yenilince Ötüken'de kendini kagan ilân eder.

Kapgan Kagan, Onok'u yenip kendine bağlayınca, 699 yılında oğlunu küçük kagan yapar. Küçük kagan, 40 bin askere komuta eder. Kardeşi ile ağabeyinin oğlu Bilge'yi sol ve sağ şad atar. Bu iki şad, yirmişer bin askerin komutanıdır. Böylece ondalık sisteme göre, Batı Türk boyları örgütlendirilmiş ve Doğu Türk'e bağlanmış olur. Fakat bu askerî sistem zayıf kalır, zira özünde yine Onok'un beylerine dayanır. Boyların askerî şefi ile geleneksel bey, genellikle aynı kişidir. Ka-

bile savaşçıları, kendi beylerine bağımlıdırlar. Nitekim kısa bir süre sonra Onok, bir boy beyinin çevresinde toplanır, Türgiş Su-lu, Onok'un kaganı olur ve Doğu Türk'ten ayrılır.

BÜROKRASİ

Kaganlar, haraç ve ganimet gelirleri arttıkça, kendi muhafız birliklerini genişletirler. Örneğin zengin yerleşik Doğu ve Batı Türkistan ve Kuzey Afganistan yöresel krallarını haraca bağlayınca, Batı Kaganının gelirleri artar. Gezginler, kaganın muhafız birliğinin ve karargâhının görkemini hayranlıkla anlatırlar. Fakat muhafız birliği sınırlı sayıdadır, asıl kuvvet göçebe boy askerine dayanır. Boylar ve beyler, sık sık ayaklandığından, siyasal birliğin temeli zayıf kalır.

Yerleşikler haraca bağlanmakla birlikte, Göktürkler göçebe yaşamı sürdürürler. Genellikle «ilteber» unvanı verdikleri yöresel kralları yerlerinde tutarlar. Vergilerin tam ve düzenli yollanmasını sağlamak amacıyla, buralara «Tudun» unvanlı vergi denetleyicileri yollarlar. Hatta Soğd'luların etkisiyle T'ong Yabgu, Kafkasya'da hayli ayrıntılı bir vergi sistemi kurar. Çeşitli iş kolları için müfettişler yollar. Altın yıkama, gümüş ve demir çıkartma için uzman zenaatçılar gönderir. Balık avcılığı ile çeşitli mallar üzerinde vergiler koydurur. İran hükümetinin nüfus sayımlarına dayanarak adam başına vergi ister.

Yerleşik bölgelere artan ilgi, belki kaganlık devam edebilseydi, göçebelikten yerleşikliğe doğru bir geçiş süreci yaratabilirdi. Fakat boyların ayaklanmasıyla, kaganlık kısa bir süre sonra dağılır ve yerleşiklerle ilişki, haraç almaktan ibaret kalır. Bazı Aşına soyluları, yöresel yerleşik krallıkların başına geçerlerse de, bu, yapısal bir değişiklik yaratmaz. XII. Yüzyılda bile, Türkistan'a egemen olan Kara Hıtay'lar, vergi almakla yetinirler, mevcut ekonomik düzene el sürmezler. Boy

ve budunlarını oğulları arasında paylaştıran Cengiz Han dahi, onları yerleşik bölgeye sokmaz. Yerleşikleri, mevcut düzene dokunmadan bir islâm tüccara yönettirir.

Bununla birlikte, Çin ve Bizans gibi ülkelerle ilişkilerin kurulması, yerleşik krallıkların ve çok sayıda göçebe toplulukların bağımlı kılınması, bir merkez bürokrasisini geliştirir. Örneğin Tonyukuk, İlteriş Kagan'ın Ayguçi'sidir, yâni danışmanıdır. Tonyukuk, bir cins başvezir sayılabilir. Onun unvanı Boyla Baga Tarkan'dır. Tarkan unvanı, «tarkat» biçiminde çoğul olarak da geçer. Ayrıca yazıtlarda bir de Apa Tarkan'dan söz edilir.

Tarkan'ların görevlerini saptamak güçtür. Sivil yönetimle ilgileri olabilir. Fakat onlar aynı zamanda askerî komutanlar olarak da görünürler. Başvezir saydığımız Tonyukuk, aynı zamanda sürekli savaşan bir komutandır. Apa Tarkan, Kapgan Kagan'ın «Tonyukuk söz dinlemez, Onok'a saldırır, sakın onun sözünü dinleme» diye haber yolladığı bir askerî komutandır.

Tarkan gibi, iyi anlaşılamayan bir memuriyet unvanı da «buyruk»tur. Buyruk, yazıtlarda «iç buyruk», «büyruk beyleri» diye de geçer. Kagan'ın buyruk'unun bilgili ya da bilgisiz olmasının önemi üzerinde özenle durulur. Buyruk bilgili ise, il yükselir; bilgisiz ise, il batar. Bu deyişe bakılarak, buyrukların kaganın yardımcıları, bir cins bakanları olduğu düşünülebilir. Fakat buyruklar da aynı zamanda komutanlık yaparlar. Türgiş Kaganı ile yapılan savaşta, onun buyrukları ve beyleri öldürülür. Tudun unvanlı görevliler de vergi memurlarıdır. Ama 'Tudun Yamtar, Karluklar üzerine gönderilen orduyu yönetir. Sivil-asker görevlerin ayrılmadığı düşünülebilir. Çin kaynakları, Göktürklerde 29 sınıf ayrı memuriyet olduğunu yazarlarsa da, bunu doğrulama olanağı yoktur.

«DEVLET» GEVŞEK BİR BOYLAR KONFEDERASYONUDUR

Göktürk siyasal kuruluşu hakkında özetle şu söylenebilir : Başta Aşına soyu vardır. Kaganın soyu, Küçük Kagan, Yabgu, Tegin, Şad unvanlarıyla boyları yönetirler, komutanlık yaparlar. Kagan, buyruk, tarkan, tudun unvanlı soylulardan merkez yönetimi için yararlanır. Fakat bunların da görevleri kesinlikle belirlenmiş değildir. Öte yandan, boyların ve budunların başında bey, erkin, külçor, tutuk, ilteber, idik-kut unvanlı soylulular bulunur. Bunlar genellikle bozkır aristokrasisinin bağımlı kılınmış beyleridir. Bâzen bağımlı kılınan bir kaganın bile yerinde bırakıldığı görülür. Prof. Köprülü'nün Kırgızlardan saydığı Bars Bey'i[60], Göktürkler Kırgızların başına kagan yapar. Bu kagan bağımsız davranınca öldürülür, fakat yine Kırgız'a ili geri verilir. Kırgızlar daha gevşek bir bağımlılık ilşikisiyle kaganlığa bağlanır. Bağımlı Uygurların ise, Kuzeydeki daha vahşi boyları yönetmekle görevlendirildiği belirtilir. Uygurlar, Göktürklerin unagan-bogol'udur, ama aynı zamanda bâzı boyların efendileridir.

Bundan başka siyasal yapı sık sık değişikliğe uğrar : Batı Göktürk Kaganı Ç'u-lo'nun (603-611) kötü yönetimine karşı ayaklanan K'i-pi, Sir Tarduş gibi Töles boyları, bir kaganlık kurarlar. K'i-pi boyu şefi Baga Kagan, Sir Tarduş beyi de küçük kagan olur. Her ikisi ayrı ayrı dağlarda karargâhlarını kurarlar, Göktürklerinkine benzer memurlar atarlar. Fakat kısa bir süre sonra, Batı Göktürk güçlenince, kagan da, küçük kagan da bu unvanlarından vazgeçerek Batı Göktürk Kaganını kendi kaganları sayarlar ve tekrar bağımlı olurlar. Ötüken'deki Uygurlar ve öteki beş Töles boyu ise, Doğu Göktürk Kaganına bağlanırlar. T'ong Yabgu ölüp Batı Türk karışınca, Sir Tarduş şefi, bu kez yer değiştirerek Doğu Göktürk Kaganı Kie-li'nin bağımlılığına girer, ardından Çin himayesine sığınır. Kie-li, onu

ağır bir yenilgiye uğratır. Fakat Kie-li'ye karşı bütün oymaklar ayaklanır. Sir Tarduş şefi, Çin'in cesaretlendirmesiyle kagan olur. Eskiden irkin unvanını taşıyan Uygur şefi, bu kez ilteber unvanıyla Sir Tarduş Kaganına bağlanır. Bir süre sonra Uygur şefi, Sir Tarduş Kaganına isyan eder, yener. Kendisi kagan olur, Sir Tarduş ona bağlanır. Bu yengiden sonra Uygur Kaganı kendi isteğiyle Çin himayesine girince, yeniden ilteber olur. Çin onun oğlunu «Büyük İlteber» yapar. Daha sonra Uygur şefi, yabgu unvanını alır. Ötüken'deki Göktürk Kaganının yerine kagan olan Basmıl idik-kut'unu yenince, Uygur Yabgu'su kagan olur. Ötüken'den çıkarılınca, Turfan bölgesindeki Uygur hükümdarları kagan yerine, idik-kut unvanını taşır.

Kısaca, boy ve budun yapılarını pek bozmayan, hayli gevşek ve duruma göre sık sık değişen bir siyasal örgütlenme söz konusudur ve en güçlü göründüğü dönemde bile, bu siyasal yapı, birdenbire çöker.

«DEVLET»İN EKONOMİK TEMELİ

Bu zayıf birlik nasıl meydana gelir? Bilge Kagan'a göre, kagan ve buyrukları bilgili ve yiğit olursa, beyler ile budun uyumlu olursa siyasal birlik doğar, gelişir ve Ötüken merkez ise sonsuza dek sürer. Sorun, doğaldır ki, daha karmaşıktır. Birlik, boyların başına zorla oturan soylu bey ailelerine daha fazla çıkar sağlama temeline dayanır. Özellikle Çin gibi büyük yerleşik ülkelere karşı girişilecek yağma akınlarının başarıyla yürütülebilmesi, kuvvetlerin bir başbuğ çevresinde birarayа getirilmesini gerekli kılar. Yağma akınlarını ve savaşları, elçilik kurulları yollanması ve ticaret izler. Ticaret ve diplomatik ilişkiler, hanlık ve kaganlık düzeyinde, daha düzenli ve verimli biçimde işler.

Bilindiği üzere, bozkır boylarının üretimi kendilerine yetmez. Yerleşiklerle yağma, haraç, ticaret biçimindeki değişime gerek duyulur. Bu değişime göçebe,

yerleşikten daha fazla isteklidir. Nitekim Bumin'in Türkleri Altay'da Juan-Juan hesabına demircilik yaparken, Tölesleri yenip Türk siyasal birliğinin temelini atınca, pamuklu ve ipekli almak için hemen Çin sınırına gelirler. Doğu Türk Kaganı, 545-597 döneminde Çin'e aynı zamanda ticaret kervanları olan 370 elçilik kurulu yollar. Göktürkler yanlarına gelen yabancı tüccarlara yardımcı olurlar, Çin'e giden bu tüccarları korurlar. Kervanların yolunu kesen Aşına soyundan Basmıl idik-kut'unu aynı soydan Göktürk kaganı cezalandırır. Yine yerleşiklerin ürünlerini sağlamak amacıyla, kaganlar Çin'e askerî hizmet yaparlar. 696 yılında Kapgan Kagan, Çin hesabına Kıtay'ları yener. Karşılığında bol tohumluk darı, 3 bin tarım aracı, demir, silâh, ipekli alır. Kagan, bir kısım bağımlı boy ve oymakları tarıma yönelterek ek besin gereksinmesini ticaretin yanı sıra üretim yaparak karşılamayı dener. Uygur Moyunçur Kagan, Çin İmparatorunun hizmetine ordular verir, karşılığında binlerce top ipekli alır. Ki-min Kagan askerî hizmetten 200 bin top ipekli elde eder. Çin ile barış yapan Bilge Kagan'ın başlıca isteği, barışçı yoldan serbest ticaretin sürdürülmesidir. Nitekim Bilge, 727 yılında, So-Fang kentinin serbest ticaret yeri olması konusunda Çin ile antlaşma imzalar. Avrupa Hun krallarının da Bizans'tan başlıca isteği ticaretin sürdürülmesi olur.

Bozkır siyasal birliğinin güçlü, Çin'in zayıf olduğu dönemlerde, Çin isteksizlik bile gösterse, bu ticaret zorla ve avantajlı biçimde gerçekleştirilir. Uygurlar, haraç verme adı altında Çin'e zorla elçilik kurulları yollarlar. Ticaret hadlerini kendi yararlarına değiştirirler. Çin kaynakları, Uygurların 2500 ata karşılık, 250 bin parça ipekli aldığını, bunun ticaret değil «gizli bir haraç» olduğunu yakınarak yazarlar.

Bu ticaret gereksinmesi, soylu beylerin lüks tüketim alışkanlıkları arttıkça büyür. Artan lüks tüketim, vazgeçilmez tüketim olur ve soyluluğun vazgeçilmez

bir ayrıcalığına dönüşür. İlk Töles siyasal birliği VI. Yüzyıl başlarında kurulunca, siyasal birliğin başkanı I-Fu, hemen Çin'e elçi yollayarak haraç sunar, karşılığında kırmızı boyalı, perdeli ve yastıklı, elle çekilen araba, kumaş yelpaze, vernikli kapı, davul tokmağı vb. ister. Zenginlik arttıkça lüks tüketim gereksinmesi büyür.

Yerleşik devletlerle bu ilişkiler, ancak kaganlık düzeyinde sürekli ve avantajlı biçimde gelişir. Bu nedenle, boyların başındaki beyler, bir ilteber, yabgu ve kagan seçmeye yönelirler. Karabalgasun yazıtı «cesur ve atılgan» ilk Uygur kaganı Kutlug Bilge Kül Kagan'a bütün boy ve oymakların kendi istekleriyle bağlandıklarını özellikle belirtir. Bu gönüllü birleşme temeli sağlanıp yeterli bir askerî güç elde edilince, zora başvurarak da öteki boylar siyasal birliğe alınırlar. Bumin'in Türkleri biraz güçlenince Töleslere saldırırlar ve onları yenerek kendilerine bağlarlar, sonra Çin sınırına gelirler. İlteriş ve Tonyukuk'un Türk budunu, Karakurum'da yeter kuvvet toplayınca, Tola nehrini geçip Oğuzlara saldırır ve Ötüken'de Türk budun ile Dokuz Oğuz buduna dayalı siyasal birliği kurar, sonra Çin yağmalarına girişir. Uygur kaganlığında da siyasal birliğin temeli On Uygur ile zorla baş eğdirilen Dokuz Oğuz'a dayanır. Birlik gerçekleşince, Bugu Kagan Çin yağmasına ya da haraç karşılığı Çin hizmetinde askerî seferlere yönelir. Çin kaynakları Bugu Kagan'ı Çin'e yağma akınları düzenlemek için Dokuz Oymak Uygurlarının, yâni bu oymakların soylu beylerinin kışkırttığını yazarlar*.

* XVI. Yüzyılda göçebe feodalizminin iyice kemikleştiği Mogollarda bile, Han, Çin'le ilişkiler nedeniyle feodal beylere üstünlük ve siyasal birlik sağlar. Sovyet akademisyeni Vladimirtsov, bunu şöyle açıklar: «Mogol Hakanının feodal saydlara üstün gelmesinin başlıca nedeni, herhalde Çin'le olan ilişkilere dayanıyordu. XVI. Yüzyılda öyle bir durum meydana çıkmıştı ki, bir yandan çapulculuk akınlarının, öte yandan ticarî ilişkilerin başarıyla yürütülmesi için bir merkezden ge-

Demek ki, siyasal birlik, başarılı ganimet akınları düzenleme ve yerleşikle ticareti geliştirme nedeniyle, ayrıcalıkları korunmak koşuluyla, güçlenmeye başlayan bozkır aristokrasisi tarafından istenilir birşeydir. Bu ayrıcalıkların başında ganimetten ve ticaretten yeterli pay almak gelir. Sağlanan ganimet ve zenginliklerden kendine az pay ayırıp soylulara dağıtan kaganlar, başarılı şefler olurlar. Attila ganimetten pek az pay alıp soylulara dağıtmakla beylerin itaatini sağlar. Türgiş Su-lu, cömert ganimet dağıtışı sâyesinde Onok'un başına kagan olur. Su-lu, ufak bir boy şefidir ve Türgiş So-ko Kagan'a bağımlıdır. So-ko Kagan ise, Batı Türkler üzerinde egemenlik kuran Doğu Türk Kaganı Kapgan'a bağlıdır. So-ko'nun kardeşi Çe-nu kendine ayrılan boyları az bulduğundan ağabeyine karşı ayaklanır, Kapgan'a sığınır. Kapgan, So-ko üzerine sefer yapar. İtaatsiz So-ko'yu ve güvensiz bulduğu kardeşi Çe-nu'yu öldürür. Kapgan seferden dönünce, Onok boyları, dağınık durumda bulunurlar. Bu boylardan birinin

---

len ve bir elde bulunan yönetim ile belli bir düzen ve düzenlilik gerekti. Çeşitli toplumsal zümrelerden olan Mogolların gönençliği, Çin'e karşı yapılan iki yanlı hareketlere bağlıydı... Zengin ve uygar komşuya karşı çapulculuk akınlarını Mogol Hanı, öteki feodal saydlara göre daha iyi yönetebildi. Mogolistan'da geçen sınıf mücadelesini anlayamamış ve farkedememiş olan Çinliler, bir değişikliğin meydana geldiğini gördüler. Mogol hücumları artık rastlantısal çapul akınları sayılamazdı, bunlar iyi hesaplanmış, örgütlenmiş ve düzenlenmiş askerî hareketlerdi. Bundan başka, Mogol Hanı, unvan ve mevkiinin saygınlığı sâyesinde Ming dönemi Çinlileriyle öteki feodallere göre daha kolay ticarî ilişkilerde bulunmayı başarmıştı, fakat bu ilişkiler ancak armağan değişiminden ibaret kalmıştı.

Bu gibi 'ticaret', bunu yöneteni, bu olayda kaganı, başarılı ve elverişli duruma, vassallerini ise daha bağımlı ve bağlantılı duruma sokuyordu. Hakan, Çin üretiminin ve Çin'den alınan ganimetin bir cins dağıtıcısı olmuştu» (Mogolların İçtimaî Teşkilâtı, s. 220).

şefi olan Su-lu, ganimetten kendine pay ayırmadığından ün kazanır. Onok boyları, Su-lu'nun çevresinde toplanırlar. Çin kaynakları, sağladığı ganimeti boy beyleri ve üyeleri arasında paylaştıran Su-lu hakkında şöyle yazarlar :

«Savaşta aldığı bütün ganimetleri buyruğundakilere dağıttığı için, bağlı oymaklar onu seviyor ve bütün güçlerini ona veriyorlardı».

Ne var ki, Su-lu'nun giderek harcamaları artar. Çin'den Aşına prensesi alır, Doğu Türk Bilge* Kagan'ın kızı ve Tibet Kaganının kızı ile evlenir. Oğullarını yabgu atar, karargâhı genişler. Giderleri büyüyünce, Su-lu Kagan, son yıllarda, Çinlilerin deyimiyle «servet birikimi» yapamadığından ganimet dağıtamaz olur. Bunun üzerine bağımlı boylar ayrılmaya başlarlar. Onok'tan bir boy şefi olan Baga Tarkan, ganimet dağıtamayan kaganı öldürür. Daha sonra Sarı Türgiş Baga Tarkan kaganlık iddiasında bulunursa da, çıkan savaşlarda o da öldürülür. Kara Türgiş ve Sarı Türgiş'ler arasında tüketici savaşlar başlar. Bu savaşların kökeninde, ganimet dağıtımı sorunu bulunur.

Batı Göktürklerin İ-p'i Tu-lu Kaganı da ganimet dağıtmayışı yüzünden tahtını yitirir. «Çin İmparatoruna eşitim» diyen bu kagan, Soğd ülkesini yağmalar, fakat aldığı ganimet ve tutsaklardan maiyetine pay vermez. Bunun üzerine kaganın komutanlarından bir boy beyi olan Ni-şu Çur kızar ve kendi payını zorla alır. Kagan, örnek olsun diye bu boy beyinin kellesini uçurur. Ni-şu Çur'un yakını bir boy beyi kagana saldırır, kagan Toharistan'a kaçar. Daha sonra boylarını

* Bilge Kagan, Türgiş Kaganının kızını oğluna alır, kendi kızını da kagana verir. Bilge Kagan, yazıtlarda, yaptığı bu iki düğünü övgüyle anlatır : «Türgiş Kaganına kızımı.... olaganüstü büyük törenle alıverdim. Türgiş Kaganının kızını olaganüstü büyük törenle oğluma alıverdim.... Olaganüstü büyük törenle alıverdim». «Olaganüstü büyük tören», «ertingü ulug törün» diye yazılır.

yeniden ele geçirmek isterse de, özellikle Onok'un Nu-şi-pi boyları yanaşmazlar. Çin'den kagan atamasını isterler. Çin, bir yüksek memurunu yollayarak, boy beylerinin onayı ile, Aşına soyundan bir bilge kişinin kagan atanmasını sağlar. Yeni kagan, Nu-şi-pi boylarıyla eski kagana saldırır. Eski kagan bunları yener ve kendine katılmalarını söyler. Boylar, hayır der:

«— Savaşan bin kişiden bir kişi kaldı. Artık senin peşinden gitmiyeceğiz».

Kagan, yeniden Toharistan'a kaçar ve orada ölür. Ganimet dağıtmayışı ve boylara sert davranışı, kaganın sonu olur.

VERGİLENDİRME

Ganimet dağıtmama gibi, vergilerde ölçüsüzlük de siyasal birliğin dağılma nedenlerinden birini teşkil edebilir. Örneğin Doğu Türklerden bir kısım Töles boylarını kendine bağlayan Aşına Şö-ol, boylarını on yıl vergisiz yönetir. Kaynak bulmak için «yüksek vergi al» biçimindeki önerileri, «boylarım bolluk içinde yaşıyor, bu bana yeter» gerekçesiyle geri çevirir ve popüler bir Türk prensi olur.

Batı Türk Kaganı Ç'u-lo ise, Töleslere saldırıp onları bağımlı kılar ve ağır bir vergiye bağlar, beyler ayaklanır. Çin kaynakları, olayı şöyle anlatır:

«Batı Türklerden Ç'u-lo Kagan güçlenip büyüyünce, Töleslerin bütün oymakları ona bağımlı oldular. Ç'u-lo onlardan ölçüsüz vergi topladı. Sir Tarduş vb. gibi boylar, bundan üzüldüler. Ç'u-lo Kagan çok kızdı. Onların şeflerinden yüzden fazlasının başını kestirdi. Tölesler hep birlikte eyleme geçerek ayaklandılar».

SINIF MÜCADELELERİ

Ağır vergiler nedeniyle ayaklanan K'i-pi ve Sir Tarduş gibi Töles boyları, ayrı bir kaganlık kurarlar.

Fakat ağır vergilendirme, siyasal birliğin parçalanma nedeni olduğu gibi, yaşama nedeni de olabilir. Zira boyların kara budunu, hem kendi beyine, hem de tepesindeki kagana ve yabgu, küçük kagan, tegin, şad gibi kagan soylularına vergi öder. Beylerde lüks tüketim eğilimi arttıkça kara budunun vergileri ağırlaşır. Beyler bu tüketimin gerektirdiği alış-verişi, kara budundan daha çok at, sığır, koyun, kürk vb. isteyerek sağlarlar. Beyler ile budun arasında, Orhun yazıtının deyimiyle, uyumsuzluklar çıkar. Kara budun ayaklanıp beyleri öldürebilir. Kara budunun düşmanlığı karşısında beyler, kaganın çevresinde toplanmayı bir güvenlik sigortası sayabilirler. Böylece beylerin ganimet isteği gibi, kara buduna karşı güvenlik kaygıları da siyasal birliğin çimentosu olabilir.

Orhun yazıtlarında ise, daha az görülen bir durum anlatılır. Beylere karşı kara budun-kagan ittifakı ile, 630-680 döneminde dağılan siyasal birlik yeniden kurulur. 630'da kaganlık dağılınca, birçok beyler Çin Sarayına ve kentlerine sığınır. Çin, olarak ödenek ve unvan verir. Beyler Çin adları alırlar, Çin yaşamını benimserler, Çinli gibi giyinirler, Çin dilini öğrenirler. Yetenekli Göktürk beyleri, boyları ve kara budunu cezalandırmak için bozkırda seferler yaparlar. Gerçi Çin Sarayındaki bu bozkır beylerinin durumu, her zaman parlak değildir. Çin saray adamları, onlara yine barbar gözüyle bakarlar. Bir Çin yüksek memuru, Çin hizmetine girmek için yola çıkan Aşına Kül-Kor'a, bozkırda beyliğin Çin Sarayında yaşamdan çok daha saygın olduğunu söyler :

«— Çin'de.... ihtiyar bir barbardan başka birşey olmayacaksınız. Saray adamlarından kim sizi görmekten hoşlanacak? Yalnızca resmî unvan ve ödenek sağlamakta güçlük çekmiyeceksiniz, hayatınız bile bu adamların elinde olacak».

Kül-Çor, bu sözlere hak verir, Çin'e gitmez. Fakat birçok bozkır bey ve prensine Çin saray yaşamı tatlı

gelir. Çin Sarayına akarlar. Tanzimat ileri gelenlerinin 1840'lardan sonra frenkleşmesi gibi, onlar da Çinlileşirler. Kara budun ise, dağınık boy ve oymaklar hâlinde dağda, ormanda, çölde perişan kalır. Açlık çeker ve saldırılardan kendini koruyamaz. Siyasal birliği yeniden kurmak isterse de «et ve yarat»ı, yâni örgütlenmeyi bilmediğinden başaramaz. Bilge Kagan, daha önce de belirttiğimiz üzere, bunu çarpıcı biçimde anlatır :

«Türk kara budunu şöyle demiş : İlli budun idim, ilim şimdi hani, kime il kazanıyorum? Kaganlı budun idim, kaganım hani, hangi kagana işi gücü veriyorum? Öyle deyip Çin Kaganına düşman olmuş. Düşman olup kendi örgütleyemediğinden yine Çin'e teslim olmuş».

Fakat «et ve yarat»ı bilen İlteriş Kagan, siyasal birliği gerçekleştirmek için Kutluğ Şad Tonyukuk ile birlikte meydana çıkınca, «ormanda, dağda kalmış olan» Türk budun kalıntıları, hemen koşarak onların çevresinde toplanır. Tonyukuk, «budunun boğazı tok idi» diyerek, topladıkları aç budunu beslediklerini belirtir. Kapgan'ın öldürülmesine yol açan büyük kargaşalıklarda da Türk budun dağılır, ama Bilge Ötüken'de kagan olunca, «her yere gitmiş olan budun öle yite, yaya olarak, çıplak olarak dönüp gelir».

Ünlü tarihçi Barthold, Kültür Bakanlığınca yayınlanan yapıtında, beylerle kara budun arasındaki sınıf mücadelesinin siyasal birliği sağladığını ileri sürer :

Siyasal birliğin «meydana gelmesinde rol oynayan olaganüstü durum ve koşullardan biri zenginlerle fakirler, beylerle budun arasında geçen sınıf mücadelelerinin güçlenmesi olabilir. Göçebe topluluklarda, mülkiyet ve sınıf farkının bu gibi gerginliklere neden olacak ölçüde güçlenmesi pek mümkündür. Yazıtlar gösteriyor ki, Türk ülkesinde Çinliler egemen olduğu vakit — uygar memleketlerde olduğu gibi — Türklerin aristokrasisi (kibar sınıfı), *kendi sınıf ayrıcalıklarının korunmasını ileri sürerek,* yabancı bir devletin elinde tutsaklığa daha çabuk alışmışlar ve kendi âdet ve gele-

neklerine bağlılık göstermemişler, ihanet etmişlerdir. Fakat kara budun, yabancı boyunduruğuna çabuk alışmamış ve geleneklerine bağlı kalmıştır..... Beylerin Çin âdetlerini ve ahlâkını kabul etmesi, kara budunun onlara düşmanlığını artırmıştır. Bundan yararlanarak, *kagan soyunun temsilcileri, budunu Çin egemenliğine karşı ayaklandırdılar*»[61].

Demek ki, bozkır aristokrasisinin ganimet ve yerleşikle ticaret isteği gibi, bey-kara budun arasındaki sınıf mücadelesi de siyasal birliğin kuruluşuna yol açabilir. Barthold'a göre, bozkırdaki sınıf mücadelesi konusunda Çin, Ermeni ve Avrupa kaynaklarında bilgi yoktur. Bu konudaki bilgi, Orhun yazıtları, Moğol destanları gibi yerli kaynaklarda bulunur. Barthold, şu sonuca varır :

«Eğer göçebe toplulukların kendileri hakkında saptadığı olaylar, daha çok bulunsaydı, öteki göçebe devletlerin kuruluşunda da sınıf mücadelesinin ne önemli bir yer almış olduğu* herhalde daha açık olarak görülürdü».

KAGAN - KARA BUDUN İLİŞKİLERİ

İster bozkır aristokrasisinin gereksinmeleri, isterse kara budun - beyler çatışması nedeniyle kaganlık kurulsun, kagandan beklenen görevler bellidir. Orhun yazıtları, bu görevleri anlatır. İlk görev, doğaldır ki, boyların düşman yağma ve hücumlarından korunmasıdır. Tonyukuk, «Türk budunu arasında silâhlı düşmanı koşturmadım» diyerek bunu anlatır. İkinci görev, beyler ile

* Sovyet yazarları, bozkırda siyasal birliğin kuruluşunu genellikle kara budun ve beyler arasındaki sınıf mücadelesine bağlarlar. Cengiz Han göçebe devletinin kuruluşunu onlar bu sınıf mücadelesinin keskinleşmesine bağlarlar. Bu nedenle Barthold, Yakubovsky, Vladimirtsov gibi Sovyet tarihçileri arasında — Vladimirtsov, önceden paylaştığı bu görüşten vazgeçince — tartışmalar olur. Bu ilginç tartışmaları, ileride ele alacağız.

budun, budun ile kagan arasında uyumu sağlamaktır. Bilge Kagan, «budunun birliğini ateş ve su gibi bölmedim»* sözleriyle bu görevi belirtir. Kaganın üçüncü ve baş görevi, budunu beslemek ve çoğaltmaktır. Beslemek sözcüğü yazıtlarda «igidmek» diye geçer. Türk budunun onu «igidmiş» kaganına itaatsizlik edişi sert biçimde kınanır. Bilge Kagan, aç Türk budunu besleyerek ve zenginleştirerek kaganlık görevini iyi yaptığını övünerek birçok kez belirtir :

«Varlıklı, zengin budun üzerine (kagan) oturmadım. İçte aşsız, dışta donsuz, düşkün, perişan budun üzerine oturdum. Türk budunu için gece uyumadım, gündüz oturmadım..... ölecek budunu diriltip besledim. Çıplak budunu donlu (giyimli) kıldım. Fakir budunu bay (zengin) kıldım. Az budunu çok kıldım».

Kagan, budunu beslemek ve bay kılmak için askerî seferler yapar :

«Budunu besleyeyim diye, Kuzeyde Oğuz buduna doğru, Doğuda Kıtay, Tatabı budunlara doğru, Güneyde Çin'e doğru oniki kez ordu sevkettim».

Bu savaşlar, beylere ve buduna bol ganimet sağlama amacını güder :

«Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını Türküme, budunuma kazanıverdim».

Bu gereksinmeler, yalnız savaş ve yağma ile değil, ticaret antlaşmalarıyla da sağlanabilir :

«Ötüken'de oturup Çin budun ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor».

İşte kagan bu görevleri az çok iyi biçimde yerine getirdiği sürece, siyasal birlik yaşar**. Yağma, haraç ve

---

* Prof. Muharrem Ergin, «bütün milleti ateş, su kılmadım» diye çeviriyor (Orhun Âbideleri, s. 25). Biz, Bazin'in çevirisini daha anlaşılır bulduk (Turcs Celestes, s. 102).

** Prof. Vernadsky, siyasal birliğin ekonomik temelini, transkontinantal karayollarına egemen olma isteğine bağlar (Les origines russes, I, s. 48). Gerçekten göçebe kaganlıklarının iyi

ticaret yoluyla tüketim gereksinmeleri sağlanamayınca ya da kagan ganimeti kendine ayırınca, karışıklıklar başlar. Kaganın gök kökenliliği, «Tengri gibi Tengri'de olmuşluğu», aynı zamanda başrâhip bulunması durumu değiştirmez, siyasal birlik dağılır ve başarısız kaganlar sık sık öldürülür.

ÇİN, TİCARETİ DURDURUNCA «DEVLET» ÇÖKER

Çin İmparatorluğunun zayıf olduğu, taht kavgaları içinde boğuştuğu sıralarda, kaganlar yağma, haraç ve ticaret yoluyla görevlerini yerine getirebilirler. Örneğin Göktürklerin ilk meydana çıkıp güçlendiği 546-581 döneminde, To-ba Çin İmparatorluğu ikiye ayrılmıştır. Doğu ve Batı To-ba biribirleriyle savaşırlar ve Göktürklerden haraç karşılığı askerî yardım isterler. Mu-kan ve T'o-pa kaganlar, bu ikilikten yararlanırlar, iki Çin devletini ganimet ve haraç vermede yatıştırır-

---

gelir sağlayan ticaret yollarının güvenli işlemesinde çıkarı vardır. Bu, kaganları bütün Asya'da egemen olmaya, hatta Rusya içlerine yayılmaya iter. Ne var ki, Göktürklerin Çin sınırından Seyhun-Ceyhun bölgesine kadar egemenliği çok kısa sürer. Çin, ipek yolunu güvenli ellerde saymadığından, ipek yolunu sürekli kendi denetimi altına almaya çalışır. Türkistan ve Kuzey Afganistan tüccar kentleri, Çin denetimini iyi karşılarlar. Bu nedenle, René Giraud, Göktürk siyasal birliğinin transkontinantal yolların egemenliğini sağlayamadığı için ekonomik temelden yoksun kaldığını, böylece yaşayabilir olmaktan çıktığını ileri sürer (Turcs celestes, s. 27). Chavannes ise, «siyasal planda kalıcı herhangibir şey bırakmakta iktidarsızlıklarından» söz etmekle birlikte, Göktürklerin yüz yıl kadar Altay-Volga, Torbagatay-İndus arası asayişi sağladıklarını, Çin, Bizans, Hind ve İran uygarlıkları arasında ticaretin onlar sâyesinde kurulduğunu düşünür. «Kendileri birşey üretmeden, yararlı aracı oldular ve uluslararası değişimi kolaylaştırdılar» der ve karadan ipek taşımacılığının Göktürklerin tekelinde bulunduğunu söyler. Ona göre, Türkler, metalar gibi fikirleri de taşırlar. Mazdeizm, hıristiyanlık, budizm Çin'e kervanlarla gider (Documents, s. 300).

lar, gerektiğinde kârlı yağma akınları yaparlar. Bu nedenle, 546-581 Çin'in zayıf, Göktürklerin ise güçlü dönemidir. 581-601 döneminde Çin'de Sui soyu, üçyüz yıl sonra ilk kez Çin'i birleştirir ve güçlenir. Göktürklerin çöküntü dönemi başlar.

Çin güçlenince haracı keser, ticareti durdurur. Yağma akınları verimsiz olur. Bunun bozkır beyleri arasında yarattığı hoşnutsuzluktan yararlanarak, göçebe boy ve budunları biribirlerine karşı kışkırtır, onları boğuşturarak siyasal birliği parçalar.

Çin, Bizans, İran gibi yerleşik imparatorlukların bu kuralı çok eskiden öğrendikleri görülür. Attila siyasal birliği, Bizans'ın haracı ve ticareti durdurmasıyla çözülür. Batı Göktürklerin güçlenmesinden kaygılanan İran İmparatoru Anuşirvan da bu güçlenmeyi önlemek için ilk iş olarak ipek ticaretini durdurur. İstemi Kagan'ın Soğd'lu elçisinin getirdiği ipekleri satın alır ve ticarete son vereceğini en çarpıcı biçimde belirtmek için yakar. 581'den sonra Çin güçlenip Doğu Türklerin yağma akınlarından çekinmez duruma gelince, aynı yönteme başvurur. Sui İmparatoru, Doğu Türk Kaganı İşbara Çin'e bir yağma akınına girişmeye kalkışınca haraç ödemeyi keser. Çin'le ticareti engeller. Doğu Türk uyruklu tüccarları Çin'den kovar. Ticaret ve yağmanın durması, kaganlar ve küçük kaganları biribirlerine karşı oynamayı kolaylaştırır. Prenslerin ve beylerin ayaklanmaları karşısında İşbara Kagan, Çin İmparatoruna sığınmaktan başka çözüm bulamaz, aşağılatıcı bir törenle Çin'in bendesi (köle) olmayı kabul eder. Batı Türk Kaganı Tardu da, daha önce —584'te— Çin'e bağımlılığını bildirir. Kaganlar, Çin himayesine girerek, Çin desteğiyle, ellerinde kalan boy ve budunlar üzerindeki egemenliklerini az çok sürdürmeye çalışırlar. Batı Türk Kaganı Tardu, Doğu Türkleri de kendine katarak yeniden güçlendiği bir sırada, Töles boylarının ayaklanması karşısında birden yapayalnız kalır. İpek yolunun denetimini alma çabasındaki Çin ordu-

ları karşısında bir varlık gösteremez, 603 yılında kaçıp kaybolur.

611 yılında Çin İmparatorunun felâketli Kore seferi başlar. Çin'de karışıklıklar artar. Bu, Göktürklere yeniden az çok toparlanma fırsatı verir. Kie-li Kagan, Çin kentlerini yağmalamaya yönelir ya da yağma tehdidiyle önemli haraçlar ister. 624 yılında Çin serbest ticarete râzı olunca, kagan barış yapar. Fakat Çin zaman kazanma ve iç güçlüklerini yenme çabasındadır. 626 yılında Çin'e yeni bir genişleme dönemi başlatacak olan bozkır savaşlarının başarılı generali Li-şi-min, T'ai-tsong unvanıyla imparator olur. Yağma, haraç ve ticareti engelleyen T'ai-tsong, bunun yarattığı hoşnutsuzlukları körükleyerek boy ve budunları ayaklandırır. Doğu Türk Kaganı Kie-li, 630 yılında Çin Sarayında tutsak olarak çadırını kurup acı içinde oturmak durumunda kalır. Doğu Türk Kaganlığı, elli yıllık bir süre için son bulur. Batı Türk Kaganı T'ong Yabgu ise, 620'lerde son derece güçlü gözükür. Türkistan ve Kuzey Afganistan'ın zengin yerleşik bölgeleri ona bağımlıdır. Bizans İmparatoru ile müttefik olarak İran'a karşı başarılı savaşlar yapar, Kafkas zenginliklerine el koyar. Fakat Çin entrikaları ve bağımlı boyların ayaklanmasıyla, Batı Türk siyasal birliği en güçlü göründüğü sırada birden çöker. Çin kaynakları, bu birden çöküşü, zenginliğinden gururlanan kaganın bağımlı boylara karşı kötü ve zâlim davranışına bağlarlar. Belki de ganimet dağıtışındaki hasislik ve ağır vergilendirmeler, Karluk'ların ve öteki boyların ayaklanmasına yol açar. Kudretli T'ong Yabgu, küçük kagan o'an amcası tarafından 628 yılında öldürülür. Ondan sonra Onok boyları arasında boğuşmalar başlar. Beyler kaganları öldürür, kaganlık iddiasındaki Aşına soyluları biribirleriyle boğuşurlar. Boy beyleri Çin'den kagan atamasını isterler. 650'lerde Aşına Ho-lu, Onok birliğini bir ara sağlarsa da, Çin, Töles boylarını onun üzerine yürütür. Yeniden Onok, Çin'e bağımlı olur ve Batı Türk

boyları, il ve ilçeler olarak Çin askerî garnizonlarına bağlanır.

684-705 döneminde Çin yine iktidar mücadelelerine sahne olur. İmparatoriçe Wu entrikalar peşindedir, dış politika ile az ilgilidir. 670-692'de Tibetliler, Doğu Türkistan Çin garnizonlarını ele geçirerek ticaret yollarını Çin'den koparırlar. İşte Çin'in zayıfladığı bu sırada Kutluk ve Tonyukuk, Doğu Türk siyasal birliğini yeniden kurmayı başarırlar. Kapgan Çin'e karşı başarılı yağma akınları düzenleyerek ve büyük miktarda haraçlar alarak güçlenir. Kırgızları, Onok'ları yenip kendine bağlayarak bozkırın siyasal birliğini sağlar. Fakat Çin'de Hiueng-tsong (713-741) adlı güçlü ve Orta Asya'da genişleme yanlısı bir imparatorun iş başına gelmesiyle durum değişir. Çin kaynakları, Kapgan'ın sert ve zâlim olduğunu, bu yüzden bağımlı boy ve budunların hoşnutsuzluk duyduğunu yazarlar. Orhun yazıtları, «kaganla budun arasında ikilik çıktı» der. Kapgan'ın sert tutumu ve Çin entrikaları, bozkırda Oğuzlar başta genel bir ayaklanmaya yol açar. Basmıl boylarını cezalandırmaktan dönen Kapgan Kagan, Basmıl savaşçıları tarafından öldürülür. Bilge ve Kül-tegin, Tonyukuk'un yardımıyla, yıllarca süren savaşlar sonucu yalnızca Doğu Türk siyasal birliğini kurmayı başarırlarsa da, Kapgan dönemine göre Doğu Türkler hayli zayıftır. Bilge Kagan, Çin'i yağmalayacak ve bol haraç alacak güçte değildir. Çin'le barış yapıp, ticaret antlaşması yoluyla, bozkır soylularının gereksinmelerini karşılamayı dener. Ama Kül-tegin ve Bilge'nin ölümünden sonra, gerekli mal değişimi sağlanamayınca, Doğu Türk birliği karışıklıklar içinde son bulur.

Uygurlar, Çin'de büyük köylü ayaklanmaları patlak verince, Çin İmparatoruna önemli haraç karşılığı askerî birlikler vererek güçlenirler. Fakat yağma, ticaret, haraç ve askerî hizmet yoluyla yeterli meta sağlanamayınca karışıklıklar artar. 832-840 yıllarında iç ka-

rışıklıklar büyür. Kırgızlar ve Çinliler, Ötüken'deki Uygur egemenliğine son verirler.

Görüldüğü üzere, Çin'in güçlü ve zayıf oluşu bozkır siyasal birliğinin yazgısını belirler. Çin'den bozkır soylu.uğunun artan ölçüde gereksinme duyduğu tüketim malları sağlanabildiği ölçüde siyasal birlik sürer, sağlanamayınca çözülme başlar. Eberhard'ın bozkır siyasal birliklerinin kurulup dağılışı ve yeniden kuruluşuyla ilgili savı, Göktürkler ve Ötüken Uygurları için de kalın çizgileriyle geçerlidir : İlişkiler, yerleşiklerin yağmasıyla başlar. Bir süre tarımcı yerleşik ülke, düzenli biçimde haraç öder, haraç ticarete dönüşür. Göçebe soyluları, yerleşikten gelen yeni mallara alışırlar. Bu mallar gittikçe daha görkemli olur ve göçebenin yerleşik'in üretimine bağımlılığı artar. Öte yandan göçebe soylular, değişim için atlar, kocabaş hayvanlar ve onların ürünlerini verirler. Bu mallar kara budundan vergi olarak toplanır. Kara budun gittikçe daha çok vergi ödeme durumunda kalır. Böylece göçebeler arasındaki toplumsal çelişki daha belirginleşir. Tarımcı ülke, göçebe ile ticaretten hoşnut değildir. Ticareti sınırlama ve haracı durdurma eğilimindedir. Bu durum, çatışmalara yol açar. Yerleşik, göçebenin askerî gücünü azaltmak için siyasal birliği parçalamayı, boy ve budunları dağıtmayı amaçlar. Bunda başarılı olduğu ölçüde, ticaret ve haraç da durduğundan, göçebeler gerekli ek besini sağlayamazlar. Kara budun gibi soylular da fakirleşir. Bunu boylar arasında verilen savaşlar izler. Amaç, güçsüz boy ve oymakları köleleştirmek ve sürüler elde etmek, güçlü boyun yaşam düzeyini yükseltmektir. Bu güçlenen boyların yetenekli şefleri, kısa sürede, amacı savaş olan yeni siyasal birlikler kurarlar, savaşla bozkırda egemenliklerini genişletirler. Daha sonra tarımcı yerleşik devletle yağma akını, haraç ve ticaret biçimindeki ilişkiler başlar, bunu yeni bunalımlar izler[62].

ASKERÎ DEMOKRATİK DEVLET

Göktürk siyasal birliği, bozkırda soylu bir sınıfın belirdiği bir döneme rastlar. Bu gelişme, bir göçebe feodalizmine ulaşabilirdi. Özellikle Türkistan ve Afganistan gibi zengin yerleşik bölgelerde egemenlik kuran Batı Türkler, bu yolda bir hayli mesafe almışa benzerler. Fakat yerleşik düzene geçmedikleri gibi, boyların sürekli ayaklanmaları ve karışıklıklar, bir cins feodalizme yönelişi frenler. Siyasal birlik sık sık dağılınca, boylar eski duruma dönerler, göçebe kitlesi gibi soylular da fakirleşirler*. Yazıt'ara göre, Kül-tegin'in dört binlik at sürüsü, altını, gümüşü, hazinesi ve serveti vardır. Bu servet ve sürüyü Tuygut yönetir. Fakat 715-716 kışında hayvan kırımı olur. Uç Oğuz saldırır. Bilge Kagan, «az idik ve kötü durumda idik» der. Daha sonraki yıl için Bilge, «Türk budunun aç olduğunu, Uygur'un at sürüsünü yağmalayıp beslediğini» söyler. Sık sık görülen kıtlık ve açlık koşulları, göçebe feodalizminin gelişmesini engeller.

Kaganın başlıca görevi, daha önce belirttiğimiz üzere, «budunu beslemek»tir. Bu görevi yerine getiremeyen kagan, göksel kökenine karşın, değiştirilir ya da öldürülür. Böyle bir kagan için «kut toplamadı» denilir. Bilge ve Kül-tegin, «kut toplamadı» diye Bögü Kaganı öldürürler. Öte yandan boy ve budunlar sık sık kagana karşı ayaklanırlar, siyasal birlikten koparlar.

---

* Emevi Halifesi, Türk Kaganını müslüman yapmak isteyince, yolladığı elçi, Türk Kaganını eyer yaparken görür. Elçinin yanında da Kagan eyer yapımını sürdürür. Elçi, «eti çok, ekmeği az» bir evde ağırlanır. Bu Türk Kaganının Onok'ların başındaki Türgiş Kaganı olduğu sanılıyor. Bu, ganimetten kendine pay almayan Su-lu Kagan olabilir. Kagan, islâm olmayı şu gerekçeyle reddeder : «Askerlerim doktorlukla, pabuççulukla ve terzilikle uğraşan insanlar değildir. İslâm olurlarsa (yâni sizinle barış yapıp yağma haklarından vazgeçerlerse) nereden yiyecek bulurlar?» (Zeki Velidî Togan, Belleten 45, s. 13). İslâm kaynakları, Hazar kaganlar soyunun da fakir olduklarını yazarlar. Kaganlık sırası gelen bir soylu, ekmek satarak yaşamını sağlar.

Bağlı bulundukları zaman bile, boylar geniş ölçüde özerkliklerini korurlar. Kişisel olarak kendine bağlı ufak bir muhafız gücü varsa da, kaganın askerî gücü boy savaşçılarına dayanır. Boy savaşçıları da kagana değil, kendi beylerine bağlıdırlar. Bu nedenle kagan, boy beylerine geniş ölçüde bağımlıdır. Kagan seçiminde beylerin ağırlığı büyüktür.

Boylar içinde de bir beyler sınıfı ve bir cins «kölelik» gelişmekle birlikte, boy dayanışması yaşar. Kara budundan da sayılsa, özgür ailelerin sürüleri vardır. Bir savaşçı olarak ganimetten pay aldıkları gibi, boy işlerinin yürütülmesinde az çok söz sâhibidirler. Kaganlık düzeyinde kurultay, beylerden kurulu ise de, boy kurultaylarında üyeler, savaşçı nitelikleriyle bir ölçüde ağırlıklarını duyururlar. Boy dayanışması kurallarını ölçüsüzce çiğneyen beyler, devrilirler. Bu nedenlerle, Hunlar gibi, Göktürk siyasal birliği için de «askerî demokratik» etiketini kullanmanın pek yanlış olmayacağı kanısındayız.

YERLEŞİKLİĞE GEÇİŞ

Akrabalık bağlarının zayıflaması, boyların dağılışı, bir kısım Türklerin kentlerde ve tarım alanlarında yerleşikliğe geçişine yol açar. Bunlar orada mevcut düzenin parçası olurlar. Yeni bir düzen getirmemekle birlikte, yerleşikliğe geçen Türkler, oraların Türk olmayan yerli halklarıyla karışarak Türkistan bölgesinin giderek Türkleşmesine yol açarlar. Örneğin, Prof. Öğel'e göre, Fergana bölgesi 569 yılına kadar Kuşan kültürünü özenle korur. Bu tarihten sonra Göktürk kültürü yavaş yavaş bölgeye sızar ve VIII. Yüzyılda bölge Türkleşmeye başlar[63]. Pencikent ve Talas kentleri Göktürk döneminde tamamen Soğd'ludur[64], giderek Türkleşir. Sovyet araştırıcısı Yakubovsky, «Yedi-su'da IX-XI. yüzyıllar arasında Türgişler, Oğuzlar, Karluklar gibi göçebelerin dikkate değer yerleşme sürecini görüyoruz. Bu olayı yerleşik Soğd halkının Türkleşmesi izler» der[65]. Fakat geniş kitle henüz göçebe yaşamını sürdürür.

II. RUSYA VE AVRUPA'DA TÜRKLER

Otlak ve su kavgaları, savaşlar çok eski tarihlerden beri Türk boylarının Doğudan Batıya doğru göçmelerine yol açar. Güçlü merkeziyetçi devletler, İran yolunu tıkadığından, bu büyük göçler genellikle Hazar Denizi üzerinden Kafkaslara, Karadeniz Kuzeyi bölgelere, Orta Avrupa ve Balkanlara yönelir Kesinlikle bildiğimiz ilk göçü Hun'lar yapar*. İkiye bölündükten sonra bir kolu Batıya göçen Hun'lar, Doğu Kangkü'de** kısa ömürlü bir siyasal birlik (MÖ. 43-36) kurarlar. MS. 91'de ise, Kazak bozkırına çekilirler. 350'de Doğudan gelen Türk-Mogol karışımı saydığımız Uar-Hun baskısıyla, Kazak bozkırındaki Hun'lar, Batıya akarlar, MS. 370'te Avrupa'da görünürler. Bizans kaynaklarına göre, o tarihte «kralları olmayan ve boy başkanlarının anarşik yönetimiyle yetinen» Hun'lar, Attila döneminde Rusya ve Orta Avrupa'da büyük bir siyasal birlik kurduktan sonra dağılırlar.

Bizans kaynaklarında Hun'lar'a birlikte, Karadeniz Kuzeyinde Akatzir (Akatır) adlı bir boy topluluğu

---

* Doğaldır ki, Batıya göç Hun'lardan çok önce başlar. Sovyet Bilimler Akademisi'nden A. P. Smirnov, MÖ. ikinci bin yılda Aşağı Kama bölgesine Yenisey'den göç olduğunu, Avrupaid-Mongoloid bir insan tipi meydana geldiğini söyler (V. Türk Tarih Kongresi, 1956, s. 242).

** Kangkü, Kazak bozkırı Güney eteği ile Çu nehri vâdisine verilen addır.

geçer. Akatzir'lerin kökeni kesinlikle saptanabilmiş değildir. Onların Hazar'ların atası «Ak Hazar»lar oldukları, Macar, Fin[66] kökenli bulundukları ileri sürülür. Bâzı tarihçilerimiz, ciddi bir kanıt getirmeden, onları XIII. Yüzyılda Maraş bölgesinde görülen Ağaçeri'lere bağlarlar. Attila'nın çağdaşı Priscus ise, Akatzir'lerin Hun boyu olduğunu söyler. Gerçi Hun, bozkır boylarının çoğuna yapıştırılan genel bir ad ise de, Akatzir'ler Hun Türklerinden sayılabilirler.

Bizans, Uzak Güneydoğudan göçüp Azak Denizi yakınlarına yerleşmiş Akatzir'leri, haraç miktarını sürekli artıran Attila'ya karşı kullanmak ister. Hun'ların gerisindeki bu gücü kazanmak için elçi ve armağanlar yollar, on'ara Attila ile ittifaktan vazgeçmelerini önerir. Bizans kaynaklarına göre, «tarım bilmeyen, avcılık ve hayvancılıkla uğraşan» Akatzir'lerde kral yoktur, bağımsız boyları kendi şefleri yönetir. Fakat Bizans elçisi, bağımsızlıklarına karşın, boylar arasında bir hiyerarşi olduğunu farkedemez. Armağanların dağıtımına, hiyerarşinin başındaki boyun başkanından başlamak gerekirken ilk armağanı ikinci plandaki bir şefe verir. En yüksek şef, ayrıcalığı çiğnenince, Bizans komplosunu Attila'ya açıklar ve öteki boyların cezalandırılmasını ister. Attila kuvvet yollar, bir seri savaştan sonra Akatzir'ler yeniden bağımlı kılınır. Attila, güvenemediği en yüksek Akatzir şefini de cezalandırmaya niyetli görünür. Onu yanına çağırır. Durumu kavrayan ve korkan bu boy şefi, çağrıya uymaz, fakat bir dalkavuklukla mevkiini korumayı başarır, «güneşe bakılamadığı gibi, Tengri'lerin en yücesi olan Attila'nın da yüzüne bakamıyacağı» için gelmediğini söyler. Bu sözden hoşnut kalan Attila, onu boyunun başında bırakır, öteki Akatzir boylarını ise büyük oğlu İlek'in yönetimine verir.

OGUR TÜRKLERİ

Attila'nın ölümüyle, Akatzir'ler yeniden bağımsızlıklarını kazanırlarsa da, Kazak bozkırlarından gelen yeni Türk boylarının yönetimine girerler. Saragur denen boylar, Akatzir'lere saldırır ve onları bağımlı kılar. Bizans kaynakları, 463 yılında Karadeniz Kuzeyinde «Ogur» genel adına sâhip Saragur, Ogur ve Onogur gibi boy topluluklarının varlığından söz ederler. Bu boy toplulukları, Istanbul'a elçi yollayarak destek ararlar. Bu boylar, ikinci bir Uar-Hun yayılışıyla Kazak bozkırlarından Kuzey Kafkasya ve Karadeniz kıyılarına itilirler. Uar-Hun'lar, Tanrı dağı ve İli nehrindeki yurtlarından Sabar (Sabir) adlı Türkleri çıkarırlar. Sabar'lar, Kazak bozkırına çekilirler. Oradaki Ogur'ları Volga Batısına geçmeye zorlarlar.

Ogur'lar, Hun, Göktürk ve Uygurları incelerken gördüğümüz Ting-ling (teyinli-sincaplı) boylar grubunun bir koludur. Bütün Orta Asya'ya yayılmış gözüken Ting-ling'ler, üç grupta toplanabilir :

— Gobi çölü ötesinde, Sarı nehir çevresine ve Çin Kuzey sınırına göç eden Güney kolu

— Baykal gölü Güney ve Güneybatısında bulunan Kuzey kolu

— İrtiş çevresinde yaşayan Batı kolu[67].

IV. Yüzyıl başlarında Kazak bozkırında Hun'lardan boşalan yeri alan ve sonra Sabar baskısıyla Volga'yı geçen boylar, Ting-ling'lerin Batı kolundandır. İşte Istanbul'dan destek arayanlar, Bizans kaynaklarında «Ogur» genel adıyla geçen bu boylardır. Daha sonra Töles, Uygur ve Oğuz adlarıyla geçecek olan boylar grubu ise, Ting-ling'lerin Doğu koludur*. Her iki

* Prof. Öğel, K. Czeglédy vb., Töles'leri Ting-ling'lerin ardılları sayarlar. Çin kaynakları bu görüşü destekler. Prof. Kafesoğlu ise, Töles - Ting-Ling özdeşleşmesini, «Türk tarihindeki normal bir akışın çıkmaza sokulması» diye değerlendirir. Ona göre, Ting-ling Ogur'dur, Töles ise Oğuz'dur. Ogur'lar ile Oğuz'lar

grubun dillerinde farklılık vardır.

Bizans, İstanbul'a elçi yollayan Saragur, Onogur, Ogur boy topluluklarına iyi davranır. Got ve Hun akınlarını dengelemek için onlardan yararlanmak ister. Attila ölünce, boyları paylaşan oğulları Germenlere yenilirler. İlek, 455 savaşında ölür. Öteki kardeşler Karpat'lardan Karadeniz'e gelir. Bir kısmı yeniden eski yurt Tisa vâdisine döner. Ostrogot'a yenilir. İrnek ve boyları, Bizans sınırına yerleştirilir. Fakat Hun ve Bizans çarpışmaları sürer. 468-469 yılında «Attila çocukları» İstanbul'a elçi yollayarak pazar kentlerinin ticarete açılması koşuluyla barış yapmak isterler. Bizans İmparatoru Leo (457-474) ticarete yanaşmaz. Attila oğlu Dengizek bunun üzerine Bizans'la savaş yapar. Küçük oğul İrnek savaşa katılmaz. Dengizek ölür. Bu Hun-Bizans çatışmaları sırasında, Bizans, Ogur boylarından Hunların bozkıra açılmasını engellemek ve onları Roma İmparatorluğu sınırlarında kalmaya zorlamak için yararlanır[68].

Saragur'lar 468 yılında İranlıların kaleler ve surlarla berkittikleri Kafkas geçitlerinde görülür. Onogur'lar da Kafkasların Kuzeyindedir. Öteki Karadeniz Kuzeyindeki Ogur toplulukları ise, Bizans kaynaklarında Utigur ve Kutrigur adlarıyla geçer. Utigur, kesin olmamakla birlikte, «Otuz Ogur», Kutrigur ise «Dokuz Ogur» diye yorumlanır. 482'de ilk kez Bulgar adı geçer. Bizans İmparatoru Zenon'un Ostrogotlarla savaşmak için askerî yardımlarına başvurduğu Karadeniz Kuzeyindeki boy topluluklarına «Bulgar» adı verilir. Bulgar'ın, karıştırmak anlamına bulamak (bulgamak)'tan geldiği, ayrı boy topluluklarının birleşmesini be-

---

kardeş olmakla birlikte, MÖ. III. Yüzyıldan önce biribirlerinden ayrılmışlar ve dilleri de farklılaşmıştır. Ogur'lar «r'li Türkçe», Oğuz'lar «z'li Türkçe» konuşurlar (İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, s. 210-211).

lirten bir genel ad olduğu ileri sürülür*. Fakat Utigur ve Kutrigur'lar birbirlerine düşman kalırlar.

Bizans hizmetinde Ostrogotlara karşı savaşta Bulgarlar başarılı olamazlar. Bununla birlikte, Bizanslılar, Ostrogotları İtalya'ya yöneltmeyi başarırlar. Karadeniz kıyılarında Kırım Got'ları, Çerkez Got'ları gibi önemsiz Germen toplulukları kalır. Got'lardan boşalan yerleri Slav'lar doldururlar. Daha önceki yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyine egemen gözüken İran kökenli Sarmat'lar ve Alan'lar da Batıya göçerler. Bir kısım Alan boyları, Kafkasya ve Don havzasında kalırlar. Slav'lar çoğalır ve ilk kez VI. Yüzyılda yabancı gözlemciler tarafından «Slav» genel adıyla anılırlar. Öte yandan Volga'yı yeni Türk boyları geçerler. Ogur'ları Kazak bozkırından çıkaran Sabar'lar, bir süre sonra, 503 yılında, Kafkasya Kuzeyindeki bozkırlara ulaşırlar. Onlardan önce Türk Onogur'la birlikte, Macar'lar Urallardan Kuzey Kafkasya'ya, Kuban bölgesine gelirler.

SABAR TÜRKLERİ

Sibirya'ya adlarını verdikleri sanılan Sabar'lar, çok sayıda ayrı gruplar hâlindedirler. Bizans kaynaklarında Hun ya da «Sabar Hunları» diye anılan Sabar'lar, gevşek bir konfederasyon teşkil ederler ve çok geçmeden İran ve Bizans arasındaki Doğu Anadolu ve Kafkasya'da egemenlik mücadelesine karışırlar.

Kuzeyden gelen göçebe akınlarına karşı Kafkas geçitlerini savunmakta Bizans'ın ve İran'ın ortak çıkarları vardır. İran, Daryal ve Derbent geçitlerini berkitir. Şah Kavad, geçitleri berkitme giderlerine Bizans İm-

* Prof. Vernadsky, «Bulgar» sözcüğünün Alan kökenli olduğu iddiasındadır. Oset dilinde «bylgaeron», «kıyı» anlamına gelir. Bulgar ise, «kıyı halkı» demektir. Bizans kaynaklarında «Büyük Bulgarya» ülkesi, Azak Denizi ile Kuban nehri arasında diye belirtilir. Yâni Bulgarlar, bir deniz ve bir nehrin kıyısındadırlar (Les origines russes, I, s. 147).

paratorunun katılmasını bekler. Para gönderilmeyince, masrafa karşılık Nizip'in kendine bırakılmasını ister. Bizans yanaşmaz. İran orduları, Anadolu'da Erzurum ve başka bir kenti yağmalar, Diyarbakır'ı alırlar. Bunun üzerine Bizans, Sabar Türklerine başvurur. Sabar'lar Daryal geçidini geçerler. Başbuğları Ambazuk, İran ordularıyla çarpışır. Ne var ki, Bizans kendi oyununa gelir. Ambazuk'un oğulları, Kavad ile anlaşarak Bizans arazisinin yağmasına girişirler. Sabar başbuğu Balak, 515-516 yıllarında Ermenistan bölgesine akın yapar, ardından Anadolu'ya girerek Kayseri, Ankara ve Konya bölgesini yağmalar. Sabar'lar 527'ye kadar Kafkas geçitleri yakınlarında kalırlar. Kafkas geçtilerini aşıp yağma akınları yapmak isteyen Kuzeydeki öteki Türk boylarına Sabar'lar, İranlıların desteğiyle, geçit vermezler. Fakat Bizans İmparatoru Justinianus I (527-565), Sabar'ları çeşitli gümüş vazolar ve zengin armağanlarla kendine çekmeyi başarır. O sırada Sabar'ların başında Başbuğ Balak'ın dul hâtunu Boğarık vardır. Hâtun, herhalde Balak'ın küçük yaştaki oğlu adına Sabar'ların başındadır.

LÂZLAR

Bizans ve İran arasındaki savaşlarda Sabar'ların hayli yıprandıkları, Bizans ve Hazar ordularında Sabar'ların bulunduğu anlaşılır. 539-562 döneminde Trabzon-Batum arasındaki Lâz* ülkesinin egemenliği için İran ve Bizans arasında sürekli savaşlar olur. Bizans'-

* Lâzlar, Gürcü kökenli bir topluluktur. Hıristiyanlığın ilk yıllarında, Çerkez boylarının baskısıyla Karadeniz Kuzeydoğusundan Güneye doğru göç zorunda kalırlar. VI. Yüzyıl başlarında hıristiyan olurlar. Komşularına papaz bile yollarlar. Bizans, başkanlarına «kral» unvanı verir. Lâz kralları, Kafkasya'nın Batı geçitlerini Kuzeyden gelen göçebe Türk boylarına karşı korumakla yükümlüdürler. Fakat Bizans'ın ticaret tekelini elinde tutması ve ekonomik sömürü, Lâzları İran'dan yardım istemeye iter. 1461'de Fatih Mehmet Trabzon'u alınca, Lâzlar,

ın akıncı Kuzey göçebelerine karşı sınır bekçiliğini yapan Lâzlar, Bizans'ın ekonomik yağması üzerine İran'dan yardım isterler. İran'a giden Lâz elçileri, ülkelerinin stratejik önemini belirtirler:

«Denizlerimiz sizi Romalıların denizlerine birleştirecektir. Gemiler yaptırırsanız, kolayca Bizans saraylarına ulaşacaksınız. Yollar, size hiçbir engel çıkartmıyacaktır. Barbarların, Roma kıyı ve arazilerini sürekli yakıp yıkmaları, sizin isteğinize bağlı olacaktır»[69].

İşte bunun üzerine İran Şahı, Lâz ülkesine ordu gönderir, Lâzistan savaşı kızışır. Sabar'lar bu savaşlarda tükenir. İran kaynağına göre, 568 yılı yazında herbiri ayrı şefe sâhip dört Türk göçebe topluluğu, Şah'tan İran'a yerleştirilmelerini ister. İsteğe «hayır» denilirse, Sabar'ların Bizans hizmetine gireceklerinden çekinen Şah, onların Kafkas geçidini geçmelerine rıza gösterir. 53 bin erkekli Sabar topluluğu, şeflerinin yönetiminde Azerbeycan bölgelerine yerleştirilir, şeflerine arazi verilir[70]. 576'da da Bizans, bir kısım Sabar'ları Kür nehri Güneyine yerleştirir. Kafkasya Kuzeyindeki bâzı Sabar boyları ise, 558 yılında Avar darbesini yerler, daha sonra Hazar boyları içinde erirler. VI. Yüzyılın ikinci yarısı başlarında yazılmış bir Süryanî kaynağına göre, Kafkas geçitlerinin Kuzeyinde Onogur, Sabar, Hazar, Saragur vb. olmak üzere, «sürülerin eti, balık, vahşi hayvan eti ve çapulla geçinen ve çadırda yaşayan» 13 ayrı göçebe topluluk vardır[71]. Bu göçebe

---

İslâm olurlar. XIX. Yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti Lâzistan derebeylerine karşı mücadele verir. Günümüzde Lâz deyimi, Karadeniz'in Güneydoğu halkı için çok geniş anlamda kullanılıyorsa da, alsında Lâzca konuşan topluluk Hopa ve Pazar ilçeleri çevresinde bulunur. Lâz dili, Gürcü dilinin benzeri olan Mingreli diline çok yakındır. Dinsel tutuculuklarıyla ünlü olan Lâzların çoğu, 1914'ten önce yaşamlarını Rusya'da ekmekçilik yaparak kazanırlar ve islâmlığı kabul ettirdikleri Rus kadınlarıyla evlenerek ülkeye dönerlerdi. (İslâm Ansiklopedisi, Lâz maddesi). Lâzların Kurtuluş Savaşı'nda hizmetleri büyüktür.

topluluklardan Sabar'ların adı bir süre sonra unutulur. Sabar'ın yerini Hazar alır. Sabar gibi, Saragur, Semender, Belencer, Utigur gibi Türk boy adları, VI. Yüzyıl sonunda görülmez.

BULGARLARIN ATALARI

Azak Denizi'nin Doğusu ve Kuban arasındaki Utigur'lar ile Azak Batısındaki Kutrigur'lar ise, VI. Yüzyıl Bizans kaynaklarında sık sık geçer. Ogur Türklerinin bu iki grubu, biribirlerine karşı amansız bir düşmanlık güderler. Her iki grup da Bizans'ın dostluğunu araştırır. Kutrigur'lar 530'da Bizans generali Belzarius'un komutasında İtalya'da savaşırlar. Dostluk, fırsat düşünce, Tuna'yı geçip yağma akınlarında bulunmayı engellemez. Prokopius, Bizans'tan yıllık ödenek alan Kutrigur'lar için «İmparatorluğun aynı zamanda düşmanı ve müttefiki» der. Kutrigur şefi Sandıl, Bizans İmparatoru Justinianus'a yazdığı bir mektupta «İmparatorluğun muhafız köpeği» olmayı önerir[72]. Bu şef, Utigur'lara iyi davranılmasına şiddetle karşı çıkar. Utigur şefinin Istanbul'a yolladığı elçi de, «barbar» diye horladığı Kutrigur'ları yerer :

«Bu sefiller, Romalılara yalnızca köleliğin acılarını çektirmekle yetinmezler. Masumları bile kırbaçlamaktan, âdetlerine ve bir barbar şefin durumuna uygun düşecek herşeyi yaptıktan sonra onları öldürmekten hoşlanırlar».

Bizans, imparatorluğun sınırlarını korumak için Utigur ve Kutrigur'ları biribirlerine karşı oynar. Utigur ve Kutrigur, biribirleriyle savaşır. Yenik düşen Kutrigur'lardan iki bin aile Trakya'ya yerleştirilir. Fakat Ogur'ları biribirlerine tutuşturma politikası, Bizans kent ve köylülerinin yağmalanmasını engellemez. Kutrigur'lar, Slav'larla birlikte, sık sık yağmalara girişirler. Utigur, 550'de Trakya'da ilerler. Prokopius, «hemen

her yıl yinelenen Hun (Bulgar), Slaven ve Ant* akınlarıyla, 200 binden fazla Romalının öldürüldüğünü ve tutsak alındığını, Roma eyaletlerinin gerçek bir İskit çölüne döndüğünü» yazar. VI. Yüzyıl ortalarına doğru Kutrigur'lardan 12 bin savaşçı, Slav'larla birlikte Tuna'yı geçer, Trakya'yı yağmalar. 540-544'te Bizans İmparatoru, Tuna bölgesindeki Ant'lara Akkerman kalesini verip Bulgarlara karşı savunmasını isterse de, Kutrigur şefi Zabergan 558'de Azak Denizi Kuzeyindeki Ant'larla birlikte Yunanistan'ı ve Trakya'yı yağmalar, Çorlu'da Karadeniz ile Marmara'yı birleştiren 40 kilometre uzunluğundaki Bizans suru bir işe yaramadığından Istanbula kadar gelir. Haraç alarak Karadeniz Kuzeyine döner.

İKİNCİ HUN DALGASI : AVARLAR

Bu sırada Göktürklerin yenilgiye uğrattıkları Avar'lar (Uar-Hun), Volga'yı geçip Kuzey Kafkasya'da gö-

* Sklaven ya da Sloven ve Ant, VI. Yüzyılda geçen belli başlı iki Slav koludur. VI. Yüzyıl başlarında Slovenler, Eflâk bölgesinde yaşar. Ant'lar ise, Boğdan ve Basarabya'dadır. Fakat Doğu Slav'ı olan Ant'ların esas kitlesi Azak Denizi Kuzeyinde Ukrayna bölgesindedir. Bulgarlar, Ant'larla ittifak hâlinde, Bizans'ı yağmalarlar. Bizans kaynaklarına göre, Tuna Kuzeyindeki Germen, Türk, Slav, Alan vb. gibi göçebe boyların hepsi barbardırlar. Fakat Bizans kaynakları, özellikle Slav'lara karşı daha ağır bir dil kullanırlar (Ivan Dujcev, Les Slaves et Byzance, Etudes Historiques, Bulgar Bilimler Akademisi 1960, s. 32). Ant'lar, İran kökenli Alan ve Slav karışımı bir topluluktur. Bunlar IX. Yüzyıl başlarında Ruslarla birleşir ve onun adını alırlar. Ruslar da Sarmat döneminde Alan-Rus karışımıdır ve Roks-alan diye geçer. Prof. Akdes Nimet Kurat, Roksalan'ların Türk olduğunu düşünür (Türk Dünyası El Kitabı, s. 740). Bu iddiayı doğrulayabilmek güç olmakla birlikte, bölgede Türk, Slav, Alan, Got ve Fin-Macar boy topluluklarının biribirleriyle hayli karıştıkları doğrudur. IX. Yüzyılda Alan-Slav kökenli Ruslara Vareg genel adıyla anılan bir kısım Skandinav'lar katılır. Bunlar da Rus adını alırlar. Günümüzde Ruslar üç kol teşkil eder: Eski Büyük Ruslar (Rus), eski Küçük Ruslar (Ukrayna'lılar) ve Beyaz Ruslar. Her kol, kendi dilini konuşur (Vernadsky, Origines russes, I, s. 169).

rünürler. Bâzı Bizans kaynakları, bu Avar'ların «sahte» olduklarını, bir kısım Ogur boylarının «ürkütücü» Avar adını kendilerine yakıştırdıklarını ileri sürerlerse de, bunlar Mogolistan'daki gerçek Uar-Hun'lardır. Avar'lar, Barsıl*, Onogur ve Sabar'larda panik yaratır.

Avar Kaganı, 558'de Kafkas bölgesinde iken Kandık başkanlığındaki bir elçilik kurulunu Bizans'a yollar. Bizanslılar, omuzlardan aşağıya sarkan örgülü uzun saçlara sahip Avar'ları ilgiyle karşılarlar. Kurulun isteği, göçebe toplulukların alışılagelen istekleridir: Avar'lar, Bizans'ı Kutrigur, Utigur gibi öteki göçebe toplulukların saldırılarından koruyacaktır. Buna karşılık Bizans, yerleşmeye elverişli topraklar ve yıllık bir ücret verecektir. Fakat imparator, Kandık'ın sözlerini pek ciddiye almaz. Kurulu armağanlarla geri yollar. Bu gibi durumlarda âdet olduğu üzere, Avar'lar hakkında bilgi edinmek için, daha sonra Batı Göktürklere yollayacağı Valentinos'u elçi gönderir. Valentinos, toprak verme konusunda söz etmeden, her türlü düşman saldırılarından Bizans'ı korumak koşuluyla yıllık ücret ve armağan vaadinde bulunma direktifiyle Avar'lara gider.

Yerleşecek toprak elde edemiyen Avar'lar, bu sırada eski düşmanları Göktürkler Batıya doğru yayıldıklarından, daha ilerilere gitmeyi yeğ tutarlar. Kutrigur'larla anlaşırlar, öteki Ogur boylarını ezerler ve bağımlı kılarlar. 561'de Basarabya'daki Ant'lara saldırırlar. Ağır yenilgiyle uğratırlar. 562'de Dobruca'yı alırlar. Aynı yıl Istanbul'a gelen Avar elçileri, yerleşmek için toprak verilmesi isteklerini yinelerler. Elçilik kurulu, yapımcılardan silâh sağlama çabasındadır. Bizans, elçileri tutuklar ve silâhlara el koyar. Avar'a haraç ödemede de duraksama gösterir. İlişkiler, düşmanlığa dönüşür.

---

* Barsıl, Sabar'larla birlikte geçer. Ogur Türk boylarından kabul edilir.

Dobruca'daki Avarlar, Avrupa içlerine doğru genişleme akınları yaparlar. Ren kıyılarına kadar sokulurlar. Frank Kralı Sigebert ile savaşırlar ve yenerler. Avar'lar 567'de Germen Lombard'lar ile anlaşarak Doğu Macaristan'daki Germen Gepid'leri egemenlikleri altına alırlar. Ama Lombard'lar, örgülü saçlı yeni müttefiklerinden çekinerek Kuzey İtalya'ya giderler. Böylece bütün Macaristan, Hun'lardan sonra Avar'ların eline geçer. Az sayıdaki Avar boyları, Macar otlaklarına yerleşir. Germenlerden boşalan yerleri de Slav'lar doldurur. Slav'lar, Avar'ların yardımcı askerleri olurlar.

Avar'lar Orta Tuna havzası ve Tisa nehri vâdisini, yağma akınları için merkez yaparlar. Çevredeki Slav birliklerini egemenlik altında tutabilmek için, Avar askerleri, bugünkü Macaristan arazisine egemen stratejik noktalarda dokuz berkitilmiş karargâha yerleşirler. Karargâhlar, topraktan tahkimat ile çevrilidir. Slav köylülerinden alınan tahıl ve ganimetler «Avar halkaları» denilen bu berkitilmiş karargâhların içinde saklanır. Avar siyasal birliğinin bu merkez bölgesindeki Slav boyları, kendi prensleri kovularak doğrudan Avar Kaganına bağlanır. 623'te Çekler, Avar'lara karşı ayaklanınca, başlarında prensleri değil, bir tüccar vardır. Aşağı Tuna'daki Sloven ve Ant'lar gibi merkezin dışındaki boylar ise, kendi şeflerinin yönetiminde bırakılır. Bunlar askerlik ve vergi ile yükümlü tutulurlar. Dnyeper-Dnyester bölgesindeki Slav'lar, Dnyeper ve Don arasındaki Kutrigur'lar Avar'lara bağımlıdır.

Güçlenen Avar'lar, Bizans'a karşı Attila'nınkine benzer bir politika izlerler. Avar'lar, 568'de kendilerine ait olduğunu ileri sürdükleri Sirmium'a (Mitroviça) saldırırlarsa da, kenti alamazlar. Sirmium komutanı ile Avar Kaganı Bayan (565-602) pazarlığa girişir, armağanlar ister, ama komutan pazarlığa yanaşmaz. Avar Kaganı Bayan, misilleme olarak 10 bin Kutrigur atlısını Dalmaçya'ya talana yollar. İstanbul'a giden Avar elçileri, eskiden Utigur ve Kutrigur'lara ödenen yıllık

ücretin kendilerine verilmesini ve Sirmium'un teslimini isterler. İmparator yanaşmaz. Bizans ordusu Avar üzerine yürürse de, ordunun kaçması için Avar'ların savaş gürültüsü yeterli olur. 574'te barış koşullarını Bizans'ı yenen Avar'lar dikte eder, ama Bayan Kagan, ısrarla istediği önemli kale Sirmium'dan kolayca vazgeçer, barış için 80 bin altın haraç ödenmesiyle yetinir. Hamamlar ve binalar yaptırmak için Bizans'tan ustalar çağırır.

Bizans-Avar dostluğu, Batı Göktürk Kaganını çok kızdırır. Batı Göktürk Kaganı Tardu ve oğlu Türk Şad, bu nedenle eskiden Avar'lara gönderilen elçi Valentinos Göktürklere gelince onu iyice haşlarlar. Tardu, «kölelerim» dediği Avar'ları kılıçla değil, atlarının ayakları altında karınca gibi ezerek yok edeceğini söyler. Ama Avar-Bizans dostluğu bir süre devam eder. Avar'lar, Bizans'ın ricası üzerine 578 yılında Aşağı Tuna boyunda oturan Slav'ları cezalandırırlar. Bununla birlikte Sirmium (Mitroviça) sorunu, ilişkileri yeniden bozar. Üç yıl süren savaşlar olur. 583'te Avar'lar ve Slav'lar, Aşağı Sava'daki önemli Bizans kale kenti Sirmium'a saldırırlar. Avar Kaganı Bayan, daha önce Attila'nın yaptığı gibi, saldırı için Bizans'a kaçan Avar askerlerine bu sınır kentinin kolaylık sağladığını ileri sürer. Uzun bir direnişten sonra Sirmium teslim olacağı sırada, Bayan Kagan, kent halkının bütün mallarını bırakarak sırtındaki tek giysi ile dışarı çıkmasını buyurur. Böylece ganimet kan dökmeden ele geçirilir. Avar'lar ve Slav'lar, başka iki Roma kentini kuşatınca, halkın tarımsal uğraşlarını sürdürmelerini isterler. Kentlere sığınan köylülere şöyle derler :

«— Çıkınız, ekiniz, biçiniz. Biz ancak yarısını vergi olarak alacağız».

Üretimden pay alma, daha verimli bir ganimet biçimi olur. Fakat bu yol her zaman işlemez. Surlarla çevrili kentlerin alınması, kuşatma araçları olmadığından, çevre köylerin yakılıp yıkılması yoluyla kent hal-

kını aç bırakarak gerçekleştirilir. Fakat Apiaria kentinin makina ustası Buzas, Avar'lara kuşatma makinası yapmayı öğretir. Buzas, Avar'lara tutsak düşer. Buzas'ın kentlileri onun karısıyla ilişkili bulunan bir kişinin etkisiyle gerekli fidyeyi ödemeye yanaşmayınca, Avar'lar, kuşatma makinası yapımının sırrını elde ederler.

Sirmium elden gidince, Bizans, üç yıldır ödemediği haraç bedeli olan 240 bin altını ödemeyi kabul eder. 528'de Mauricios imparator olunca, Bayan Kagan, daha önce Attila'nın yaptığı gibi, yıllık haracın 100 bin altına çıkarılmasını ister, İstek karşılanmayınca, Belgrat ve başka kaleler yağma edilir. Bizans, 584 yılında yıllık haracı 100 bin altına çıkarmayı kabul eder. Bayan Kagan, bundan sonra imparatorluğa dokunmayacağına yemin eder. Ama bu, Kagan'a bağlı Slav'ların Bizans topraklarını yağmalamalarına engel teşkil etmez.

AVAR-SLAV İŞBİRLİĞİ

Avar-Slav işbirliği verimli yağma akınlarıyla sürer. O kadar ki, o dönem yazarları Avar ve Slav'ları biribirine karıştırırlar. Avar'ı Slav'dan ayırmayı bilen Suriyeli Piskopos Johannes, 584'te «eskiden ormanlardan çıkmaya cesaret edemezken, Avar'lar sâyesinde savaşa alışan ve altın, gümüş, at sürüsü sâhibi olan Slav'lar»dan söz eder. Doğaldır ki, bu işbirliği çatışmaları da engellemez. Batı Göktürk Kaganı Tardu'nun ağır bir mektup yolladığı Bizans İmparatoru Mauricios, Avar'ları Kuzeye kovmaya kalkışır. Çinliler gibi o da gece baskınlarıyla başarı sağlar. Karargâhları basılan atlı göçebe Slav'lar kaçarlar, fakat Kuzeyden gelen Slav boylarını kendilerine katarak geri gelirler. Bizans gece baskını sâyesinde ikinci bir başarı elde eder. «Entrikacı» anlamına gelebilecek bir ad taşıyan Slav başbuğu tutsak alınır. Avar Kaganı, kendine bağımlı Slav'lara karşı Bizans'ın giriştiği istilâ hareketini protesto eder. Bizans komutanı, çatışmayı önlemek için Slav'lar-

dan alınan ganimeti paylaşmayı önerir. Kagan râzı olur. Ganimetten yoksun kalan Bizans askerlerinin homurtuları arasında 5 bin Slav tutsağı Avar'lara verilir. Fakat olay, Avar-Slav işbirliğini bozmaz. Haracı aksatan Bizans'a karşı ortak eylemler sürer. 592'de Bayan Kagan, çevreyi yağmalayarak Çorlu'ya kadar ilerler. Ama İmparator, büyük bir orduyla ilerlediğini belirten bir mektubunu generaline yollar ve bu mektubun Bayan Kagan'ın eline geçmesini sağlar. Mektuba inanan Kagan, barışa yanaşır. Bu sırada Slav'lar, birlikte yağmalanır.

Bayan, 598'de Belgrad'ı alır, surları yıkar, halkı Macaristan'a sürer. Dalmaçya'yı yağmalar. Bizans, artık Avar saldırılarına son vermek kararındadır. Bizans generali, Macaristan içlerine kadar ilerler. Dalmaçya yağmasından aldığı ganimetlerle geri dönen Avar'ları bozguna uğratır, ganimeti geri alır. Bayan Kagan, Trakya yağmasıyla karşılık verirse de, ordusunda veba çıktığından geri döner ve barış yapar. Ama Bizans, Avar'lara kesin darbe indirmeye niyetlidir. Bizans generali, Tuna'nın Kuzey kıyısına geçer. Avar karargâhını tehdit altında bırakır. Bizans ordusunu Tuna'nın Güneyine atmak, Bayan Kagan için yaşamsaldır. Dört oğlunu hemen Bizans generalinin üzerine yollar. Kendisi de arkadan saldırmak için yola çıkar. Ne var ki, oğulları yenilir. Bayan Kagan, Macaristan'daki anayurdu savunmak için geri çekilirse de ardarda altı savaşta yenilgiye uğrar. Oğulları savaşta ölür. Bayan Kagan, 602 yılında acıdan yaşamını bitirir. Avar siyasal birliğini yok olmaktan Bizans'ta çıkan iç karışıklıklar ve İran seferi kurtarır. Bizans, İran seferine hazırlandığından barış ister ve eski imparator Mauricios'un kestiği yıllık haracı yeniden ödemeyi kabul eder. Bizans'la barış yapar Avar Kaganı. 609 ve 610'da İtalya'yı yağmalar. İtalya'ya eski bağlaşığı Lombard'lara yardım için giden Avar birlikleri, daha sonra Lombard'larla savaşır.

610 yılında Herakleos (610-641) imparator olunca,

Avar Kaganına elçiler yollar. Kagan, İmparatorla bizzat görüşmek istediğini bildirir. Buluşma yeri olarak Marmara Ereğlisi seçilir. Herakleos, konuk kagan onuruna büyük şenlikler düzenlenmesini ve araba yarışları yapılmasını buyurur. Halk, törenleri görmek üzere Marmara Ereğlisi'nde toplanır. Fakat Avar Kaganı, bir baskın düzenler. En seçkin askerleriyle yola çıkan İmparator ve adamlarına saldırır. Hileyi önceden sezen Herakleos, köylü kılığında başkente kaçar ve gerekli savunma önlemlerini alır. Kagan, Istanbul surlarına kadar ilerlerse de, orduda çıkan salgın hastalık üzerine aldığı ganimet ve Bizans tutsaklarıyla karargâhına geri döner. Bizans'a yollanan Avar elçileri, suçu ordunun disiplinsizliğine bağlayıp Kaganı temize çıkarırlar. İran seferi hazırlıkları içinde bulunan Herakleos inanmış görünerek barış yapar ve 200 bin altın ödemeyi kabul eder. Fakat öte yandan da Herakleos, Avar'lara karşı geniş bir koalisyon kurmaya yönelir. Bulgarlarla ittifak yapar. Bizans ajanları, Galiçya'daki Hırvatları, Elbe bölgesindeki Sırpları ve Bohemya Çeklerini Avar Kaganına karşı ayaklanmaya kışkırtırlar. Herakleos, İran'a karşı Batı Göktürk Kaganı (T'ong yabgu) ile anlaşır. Herakleos'un Kafkasya ve İran seferine bir Göktürk ordusu katılır. Bu sıralarda Avar'lar, Istanbul seferi hazırlıkları içindedir.

HALİÇ'TE AVAR GEMİLERİ

Bizans etkisiyle 623 yılında Samo adlı bir tüccarın liderliğinde Çekler ayaklanır. Ayaklanma başarılı olur. Kaynakların Hun dediği çok sayıda Avar öldürülür. Avar'ların «halka» denilen dokuz garnizonundan biri Çeklerin eline geçer. Tüccar Samo'nun başkanlığında Çekler, Slav'ların 30 yıl kadar yaşayan ilk askerî demokratik devletini kurarlar. Avar'lar, cezalandırma seferine girişmezler. İran eylemiyle koordine edilmesi gerekli olan büyük Istanbul seferinin hazırlıkları, Çekleri serbest bırakır.

İran İmparatorunun çabalarıyla meydana gelen Avar-Sasanî antlaşmasına göre, Kagan, Slav ve Kutrigur bağlaşıklarıyla birlikte Bizans surlarına kadar ilerleyecek, bu arada İran ordusu da Kadıköy'e varacak ve Slav kayıkçıları tarafından Avrupa kıyısına taşınacaktır. İki bağlaşık ordunun birleşme tarihi olarak 626 yılı Haziran ayı saptanır. İran ordusu, Haziranda Kadıköy'e gelir. Avar Kaganı, 27 Temmuzda İstanbul surlarına ulaşabilir. Avar'lar, Galata tepelerinden, Kadıköy-Üsküdar arasındaki İranlılarla işaretleşirler. Fakat Boğaz'a egemen Bizans donanması, deniz gücünden yoksun İranlıların Boğaz'ın Rumeli kıyısına geçmelerine izin vermez. Slav kayıkları Bizans donanması önünde bir işe yaramaz. Avar'lar ve Slav'lar, daha sonra Fatih Mehmet'in yaptığı biçimde, Haliç'e karadan ufak gemiler indirirlerse de, Bizans filosu, küçük Slav gemilerini yok etmekte güçlük çekmez. Haliç'e gemi indirme işi birkaç kez yinelenir, ama başarısız kalır. Karadan saldırılar da sonuç vermez. Besin sıkıntısı ve salgın hastalık yüzünden ağır yitiklere uğrayan Kagan, kuşatmayı kaldırıp Macaristan'a dönmeye zorlanır*. İranlılar da Avar bağlaşıklarının başarısızlığı karşısında geri dönerler.

Başarısız 626 seferi, Avar Kaganının prestijini sarsar. Çekler, bağımsızlıklarını korudukları gibi, öteki Slav toplulukları bağımsızlık kazanırlar. Herakleos'un çağrısıyla Elbe'deki Sırplar ve Galiçya'daki Hırvatlar**,

* Hıristiyanlık ve uygarlığı özdeşleştiren Batı tarihçileri, olayı şöyle yorumluyor: «Istanbul'u almak için Avar'lar, akın üzerine akın tazelediler. Bu, Batı uygarlığının uzun süreden beri karşılaştığı en büyük tehlikeydi. Eğer Mogol sürüsü, hıristiyanlığın başkentine o tarihte yerleşseydi, o uygarlığın başına neler gelebilirdi?» (Grousset, Bozkır İmparatorlukları, s. 230).

** Prof. Vernadsky'ye göre, Hırvatlar, Harizm'lidir. Avar'lardan önce Azak Denizi kıyısına, sonra Galiçya'ya gelirler. Ant, Sırp ve Hırvat gibi Slav toplulukları İran kökenlidir. Bunlar uzun bir sürede Slavlaşırlar. Hırvatların Galiçya'da kalan kolu,« Ak Hırvatlar» adını taşır (Les origines russes, s. 142).

Samo'nun arazisinden geçerek Balkanlarda bugünkü yerlerine gelirler. Hırvatlar, Sırplardan daha çok sayıdadır. Sırp ve Hırvat birleşince, İlirya'daki Avar kuvvetlerini yenebilirler ve Avar'lardan bağımsız olurlar. Hırvat ve Sırp başarısı üzerine, Selânik bölgesindeki Makedonya Slav'ları da Avar Kaganını artık tanımazlar. Avar'ların yüzyılın başlarında Makedonya'dan Macaristan'a götürdükleri «Kuver» Bulgarları da orada altmış yıl kalıp Avar'larla hayli karıştıktan sonra geri dönerler ve bu kez Selânik'e yerleşirler. Kuzeydoğu Karadeniz'deki Bulgarlar da, Göktürk ve Avar egemenliği çökünce, Bizans'la dostluk ilişkileri içinde, bir siyasal birliğe yönelirler. Bir kısım Bulgarlar, Slav'larla birlikte, bugünkü Bulgaristan'da devlet kurarlar. Böylece Avar'lar, Slav'larla çevrili olarak Macaristan'da kalırlar. Avar egemenliği, Balkanlar ve Doğu Avrupa'nın Türkleşmesine değil, Slavlaşmasına yol açar. Prof. Kafesoğlu, «Slav'ların sistemli biçimde göçe zorlanmaları, günümüz Orta ve Batı Avrupa kavmî haritasının Avar Hakanlığı tarafından çizilmesine yol açmıştır» deyişiyle, bu durumu saptamak ister.

AVARLAR, AVRUPA'YA YENİ SAVAŞI ÖĞRETİRLER

Ganimet, haraç ve ticareti vergilendirme olanaklarını yitiren Avar'lar, giderek zayıflarlar. 791'den sonra amansız bir din savaşına girişen Şarlman* (768-814) ve oğlu Pepin, Macaristan içlerine saldırırlar. Birçok Avar «halka»larını ele geçirirler. Avar'ların yığdıkları hazineleri yağmalarlar. Macaristan'ın büyük bir kısmı Frank'ların eline geçer. Tuna ve Tisa nehirlerinin

* Pirenne, Şarlman devletini «barbar ve payen Avrupa ortasında meydana getirilmiş çok geniş bir imparatorluk» diye tanımlar. İmparatorun okuma-yazması yoktur. Bir İngiliz râhibine saray okulu kurdurur. Suriyeli göçmenler, Bizans sanatını getirir.

Doğusundaki bö'geler ancak Avar'ların elinde kalır. Fakat kışın bastırması ve veba salgını yüzünden Frank ordusu geri döner. Sakson'lar, Avar'ları Frank'lara karşı ayaklanmaya kışkırtırlarsa da, Avar soyluları bir karara varamazlar. Sonunda «Tudun» adıyla geçen barış yanlısı bir soylu, kagan seçilir. Tudun, hıristiyanlığı kabul edip İmparatorun himayesine girmeyi önerirse de, Şarlman öneriyi geri çevirir. Frank seferi yeniden başlar. Şarlman'ın oğlu Pepin, Kaganın karargâhını ele geçirir. «Kagan'arın halkası»ndaki büyük hazineye sâhip olur. Tudun, barış ister ve ileri gelen Avar soyluları ile birlikte Fransa'ya giderek Şarlman'a bağlılık andı içer. Avar soyluları, vaftiz edilerek hıristiyan olurlar. Ama bu, Avar ülkesini kurtarmaya yetmez. Frank İmparatoru, ülkeyi Bizans'a karşı askerî bölge yapar. Frank'lara fief'ler dağıtır, Alman ve Slav'lar yerleştirir. Umutsuz durumda kalan Avar'lar ve Tudun ayaklanırlar, hıristiyanlığı bırakırlar ve Bavyera'ya saldırırlar. Çıkan savaşta Avar'lar iyice ezilir. Yeni Avar şefi Zodan, Frank İmparatorluğunun başkentine giderek tam bağlılığını bildirir. 805'te Avar'ların başında Şarlman'a bağlı Théodore adlı bir Avar kaganı vardır. Kaganlık, aynı yıl Bulgar Türklerinin indirdiği son bir darbeyle çöker. Parçalanan Avar grupları, Doğu Macaristan'a ve Balkanlara dağılıp kısa zamanda hıristiyanlaşırlar ve dillerini unutarak* yerli halk içinde erirler[73]. Macaristan'daki son kalıntılar, Macarlara karışır.

---

* 750 yıllarında Atina çevresinde Avar denilen Slav'lardan söz edilir. Batı Macaristan ve Morva Slav'larının başında Slavlaşmış Avar beylerinin bulunduğu ileri sürülür. Avar adı, günümüzde Kafkasya'da yaşar. Prof. Kafesoğlu, Kafkasya Avar'larını, Macaristan'daki Avar'ların torunu sayar (İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, s. 195). Fakat bu Avar'ların «Hiyon-Eftalit», yâni Ak Hun birliğinden olması daha güçlü bir olasılıktır. Bu birlikte War (Avar) adı vardır. IV. Yüzyıl sonunda bâzı Hiyon boyları Kafkasya'da bulunurlar (VII. Tarih Kongresi, 1970, s. 234).

Avar'lar, Avrupa'ya hayvan sanatını ve üzengiyi getirirler. Üzengisiz ata binen Avrupalılar, üzengi kullanmaya başlarlar. Bizans ordusunda, Avar'lardan sonra atlı sayısı piyadeyi aşar. Avar cirit ve oku yayılır. Zırhlı ağır piyadeden vazgeçilir. Hareket ve sürprize dayalı Turan taktiği öğrenilir[74]. Çin'de Ordos'ta görülen ve bozkırı kapsayan «hayvan üslûbu» denilen bozkır sanatı Avrupa içlerine girer. Avar'ların siyasal ve toplumsal örgütlenmesi, Avrupa Hun'larından farksızdır. Bu nedenle Avar örgütlenmesi üzerinde durmaya gerek yoktur. «Altın ve gümüş kaplara, güzel giysilere çok düşkün oldukları» belirtilen şamanist Avar'lar hakkında, Hun'lar için yazdıklarımız geçerlidir.

ASKERÎ DEMOKRASİDEN FEODALİZME: BULGAR ÖRNEĞİ

Avar'lar 558'de Karadeniz kıyısından geçince, bir kısım Ogur boylarını kendilerine katıp Tuna ve Tisa nehirleri bölgesine götürürler. Fakat geri kalanlar Karadeniz ve Kafkasya Kuzeyinde Alan, Slav ve Çerkez boyları ile birlikte yaşamakta devam ederler. Hatta Onogur'larla birlikte Macar boyları da Kuban'a gelirler ve Onogur adıyla anılırlar. VI. Yüzyıl boyunca, bu çeşitli etnik gruplar arasında bir birlik görülmez. Her topluluk kendi politikasını sürdürür.

İstemi Kagan'ın genişleme döneminde, bu boyların çoğu Göktürk egemenliğine girerler. Utigur'lar Göktürklere gönüllü katılırlar. Türk Şad'ın Bizans Elçisi Valentinos'a «bize karşı gelmeye cesaret eden Alan'ları, Onogur'ları görüyorsunuz» dediğine bakılırsa, Onogur'lar ile İran kökenli Alan'lar zorla bağımlı kılınırlar. Göktürk generali Bohan ile Utigur şefi Anagaios 576'da Kırım'daki Bizans kentini birlikte kuşatırlar. Fakat Göktürkler bir süre sonra çekilirler. Göktürkler çekilince, Karadeniz kıyısındaki bu boylar, Attila'nın küçük oğlu İrnek'in soyundan indiğini iddia eden Dulo ailesinden Han Kurt (605-665) çevresinde askerî demokratik bir siyasal birlik kurarlar. Konfederasyona «Büyük Bulgarya» adı verilir. Türk boyları yönetimindeki konfederasyona Alan, Slav, Macar boyları da katılırlar ve görünüşe göre konfederasyonda ön planda yer alırlar. 619'da kalabalık bir kurul ile Istanbul'a gelen Han Kurt'un akrabası Organas, Utigur şefi sayılır.

Oset, yâni Alan dilinde adı «Ragon-as = Yaşlı, kıdemli as» anlamına gelen bu kişi, Armi ailesindendir. Armi, Oset dilinde «el» ve «koruma» demektir. Armi soyu Dulo'nun müttefikidir. Büyük bir olasılıkla Kurt'un anası Alan kökenli Armi soyundandır. Bulgar konfederasyonun önemli kişisi olan Ragon-as, Han Kurt'un kardeşi ya da dayısı olabilir. Ragon-as, Han Kurt'tan önce 603-605 döneminde iki yıl naip olarak yöneticilik yapar ve aynı zamanda Slav kökenli Gostun adını taşır. Bu çifte ad, Armi soyunun belki de evlenmelerle yarı Slavlaştığını gösterir. Prof. Vernadsky'ye göre, Bulgar kaganları da iki ad taşırlar. Bu uzmana inanmak gerekirse, Kurt ve Kobratos adlarıyla anılan ilk Bulgar kaganının Kurt Türkçe adıdır, Kobratos ise Harizm-Slav kökenli adıdır*. Kurt'un ardılı Türkçe Bat-Bayan, Slavca Bezmer adını taşır[75].

Alan-Slav bir çevrede bu yakınlaşmalar doğal sayılabilir. Fakat Bizans ile iyi ve yakın ilişkiler sürdüren Kurt ölünce, Bulgar konfederasyonu dağılır. Attila'dan sonra oğullarının yaptığı gibi, Kurt'un oğulları boyları paylaşırlar ve yeni yükselen Hazar konfederasyonunun baskısıyla, oğullar boylarıyla birlikte ayrı yönlere giderler. Çoğunluğunu Utigur, yâni Otuz Ogur boylarının teşkil ettiği grubun başında bir oğul (Kotrağ), Kuzeye trmanır ve Orta Volga ile Kama bölgesine yerleşir, «Volga Bulgarları» adını alır. Macar ve bir kısım Bulgarlardan bir grup, büyük oğul Bat-Bayan yönetiminde Azak Denizi kıyılarındaki eski yerinde kalır ve Hazar egemenliğini tanır. Üçüncü bir grup, Kurt'un oğlu Asparuh'un yönetiminde Aşağı Tuna bölgesine gelir. Başka bir topluluk Batıya gider. Bir grup Macaristan'a ulaşır ve Avar'lara katılır, sonra Balkanlara döner. Öteki grup, İtalya'ya iner. Lombard'lar bu Bulgarlara bağımlı olarak toprak verir. İtalya'daki Bulgar

* Kobratos'un Türkçe Kobrat'tan geldiği, «kobratmak»ın derlemek, toplamak anlamına geldiği de ileri sürülür.

köyleri, Runciman'a göre, Ortaçağ'ın sonunda bile tanınabilir[76].

TUNA'DA BULGAR TÜRK DEVLETİ

Beşe ayrılan Bulgarlardan iki grup önemlidir. Volga Bulgarları, Kuzeyde ticarete dayalı zengin bir devlet kurarlar. Tuna Bulgarları ise, Slav boylarını egemenliklerine alarak feodal bir devletin temellerini atarlar. Bu devlet için Prof. Kafesoğlu, «Ogur Türkleri tarafından kurulan en uzun ömürlü siyasal kuruluştur. Devletin sağlam temellere oturtulduğu, Bizans ve Avar İmparatorlukları gibi iki büyük güç arasında varlığını korumasından anlaşılır» der[77].

Kobrat oğlu Asparuh, 660 yılında Bizans'a başvurarak Tuna ağızında yerleşme izni alır. Karşılığında sınır bekçiliği yapmayı kabullenir. İslâm Arapların Bizans ile savaşları ve 670-677 yıllarında Istanbul'a saldırmaları, Asparuh'un Türklerine bir hareket serbestisi sağlar. Asparuh, Dobruca ile Tuna ve Şumnu'ya kadar uzanan bölgede genişler. Dobruca'da Alan boyları, Tuna ve Şumnu bölgesinde Slav Ant'lar çoğunluktadır. Bizans kaynakları, orada Güney Rusya'da ana kolları bulunan Severi kabilesi ile «Yedi Kabile»nin bulunduğunu yazarlar. Bu dağınık Slav boyları, Bizans onları Tuna ötesine kovma çabasında olduğundan, ortak düşmana karşı yedi boydan kurulu bir konfederasyon teşkil etmişe benzerler, ama bu gevşek bir siyasal birliktir. Procopius, Tuna Slovenleri ile Ant'ların örgütsüzlüğünü belirtir :

«Tek bir adam tarafından yönetilmezler. Çok eskiden beri demokrasi altında yaşarlar. İyilik ya da kötülükle ilgili bütün sorunlarını halka sunarlar»*.

* Yeni Bulgar tarihçileri, V. ve VI. yüzyıllarda Bizans'a komşu olan Slav'ların toplumsal örgütlenmesini şöyle anlatıyorlar: «Slav'lar, ilkel topluluğun parçalanması yolundaki son kerte olan askerî demokraside idiler. Slav toplumunun çekirdeği,

Asparuh, Tuna'ya gelince Alan'lara ve Slav'lara haberciler yollar, kendine katılmalarını ister. Belki de Karadeniz Kuzeyindeki «Büyük Bulgarya» günlerinden Bulgar Türklerine bağımlı olan Slav ve Alan'lar, savaşmadan gönüllü olarak Asparuh'un Türklerinin yönetimine girerler[78].

Bizans, Araplarla savaşı bitirir bitirmez, Tuna bölgesinde genişleyen Asparuh'a karşı eyleme geçer. 679'da İmparator Konstantin, Bulgarlara karşı büyük bir donanma ve ordu yollar. Asparuh, Tuna nehri, göller ve bataklıklar bulunan bölgede «Turan taktiği» uygular. Geri çekilir ve hendeklerle çevrili iki metre yüksekliğindeki topraktan tabyalarına girer. Bataklıklar ve engeller arasında ilerlemekte güçlük çeken Bizans ordusunu yıpratır ve kaçmak zorunda bırakır. Bizans, haraç ödemeyi kabul eder ve başkenti Pliska olan yeni Bulgar Devleti'ni fiilen tanımak zorunda kalır.

Asparuh'un yerine geçen Han Tervel (701-718), Bizans iç mücadelelerinden yararlanarak durumu sağlamlaştırır. Bir ayaklanmayla tahtından uzaklaştırılan

---

Zadruga denilen büyük aile idi. Birkaç komşu Zadruga, komün'ü meydana getirmekteydi. Birkaç komün, kabile idi. Her kabilenin başında, bir ufak savaşçı grubuna sâhip şef vardı. Savaşta tam yetkiyle donatılan şefin, barışta yetkilerini ihtiyarlar meclisi sınırlamaktaydı. Ayrıca kabile şefleri, eli silâh tutan herkesin katılma hakkı olan genel meclisi toplamakla yükümlü idi. V. ve VI. yüzyıllarda özel mülkiyet ve ekonomik eşitsizlik vardı. Bir kabile şefi etrafında toplanmış askerî aristokrasi, zenginlikleri, ganimeti, silâh ve köleleri ele geçirmekteydi. Balkanlarda Bizans arazisi yağmalarını bu aristokrasi düzenlemekteydi. Balkanlarda sağlanan büyük zenginlikleri korumak ve ortak düşman Bizans'a karşı savunmak için VII. Yüzyılda yedi kabile bir birlik teşkil ederler. Birlik, yavaş yavaş bir devlet özelliklerini kazanır.

Etnik bakımdan, Slav'ların Bulgaristan'a gelişleriyle Grek, Trak vb. dillerini konuşan yerli Trakya halkları dillerini unutur, Slavlaşır. Yalnız dağlık bölgelerdeki bugünkü Arnavut ve Ulah'lar, etnik özelliklerini korurlar (Kossev, Christov ve Anguelov, Précis d'histoire de Bulgarie, 1963, s. 20-22).

«burnu kesik» unvanlı Bizans İmparatoru Justinianus II, Hazar Kaganı'na sığınır. Fakat Hazar Kaganı, Bizans'ın önerdiği yüksek ödül karşısında «burnu kesik»i öldürmeye kalkışınca, o kaçar ve bir gemiyle Tuna ağzına gelir. Bulgar Hanı Tervel ile anlaşma yapar. Tervel, eski imparatorun buyruğuna 15 bin atlı verir. Bu güç sâyesinde, Justinianus tahta çıkar. 705-706 kışını Istanbul yakınında geçiren Han Tervel'e ödül olarak bol altın ve «Sezar» unvanı verilir. 716'da yapılan bir antlaşmayla, Bizans, yeni Bulgar Devleti'nin sınırlarını tanır. Bulgaristan, Doğu Trakya'da genişler. İki devlet arasında ticaret düzenlenir*. 711-718 islâm Arapların Istanbul kuşatmasında kenti şamanist Bulgar Türkleri ile Bizanslılar, ortaklaşa savunur. Bulgar kuvvetlerinin müdahalesiyle, islâm ordusu, Istanbul kuşatmasından vazgeçmek ve geri çekilmek zorunda kalır[79]. Prof. Kafesoğlu, ortak savunmayı «bu işbirliği Bulgar Devleti'ne ekonomik olanaklar ve huzur sağlıyordu» diye değerlendirir[80].

Ne var ki, Han Tervel'in 718'de ölümünden bir süre sonra, bilemediğimiz nedenlerle, iç karışıklıklar başlar. Aristokrasi içinde iki düşman grup taht kavgasına girişir. 739 yılında, kendini Attila oğlu İrnek'e bağlayan Dulo soyu sona erer. Sülâlenin efsaneyle karışık soy kütüğüne** göre, ilk han Avitohol'dur, 300 yıl yaşar. Onun

* Ivan Dujcev, 716 antlaşmasını şöyle değerlendiriyor: «716 Bulgar-Bizans antlaşması, iki ülke arasında ticarî değişimi düzenleyen özel bir madde taşır. Protobulgar devletin kuruluşundan beri yarım yüzyıldan az zaman geçtiği halde, İmparatorluğun antlaşmaya değişim için özel bir madde koyma gereksinmesi duyması, dış ticaretin büyük ölçüde geliştiğini ve ona verilen önemi gösterir. Her emtianın menşe şahadetnamesi ve iki devletin damgasını taşıması yükümlülüğü, her iki ülkede de iyi bir ticaret düzeninin bulunduğunu kanıtlar (Etudes historiques, 1960, s. 39).

** Hanların listesi VII. ve VIII. yüzyıllardaki Bulgar hanlarını ve hanlık sürelerini belirtir. Dulo soyunun atalarıyla ilgili bilgi, efsanevî gözükür. Listedeki son han Umar'dır (766). Liste iki bölümdür. İlk bölüm Asparuh, ikinci bölüm ardılları za-

ardılı İrnek Han'dır ve 150 yıl yaşar. Sevar Han ile bu sülâle tükenir. Yerine Vukil ya da Ukil soyundan Türkler geçer. Bulgar Türklerinde «kut toplamayan» hanların, Orhun yazıtlarında belirtildiği* gibi öldürüldüğü görülür. Örneğin Bulgar Hanı Diceng, kör olur. Körlük onun doğaüstü gücünü, yâni kut'unu yitirdiğinin kanıtı sayılır. Han, iple boğularak** öldürülür. Çok yiğit, belki de kut'u çok diye seçilen Teletz Han, savaşta Bizans İmparatoruna yenilince, yakınları tarafından boğulur. Ünlü Omurtag'ın bile öldürüldüğü ileri sürülür[81].

Teletz Han'ın öldürülmesinden sonra, içinden ünlü kaganların çıktığı başka bir soy egemen olur. Ama iç karışıklıklardan yararlanmak isteyen Bizans saldırır. Uzun ve yıkıcı savaşlar yapılırsa da, savaşlar Bizans yararına sonuçlanmaz. Han Kardam (777-803) ile, Bulgar iç karışıklıkları son bulur. Kardam, Bizans saldırılarını püskürtür.

İSTANBUL SURLARI ÖNÜNDE

Han Krum (Krumış) döneminde (803-814), Bulgar Devleti iyice genişler. Krum, Frank'larla işbirliği hâlinde, 805'te Avar'ları yıkar, Tuna ve Karpatlar arasındaki araziyi, zengin tuz kaynakları olan Erdel ile birlikte devletine katar. 809 yılında Sofya'yı bir savaş hi-

---

manında düzenlenmiştir. Liste resmî Grek dilinde hazırlanmıştır. Ama elde orijinali değil, Slavca kopyası bulunmaktadır. İlginç yanı, tarihlerin saptanmasında Orhun yazıtlarında da gördüğümüz «Oniki hayvan takvimi»nin kullanılmasıdır. Oniki hayvan takvimi, hıristiyan olunca bırakılır, Bizans takvimi alınır.

* Kapgan Kagan ölünce yerine oğlu Bögü Kagan geçer. Fakat Bilge Kagan ve Kül-tegin «kut toplamadı» gerekçesiyle amcalarının oğlunu öldürürler. Bilge, tahta çıkar.

** Şamanist Türkler, kan akıtarak öldürmekten çekinirler. Osmanlı padişah ve şehzadeleri de boğularak öldürülür.

lesiyle alır. Kenti savunan 6 bin askeri öldürür. Bütün Trakya'nın elden çıkması tehlikesi belirince, İmparator Nikefor, rizikolu bir saldırıya girişir. Büyük bir orduyla Balkan dağlarını geçerek Şumnu yakınındaki Bulgar başkenti Pliska'yı kuşatır, alır ve yağmalar. Fakat dönüşünde Balkan dağlarının bir geçidinde tuzağa düşürülür. Geçitte ordu yok olduğu gibi, Nikefor da ölür. Krum, Bizans İmparatorunun derisini yüzüp, gümüşle kaplattığı kafatasından kendine bir kadeh yaptırır. Devletinin Slav soylularını da bu kafatasından içki içmeye zorlar*.

Trakya artık savunmasızdır. Krum, hızla ilerleyerek Karadeniz kıyısındaki Burgaz'ın Batısındaki Develt kalesini alır. 30 bin zırhlı Bulgar atlısı gözükünce, Trakya kentleri halkı kaçar. Krum, barış önerir. Barış koşulları, Attila'nın 400 yıl kadar önceki koşullarına benzer :

— Yıllık haraç

— Tüccarların belli pazarlarda alış-veriş yapması. Her tüccarın ellerindeki metaları Bulgar yetkililerine bildirmesi

— Bizans'a kaçan Bulgarların geri verilmesi.

Yeni imparator Mişel I, bir konsey toplar. Konsey, Istanbul'a kaçıp hıristiyan olmuş Bulgarların «barbarlar»a geri verilmesini doğru bulmaz, barış önerisi reddedilir. Krum, Trakya'da Bizans'ın en önemli stratejik mevkii olan, Edirne'nin Kuzeyinde Karadeniz kıyısındaki Mesembria (Nesebar) kalesini alır. Sağlam surlarla çevrili kalede alev püskürten 30 sifon vardır. Fakat Bizans'tan Bulgarlara sığınan bir Arap mekanisyeninden kuşatma makinaları yapmayı öğrenen Bulgar savaşçıları, kaleleri düşürmekte artık ustadırlar.

---

* Peçenek başbuğu Kovra da, kagan unvanı alan Rus prensi Sviatoslav'ın kafatasını kadeh yapar. Orta Asya'da bu âdet yaygındır. XVI. Yüzyılda Şah İsmail bile, yendiği kaganın kafatasından kadeh yapar. Krum, kafatasından içmeye zorladığına göre, Slav'larda bu âdet yoktur.

Kale düşünce, Kuzey Trakya'yı bırakan İmparator Mişel, Rodop-Edirne arasında savunma yapmayı denerse de, yenilir. Mişel, Istanbul'a kaçıp imparatorluğu bırakır, râhip olur. Krum, Güney Trakya'ya doğru ilerler. Kardeşini bir ordu ile Edirne'yi kuşatmakla görevlendirir. Kendisi Aşağı Meriç bölgesine iner, kıyıdan ilerleyerek rastladığı bütün kaleleri alır ve Istanbul önüne gelir. Istanbul surlarının önünde Krum Han, şamanist geleneğe uygun biçimde başrâhip olarak bizzat kurban keser. Hayvanlar ve insanlar da kurban edilir. Bulgarlar, ateş gibi suyun da kötü ruhlardan temizlediğine inandıklarından, Krum Han denize girer, yıkanır. Askerlerinin üzerine de su serper*. Sonra Han'ı ordu selâmlar. Sefere bozkır geleneğine uygun biçimde, Han'ın karılarının ve câriyelerinin de katıldığı anlaşılır. Han'ı bu kadınlar da başlarını eğerek selâmlarlar. Fakat kuşatma sonuç vermez. Geri dönen Han, Edirne kuşatmasına katılır. Edirne, 813 sonbaharında düşer. Bu büyük Trakya seferinden elde edilen ganimet, beş bin arabayla taşınır. Krum Han, biraz sonra ölür.

FEODALİZMİN İLK AŞAMASI

Krum ve Bulgarlar, şamanist geleneklerine bağlılıklarını sürdürürlerse de, kurdukları devlet, «askerî demokratik» bir bozkır devleti değildir, kent yaşamı ve ticaretin önemli rol oynadığı tarıma dayalı feodal bir devlettir.

Askerî demokratik Germen, Alan, Hun, Slav ve Bulgar boylarının Tuna Güneyine tarımcı olarak yerleşmeleriyle, Romalıların köleliğe dayalı rejimi zayıflar ve giderek çöker. Bu yeni yerleşenler özgür köylülerdir. Bâzı Bizans yazarları, «barbar» kabilelerin yaşamından hayranlıkla söz ederler. Bu hayranlığı, marksist

* Volga Bulgarlarının günümüzde ardılı sayılan Çuvaş Türkleri, kurbanlık hayvanı temizlik duasından sonra, tirtir titreyinceye kadar suda tutarlar, sonra keserler.

Bulgar tarihçileri, «sınırlara yerleşmiş barbarlar arasında sınıf farklılaşması çok belirginleşmiş ve sömürü büyük ölçülere ulaşmış değildi. Köleliğe dayalı toplumsal rejime sâhip Doğu Roma uyrukları, bundan etkileniyorlardı» diye açıklarlar[82]. Bizans imparatorları da, çoğalan büyük arazi sâhiplerine karşı özgür köylüleri desteklemeyi çıkarlarına daha uygun bulurlar*. Çıkartılan toprak yasası, özgür köylüleri, onların üretim araçlarını, hayvanlarını ve ürünlerini koruma amacını güder. Böylece, kölelik yaşamakla birlikte, barbar tarımcıların gelişiyle özgür köylülük ön plana çıkar, köleliğe dayalı büyük arazi sâhipliği geriler, daha ileri bir yeni toplumsal kuruluşa geçiş süreci başlar. İvan Dujcev, «barbar»ların yeni toplumsal ve ekonomik ilişkiler getirerek Doğu Roma İmparatorluğunda oynadıkları ilerici rolü, Germen halklarının Batı Roma tarihsel yaşamında oynadıkları role benzetir ve yeni Bizans toprak yasasını, kolon ve köle rejimlerini tanımayan barbarların koşullandırdığını ileri sürer[83].

Ne var ki, Bulgar Devleti'nin temelini meydana getiren Türk ve Slav boyları, artık sınıfsız topluluklar değildir. Bir askerî soyluluk, boylar içinde belirmiştir. Soylular, derecelerine göre, fethedilen arazinin vergi gelirlerini aralarında paylaşırlar. Böylece, özgürleşmiş köylüler ve toprak soyluları olmak üzere iki temel sınıf ortaya çıkar. Yeni Bulgar Devleti'nin, siyasal ve top-

* Barbarların yerleşmesi ve savaşçılara verilen askerî arazilerin genişlemesi yoluyla küçük özgür mülkiyetin canlandığını yazan G. Rouillard, imparatorun büyük arazi sâhiplerine karşı özgür köylülüğü tutuş nedenlerini asker ve vergi gereksinmelerine bağlar: «Köylülerin özgür köy ve kasabalarda toplanmaları, büyük arazi sâhiplerinin daima tehditkâr kudretine karşı bir denge sağlıyordu. Onlar, ordu için insan kaynaklarıydı. Ayrıca, arazi vergisi bütün ekleriyle birlikte, vergiye direnmekte daha iyi silâhlanmış olan büyük arazilere göre, küçük mülkiyetlerde belki de daha kolay toplanabiliyordu» (La vie rurale dans l'Empire Byzantin, 1953, s. 86).

lumsal rejiminin bu nedenle feodalizmin ilk aşamasında, «tırmanma» aşamasında olduğu söylenebilir[84].

Özgürleşmiş köylüler, nüfusun büyük kısmını teşkil ederler. Başlıca üreticiler onlardır. Devletin malî ve askerî gücü, onlara dayanır. Köylülerin büyük kısmı küçük ve orta mülkiyet sâhipleridir. Bununla birlikte, çok az topraklı ya da komünal arazilerin paylaşılmasında topraksız kalmış köylüler de vardır. Bunlar, soyluların büyük mülklerinde yanaşma ya da ortakçı olarak çalışmakla yükümlü tutulurlar. Böylece feodal sömürünün ilk biçimleri görülür.

VII. - IX. yüzyıllarda toprak soyluları önemli gelir sağladıkları büyük arazilere sâhiptirler. Bunlar, Balkan yarımadasının fethinden sonra, en zengin toprakları ele geçiren Türk ve Slav boylarının askerî soylularıdır. Bu iki temel sınıfın dışında, VII. - IX. yüzyıllarda bir miktar köle varsa da, kölelerin ekonomik yaşamda rolü sınırlı kalır.

Devletin siyasal rejimi, o tarihte mevcut ekonomik ve toplumsal düzeni yansıtır. Devletin başındaki Han, yasama, yargı ve yürütme yetkilerini elinde tutar. Askerî ve sivil soyluluğun temsilcilerinden kurulu Saray Konseyi'ne başkanlık eder. Han, bâzen yetkilerini kısıtlayan Saray Konseyi'ne dayanarak devlet işlerini yürütür. Başkomutanlık yapar. Devletin ilk zamanlarında Türk soyluluğunun, özellikle kagan ailesinin rolü, Slav soyluluğuna göre büyüktür. Devlet, Türkçe «Bulgar» adını taşır, devletin Slav ve Türk bütün uyruklarına «Bulgarlar» denilir.

FEODAL HANLIĞIN GÖÇEBE KÖKENLERİ

Krum Han'ın Istanbul kuşatmasından sonra, 813 yılı sonlarında, diktirdiği Hambarlı yazıtları, eski Türk örgütlenme biçimlerinin feodalleşme yolundaki devlete yansıdığını belirtir. Nikefor'dan «dazlak kafalı yaşlı İmparator» diye söz edilen bu yazıtlarda, devlet «sa-

rakt» sözcüğüyle açıklanır. Sözcüğün, Türkçe «sarmak, tutmak»tan geldiği düşünülür. Orhun yazıtlarında da «il tutmak», devlet kurma anlamınadır[85]. Han, «Sarakt'ımın sol ve sağ kanadı» der. Devleti sol ve sağ kanatlara bölme, göçebe Türk geleneğine uygundur. Han, fethedilen Trakya arazisinin soylular arasında nasıl paylaşıldığını anlatır. Edirne bölgesini Han'ın kardeşi alır*. Herhalde Han soyundan olan Kavhan İritais ve İçirgu Boyla Tuk, Edirne Kuzeyindeki sol ve sağ kanat arazisini alırlar. Sol, sağa üstün tutulur. Karadeniz kıyısındaki kentleri ve araziyi, rütbece büyük Kavhan elde eder. Kapgan Kagan da, Onok'ları yenince, oğlu küçük kagan, sol ve sağ şad'lar arasında Onok'ları paylaştırır. Ne var ki, bozkırda paylaşılan boylardır, insanlardır, arazi ikincil kalır. Yerleşik bölgede ise, arazi ön plana çıkar.

Bulgarlarda kagan yerine «han» deyimi kullanılır. Bozkırda da han ve kagan deyimleri eskiden beri vardır. Han'ın kaganınkinden daha ufak bir siyasal kuruluşun başkanı olduğu düşünülebilirse de, iki unvanın aynı anlamda kullanıldığı sık sık görülür. Kırgızların şefi için Orhun yazıtlarında bir yerde han, başka bir yerde kagan denilir. Tonyukuk yazıtında da, Türk buduna Tengri «Han» verir, budun «han'ını» bırakır. Demek ki, han ve kagan eş anlamlıdır. Bulgar Hanı da Tangra (Tanrı) tarafından tahta oturtulur. Öteki Bulgar yazıtlarında, «Doğduğu yeryüzünde Tanrı tarafından tahta çıkartılmış, Tanrı'ya benzer han» deyişleri bulunur. Bulgar hanları da, Orta Asya Türk kaganları gibi gök kökenlidirler.

Kavhan, devletin kagandan sonra gelen ikinci kişisi gibi görünür. Bu unvan, bozkırın küçük kagan,

* Yazıtta kardeşin adı geçmez. Fakat bunun Krum ölünce yerine geçen Dukum olduğu düşünülebilir. Kardeşin bölgesi de yazıtlarda silinmiştir, ama Edirne bölgesi olduğu anlaşılır. Edirne'yi kuşatan da Han'ın kardeşidir (Byzantino Bulgarica, I, s. 268).

yabgu, tegin unvanlarını karşılayan bir terim olsa gerektir. Melemir Han zamanına ait bir yazıtta, Kavhan Isbulos'un han ile aynı zamanda hükümdarlık ettiği belirtilir. Bayındırlık işlerini yönetir ve seferlerde ordulara komuta eder. Omurtag Han küçük yaşta iken, ona Kavhan İsbul naiplik yapar. Başka bir yazıtta Vladislav'ın kardeşinin Kavhan olduğu yazılır. İçirgu Boyla, seferde Kavhan'ın buyruğu altındadır.

Hambarlı yazıtlarında Kavhan İritais sol kanat, İçirgu Boyla Tuk sağ kanat şefidir. «İçirgu», «içten» anlamınadır. Bu deyim, Han'ın başkentindeki merkezî yönetime katılan, «iç saray»dan olan soylu görevlileri belirtir. Orhun yazıtlarında da «iç buyruk» deyimi geçer ve «iç buyruk»un buyruk'tan üstün olduğu sezilir. Bulgar yazıtlarında da «İçirgu Boyla»nın, öteki Boyla'lardan üstün olduğu açıkça görülür. Yabancı devletlere gönderilen diplomatik kurulların şefi «İçirgu Boyla» unvanını taşır. Yazıtlarda askerî depoların şefleri olarak da «İçirgu Boyla» geçer. Bir İçirgu Boyla, 1394 zırhlı başlık ve 882 zırh bulunan bir deponun şefidir. Bir «dış boyla»nın deposunda ise ancak 21 zırh vardır[86].

«İç boyla»lar arasında bir hiyerarşi vardır. İç boyla'ların şefi «citkoy» (üst) unvanını taşır. Sağ kanat başbuğu İçirgu Boyla Tuk, bu unvana sâhiptir ve boyla'ların başıdır.

Boyla unvanı Orhun yazıtlarında da geçer. İlteriş Kagan'ın başyardımcısı ve danışmanı Tonyukuk, Boyla Baba Tarkan unvanıyla anılır. Tarkan, Bulgar yazıtlarında da geçer ve eyalet yöneticileri olraak görülür. Boyla unvanı ise, giderek «boyar»a dönüşür. İç ve dış boyarlar, Bulgar soyluluğunu temsil ederler. Daha alt kademede bagain unvanına rastlanır. Bunlar, Bulgar ufak soyluluğunu meydana getirirler.

813 tarihli Hambarlı yazıtlarında Bizans kökenli «stratej» deyimi de yer alır. Krum Han, yeni fethedilen yerlerin yönetimini şöyle anlatır :

«....Stratej Leon, ona (kardeşime) bağımlı olsun.... İçirgu Boyla Tuk, sağ kanat şefi olacaktır. Stratej Vardanes ve Jannis, ona bağımlıdırlar. Devletimin sol kanat şefliğine, Boyla Kavhan İritais'i atıyorum. Kordilas ve Gregoras, ona bağımlı stratejlerdir».

Demek ki Bulgar ordusunda Bizanslı adlar taşıyan ve hıristiyan olan beş stratej vardır. Bunlar, fethedilen topraklarındaki Bizans köylülerinden alınmış askerlerin başında bırakılan yerli komutanlar olsa gerektir[87]. Han, fethedilen yerlerde sağ ve sol bölümü yapar ve Kuzey Trakya halkının büyük kısmını bulundukları yerde, kendi stratejlerinin komutasında bırakır*.

Bütün bunlar, hiyerarşize olmuş savaşçı ve yönetici bir aristokrasinin hızla geliştiğini gösterir. Savaşçı soylular, aynı zamanda büyük arazi sâhipleridirler. Krum Han, toprak aristokrasisinin mevkiini sağlamlaştırmayı amaçlayan ilk yasaları meydana getirir. Bu ya-

---

* Herhalde Bizans'ın yitirilen Trakya arazisini yeniden ele geçirme çabaları ve hıristiyan nüfusun güvenilir olmaktan çıkışı nedeniyle, 837 yılında bunların bir kısmının Tuna Kuzeyindeki sınır bölgesini savunmaya yollandığı görülür. Sınırda çiftçi-asker kullanma Bizans'ın geliştirdiği bir yöntemdir. Bulgar Hanı da aynı yönteme başvurur ve bu köylü savaşçıları stratejleri Kordilos ve Vardas yönetiminde Kuzeye yerleştirir. Bu asker köylüler, kaçmak için Bizans'tan gemi isterler ve bir sürü maceradan sonra bunu başarırlar.

Bizans ve Batı kaynakları, şamanist Türk Bulgar kaganlarını «uygarlıktan yoksun barbarlar» diye tanıtmak isterken, hâlen marksist Bulgar tarihçileri Türk hanlarına övgüyle sâhip çıkıyorlar. Venedikov, Krum Han için şöyle yazıyor: «Bu olaylar bize eski Bulgar aristokrasisinin, egemen sınıfların ve yöneticilerinin görüşlerinin ve en başta hükümdarın karakterinin umulmadık bir yönünü açıklar. Han'ın ordu komutanı olarak kalitelerini ve uzak görüşlülüğünü tanıyoruz. Onun yiğit ve sâdık boyları çevresine topladığını öğreniyoruz... Han, ayrıca orijinal yeni yasalar meydana getirdi. Bütün bunlar, onu bize enerjik ve çok yetenekli bir devlet adamı olarak gösterir. Hambarlı yazıtları, Han'ın Trakya'da bağımlı kılınan Bizans nüfusunu Bulgar Devleti'ne aktif biçimde çekmeyi denediğini açıklar» (Byzantino Bulgarica, I, s. 276).

salarda özellikle özel mülkiyetin korunmasına yönelik önlemler yer alır. Hırsızlık ve iftiracılık ağır biçimde cezalandırılır.

Feodalizmin gelişmesi, toprak soyluluğunun elinde tarım ürünleri fazlasının birikmesi olanağını sağlar. Bu ürün fazlası, dış ticaret konusu olur. Artık ürün, özellikle Bizans'a satılır. Bu nedenle Bulgar hanları, ticarete önem verirler. Krum Han, 812'de Bizans ile yapılan antlaşmanın yenilenmesini ister. Antlaşma, 814 sonunda yeni Bulgar Hanı Omurtag (814-831) ile imzalanır. 30 yıl süreli bu antlaşma, iki ülke arasındaki ticareti geliştirdiği gibi, Bulgar Devleti'nin yeni sınırlarının Bizans tarafından tanınmasını sağlar. 30 yıllık antlaşma, köpek kurban edilerek yemine bağlanır. Bizans İmparatoru Leon V., Türk töresine göre yemin eder, köpek keser. Omurtag da hıristiyan Bizans töresine göre and içer.

Omurtag zamanında Frank İmparatorluğuna karşı başarılı savaşlar verilir. Devlet, Kuzeybatıda genişler. Omurtag'ın ardılları Melemir (831-836) ve Presian (836-852) döneminde Bulgar Devleti, Orta ve Güney Makedonya'da yeni araziler kazanır.

GÖRKEMLİ KENTLER

Omurtag Han, savaştan çok kentler, saraylar ve bayındırlık işleri yaptırmakla ilgilidir. Bilge Kagan, Orhun'da bir kent yaptırmaya kalkışınca, Tonyukuk «bozkır savaşçısı için sâbit yerde oturmak intihardır» gerekçesiyle karşı çıkar. Fakat Omurtag Han, artık bir bozkır savaşçısı değildir. Hızla feodalleşen yerleşik bir devletin başıdır. Omurtag, yazıtlarında savaşlarla değil, bayındırlık işleriyle övünür:

«Doğduğu yeryüzünde Tanrı tarafından tahta çıkarılan Büyük Omurtag Han, Pliska karargâhında kaldığında Tuça suyu boyunda bu sarayı yaptırdım ve büyük kuvvetleri Rumlara ve Slav'lara karşı korudum, Sa-

rayın arkasında Tuça üzerinde, ustaca bir köprü yaptırdım. Kalenin içine ise dört sütun diktirdim ve sütunların arasına tunçtan iki arslan koydurdum. Tanrı'nın tahta çıkarttığı Han'a Tanrı, Tuça nehri aktıkça, Bulgarların birçok düşmanı durduruldukça, Bizans İmparatorunu ayaklarıyla ezmek şerefini bağışlasın, düşmanlarını kendisine eğdirtsin ve neş'e içinde Han'ı yüz yıl yaşatsın».

Gerçekten Omurtag Han büyük, geniş ve sağlam yapıtlar yaptırır. Yeni kentler kurar. İlk başkent Pliska, 23 kilometrekare gibi büyük bir alanı kaplar. Kent, iç ve dış olarak ikiye ayrılır. Dış kent, toprak tabya ve hendek ile çevrilidir. Dış kentte zenaatçı ve köylü gibi soylu olmayan halk oturur. İç kent ise, soylulara aittir. İç kenti, dış kentten ayıran kalelerle donatılmış sağlam surlar, aynı zamanda sınıf ayırımını belirtir. İç kentte han ve soyluların sarayları yer alır. Dikdörtgen biçimindeki taşlardan yapılı Han'ın büyük sarayı 52 metre uzunlukta, 26,5 metre genişliktedir. Duvarların kalınlığı 2,60 metredir. İç kentte bir hamam ve Han soyuna ait bir tapınak bulunur. Buradaki kanalizasyon ve su dağıtım şebekesi ve yeraltı fırınıyla ısıtma sistemi, bayındırlık işlerinin yüksek teknik düzeye ulaştığını kanıtlar.

893'te yeni başkent olan, eski başkentin Güneyindeki Preslav da iç ve dış kent olarak kurulur. İç kent, yüksek taş duvarlar ve kulelerle dış kentten ayrılır. Kazılar, dış kentte kuyumculuk, demircilik, taşçılık, artistik seramik gibi sanatların çok geliştiğini gösterir. Ticarethaneler, canlı bir ticaretin varlığını sergiler. Dış kent halkı aynı zamanda hayvancılık ve tarım yapar. İç kentte ise, soyluların sarayları ve tapınakları yer alır. O çağın bir Bulgar yazarı, başkentin görkemliliğini, sarayların güzelliğini över :

«Eğer gezgin fakir bir kişiyse ve uzaktan gelmiş ise, dış kentin duvarları karşısında gözleri kamaşır. Kentin kapılarına doğru ilerlerken, ancak şaşkınlığı artar

ve yürürken insanları sorguya çeker. Kente girince, renkli taşlarla süslenmiş ve ağaç oymalarla kaplanmış yapıların iki yanda yükseldiğini görür. İç kente girince ve dıştan taş, tahta, boya ve içten mermer, bakır, altın ile görkemli biçimde dekore edilmiş yükselen sarayları ve kiliseleri görünce, gezgin onları neyle karşılaştıracağını bilemez. Zira ülkesinde böyle şeyler yoktur ve o ancak çerden çöpten kulübeler görmüştür».

MERKEZİYETÇİ FEODAL DEVLET

Soyluların artan lüksü ile feodalizmin gelişmesi birlikte gider. Bulgar tarihçileri, IX. Yüzyılın ikinci yarısında feodal rejimin kurulduğunu yazarlar. VII. - IX. yüzyıllar arasında büyük arazi mülkiyeti çoğalır ve arazilerini yitiren pek çok köylü bağımlı duruma düşer. Türk ve Slav soylularının ardılları olan feodal soyluluk, boyar adıyla tanınır. Küçük ve büyük boyarlar vardır. Bununla birlikte bir kısım köylüler serf durumuna düşerken, bir kısmı özgür köylü olarak kalır. Özgür köylüler, doğrudan merkezî hükümete, ötekiler boyarlara bağımlıdır. Angarya ve buğday, darı, şarap biçimindeki aynî vergiler, köylülerin başlıca yükümlülüklerini teşkil eder.

Serfleştirilen köylülerin ürününün artan miktarının boyarlar elinde toplanması, dış ticaret için büyük fazlalar yaratır. Fazla, tüccarlar aracılığıyla Kiev Devleti'ne, Moravya'ya ve özellikle Bizans'a satılır. Karşılığında görkemli giysiler, silâh ve süs eşyası alınır. Bu dış ticaret, Varna gibi Karadeniz kıyısındaki limanları ve Tuna nehri deltasındaki kentleri geliştirir.

Bulgaristan'da feodal rejim, merkezî iktidarı güçlendirmesiyle Batı feodalitesinden ayrılır. Bulgar resmî tarihi, merkezî iktidarın güçlenişini şöyle açıklar:

«Bulgaristan'da feodal rejimin kurulması, aynı zamanda merkezî iktidarın güçlenmesini kolaylaştırdı. Feodal rejim, Bulgar Devleti tarihinin ilk kuruluş dö-

neminde görülen adem-i merkeziyetçiliğin ve kabile ayrılıkçılıklarının kalkmasına yol açtı. Boyarlar, köylülere daha kolay egemen olmak için, güçlü bir merkezî iktidar kurulmasını istediler. Öte yandan güçlü bir merkezî iktidar, dış saldırıları püskürtme ve yeni araziler, yeni serfler kazanarak sınırları genişletme olanağını getirdi. Bu nedenle boyarlar, ülkenin siyasal ve idarî birliğini gerçekleştirmekte yardımcı olmak için Han'ın çevresinde birleştiler.

Bulgar Devleti'ni merkezîleştirmeye ilk başlayan Krum Han oldu. Omurtag Han, bu politikayı daha başarıyla sürdürdü. O, ülkenin Kuzeydoğusundaki kabile şeflerinin bağımsız iktidarına son verdi, yerine doğrudan Han'a bağlı organlar getirdi. Melemir ve Presian Hanlar aynı yolda dirençle yürüdüler»*[88].

* XIII. ve XIV. yüzyıllarda ise, arazi çok küçük sayıdaki büyük arazi sâhiplerinin elnide yoğunlaşır. Bu büyük feodallerin egemenliği yalnız köylerle sınırlı kalmaz, onlar büyük kentlerde de ekonomik açıdan en güçlü ve etkin toplumsal sınıfı teşkil ederler. Feodallerin artan ekonomik gücü, onların devlete ait hakları kendilerine geçirmelerini, arazilerine devlet memurlarının girmesinin yasaklanmasını (immunitas) sağlar. Böylece köylü üzerinde, ekonomi dışı baskı kullanma olanakları artar (Angelov, Etudes historiques, s. 130). A. Burmov, bu dönemde Bulgaristan'da üretici güçlerin çok geliştiğini, ülkenin nesnel ve tinsel zengin bir kültürden yararlandığını, Batı ülkeleriyle eş düzeyde, hatta bâzı açılardan önde bulunduğunu düşünür. Ona göre, ülke Batıda olduğu gibi bir ekonomik ve kültürel yenilenmenin, «rönesans»ın eşiğindedir. Osmanlı fethi ile durum değişir (Etudes historiques, s. 139). Feodalizmin Roma ve Germen üretim biçimlerinin sentezinden ancak Batı Avrupa'da meydana geldiğini ileri süren Anderson gibi yazarlar, Bizans ve Balkanlarda böyle bir sentezin meydana gelmediğini, Bizans ve Bulgar toplumlarının feodal olmadığını ileri sürerler. Bu savı, Rusya dâhil, Elbe'nin Doğusundaki bütün Doğu Avrupa Toplulukları için de geçerli sayarlar. Onlara göre, Doğu Avrupa ve Balkanlarda «kısmî ve dağınık» bir feodalleşme gözükürse de, bu üretim güçlerini geliştirici bir atılım değil, dinamizmden yoksun bir çözülme, hatta gerilemedir (Anderson (Les passages de l'antiquité au féodalisme, s. 231-319). Bu görüşleri Osmanlı düzenini incelerken ele alacağız.

Feodal sistem ve hıristiyan devletlerle artan ilişkiler, Bulgar soylularında hıristiyanlığa karşı ilgi uyandırır. Gerçekten feodal hıristiyan ideoloji, soyluların çıkarlarıyla tam uygunluk gösterir. Ortodoks hıristiyanlık, kilise Doğu ve Batı diye ikiye bölünmüş de olsa, Tanrı ile dünyanın birliğini savunur: Mevcut toplumsal düzen, Tanrı'nın yarattığı bir düzendir. Dünya, Tanrı'nın «ölümsüz yasası»na göre işler. Bütün yöneticiler ve iktidar sâhipleri, mevkileri ne olursa olsun, Tanrı'nın seçtiği kişilerdir. Onlarda Tanrı'nın kudreti gizlidir. Zenginlik ve fakirlik doğaldır. Zenginlikte bir kötülük yoktur.

Bulgar râhibi Kosma'ya göre, kudret sâhipleri «kötü, günahkâr olsalar ve hatta tembellik içinde yaşasalar bile» onlara saygı gösterilmelidir. Kosma, serfleşen köylülerin «yeryüzünün efendileri» olan krallara, boyarlara ve ötekilere karşı gelmekten kaçınmalarını ister :

«Hatta söylediğiniz gibi, bütün gün onlara işinizi gücünüzü vermek zorunda kalsanız;; yoksulluk, efendilerin buyrukları (angarya) ve başka nedenlerle Tanrı'ya dua etmekten engellenseniz bile, onlara karşı gelmeyiniz, buyruklarını daha itaatli biçimde yerine getiriniz, hak ettiğiniz ödülü Tanrı'dan bekleyiniz»[89].

Kosma, kral ve boyarların bütün eylemlerini, onları Tanrı o mevkie getirdiği için haklı bulur. Onların bütün ayrıcalıkları Tanrı'nın kurduğu toplumsal düzenden gelir. O halde, ezilen halk kitleleri, yeryüzündeki bütün acılara, yoksulluklara boyun eğmeli ve böylece «cennet»i kazanmalıdır.

Feodal soylular için bu görüşlerin çekici olduğu, hıristiyan öğretisinin hanlık ve feodal sınıf egemenliğinin ideo'ojik temellerini sağlamlaştırdığı açıktır. Ayrıca hıristiyanlık, dış politika açısından, Bulgar Devle-

ti'ni çevreleyen hıristiyan devletlerle ilişkileri düzeltme, yalıtılmaktan kurtulma ve onlarla eşit sayılma olanağını getirir. Fakat hıristiyanlığın kabulü, o kadar kolay olmaz. Bizans, Krum Han'ın Trakya fethinden sonra, kendi stratejlerinin komutasında bıraktığı hıristiyan Bizans köylü - savaşçılarını ayaklandırmaya çalışır. Bunun üzerine sürgünler ve hıristiyan kırımı yapılır. Krum ve Omurtag, hıristiyanlığın yayılmasına karşı mücadele ederler. Hatta Omurtag'ın hıristiyan olan oğlunu, kardeşi Melemir Han öldürmek zorunda kalır.

Hıristiyanlığı kabule karar verince de, Boris Han, Bizans'ın dini politik amaçlarla kullanmasından çekindiği için, katolikliği yeğ tutar. Almanya Kralı Lewis ile bu yolda müzakerelere girer. Bizans İmparatoru, sınırlarında ciddi bir tehlike saydığı Bulgaristan'ın Roma Kilisesi'ne bağlanmasını ürkütücü bulduğundan, acele ordu ve donanma yollar. O sırada Bulgar ordusu, Alman iç savaşlarına katıldığından uzaktadır ve ülkede kıtlık vardır. Boris, bâzı arazi düzeltmeleri karşılığı, ortodoks hıristiyan olmayı kabul eder. Aynı yıl, Bizans'ın islâm Araplar üzerinde kazandığı parlak zafer, bu kararı pekiştirir. Boris Han'ın Istanbul'a yolladığı elçiler, hıristiyan olurlar. Barış antlaşması imzalanınca (864-865), Bizans İmparatoru, Han'ın «vaftiz babası» olur. Han, Mişel adını alır ve Bulgar Kilisesi, Bizans Kilisesi'ne bağlanır.

Bizans kaynakları, hıristiyanlığın kabulü üzerine Bulgar başkentinde bir ayaklanma olduğunu, Han'ın 52 soyluyu bütün yakınlarıyla birlikte öldürerek isyanı bastırdığını yazarlar. Han'ın oğlu Vladimir, eski şamanist dini geri getirmeyi dener. Hatta sonraki krallardan Simeon'un oğlu Bayan'ın gerçek bir şaman olduğu belirtilir. Bayan, insan iken kurt ya da başka bir hayvana dönüşmesini bilir. Hayvana dönüşmek, kurt-adam olmak Orta Asya şamanlarının özelliğidir. Bayan, kendine verilen hıristiyan adı «Veneamin»i de bırakır,

eski Türk giysileriyle dolaşır. Bu olaylar, soyluların çıkarlarına uygun düşmekle birlikte, hıristiyanlığın kabulünün kolay olmadığını gösterir. Boris Han da, dış politika nedenleriyle hâlâ katoliklikten yana görünür. 866 yılında elçiler yollayarak Papa'dan ve Alan Kralından râhipler yollamalarını ister. Papa'ya armağanlar ve «kâfir düşmanlarını» yenerek aldığı silâhları sunar. Dinsel propaganda tekelini katolik râhiplere tanır. Bu arada yeni inancın şamanist halka neler yüklediğini öğrenmek üzere Papa'ya 106 soru yöneltir. Bu sorulara Papa'nın verdiği yanıtlar bellidir ve bu yanıtlar, eski şamanizm hakkında aydınlatıcı bir belge teşkil eder[90].

ŞAMANİSTLERİN PAPA'YA 106 SORUSU

Yanıtlar, Bulgar Türklerinin inançlarının Orta Asya günlerine göre pek az değiştiğini gösterir: IX. Yüzyıl Bulgarları, at kuyruğunun kut taşıdığına inanırlar ve tuğun başına at kuyruğu takarlar. Kutsal taşları vardır, bu taşları koparanların güçleri artar. Kılıç kutsaldır, yemin kılıç üzerine edilir. Putlara taparlar ve onlara kurban sunarlar. Sığır ve köpek kurban ederler. Hayvanları kan akıtarak değil, darbeyle öldürürler. İlk ürünler, yiyecekler kurban sunulur. İntihar eden kişiler gömülmezler. Ölülerin mezarı üzerine bir höyük yapılır. Ölüler, kutsal yerlere götürülüp gömülür. Bulgarlar, belli günler ve saatlerde savaşmaktan kaçınırlar. Kutsal tören günlerinde yola ve savaşa gidilmez. Savaştan önce oyunlar oynarlar, ant içerler, şarkılar söylerler. Dans ve şarkı başka günlerde de yaşamın ayrılmaz parçasıdır. Savaştan önce, kürek kemiği ve hayvan içleriyle savaşın sonucu hakkında kehanette bulunurlar. Bulgarlar, başlarına bir bez sararlar. Loğusa kadın tabu sayılır, dokunulmaz. Bulgar Hanı, yemek yerken karısının yanında bulunmasına izin verilmez vb. vb. Başka kaynaklardan da Bulgar Türklerinin Gök Tanrı'ya, güneşe ve yıldızlara taptıklarını, suyu kutsal saydıkla-

rını, şamanları bulunduğunu, yaşamın öteki dünyada da yeryüzündeki gibi devam ettiğine inandıklarını, bu nedenle karılarının da ölen kocayla gömüldüğünü, hizmetçilerinin ölüyü izlediğini, çok karılı olduklarını öğreniyoruz.

Papa, Bulgar Türklerini kazanmak için politik davranmaya çalışırsa da, 106 yanıtında, şamanist inançlardan vazgeçilmesini ister. Papa, tuğa at kuyruğu değil, haç takılmasını söyler. Kılıç üzerine yemini kaldırır. Şaman inançlarını, büyücülüğü, kehaneti, putları, şarkı ve dansları yasaklar. Savaştan önce şarkılar, danslar, kürek kemiği ve hayvan içleriyle kehanet yerine yalnızca dua edilmesini ve iyilikler yapılmasını önerir. Hıristiyanın avladığı bir hayvanı şamanist öldürürse ya da şamanistin avladığı hayvanı hıristiyan öldürürse, o hayvanın etinin yenmiyeceğini, sabah 9'dan önce yiyeceklerin tadına bakılamıyacağını bildirir. **Papa, çok karılılığı** adam öldürmekten bile daha ağır bir suç sayar ve sonradan alınan kadınların kovulmasını ve papazlar tarafından cezalandırılmasını buyurur. Üvey anne ve ağabey karılarıyla evlenme geleneğine karşı, evlenmeye izin verilen akrabalık derecelerini açıklar. Han'ın yanında karısı olmaksızın yemek yiyişini «kaba bir davranış» sayar, fakat bunu dine aykırı bulmaz. Kiliseye baş örtülü gidilmesine ise, izin vermez.

Papa'nın önemle üzerinde durduğu bir konu, hıristiyan olmaya yanaşmayan şamanistlere ya da hıristiyan olup da vazgeçenlere karşı nasıl davranılacağı sorunudur. Papa, şamanistlikte direnenlere doğrudan bir ceza verilmeyip onları hıristiyan topluluğun dışında tutmakla yetinilmesini, fakat hıristiyanlıktan vazgeçenlerin yok edilmesini buyurur. «Hıristiyan hükümetler, bu cins kişilere karşı çaba göstermezlerse, hükümdarlıklarının hesabını Tanrı'ya nasıl verebilirler?» der. Ünlü Bizans tarihi uzmanı İngiliz John B. Bury, bu tutumuyla Papa'nın «Bulgaristan yararına engizisyon ilkesini getirdiğini» söyler[91].

Katolik din adamları, Bulgaristan'da bir yıldan fazla süre katolikliği yaymak için çalışırlar. Papa, kazandığını sanırsa da, Bizans baskısı ve ortodoks uyrukların çoğalması, Bulgar Hanını ortodoksluğu seçmeye zorlar. Boris'ten sonra Simeon (893-927), K'oyan (1197-1207), Assen II. (1218-1241) gibi Bulgar krallarının da Roma'ya bağlanma denemeleri başarısız kalır. Kavga daha çok Bizans kilisesine bağımlı olmak ya da özerk bir kiliseye sâhip bulunmak biçiminde gelişir.

BİZANS İMPARATORU OLMA ÇABALARI

Hıristiyanlığın kabulüyle, Bulgaristan'da Bizans kültürünün etkisi artar. Bizans saray âdetleri, giyimi alınır. Bizans idarî sistemi benimsenir. Bizans toprak yasası, ceza yasası ve öteki yasaları kabul edilir.

Simeon dönemi, Bulgaristan'ın en parlak dönemi olur. Simeon'un çocukluğu rehin olarak Bizans Sarayında geçer. Orada Bizans kültürüne göre yetiştirilir. Demosten söylevciliğini ve Aristo mantığını öğrenir. Çağdaşları ona «yarı Grek» derler. Simeon, yeni başkenti Preslav'da Istanbul'la yarışacak bir saray yaşamı geliştirir. Yazarları ve bilginleri çevresinde toplar. Onun dönemi, edebiyat ve öğretimin «altın çağı» sayılır. Simeon, «Bulgaristan'ın Şarlman'ı» diye anılır.

İlginçtir ki, Bizans kültürünü benimsemiş Simeon, Bizans İmparatorluğunun en tehlikeli düşmanı olur. Soylu boyarları çevresinde birleştirerek güçlü bir devlet kuran Simeon, 894'te Istanbul'daki Bulgar tüccarlarının ardiyeleri Selânik'e taşındı diye savaş yapar. Istanbul tehlikeyi, parayla Macarları saldırtarak geçiştirir. Simeon, Istanbul'u alıp Bizans İmparatoru olmayı amaçlar. 917'de Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğratır. Korent Kanalına ve Gelibolu'ya kadar ilerler. 922'de Istanbul surlarının önüne gelir. Deniz gücünün olmayışı, başarı sağlamasını engeller. Simeon, daha sonra Osmanlıların yaptığı gibi, denizcilikte ileri Ku-

zey Afrika emirlerinin donanmasından yararlanmak ister. «Bulgarların Çarı ve Romalıların İmparatoru» unvanını alır. Fakat Istanbul'u almakta başarılı olamaz. 927'de barış antlaşması yapılır. Bizans, yeni Bulgar Çarına «basileus», yâni «imparator» unvanını verir. Bununla birlikte, Petro (927-969) zamanında, hızla gelişen Bulgar feodalizmine karşı, köylülerin antifeodal eylemleri patlak verir. Yüzyıllarca sürecek bu antifeodal tepkiye «bogomilizm» adı verilir.

ANTİFEODAL TEPKİ: BOGOMİLİZM

Kurucusu Bogomil'in adıyla anılan bu antifeodal ve antiklerikal tepki, feodal düzenin kötülüğünden kaynak'anır. Kilise, mevcut düzeni Tanrı'nın yarattığını, kötü olamıyacağını ileri sürerken, bogomiller, idealist felsefeye bağlı kalmakla birlikte, dünyayı kötü bir gücün yarattığını söylerler. Onlara göre, ilkin iyi Tanrı vardı. Yedi gök ve ateş, su, hava ve yer olmak üzere dört ögeden kurulu evreni o yarattı. Dünyayı oğlu Şeytan ve bâzı meleklerle* birlikte yönetti. Fakat Şeytan sonra yedinci gökte tahtını kurarak babasıyla eşit olmak istedi, bâzı melekleri kandırdı. Tanrı, Şeytan'ı ve yakını melekleri kovdu. Şeytan ve yardımcıları, giysi ve taçlarından yoksun olarak yeryüzüne düştüler. Tanrı'nın oğlu yaratıcı gücünü koruduğundan dünyayı düzenlemeye ve kendi imparatorluğunu kurmaya koyuldu. Denizleri, bitkileri ve hayvanları yarattı. Sonunda kendinin hizmetçisi yapmak için, istediği biçimde Âdem ve Havva'yı yarattı. Ama vücudunu yarattığı Âdem ve Havva'ya ruh veremedi. Babasına başvurdu. Tanrı, ruh yolladı, Âdem ve Havva cana kavuştu.

---

* «Tanrı ve Şeytan anlamına gelen terimleri, şaman dininde de bulmak mümkündü. Fakat melek anlamını belirtecek sözcük, şaman dininde yoktu. Bu anlamı vermek için Türkler arasındaki mani, hıristiyan ve müslüman misyonerler «ferişte» sözcüğüyle yetinmek ve onu kullanmak zorunda kalmışlardır» (Barthold, Orta Asya Türk Tarihi, s. 73).

Görünür dünyayı düzenleyip insanları yarattıktan sonra, Şeytan, dünyayı yönetmeye başladı. Dünyanın ve yeryüzü krallıklarının mutlak egemeni Şeytan oldu. Bu nedenledir ki, resmî kilise, bogomillere göre, Şeytan'ın eseridir. Bu görüş, feodal düzenin bekçiliğini yapan ve kendisi de en büyük feodallerden olan kiliseye karşı geniş kitlenin duyduğu hıncı yansıtır.

Ayrıca yeni hıristiyan olan ve şamanist gelenekleri sürdüren kitleler, kilisenin kurallarına ve baskısına da karşıdırlar*. Yeni öğreti, kilise Tanrı ile iletişimi ancak râhiplerin sağlayabileceğini söylerken, kul ile Tanrı arasında aracıya gerek bulunmadığını, râhip sınıfının yararsız olduğunu ileri sürer. Tapınakları, haçı, vaftizi, kilisede evlenmeyi, kilise bayramlarını, hatta pazar gününü tanımaz. Şamanist kitleleri kilise baskısından kurtaran bu görüşler ilgi görür.

Bogomiller, servete ve zenginliğe karşı ateş püskürürler. Zenginlik, Şeytan'dır. Bir insan, onlara göre hem zengin, hem de âdil olamaz. Çara ve boyarlara itaatsizliği savunurlar. X. Yüzyıl yazarı Kosma, bogomiller için şöyle der :

«— Zenginlere hakaret yağdırırlar. Yandaşlarına efendilerine itaat etmemeyi öğretirler. Çar'dan nefret ederler, şeflere küfrederler, boyarlar için kötü konuşurlar. Çar'ın hizmetinde olanların Tanrı katında kötü kişiler olduklarını söylerler. Ve kölelerin efendileri için çalışmalarına izin vermezler»[92].

Çar Petro, bu antifeodal eyleme karşı Istanbul'dan görüş ister. Bogomiller, zincire vurulur, hapse atılır. Fakat eylem yayılır. Hatta Peçenek Türkleri bir ara mücadelelerinde Bogomillere destek getirir. Bogomiller başlarında «Dedetz» denilen şefleri olduğu halde, tarikatlar hâlinde örgütlenirler. Eylem, Anadolu'ya ve Av-

* Prof. Vernadsky, hıristiyanlık kabul edilince, Karadeniz Kuzeyindeki bölgelerden kovulan şamanların bir kısmının Balkanlara kaçtığını, hıristiyanlığa karşı propagandaya giriştiklerini, bunlara da «bogomil» etiketi yapıştırılabileceğini düşünür (Les origines russes, s. 513).

rupa içlerine yayılır. «Bulgar» deyimi, Avrupa'da «kötü, iğrenç» anlamını kazanır. Esasen, iyi ve kötü ayırımından kaynaklanan bogomilizm'in kökleri, Anadolu ve İran'daki eski düalist hareketlere dayanır. Anadolu'dan Bulgaristan'a geçer ve tekrar Anadolu'da yayılır. Alaşehir, İzmit, Istanbul bogomil merkezleri olur. Eylem, Osmanlılar Balkanlara gelene kadar sürer. Pataren denilen Bosna bogomillerinin çoğu müslüman olur*.

Bulgar feodalizmi, bu antifeodal ve antiklerikal tepkiler içinde gelişir. İlk Bulgar Devleti XI. Yüzyılda Bizans tarafından yıkılırsa da, yeniden kurulur. Osmanlılar, bu devlete son verir. Fakat Bulgar tarihinin bu bölümünün Türk tarihi ile artık ilgisi yoktur. Bulgar Türkleri hıristiyan olduktan sonra, Slav'larla aralarında bir ayırım kalmaz. Biribirlerine karışmaları daha kolaylaşır. Bulgarlar, Slav dil ve alfabesini kabul ederler ve Slav'lar içinde erirler. X. Yüzyıldan sonra Bulgar Devleti artık Türk devleti değil, bir Slav devletidir.

Tuna yerine, Volga yukarılarına tırmanan Bulgar Türkleri de Slav, Fin-Ugor kökenli topluluklarla karşılaşırlar ve onlarla karışırlar. Fakat bu kez Türkler Slavlaşmaz, Slav'lar Türkleşir. Barthold, şöyle der:

«Tuna Bulgarları gibi Volga Bulgarları da, Türk-Çuvaş halkının Slav'larla karışmasından meydana gelmiş bir kavim olmalıdır. Bir farkla ki, Tuna Bulgarlarında Slav dili, Volga Bulgarlarında Türk-Çuvaş dili üstün gelmiştir»[93].

Volga Bulgarlarının tarihi, Hazar'ların tarihinden ayrılmaz. Biri islâm, öbürü yahudi dinini benimseyen bu iki Türk devletinin tarihi biribirine karışır. Hatta Göktürklerin Onok boylarıyla ilişkili sayılabilecek olan Peçeneklerin, Oğuzların bir kolu olan Uz'ların, Macarların ve Rusların tarihi bu dönemde Hazarlar ve Bulgarlarla içiçe görünür.

---

* Babaî ve Bedrettin hareketleri de antifeodal bir tepkidir ve resmî dinsel ideoloji ve ulema ile çatışır. Bogomilizm ile bunlar arasındaki ilişki, araştırılacak bir konudur.

MÜSLÜMAN VOLGA (İTİL) BULGARLARI

VII. Yüzyıl başlarındaki Büyük Bulgarya konfederasyonu dağılınca, Ogur boylarının Utigur kolunun bir kısmı, Volga nehrini tırmanarak Orta Volga'ya, Kazan bölgesine gelir. Bu göç, daha önceki bir tarihte de yapılmış olabilir.

Volga Bulgarları hakkında Bizans kaynaklarında bir bilgi yoktur. İslâm kaynakları da Volga Bulgarları konusunda IX. Yüzyılın bitiminden sonra bilgi verdikleri için, Bulgar Devleti'nin ilk yüzyılları karanlıkta kalır. Bununla birlikte, Bulgarların orada eski Hun'lardan kalan bâzı Hun zümrelerini, yerli Fin-Ugor'ları ve Türkleşen Fin-Ugor'ları bulduklarını ileri sürülebilir. Hatta VII. Yüzyıldan sonra Viking'ler (Skandinav'lar) ile Novgord Sloven'leri, «Kriviç» Slav'ları, Yukarı Volga bölgesine gelirler, yerli Merien Fin'leriyle karışırlar.

GÖÇEBELİKTEN TÜCCARLIĞA

Skandinav ve Slav'ları oraya iten ticarettir. Baltık-Karadeniz ve Orta Asya arasında, milâttan önceki yıllarda başlayan canlı bir ticaret vardır. Volga nehri, bu ticaretin başlıca kanallarından biridir. Volga kıyısında oturan boylar, bu ticarete katılırlar. Kuzeye Skandinav ve Slav'lar, Orta Volga'ya Bulgarlar gelirler. Bulgarlar da Yukarı Volga boylarına ticaret için giderler. Zeki Velidî Togan, Bulgar tüccarlarının Arhangelsk'e, Kuzey Beyaz Denizi'ne kadar ulaştığını düşü-

nür. Bu görüş abartmalı bile olsa, Bulgarların Kuzeydeki hayli uzak bölgelerle ticaret yaptığı bellidir. Bu ticaret bazen vahşi kabilelerde görülen en ilkel biçimde olur. Örneğin Bulgarlar, «Karanlıklar Ülkesi»ndeki Fin kökenli Viso'larla (Ves) «sessiz değişim» yaparlar. Kazvinî'ye göre, Bulgarlar, getirdikleri malları belli bir yere bırakırlar. Malların değişim fiyatlarını belirten işaretler koyarlar ve oradan uzaklaşırlar. Oraya yeniden döndüklerinde, Ves'lerin değişim için getirdikleri çeşitli malları bulurlar. Bulgarlar, alış-verişten hoşnut kalırlarsa, Ves'lerin bıraktıklarını, hoşnut kalmazlarsa kendi mallarını alıp giderlerdi*.

X. Yüzyılın ikinci yarısında yaşayan islâm coğrafyacısı Makdisî, bir kısım Kuzey ülkelerinden Orta Volga'daki Bulgar ülkesine getirilen ve oradan Volga yo-

* XIV. Yüzyıl yazarı İbn Batuta, Bulgar başkentinde işittiği «karanlık ülkeler»le ticareti renkli ve abartmalı bir üslûpla anlatır: «Bu ülkeye ancak kuvvetli varlıklı tüccarlardan başkaları sefer edemez. Ülkede ne taş, ne ağaç, ne de toprak bulunduğundan yakacağını, yiyeceğini, içeceğini en azından yüz kadar arabaya doldurmayan kimse bu yola dayanamaz.

Bu ülkenin rehberleri oraya birçok kez gidip gelmiş olan köpeklerdir. Bunun içindir ki, fiyatları bin dinar civarında, ya da o kadar yüksekti.... Bu köpeğe sâhibinin vurması ya da eziyet etmesi söz konusu değildir. Hatta yemek hazır olunca, insanlardan önce köpeklerin doyurulması gereklidir. Köpek birşeye kızıp da kaçarsa, sâhibini ölüme terketmiş demek olur.

Bu buz deryasında yolculuk edenler, kırk konak gittikten sonra karanlık ülkenin sınırına varıp çadırlarını kurarlar ve yanlarında getirdikleri eşya ve malları, orada bir yere bırakıp kondukları yere dönerler. Ertesi gün eşyaların ne olduklarını görmek için yeniden oraya gittiklerinde, onların yok olduklarını, fakat yerlerinde samur, sincap ve kakun kürk ve derilerinin bulunduğunu görürler.

Eşya sâhibi, bırakılan kürkleri yeterli bulursa alış-veriş biter, az bulduğu takdirde kürkleri olduğu gibi orada bırakır. Alıcılar, kürklerin sayısını ya artırırlar, ya da kendi mallarını kaldırıp tüccarın eşyasını orada bırakırlar. Alış-veriş bu biçimde yapılır. Bunların kim oldukları, nereden geldikleri bilinmez. Alış-verişi yapanlar in midir, cin midir?» (İ. Parmaksızoğlu, İbn Batuta Seyahatnamsi'nden Seçmeler, s. 93-94).

luyla Harizm'e yollanan ticaret eşyasının bir listesini verir :

«Samur, kakım, gelincik, zerdeva, sansar, tilki, kunduz, tavşan ve keçi kürkleri, mumlar, oklar, akkavak ağacı kabuğu, kalpaklar, balık tutkalı, balık dişleri, kunduz yağı, amber, işlenmiş at derileri, bal, ceviz içi, doğanlar, kılıçlar, zırhlar, kayın ağacı kabuğu, Slav tutsakları, koyunlar, inekler... Bütün bunlar Bulgar alanından gelir»[94].

Bu canlı ticaret, çeşitli etnik grupların biribirleriyle temaslarını ve karışmalarını artırır. Zâten daha eski zamanlardan beri, Macar ve *Fin'lerin* atası *Fin*-Ugor boylarıyla, Ogur Türkleri arasında karışmalar olur*. Macarların, Ural dağlarının ormanlık yamaçlarındaki eski yurtlarından bozkırlar çizgisine indikleri, buradaki Ogur Türkleri ile uzun süre birlikte yaşadıkları, bir kısmının Ogur'larla birlikte Kafkasya'ya göç ettikleri, orada On-Ogur yönetiminde kaldıkları, onların adlarıyla tanındıkları (On-Ogur = Ongur = Hungaros) ve daha önce tarıma geçen Türklerden çiftçilik, bağcılık ve hayvancılığı öğrendikleri, Macar dilindeki çiftçilik terimlerinin Türkçeden geldiği genellikle kabul edilir. Ural'larda kalan Macarlar da oradaki Türklerle karışırlar. Örneğin bir kısmı Bulgarlara bağımlı olan Urallardaki Başkurt** Türklerinin «Türkleşmiş Macarlar» oldukları, Batı bilim adamlarınca ileri sürülür.

---

* «Bölgenin Fin kökenli eski halkı olan Çirmiş'ler, Mokşı (Mordova) ve Ar'lar, kültür bakımından Bulgarlara göre aşağı bir basamakta olduklarından gittikçe Türkler tarafından özümlenmeye başladılar, zâten bu Türkleşme akımının buralara daha önce gelen öteki Türk kavimleri (Suvar, Hun, Sabar) ile başlamış olması pek olasıdır. VIII. Yüzyıl içinde Orta İtil boyu artık bir Bulgar-Türk memleketi idi» (A.N. Kurat, Türk Dünyası El Kitabı, s. 749). Prof. Kurat, Bulgarların Orta İtil'e geliş tarihini de V. Yüzyıl sonu ya da VI. Yüzyıl başları olarak hesaplar.

** Bu boyların adı «Başkır» ya da «Başkırt» diye yazılır. İran efsanelerinde «Gurkser = Kurtbaş» adlı boylar geçtiğinden bizde «Başkurt» adı benimsenir.

Başkurt boyları arasında XIII. Yüzyılda dahi Macarca konuşan boylar vardır. Kendisi de Başkurt olan Zeki Velidî Togan, kökenlerini «Beş Ogur» Türklerine bağlar[95]. Fakat bir Macar-Türk karışmasının olduğu söylenebilir. Bu Macarlar, Kıpçak ve Mogolların gelmesinden sonra dillerini unuturlarsa da, eski boy adları yaşar. Bunun gibi, Kazan bölgesine gelen Bulgarlar da oradaki yerli halk olan Fin kökenli Çud'larla ilişki kurarlar. Prof. Öğel'e göre, Bulgarlar Çud'lara kültür bakımından çok şey verirler; Bulgarlar da Çud'lar aracılığıyla Fin ve Skandinav kültürlerinden çok şey alırlar[96]. Giderek Slav'larla da karışmaların olduğu anlaşılır. O kadar ki, 922 yılında Bulgar ülkesine gelen ve Bulgarlar hakkında birinci elden en doğru bilgiyi veren İbn Fadlan, Bulgarlar için hemen bütün durumlarda Slav'ların genel adı olan «Sakalibe» deyimini kullanır, krallarına «Sakalibe Meliki» der. Zeki Velidî Togan, bu şaşırtıcı deyimi, islâm yazarlarının yalnız Slav'lara değil, Türk-Fin, Fin ve hatta Germen'lere bile «Sakalibe» dediklerini ileri sürerek açıklar*. Prof. Kurat ise, İbn Fadlan'ın ya sarışın (kumral) olması gereken Bulgarları Slav'a benzetmesi, ya da yerli Fin halkı da hesaba katması nedeniyle «Sakalibe» deyimini kullandığına inanır[97]. Fakat birinci elden, dikkatli bir gözlemcinin bu deyimi gelişigüzel kullanmıyacağını, «kozmopolit» bir çevrede en azından bir kaynaşma ve kültürel yakınlaşmanın meydana geldiğini düşünmek gerekir.

---

* Bir kısım Arap coğrafyacıları, yalnız mecusî (ateşperest) İranlılara değil, Dokuz Oğuz'lara, Slav'lara, Macar'lara ve Rus'lara «mecus» derler. İslâm olmadan önce Bulgarlar ve Peçenekler için de «mecus» deyiminin kullanıldığı görülür. İspanya Halifesinin Norman'lara yolladığı elçi de onlara «mecus» der (K. Inostrantsev, Eski Türklerin İnançları Hakkında Birkaç Söz, Belleten 53, s. 47). Bu genel deyim, biribirleriyle ilişkili bu etnik topluluklar arasındaki kültür yakınlaşmasını belirtse gerektir.

Bulgarlar hakkında X. Yüzyıl başlarına ait en eski sayılan bilgiyi, İbn Rusta verir. Bu, islâm tüccarları aracılığıyla Bulgarların islâmlığı kabule başladıkları bir döneme rastlar. Abbasî Halifesi'nin temsilcisi İbn Fadlan, 922 yılında islâmı yaymak üzere Bulgarlara geldiğinde, orada «Barancar» adlı Bulgar topluluğunun daha önce islâmı kabul ettiğini görür :

«Biz onlarda kadınlı erkekli beş bin nüfuslu bir ev halkı (ehl-i beyt) gördük. Bunların hepsi müslüman olmuşlardı. Onlar, Barancar adıyla tanınırlar. Onların tapınmaları için ağaçtan mescit yapılmıştır».

İki kez kamet getiren (namaza iki kez çağırma) bu Bulgarların, islâm dinini Orta Asya'dan aldıkları anlaşılır.

İbn Rusta, islâmlaşma yolundaki Volga Bulgarları hakkında şu bilgiyi getirir :

«Bulgar, Burtas memleketine* komşudur. Hazar Denizi'ne dökülen ve İtil (Volga) adı verilen nehir boyundaki Hazar ve Sakalibe (Slav) ülkesi arasındadır. Hükümdarları müslüman olup adı Almuş'tur, memleketleri ormanlıktır. Bulgar'lar üç kısım olup biri Barsula, öteki Asgıl** ve üçüncüsü Bulgar'dır. Bunlar aynı

---

* İslâm kaynakları, Hazar'larınki gibi olan Bulgar dilinin, Türk ve öteki dillere benzemediğini, Burtas dilinin de Bulgar ve Rus dillerinden ayrı olduğunu yazarlar. «Dinleri, Oğuz'larınkiyle aynı», yâni şamanist derler. Bir kısmı ölülerini yakar, ötekiler gömermiş. Kabileleri bağımsızmış ve kabile işlerine ihtiyarlar bakarmış, Burtas'ların Fin'lerin Mordva kolundan oldukları düşünülür (Togan-Barthold, İslâm Ansiklopedisi, V, s. 820).

** Bulgarların Asgıl (Eskil = Sekel) ve Barsula boy topluluklarını kendilerine bağımlı kıldıkları anlaşılıyor. Bu bağımlı boyların mutlaka Bulgar kökenli olması gerekmez. Prof. Vernadsky, Asgıl'ların Yukarı Doneç ve Oskol bölgesinde İran kökenli Alan'lar olduğunu düşünür (Les origines russes, s. 150). Prof. Kurat, Asgıl'ları, Bulgarlardan önce Orta Volga'ya yerleşmiş Suvar, Asgıl ve Biler gibi Türk boylarının kalıntıların-

alanda yaşarlar. Hazarlar, bu kavimlerle alış-verişte bulunurlar. Buraya Ruslar da ticaret için gelirler. Nehir boyunda oturan bütün kavimler, Bulgarlar ile samur, kakım ve sincap derileri üzerine ticaret yaparlar. Bulgarlar, tarım ile uğraşan bir kavimdir. Başlıca buğday, arpa (kaplıca = buray), darı ve öteki tahıl cinslerini ekerler. Çoğu islâm dininde olup câmileri, okulları vardır, müezzinleri ve imamları vardır. Kâfirler (şamanistler), yolda karşılaştıkları büyüklere secde ederler. Burtas ve Bulgar ülkesi üç günlük yoldur. Bulgarlar, Burtas'larla cenkleşerek, mallarını yağma ve kendilerini tutsak ederler. Bulgarların atları, zırhları ve tam tertip silâhları vardır. Hükümdarlarına at ve başka şeyler verirler; hükümdar, evlenen kimselerden armağan olarak bir at, ticaret amacıyla gelen islâm gemilerinden onda bir gümrük alır. Giyimleri islâmlarınkine benzer, mezarları da islâm mezarları gibidir. Onların malları (servetleri) çoklukla kürklerden ibaret olup altın ve gümüş paraları yoktur, zira değer ölçüleri kürktür. Bir kürk, onlar arasında 2,5 dirhem sayılır. Beyaz ve yuvarlak *dirhemleri ise, islâm memleketlerinden* değişim yoluyla getirirler»[98].

O tarihlerde Bulgarlar, Aşağı Volga bölgesinde güçlü bir devlet kuran Hazar Kaganına bağlıdırlar. Hazar egemenliğine nasıl ve ne zaman girdikleri hakkında bir bilgi yoktur. Bulgar ülkesindeki her evden, Hazar Kaganına gönderilmek üzere birer samur kürk alınır.

---

dan sayar (İslâm Ansiklopedisi, V, s. 785). Prof. Öğel ise, Asgıl'ların Batı Göktürklerin Nu-şi-pi kolunun «Asikil» adlı iki boyundan indiklerini, etnik bakımdan Bulgarlardan olmadıklarını ve Bulgarlardan sonra, VIII. Yüzyılda Orta Volga'ya geldiklerini ileri sürer. İslâm kaynakları, Asgıl'ların orada Macarlarla yanyana ve birlikte oturduklarını yazarlar (Sekellerin ataları hakkında, Belleten 36, s. 469-481). Öğel'e göre, bugünkü Macaristan'daki Erdel Sekelleri de Batı Göktürklerdendir. Erdel Asgıl'larının Macarlara katılan Hazar boylarından Kabar'ların Macarlaşmış kuşakları oldukları iddiası da vardır (F. Eckhart, Macaristan Tarihi, s. 42).

Bulgar hükümdarının oğlu ya da bir yakını Hazar başkentinde rehin olarak tutulur. Hükümdar, hiçbir zaman kagan unvanıyla anılmaz. Arap kaynakları, ona «melik, sâhip, emir» unvanlarını verirler. İbn Fadlan, hükümdarın adını «Almış b. Şlki Yltvar» diye yazar. İbn Rusta, «Almuş» der. İlk Macar kralı Arpad'ın babasının adı da Almuş'tur. Zeki Velidî Togan, «Yltvar»ın, İlteber'in Çuvaşça biçimi «Yaltavar» olduğunu düşünür. İlteber, kaganlık unvanını almaya henüz cesaret edemeyen bir kısım Orta Asya budunlarının başındaki şeflerin unvanıdır. Örneğin Bilge Kagan döneminde, Uygur şefi «İlteber» unvanı taşır. Göktürkleri yenince, Uygur İlteber'i kagan unvanını alır. Bulgar hükümdarı da, öyle anlaşılıyor ki, vergi ödediği Hazar Kaganının varlığı karşısında, kagan unvanını taşımaya cesaret edemez. Verginin dışında Bulgar Yaltavar'ının Hazar Kaganına karşı askerî yükümlülükleri olduğu düşünülebilir. Bu iki yükümlülüğüne karşın, Bulgar Yaltavar'ı hayli bağımsız görünür. Kendi gümrük örgütü vardır ve Bulgar iskelesine gelen Hazar tüccarlarını serbestçe vergilendirebilir. Halife'ye Hazar Kaganından bağımsız olarak elçi yollayabilir.

Hazar'a bağımlı Bulgar İlteberliği de, aynı biçimde bir konfederasyondan meydana gelmişe benzer. Hazar'a bağımlı olan Barsula topluluğu hakkında bir bilgi yoktur. Fakat İbn Fadlan, bağımlı Asgıl ve Suvar topluluklarının kendi melikleri olduğunu yazar. Nasıl Bulgar İlteberi, özerkliğini korumakla birlikte, vergi ve askerlik yükümlülükleri açısından Hazar Kaganına bağımlı ise, Suvar, Asgıl vb. melikleri de Bulgar İlteberine bağımlıdır. Vergi öderler, gerektiğinde askerî yardım yaparlar, fakat öteki işlerinde serbest kalırlar. Sonradan Biler topluluğu da İlteberliğe katılır. Prof. Kurat, bu devlete, «*üç beylikten kurulu ve başında Bulgar Meliki bulunan feodal bir devlet*» derse de, o tarihte tarımda feodal ilişkilerin geliştiği çok kuşkuludur. Feodalleşme sürecine girme yolundaki «askerî demokra-

tik devlet» tanımlaması, X. Yüzyıl başları koşullarına belki de daha uygun düşer.

KENT YAŞAMINA GEÇİŞ

922 yılında İbn Fadlan geldiğinde, Bulgarların henüz kentleri olmadığı anlaşılır. İbn Fadlan, Hazar başkenti İtil için «medine», yâni kent derken, Bulgar ülkesi hakkında «medine» deyimini hiç kullanmaz, 22 kez «belde» deyimini kullanır. Belde hem kent, hem de memleket anlamına gelir. O tarihte Bulgarlar çadırda yaşarlar. Bulgar Meliki Almuş, İbn Fadlan'ın da içinde bulunduğu Halife'nin elçilik kurulunu karargâhında karşılar, konuklar için çadırlar kurulmasını buyurur. İbn Fadlan, şöyle yazar :

«Bunların hepsi çadırlarda yaşarlar, fakat şu farkla ki, hükümdarın çadırı çok büyüktür, bin kişi kadar alır, büyük kısmı Ermeni halılarıyla döşenmiştir. Hükümdar tahtı çadırın ortasında bulunur ve altın işlemeli Bizans kumaşlarıyla örtülüdür».

Burası kent değil, Göktürklerde de gördüğümüz üzere, hükümdar karargâhıdır. Karargâhın yanında bir pazar ve gemilerin yanaştığı bir iskele vardır. Gemi gelince, hükümdar giderek onda bir vergiyi alır :

«Ne zaman Hazar ülkesinden Slav (Bulgar) ülkesine gemi gelirse, hükümdar ata binerek çıkar, gemide bulunan malları sayar ve onda birini alır».

İbn Fadlan'a göre, yanında buyruklarından hiç kimse olmadan Hükümdar tek başına pazarda dolaşır. Onunla karşılaşan herkes başını açar. Bu karargâh, pazar ve iskelenin varlığının, Ortaçağ islâm anlayışına göre kent sayılamıyacağı açıktır. Ortaçağ islâm dünyasında kent, hem ticaret ve sanayi yeri, hem de — küçük bir çevrenin de olsa — surlarla çevrili yönetim merkezidir. Bu nedenle, İbn Fadlan, Almuş'un karargâhı için «kent» deyimini kullanmaz. Fakat Almuş, berkitilmiş kentler kurma kararındadır. Bağdat Halifesi Muk-

tadir Billah'a elçiler yollarken amacı, yalnızca islâmı güçlendirmeye yardım değildir, kale ve kentler kurmak için Halife'den para ve teknik yardım sağlamaktır. Almuş, Halife'ye yolladığı mektupta, «islâm dinini öğretecek fâkihler, câmi ve *özellikle istihkâmlar yapmasını iyi bilen ustalar* ve istihkâm giderleri için ayrıca para» ister. Halife, bu istekleri kabul eder. Kale yapımı için dört bin altın dinar ayırır. Bir elçilik kurulu yollar. İbn Fadlan, bu kurulun bir üyesidir. Halifenin mektubunu okumak, armağanları sunmak ve şeriatı öğreten ve yorumlayanların çalışmalarını denetlemekle görevlidir. Elçilik kurulu, dört bin dinar altını ve belki de gerekli ustaları almadan acele yola çıkar. Para daha sonra gönderilecektir. Oysa Almuş, o sırada islâmı yaymaktan çok, kale yapımıyla ilgilidir. Zira Hazar Kaganı ile arası açıktır. İbn Fadlan'ın yazdığına göre, Almuş'un oğlu Hazar'ların elinde rehindir. Hazar Kaganı, Almuş'un çok güzel bir kızı olduğunu duyar, haberci gönderip kızı ister. Bulgar Kralı, bahaneler uydurup kızı yollamaz. Hazar Kaganı, adamlar gönderip kızı zorla alır. Hazar Kaganı yahudi, kız müslüman olduğu halde, onunla evlenir. Ama kız sarayda ölür. Bunun üzerine kagan, haberciler yollayarak Almuş'un öteki kızını ister. Durumu öğrenen Almuş, bu ikinci kızı da ilki gibi zorla götürülmesin diye, acele kendine bağımlı Asgıl Meliki ile evlendirir. Hazar Kaganının öfkesinden korktuğu için de, kale yapımına yardım etsin diye Halife'ye başvurur.

Halife'nin elçilik kurulu geldiğinde, Almuş ve Bulgar ileri gelenlerinin heyecan ve sabırsızlıkla kurulu beklediklerini görür. Karşılama törenleri biter bitmez, Bulgar Meliki, hemen İbn Fadlan'ı çağırtır ve sanki bir fıçının dibinden çıkıyormuş gibi çınlayan bir sesle, iş konuşma zamanının geldiğini belirtir. İş konusu, kale ve kale için gerekli paradır :

«— Gerçekten siz hepiniz birlikte geldiniz. Benim efendimin (Halife) sizin için katlandığı gider, bu pa-

rayı bana getirmeniz içindi. Bu parayı dünyayı tutsak eden yahudilerden (Hazar'lardan) koruyacak kale yapımına harcayacaktım».

Bulgar Meliki, dört bin altın dinarın sonradan yollanacağını öğrenince, bütün umudunu yitirmiş görünür. İnsanı etkileyen o koca vücudu çöker. Elçilik kurulunun parayı iç ettiğinden kuşkulanır. Onlara şöyle bir soru yöneltir :

«— Eğer bir grup insana, zayıf, çâresiz, zulüm gören kişilere götürülmek üzere bir miktar para verilirse, onlar da bu parayı kendilerine saklarlarsa, o adamlar hakkında ne düşünürsünüz?

— Bu yasaktır. O adamlar haramzade sayılır.

— Bu kişisel bir düşünce mi, herkesin katıldığı genel bir yargı mı?

— Genel bir yargı».

İbn Fadlan ve elçilik kurulu, herhalde kale parasının ergeç geleceğine Almuş'u inandırmış olacaklar ki, cezalandırılmaktan kurtulurlar. Ama Almuş, Halife'ye başvurmasının tek nedeninin kale yapımı olduğunu sık sık yineler. Halife'nin bu konudaki yardımı hakkında bir bilgimiz yoktur. Fakat elçilik kurulunun dönüşünden biraz sonra, Bulgar kentinin yapımına başlanır. Nehir kıyısındaki Bulgar ve Suvar kentleri meydana çıkar. 930-933 yıllarında yazar İstahrî, bu Bulgar kentlerini şöyle anlatır :

«Bulgar, bir kentin adıdır. Onlar (Bulgarlar) müslümandır. Orada câmi vardır. Bulgar kentinin yakınında Suvar denilen başka bir kent vardır. Suvar'da da câmi vardır. Orada vaızlık yapan birinin bana anlattığına göre, bu iki kentte 10 bin nüfus vardır. Evleri, tahtadandır. Kışın bu evlerde yaşarlar, yazın çadırlarda otururlar».

Makdisî, daha kısa bilgi verir :

«Bulgar, ırmağın iki kıyısında bulunur. Yapıları ağaçtan ve kamıştan (dallardan)dır. Câmi çarşının ortasındadır».

Hudud-al-âlâm, zengin kentlere sâhip Bulgarların savaşçı olduklarını yazar:

«Bulgar, pek de büyük olmayan eyaletiyle, bir kenttir. İtil (Volga) kıyısındadır. Halkının hepsi müslümandır. Bunlardan 20 bin atlı çıkar. Kâfirlerin askeri ne kadar çok olursa olsun, savaşırlar ve kazanırlar. Burası zengin yerdir. Suvar, Bulgar yakınında bir kenttir. Burada Bulgarlarda olduğu gibi, din için savaşan mücahitler vardır».

ŞAMANİZM VE İSLÂMİYET

Bununla birlikte İbn Fadlan geldiğinde, Bulgarların tümünün islâm olduğu söylenemez. Giderek islâmı kabul etseler de, şamanist gelenekler yaşar. İbn Fadlan, Bulgarların kadınlı-erkekli birarada nehirde çıplak yıkandıklarını yazar. Tuna Bulgarlarında da Krum Han, Istanbul kuşatmasında deniz suyu ile yıkanır ve askerlerine su serper. Suyun temizleyici gücüne inanılır*. İbn Fadlan, kadınlı-erkekli çıplak yıkanmayı «ahlâksızlık» sayarsa da**, yine kendisi, Bulgar Türklerinin zina işleyenleri kadın olsun, erkek olsun ikiye bö-

* Bulgarlarla giderek ilişki kuran Seyhun Kuzeyindeki Oğuzlar ise, kutsal saydıkları için özellikle akar suyu kirletme korkusuyla yıkanmazlar. İbn Fadlan, Oğuzlar için «Doğal gereksinimden sonra bile kendilerini yıkamıyorlar... Suya dokunmak istemiyorlar sanki» der. Onlar, ateşin temizleyiciliğine inanırlar.

** Kadınların sıkı sıkıya peçelenmesine alışmış islâm yazarı, Oğuzların kadınlarının da orasını burasını saklamayışlarını «utanmazlık» sayar ve Oğuzlardan bir ahlâk dersi alır. Arap yazarı, bu olayı şöyle anlatır: «Kadınları, ne kendi erkeklerinin, ne de yabancıların yanında peçe kullanmıyorlar, vücutlarını da örtmüyorlar. Bir gün bir Oğuz evinde oturuyorduk. Karısı da yanımızdaydı. Biz konuşurken, kadın bir ara vücudunun görünmemesi gereken yerini açıp kaşıdı... Hepimiz gördük. Hemen elimizle gözlerimizi kapatıp 'Allahım sen bize günah yazma' diye yakardık. Kocası güldü, çevirmenimize şunları söyledi: Sizin önünüzde açılmamızın nedeni, gördüğünüz halde kendinizi tutmayı öğrenesiniz diyedir. Çünkü ula-

lerek cezalandırdıklarını yazar. Adam öldürmek, hırsızlık ve fuhuşun cezası ölümdür. İbn Fadlan'a göre Bulgarlar, adam öldürenleri şöyle cezalandırırlar:

«Suçlu için ağaçtan büyükçe bir kutu yapıyorlar, içine üç somun ekmekle bir kap su koyuyorlar, sonra kutuyu iki direk arasına asıp 'onu yer ile gökün arasına koyduk güneşi, yağmuru tatsın, belki Tanrı onu bağışlar' diyorlar. Adam orada çürüyüp tozu rüzgârda savrulana kadar kalıyor».

Bulgarların şamanları olduğu, Gök Tanrı'ya ve öteki tanrılara inandıkları, insan kurban sundukları anlatılır. Bulgarlar, öteki bozkır toplulukları gibi, yaşamın öteki dünyada da yeryüzündeki gibi sürdüğünü düşünürler. Bu nedenle, öteki dünyada da onlara hizmet etsin diye ölülere câriyeler, at ve yiyecek sunulur. İbn Fadlan, bir cenazede, yüzlerce atın ve büyükbaş hayvanın ve tutsak bir Rus kızının kurban edildiğini belirtir. İbn Fadlan, ayrıca en yetenekli kişilerin Tanrı hizmetine yollandığını ileri sürer:

«Zekâsıyla, bilgisiyle dikkati çeken bir insana rastlayınca, 'Bu adam Tanrı'ya hizmet etmeye daha lâyık' deyip onu yakalıyorlar, boynuna bir ip geçirip bir ağaca asıyorlar, çürüyene kadar orada bırakıyorlar».

Bu âdetin Karadeniz Kuzeyi bozkırlarında yaygın olduğu görülür. Alan-Slav-Skandinav karışımı olan ve başlarında bir kagan bulunan Rus boylarında da, şamanların istedikleri kişileri Tanrı'ya sunduklarını İbn Rusta yazar:

«Doktor (şaman), insan ya da hayvanı onlardan

şamazsınız. Böyle olması, gizli olup da elde edilebilir olmasından daha iyidir».

İbn Fadlan, bu ahlâk dersini aldıktan sonra, Oğuzlarda zina olmadığını belirtir: «Zina, bu insanlara çok yabancı. Ama birisinin zina işlediğini öğrenirlerse onu iki parçaya ayırıyorlar. Bunu yapmak için günahkârı iki ağacın dallarına bağlıyorlar, sonra deviriyorlar ağaçları. O zaman adam ikiye bölünüyor».

alır. Boynuna bir ip geçirir ve ruhu uçana kadar bir direkte asılı bırakır. Doktor, 'Bu, Tanrı'ya bir kurbandır' der».

Hıristiyanlığın hayli yayıldığı X. Yüzyıl sonlarında dahi, Rus Kaganı Vladimir, Kiev'de 980 yılında eski tanrılar için bir açıkhava tapınağı yaptırır. Eski tanrıları temsil eden putlar tapınağa konulur. Ruslar, oğul ve kızlarını bu Tanrı-put'lara kurban ederler. 983'-te bir yengi üzerine Kagan Vladimir, tutsakları putlara kurban sunar. Fakat şamanlar bunu yeterli bulmazlar. Yerli halktan kurban isterler. Soylular ve şamanlar kur'a ile bir genç kız ve oğlan kurban seçilmesini kararlaştırırlar. Kur'a, Bizans hizmetinde asker iken ailesiyle hıristiyan olan bir Skandinav'ın oğluna çıkar. Skandinav, oğlunu vermez :

— Bunlar Tanrı değil, tahtadan putlar... Bugün varlar, ama yarın çürüyecekler. Tahtadan, elle yapılmışlardır, der.

Bunun üzerine Kiev'liler, Skandinav'ın evine saldırırlar, baba ve oğulu öldürürler»[99].

İnsan kurbanı, eski İskitler, Traklar ve Alanlarda da vardır. Rus'ların 840 Amasra saldırısını anlatan, o tarihte orada yazılmış bir hıristiyan yapıtı, bu eski İskit âdetinin Rus barbarlarında hâlâ yaşadığını, genç kız, erkek ve kadınları kurban ettiklerini anlatır ve Tanrı'ları için şöyle der :

«Tarlalara, su kaynaklarına ve ağaçlara taparlar».

Benzer Tanrı'lar Bulgarlarda ve onlarla ilişkili Türk topluluklarında da vardır. Örneğin Kıpçaklardan Kimek'ler, İrtiş ırmağına taparlar. «Su, Kimek'lerin Tanrısı» derler. Bulgarlarda da su, aynı biçimde kutsaldır. Bulgarlara bağımlı Başkurt'ların Tanrı'ları hakkında İbn Fadlan'ın verdiği bilgi ise, Birinci Kitap'ta incelediğimiz «yaşam birliği» ilkesinin çarpıcı bir örneğidir. Bu Arap gözlemcisine göre, Başkurt'lar, oniki tanrıya inanırlar : Kış Tanrısı, Yaz Tanrısı, Yağmur Tanrısı, Rüzgâr Tanrısı, Ağaç (orman) Tanrısı, Hayvan

Tanrısı, İnsan Tanrısı, Su Tanrısı, Yer Tanrısı vb. gibi. Gök'te oturan Tanrı, bunların en büyüğüdür. Ama kararlarda öteki Tanrılara danışır, böylece her Tanrı, ötekilerin yaptığı işlerle ilişkili olur.

Başkurtlar, ağaçtan «phallus» biçiminde bir put yapıp onu bir yere asarlar, sefere çıkarken ya da düşmanla karşılanınca onu öperler ve secde ederler. İbn Fadlan, bu erkeklik organına tapmanın nedenlerini sorunca, şu yanıtı alır :

«— Çünkü ben de dünyaya buna benzeyen bir nesneden geldim ve beni yaratan başka bir güç tanımıyorum».

Kısaca, X. Yüzyılın ilk yarısında islâmlık daha yenidir ve şamanizm canlıdır. Kent yaşamı yeni başlamaktadır. Önemli bir değişiklik, yerleşik yaşam ve tarımın önem kazanmasıdır. Kaynaklar, X. Yüzyılda Volga Bulgarlarının iyi çiftçi olduğunu belirtirler. İbn Rusta, Bulgarların buğday, arpa, darı ektiklerini yazar. Gerdizî, «kabak, mercimek, bezelye» yetiştirdiklerini ekler. Orta Volga, Aşağı Kama alanı, Zey, Şuşma, Çirmişen, Mişe, Kinel ve Züye nehirleri boyları, çok verimli kara topraklı arazidir ve ekime elverişlidir. Çiftçilik, bu nedenle gelişir. Bu değişiklik, Bulgarların beslenme biçimlerinde de görülür. İbn Fadlan darı (yarması), etli arpa çorbasının sevildiğini yazar. Kımız, unutulmuşa benzer. Bulgarlar, «süçü» dedikleri bal içkisi ve tahıldan, yâni herhalde arpadan yaptıkları bir cins bira içerler. Nehir bölgesinde yaşadıklarından, yemeklerinde balık yağı kullanırlar.

ÇOBANLIKTAN TARIMCILIĞA

Bulgarların yerleşikliğe geçiş süreci hakkında bir bilgi yoktur. İslâm kaynakları, bu konuda bir bilgi vermezler. Öyle görünür ki, Bulgarlar bölgeye geldiklerinde boy ve oymaklar hâlinde yerleşmiş tarımcılar bulurlar. Düzenlerine dokunmadan bunları vergilendirmekle

yetinirler. Bu tarımcı boyların ve boy topluluk'arının beyleri de, Bulgar soyluluğu içinde yer alırlar. Asgıl ve Suvar'ların kendi melik'leri vardır. Bunlar Bulgar Meliki'ne kız verirler, kız alırlar. Yâni Bulgar soylularıyla eşit durumdadırlar. Kendi köylülerini vergilendirirler, verginin bir kısmını Bulgar Meliki'ne aktarırlar.

Orta Volga'ya gelen Bulgarlar da uygun yerlere boy ve oymaklar hâlinde yerleşirler. Yerleşmede akrabalık ilişkileri ön planda rol oynar. İlkin arazi mülkiyetinin boy ve oymaklara ait olduğu düşünülebilir. Boy ve oymakları meydana getiren aileler, giderek işledikleri toprakların sâhibi olurlar. Nüfus artışıyla boy ve oymakların bölünmesi, yeni kolların başka arazilere göçmesi, boy ve oymak dayanışmasının az çok çözülmesi ve bâzı ailelerin oymaklardan ayrılması yoluyla, oymak mülkiyetinden büyük aileye geçiş süreci gerçekleşmiş gözükür. İbn Fadlan'a göre, Bulgar ailesinde erkek çocuğu, baba değil, büyükbaba yetiştirir. Baba ölünce oğul değil, erkek kardeş, yâni ailenin en yaşlı erkeği mirasçı olur.

Büyük ailelerin boy ve oymaklardan ayrılarak başka arazilere göçmeleri, yeni köy toplulukları kurulmasına yol açar. Bu topluluklarda arazi komşuluğu, akrabalık ilişkilerinden daha ağır basar. Ekonomik nedenlerle, yabancı aileler de topluluğa alındığından komşuluk ilişkileri güçlenir.

Bu özgür köy toplulukları vergi ödemekle yükümlüdür. Bulgar ilinde vergilerin hafif olduğu belirtilir. Her ev, Hazar Kaganına yılda bir samur kürk vergi öder. Bulgar Meliki ise, üründen bir miktar pay ve evlenenlerden bir at alır. Samur kürk ya da öküz derisi vergisi de vardır. Ama devletin asıl gelir kaynağı ticarettir. Tüccar gemilerinden alınan yüzde 10 vergi, önemli gelir getirir.

Kagan ailesi ve soylular, ticaretin iyi işlemesiyle sıkı sıkıya ilgilidirler. Bal, balmumu, kürk vb. biçiminde toplanan vergiler, ticaret konusu teşkil ederler. Tüccarların satın aldıkları mallarla birlikte, bu vergi-ürünler tüccar gemileriyle ihraç edilir. Bulgarların gemicilikle ne ölçüde ilgilendiklerini bilmiyoruz. Fakat her yıl Volga ve Dnyeper gibi nehirlerin yukarı bölgelerinde ormanlardan kesilen kütükler, nehirlere atılarak pazar kentlerine getirilir ve bu kütüklerle ticaret gemileri yapılır, mallarla yüklenen filolar, Bizans'a ve Orta Asya'ya gönderilir. Aşağı Volga bölgesi, Hazar'ların elinde bulunduğundan, Bulgarların bu bağımlılıktan kurtulmak için Ural (Yayık) nehriyle Hazar'a ulaştıkları ve Hazar Güneyindeki zengin ticaret merkezi Harizm ile canlı bir bağlantı kurdukları bilinir.

Çeşitli kürkler gibi, köleler de çok kârlı bir ticaret konusu teşkil eder. İbn Rusta, Bulgarların Burtas'larla cenkleşerek onları tutsak aldıklarını yazar. Gerdizî, Volga havzasında oturan kavimlerin biribirlerini tutsak almak amacıyla aralarında savaştıklarını anlatır. Bu tutsaklar, Bulgar pazarlarında Doğu tüccarlarına satılır.

Bu genişleyen ticaret, kentlerin kurulup büyümesine ve para ekonomisinin gelişmesine yol açar. 930 yıllarında, Mukaddesî, Bulgar kenti ve çevresinin olaganüstü savaşçı 20 bin atlı çıkardığını belirtir. 1234-1236'da bölgeye gelen bir Macar râhibi, bir Bulgar kentinin 50 bin asker çıkardığını yazar. Bu dönemde Harizm'den ve Orta Asya'dan birçok islâm tüccarı Bulgar kentlerine gelerek yerleşir.

Kentleşme ve ticaretle birlikte, para ekonomisi de gelişir. X. Yüzyıl başlarında sincap derisi, para olarak kullanılır. Sincap demek olan «tiyin», para anlamını kazanır. İlk Bulgar paraları, İranlı Samanoğlu Devleti dirhemlerinin taklitleridir. Ele geçirilen bu paraların,

918-919 yılında Semerkant'ta, 920-921 yılında Şaş'ta, 918-919 yılında Belh'te 920-921 yılında Nişapur'da basıldığı görülür. Daha sonra hükümdarların Bulgar ve Suvar kentlerinde paralar bastırdıkları saptanır[100].

Rus kayıtları, 1164 yılında Bulgar başkentini «büyük kent» diye adlandırır. Kent, saray, câmiler, hamamlar, kervansaraylarla süslü ve surlarla çevrilidir. Kentte zenaatçı mahallesi vardır. Bulgar Emiri, 1024-1025 yılında iki Orta Asya kentine câmi yaptırmak için para yollayacak kadar zengindir. XIII. Yüzyılda İran tarihçisi Cuveynî, Bulgar başkentinin «çok kalabalık ve fetholunmaz bir kent» olduğunu yazar. Kentte ticaretin yanı sıra, zenaatler gelişir. Bulgar yapımları arasında sahtiyan önemli yer tutar. İşlenmiş deri ihracatı çoğalır. Bulgar meşinleri, derileri «bulgarî» adıyla ün kazanır. Bulgar çizmeleri, Türkistan'da tanınır. Arap, İran, Türkistan, Hazar, Skandinav, Rus, Baltık ülkeleri tüccarlarının toplandığı Bulgar kenti, büyük ve eski bir panayır yeri niteliği kazanır. Büler, Suvar, Bülimer, Cüke-tav, Oşal, Titiş, Züye kentleri gelişir. Bu kentlerin yönetimi hakkında bilgi yoktur. Aynı biçimde gelişen komşu Rus kentlerinde, X. Yüzyıldan sonra tüccar ve zenaatçıların örgütlendikleri ve kentlerin yönetiminde, soyluların yanı sıra, söz sâhibi oldukları bilinir. Tüccar ve zenaatçıların egemen oldukları belediye meclisleri, soylulara karşı hayli ağırlık kazanır. Büyük tüccarlar, soylularla birlikte, kentlerin üst sınıfı sayılır. Orta tüccarlar, zenaat sâhipleri orta tabakayı, fakir zenaatçılar, işçiler alt sınıfı meydana getirir. Bulgar kentlerinde de benzer bir gelişme olasılığı vardır.

FEODAL İLİŞKİLERİN GELİŞMESİ

X. Yüzyıla değin, ticaret, kagan ve soyluların başlıca gelir kaynağını teşkil eder. Fakat bu tarihten sonra tarımda önemli bir gelişme başlar. Kazılar, tarım-

da demir oraklar ve sapan demirleri kullanıldığını gösterir. Kesin kanıt olmamakla birlikte, tarımda dinlenme usulünün uygulandığı düşünülür. Tarımın ileriliğini, Bulgar bölgesinin tarım ürünleri ihracatçısı olması kanıtlar. Bulgar buğdayı, su yoluyla, kolay ve ucuz biçimde Aşağı Volga bölgelerinde satılır. Tarımın yüksek gelir kaynağı oluşu, soyluları ve büyük tüccarları arazi edinmeye iter.

Bu ilginin, tarımsal üretim ilişkilerini nasıl etkilediği hakkında kesin bir bilgi yoktur. Fakat bâzı kayıtlar, XIII. Yüzyılda Bulgar alanında büyük arazi sâhibi feodallerin varlığını gösterir. Soylu beyler, tarım bölgelerinde toprak sâhibi olarak, Tarhanlık yarlıkları elde ederler. Böylece devlete vergi ödeyen özgür köylü toplulukları, beylere vergi ödeme durumunda kalır. Beylerin bu ayrıcalıkları, ilk üretici köylüleri kendilerine bağımlı kılma yolunda kullandıkları düşünülebilir. XIII. Yüzyılda sabancı ve ortakçı köylülerden söz edilir. Sabancılar, tarım uğraşının esas kitlesini teşkil ederler. Ortakçılar ise, arazi sâhibinden tohumluk, öküz, saban alır, karşılığında ürünün önemlice bir kısmını verir. Köylülerin, senyörün toprağına bağlı olup olmadığı konusunda kaynaklarda bir açıklık yoktur. Yakubovsky, köylülerin büyük kısmının XIII. Yüzyılda Kuzey İran'da toprağa bağlanışına dayanarak, Kuzey bozkırlarında da aynı durumun meydana geldiğini düşünürse de, başka bir kanıt getirmez[101]. Bununla birlikte, büyük toprak mülkiyeti ve ilk üreticilere yükümlülükler getirilmesi yoluyla bozkırda feodal ilişkilerin meydana çıktığı görülür. XV. Yüzyıldan sonra servaj yaygınlaşır. Köleler ise, kârlı bir ticaretin konusu olduğu ve ticaret metaı olarak çok değerli sayıldığı halde üretimde önemli bir yer tutmaz. Her türlü işte çalışan kölelerin çocukları, üretim araçları elde ederek sabancı ve ortakçıların arasına karışırlar.

İSLÂM MİSYONERLİĞİ

İs'âmlık, Bulgar kentlerinde hızlı bir gelişme gösterir. X. Yüzyılda Bulgar kentinin çoğunluğu müslümandır. XI. Yüzyılda Bulgar hacıları Mekke'ye ve Bağdad'a giderler. Kaşgarlı Mahmut'a göre, XI. Yüzyıl sonlarında Bulgar kenti, islâm âleminde çok tanınmış bir Türk kenti sayılır. XIII. Yüzyıl ortalarında Mogolistan'a giderken Bulgar ülkesinden geçen ünlü misyoner Rubruquis «Muhammed'in dinini buraya hangi şeytanın getirdiğine şaşıyorum» der. Bu «şeytan», ticaret ve Volga bölgesine kitle hâlinde yerleşen islâm tüccarları ve zenaatçılarıdır.

İslâmı benimseyen Volga Bulgarları, Kiev'de eski tanrılara genç kız ve erkekler kurban eden Rus Kaganı Vladimir'i ve Rusları bile müslüman yapmayı denerler. Bulgar Meliki'nin yolladığı islâm misyonerleri, Vladimir'e cennetin güzelliğini anlatırlar, cennette her erkeğe yetmiş güzel kız verileceğini söylerler. Rus Kaganı, hoşlanarak dinler. Ama söz şarap içme yasağına gelince, Vladimir daha fazla dinlemek istemez :

— İçmek Rusların zevkidir. O zevk olmadan yaşayamayız...

diyerek tartışmayı bitirir.

BULGAR TÜRKLERİ VE RUSLAR

Bulgarların tarihi hakkında az bilgi vardır. Bulgar ilinde bir kadı, Bulgar tarihi yazmışsa da, bu yapıt ortada yoktur. Bulgar tarihi, Rus kaynaklarından eksik ve çok dağınık bilgilerle izlenebilir. Rus Svyatoslav'ın Hazarlara ağır bir darbe indirmesinden sonra, Bulgarların Hazarlara bağımlı olmaktan çıktığı düşünülebilir. Berkitilmiş kent yapan Bulgarlar, belki daha önceleri bile Hazarlara vergi ödemeyi tavsatmış o'abilirler. Fakat Hazar'ı yenen Rus Kaganı Svyatoslav, Bulgar saldırısına hazırlanır. Bulgar ülkesi ile Svyatoslav

arasındaki yolu, o tarihte Hazarlara vergi ödeyen Viatiç Slavları kapar. Rus Kaganı, 964'te Viatiç'leri yener. 965'te Bulgar başkentini alır ve yağmalar. Hazar'a karşı kesin sefere hazırlanır. Barthold'a göre, niyeti orada yerleşmektir. Fakat Bizans İmparatoru'nun Tuna Bulgarlarına karşı yardım çağrısı üzerine, Rus Kaganı Tuna'yı geçer ve orada yerleşmeye kalkışır*.

985'te Rus Kaganı Vladimir'in Bulgar kentine yeniden saldırdığı görülür. Vladimir, Svyatoslav ölünce ayaklanan Viatiç Slavlarını ve Radimiç boylarını yendikten sonra, Bulgar kentine yürür. Hazar zayıflamasından yararlanarak Güney Rusya'ya gelmiş Oğuzlar (Uz), Rus Kaganının müttefikidir. Kagan Vladimir ve amcası Dobrinya, askerleriyle birlikte gemilere binip Bulgar kentine doğru ilerlerler. Atlı Oğuzlar ise, nehir boyundan Rus gemilerinin yanı sıra gelirler. Ruslar ve Oğuzlar, Bulgarları yenerlerse de, kesin bir başarı elde edemedikleri anlaşılır. Rus kaynaklarına göre, savaştan sonra amcası Dobrinya, Kagana şöyle der :

— Ben tutsakları gözden geçirdim, onların hepsi çizmelidirler. Bunlar (Bulgarlar) bize vergi vermezler, çarıklıları arayalım**.

Bunun üzerine Kiev Rus Prensliği ile Bulgar Devleti arasında bir dostluk ve ticaret antlaşması yapılır. Antlaşma, şu ilginç sözlerle son bulur :

«Taş yüzene, saman çöpü batana kadar aramızda barış sürsün».

Ticaret antlaşması 1006 yılında yenilenir. Ticaret, Ruslar için önemlidir. Ruslar, tutsak aldıkları Slavları Hazar ve Bulgar kentlerinde satarlar. Bulgar ilinden de Ruslara tahıl satılır. 1024 yılında Moskova'ya yakın

---

* Barthold, «Bu olay Rusya tarihinde kesin bir önem taşır» der: «Eğer Svyatoslav, İtil'de (Volga'dan) kalmış olsaydı, Ruslar herhalde islâm uygarlığına bağlı olacaklardı» (Orta Asya Türk Tarihi, s. 84).

** Komşu toplulukların çarık, Bulgarların ise çizme giydikleri anlaşılıyor.

Suzdal'da açlık olunca, halkın çoğu Bulgarlardan tahıl sağlayarak ölümden kurtulur. Bulgar derileri, Rusya'da çok satılan eşyalar arasında yer alır. Bulgar ülkesinden bâzı usta ve işadamları Rus kentlerinde çalışır. Hatta bir Rus kentinde yıkılan eski kilisenin yerine bir Bulgar ustası süslü bir kilise yapar. Arada zaman zaman savaşlar olmasına karşın, ekonomik ilişkiler sürer.

XII. Yüzyılda Güney Rusya bölgesine Kıpçaklar (Kuman) egemen olur. Şamanist Kıpçaklar, Hazarlar gibi bir devlet kurmuş değillerdir. Biribirlerinden hayli bağımsız göçebe konfederasyonlar teşkil ederler. Fakat savaşçıdırlar. Bulgarlar, eskiden Hazarlara olduğu gibi, Volga'nın aşağı bölgesini ellerinde tutan Kıpçaklara da vergi öderler. Kıpçaklar döneminde, Bulgar kentleri ve ticareti büyür. Gemilerle gelip yaya savaşan Rusların bu sıralarda artık atlı savaşı Türklerden öğrendiği anlaşılır. 1182'de Suzdal Rus Prensi, kalabalık sayıda atlıyla Bulgar kentine yürür. Sayı çokluğu karşısında Bulgarlar kente çekilirler. Genç prensler, kentin kapılarında savaşmaya karar verirler.

Ruslarla daha birçok savaşlar olur. Bâzı kentler yakılır, yıkılır. Ayrıca çam ağacından yapılmış Bulgar kentleri, sık sık büyük yangınlardan zarar görür. Fakat kentler kısa sürede yeniden kurulur, Bulgar tarım ve ticareti gelişmekte devam eder. 1223'te Moğollar gelir. İran üzerinden Kafkasları geçen iki Moğol tümeni, Kıpçakları yenilgiye uğrattıktan sonra, Bulgar ilinin Güneyinde ilerlerken pusuya düşürülür ve Moğol askerlerinin çoğu Bulgarlar tarafından öldürülür. 1229'da Aşağı Volga'ya yeni bir Moğol saldırısı üzerine, Kıpçakların bir kısmı Orta Volga'da Bulgarlara sığınır. 1236 ya da 1237 yılında Moğol kasırgası Bulgar ülkesi üzerinde eser. Bulgar kenti alınır ve tamamen yakılır. Direnen kentler ve köyler yıkılır. Halkın bir kısmı ormanlara, Kuzey bölgelerine kaçar. Ryazan Rus Prensliği, sığınan Bulgarlara yer ve yurt verir. Moğol-

lar Avrupa içlerine doğru ilerlerken, gerilerinde bıraktıkları Kuman'lar, Bulgarlar ve Alan'lar, Sovyet yazarı Yakubovsky'ye göre, yiğitçe bir direnişe geçerler. Bulgar başbuğlarından Bayan ve Ciku, Kıpçak Alirlik boyundan Baçman ve Alan Kaçir Ukule, ayaklanmayı yönetirler[102]. Fakat Mogollar, bu direnişi ezerler. Volga bölgesi, Mogol egemenliğine girer. İslâm yazarı Omarî, bu verimli bölgenin Mogollar elinde perişan olduğunu belirtir :

«Bu memleket, en büyük topraklardan biridir, suları ve otlakları çoktur. Buğday ekildiği vakit, bol ürün verir. Lâkin bunlar göçebedir, hayvan sâhibidir, ekin ekmekle, ağaç dikmekle uğraşmazlar. Memleket Tatarların eline geçmeden önce, tamamen bayındırdı. Şimdi burada bu bayındırlığın yalnız kalıntıları kalmıştır».

Fakat vergilendirme yoluyla gelir elde etme nedeniyle, Mogolların Altın Ordu Devleti de çok geçmeden ticaret ve tarımın gelişmesine, kentlerin canlanmasına önem verir. Mogollar döneminde, özellik'e Bulgar tarımı gelişir. Aşağı Volga'daki Mogol kentlerini Bulgar tarımı besler. Fakat vergiler ağırdır. Yerleşik uygar Bulgarlar, Mogol egemenliğine istemeye istemeye boyun eğerler :

«Altın Ordu hanlarının egemenliği altında gelişmeye devam etmişlerse de, yalnız yerli sülâlelerden yoksun olmakla kalmamışlar, kendi canlarını koruyamadıkları gibi, mallarına ve özellikle elde ettikleri ürünlere de sâhip çıkamamışlardı. Çiftçiler, esnaf ve bilginler, herhangibir yere sürülmeyeceklerinden ve kesilen ağır vergi ve yükümlülüklerin dışında mallarının alınmayacağından güvenli değillerdi. Bu çevrede Altın Ordu egemenliğinin daima bir zulüm olarak sayıldığını ve toplu bir nefretle karşılandığını açıklamaya gerek yoktur»[103].

Tarımda ileriliğini korumakla birlikte, Mogol döneminde, Bulgar kenti, yavaş yavaş önemini yitirir. Altın Ordu başkenti Saray, onun yerini alır. Büyük bir olasılıkla Mogol baskısı altında Kuzeye kaçan Bulgarların kurduğu Kazan kenti gelişir. 1334'te bölgeden geçen Arap gezgini İbn Batuta, Bulgar kenti hakkında bir bilgi vermez. Mogol soyluları arasında çıkan iktidar kavgalarında Bulat-Timur 1361 yılında Bulgar ilini ele geçirir ve kendisine direnen Bulgar kentini yıkar. Kent daha sonra az çok canlanırsa da, 1428'den sonra adı işitilmez. XV. Yüzyılın ilk yarısında, Altın Ordu'nun en zengin ve en uygar iki bölgesi olan Kırım ve Bulgar, Mogol Devleti'nden ayrılır. Altın Ordu, göçebe bir devlet biçimini alır. Ulug Muhammet Han 1437 yılında Kazan Hanlığı'nı ve yeni Kazan Devleti'ni kurar. Han sülâlesi Mogol'dur, «Tatar» adıyla anılan Kazan halkı Türk'tür. Yakubovsky, Kazan Hanlığı'nın etnik yapısını şöyle değerlendirir :

«XIII. ve XIV. yüzyıllarda ve XV. Yüzyılın ilk yarısında Bulgar halkı gerek etnik, gerek kültürel bakımdan Mogol etkisinden uzak kalmıştı. Buna karşılık, Bulgar ve halkı, Aşağı Volga kentlerini ve bozkırı hem ekonomik, hem kültürel bakımdan baskı altına almıştı. İkiyüz yıldan çok süren Tatar egemenliği boyunca, Bulgar bölgesine bir takım Kıpçak-Mogol ögelerinin yerleştiği yadsınamazsa da, bu yolda yapılan antropolojik araştırmalar çok zayıf sonuçlar vermiştir. Bu durum karşısında, Kazan Hanlığı'nın kuruluşu, bir Tatar (Mogol) hanlığının kuruluşu gibi sayılamaz. Yalnız sülâle ve ordu Tatar idi. Ancak halkın ana kitlesi, Kıpçak-Tatar dilinin sürekli baskısı altında kalmakla birlikte, yerli Bulgar kökeninden geliyordu»[104].

Yakubovsky'nin Mogol etkisi hakkında söyledikleri doğru olmakla birlikte, Kuman-Kıpçak Türklerinin

etkisini küçümsediği ileri sürülebilir. Zira «r'li» Bulgar dili, «z'li» Kıpçak diline dönüşür. Mogol istilâsı üzerine, bir kısmı Macaristan'a, bir kısmı da Volga Bulgarlarının yanına sığınan Kuman-Kıpçaklarının* önemli miktara ulaştıkları ve böylece dillerini kabul ettirebildikleri düşünülebilir. Ogur Türkü ve Macar karışımı saydığımız Başkurt'larda Kıpçak etkisi daha açık biçimde görülür. Kaşgarlı Mahmut, Başkurt ve Kuzey Kıpçak lehçelerinin biribirine hayli yakın olduğunu söyler. Ebu'l-Gâzi Bahadır Han, Başkurt'ların çoğunu Kıpçak'ların teşkil ettiğini söyler. Dimaski, onları Kıpçak urug'ları arasında belirtir[105]. Yalnızca Çuvaş'lar eski Bulgar dilini korurlar. Çuvaş Türkleri, Prof. Kurat yeter kanıt yok derse de, islâm olmayan Bulgar köylülerinin ardılları sayılırlar[106]. Barthold, Çuvaş Türklerini, Bulgarların islâm dini ve Arap alfabesinden habersiz kalan, Rus alfabesinin kabulüne kadar yazısı bulunmayan Bulgarlar olduğunu düşünür. Şamanist Çuvaş'ların çoğu, sonraları hıristiyanlaşır. 1959 Sovyet istatistiklerine göre sayıları 1,5 milyona yaklaşan Çuvaş'lar, öteki Türk toplulukları tarafından anlaşılması güç bir lehçe konuşurlar. Kazan Türklerinin önemlice bir kısmı da Çarlık Rusyası tarafından zorla hıristiyanlaştırılırlar ve «Kreşin» adıyla anılırlar. Genellikle hıristiyanlaşmaya direnen Kazan Türkleri, Volga Bulgarlarının ticaret ve zenaatlardaki yeteneklerini sürdürürler. XVIII. Yüzyıldan itibaren Orta Asya ticaretinde aracılığı ele geçiren ve sanayie yönelen Kazan

* Mogol egemenliğinde kalan Kuman-Kıpçakları da, sayıca çokluk olduklarından bir süre sonra Mogollar Kıpçaklaşırlar, dillerini unuturlar, Kumanca, yâni Türkçe konuşmaya başlarlar. Omarî, Mogolların Türkleşmesini hoş biçimde anlatır: «Altın Ordu eskiden Kıpçakların yurdu idi. Mogollar işgal edince, onlara bağımlı oldular. Sonra Mogollar Kıpçaklarla karıştılar ve akraba oldular. Toprak, Mogolların tabiatlarına ve soylarına üstün geldi. Mogollar, tamamiyle Kıpçaklaştılar. Çünkü Mogollar, Kıpçak topraklarında yerleştiler, onlardan kız aldılar ve yurtlarında kaldılar».

burjuvazisi, feodallerin egemenliğini kırar ve Kazanlılar egemenliğinde Turan kültür birliği ideolojisinin şampiyonluğunu yapar.

Feodalizmden kapitalizme geçişte ilk başarıyı gösteren Türk ve islâm topluluğu olma bakımından, Bulgar Türklerinin ardılları olan Kazanlıların tarihi ayrıca ilginçtir.

YAHUDİ HAZAR TÜRKLERİ

Batılı kaynaklar, bozkır Türklerinden genellikle «barbar, uygarlık dışı» diye söz ederler. Yalnızca Hazarlar, son zamanlarda Batıda «uygar ve övgüye değer» sayılmaktadır. Yahudi Ansiklopedisi, Hazarlar için şöyle yazar :

«Hazarlar, uygar ulusların bütün ayrıcalıklarına sâhiptirler: İyi kurulmuş hoşgörülü bir hükümet, canlı bir ticaret ve iyi disiplinli daimî bir ordu. Batı Avrupa topraklarında bağnazlığın, cehaletin ve anarşinin egemen olduğu bu çağlarda, Hazar Kaganlığı, âdil ve geniş görüşlü yönetim biçimiyle, ne kadar gururlansa azdır».

Bu övgü, Hazarların yahudi dinini kabulünden kaynaklanır. Hatta son zamanlarda çağdaş yahudiliğin büyük kitlesini teşkil eden Doğu Avrupa yahudilerinin Türk-Hazar kökenli olduğu iddiasını yineliyen ünlü yazar Arthur Koestler, Hazarlar için «Onüçüncü Kabile» adlı övgü ve sevgi dolu bir yapıt yayınlar.

HIRİSTİYANLIĞI İSLÂMDAN HAZARLAR KURTARMIŞ

Yahudi Hazarların, islâm Arap'ı Kafkaslarda yüzyıllar boyu göğüsleyerek, Arap saldırıları karşısında hıristiyan Bizans'ın çökmesini engelleyerek, islâmı durdurduğu ve hıristiyanlığı kurtardığı ileri sürülür. Hazar Kaganı, İspanya'dan Fransa içlerine ilerleyen islâm ordusunu yenen Charles Martel ile eşdeğerde tu-

tulur. «Yahudi Hazarların Tarihi» adlı yapıtın sâhibi Columbia Üniversitesinden Prof. D. M. Dunlop, Hazarların hıristiyanlığa hizmetini şöyle açıklar :

«Hazar ülkesi, Arapların Doğu ilerleme yolu üzerinde bulunmaktaydı. Muhammed'in ölümünden (632) birkaç yıl sonra, Halife orduları, iki imparatorluğun (İran ve Bizans) kalıntıları üzerinden, herşeyi önlerine katarak Kuzeye doğru ilerlemiş ve doğal bir engel olan Kafkas dağlarına varmıştı. Bu engel aşıldığında, Doğu Avrupa topraklarının yolu açık demekti. Oysa Arapların Kafkas engeline vardıklarında, düzenli bir ordu tarafından karşılandıklarını ve bu ordunun onların Avrupa yönünde ilerlemesini durdurduğunu bilmekteyiz. Araplar ile Hazarlar arasında yüz yılı aşan bir süre devam eden bu savaşlar üstüne pek az bilgimiz olmasına karşın, bunların tarihsel öneminin büyük olduğu ortadadır. Frank'ların Charles Martel komutasında Arapları Tours meydan savaşında durdurması ne kadar önemliyse, aynı tarihlerde Doğu Avrupa'yı tehdit eden Arap ordularının Kafkaslarda durdurulması da aynı derecede önemlidir...

O güne kadar peşpeşe zaferler kazanan müslümanlar, Hazar kuvvetleri tarafından karşılanmış ve durdurulmuştur... Eğer Kafkasların Kuzeyinde Hazarlar bulunmasaydı, Avrupa uygarlığının Doğudaki temsilcisi olan Bizans, Araplar tarafından silinip süpürülecek, bugün okuduğumuz hıristiyanlık ve müslümanlık tarihi de çok daha değişik bir tarih olacaktı».

Oxford Üniversitesi Rus Tarihi Profesörü Dimitri Obolensky de bu görüşe katılır :

«Hazarların dünya tarihine en büyük katkısı, Arapların Kuzey yönündeki saldırılarına karşı Kafkasları geçilmez bir engel hâline getirmeleridir».

Sovyetler Birliği'nde görüşleri tartışmalı olan Kafkas tarihi uzmanı ve «Hazarların Tarihi» yazarı Prof. Artamonov da aynı kanıdadır :

«Hazarya, Doğu Avrupa'nın ilk feodal devletlerin-

den biridir. Bizans İmparatorluğu ve Arap Halifeliği ile boy ölçüşebilecek önemde bir devlettir... Bizans'ın Araplara karşı koyabilmesi, ancak güçlü Hazar ordularının onları Kafkaslardan içeriye sokmaması sâyesinde gerçekleşebilmiştir»[107].

HAZARLAR KALSAYDI, ANADOLU TÜRKLEŞMEZ İMİŞ...

İslâm Arap'ı durdurup hıristiyanlığı kurtarma görüşünün yanı sıra, Hazarların Orta Asya bozkırlarından kopup gelen yeni «Hun ve Avar dalgaları»nı IX. Yüzyıla kadar göğüslediği ve Avrupa'yı «Hun felâketi»nden koruduğu belirtilir. Gerçekten Hazarların güçlü dönemlerinde Batıya akmak isteyen Peçenek ve Oğuz Türkleri, Hazar engelini aşamazlar. Prof. Artamonov şöyle der :

«IX. Yüzyıla kadar, Karadeniz'in Kuzeyinden Dnyeper'in ormanlıklarına uzanan bozkırlarda Hazarlarla boy ölçüşecek hiçbir güç yoktu. Hazarlar, birbuçuk yüzyıl boyunca, Doğu Avrupa'nın Güney kesiminde rakipsiz egemenliklerini sürdürdüler ve Hazar Denizi'nin Kuzeyi ile Ural dağları arasındaki geçidi ellerinde tuttular. Bu süre içinde Asya'dan kopup gelen göçebe kavimlerin Avrupa'ya girmesi söz konusu olamadı».

Bu görüşten yola çıkan Arthur Koestler, Bizans'ın eski müttefiki Hazarları bırakıp X. Yüzyılda Rusya'yı desteklemesini ve Hazar'ı yıkmasını «tarihsel yanılgı» diye eleştirir. Ona göre, Ruslar, göçebe akınlarını durdurmakta başarısız, Hazarlar başarılıdır. Hazarlar olsaydı, ne Kıpçaklar Macaristan içinde ilerleyebilirdi, ne de Oğuzların Selçuklu kolu Anadolu'yu Türkleştirebilirdi :

«Selçuklular.... çok büyük bir Bizans ordusunu 1071 tarihinde, tarihî Malazgirt savaşında yenmiştir... Bu olaydan sonra Bizans'lılar, Türklerin Anadolu'nun

denetimini ele geçirmelerine engel olamamışlardır. Bugün Türkiye toprakları olan o yöreler, o sıralarda Bizans İmparatorluğu'nun anavatanı sayılmaktaydı.

İnsanın aklına, eğer Bizans eski politikasını değiştirmeseydi, yüzyıllardan beri yaptığı gibi, yine Hazar dostluğunu, müslüman, Türk ve Viking akınlarını önlemekte Hazarların yardımını istemeyi sürdürseydi, acaba tarih nasıl bir biçim alırdı diye bir soru geliyor»[108].

İşte günümüzde Hazarlarda böyle büyük «erdem»ler keşfedilmektedir. Hazarların öteki Türklerden üstün bir uygarlık düzeyinde bulunduğu ileri sürülmekte, Doğu Avrupa yahudilerinin «samî» değil, Türk kökenli oldukları kanıtlanmaya çalışılmaktadır. Yahudiliği kabul etmeselerdi, Hazarların bu ayrıcalıklara lâyık görülüp görülmeyecekleri belli değildir. Fakat madem ki Hazarlar yeni bir ilgi konusudur, onları daha ayrıntılı biçimde incelemek uygun olur.

HAZARLARIN KÖKENİ

Hazarların kökeni, hayli tartışmaya konu yapılır. Basmakov, onların Türk olmadıklarını, eski Kafkasya halklarından olduklarını ileri sürer. Dubnov, «Güney Kafkasyalıdırlar, ama Türktürler» der. Fin-Ugor kökenlilik iddiaları da vardır. Fakat Hazarların Orta Asya'dan gelen Türkler oldukları kesinleşmiş sayılabilir. Bununla birlikte, hangi Türk topluluğundan geldikleri hâlâ tartışılır.

VI. Yüzyılın ilk yarısındaki Kuzey Kafkasya ve Karadeniz topluluklarını anlatan Prokopius, Bizans'ın dostu hıristiyan Alan'lar ve Çerkezlerle birlikteki Abhaz'ların yanı sıra Sabar Hunları ve öteki Hunlardan söz eder. Fakat Hazar'dan söz etmez. Bizans kaynaklarında ancak Efes'li Johannes, 583-584'te Avar'lar Bizans'a saldırdıklarında Bulgar ve Hazarların Kafkasya ve Ukrayna bozkırlarına birlikte geldiklerini yazar. VII.

Yüzyıl başlarında yaşamış bir İranlı yazarın Anuşirvan (531-578) Sire'sinde, 541 yılı olaylarıyla ilgili bir «Hazar Hakanı»ndan ve «Kuzey Türkleri»nden söz edilir. Onlar, İran'a gitmek için izin isterler. Hazar Hakanı'nın iki bin atlıdan başka adamı kalmamıştır, perişandır. İran'a sığınma çabasındadır. İran hükümdarı onlara ordusunda görev ve geçim sağlar.

Bu Kuzey Türkleri ve Hazar Hakanı kimdir? Onların Prokopius'un söz ettiği Kafkasya Kuzeyindeki Sabar'lar olduğu düşünülebilirse de, «Konguroye, Panguroye» gibi adlarla geçen ve kimliği saptanamıyan başka bir Türk topluluğu* olması mümkündür[109]. Sire, 568 yılında «*Hazar nahiyesi*»nde oturan her biri ayrı şefe sâhip bin erkekli dört Türk topluluğunun Azerbeycan'a yerleştirildiğini söyler. Bunlar, Sabar'lardır. Fakat Sabar'ların bir kısmı yine de Kafkas Kuzeyinde kalırlar. 570 yıllarında Rhetor, Kafkasya Kuzeyinde Onogur, Ogur, Sabar, Bulgar, Hazar vb. diye okunabilen 13 göçebe topluluğu sayar.

Demek ki, Hazar ve Sabar ayrı topluluklar olarak belirtilmekte ve bir «Hazar nahiyesi»nden söz edilmektedir. Sire yazarı, «Hazar» adını bir boy topluluğunun adı olmaktan çok, bir coğrafî bölgeyi belirtmek için kullanır gibidir. «Hazar» orada daha önce yaşamış bir topluluğun adı olabilir. Topluluğun adı, giderek yer adına dönüşür. M. Grignaschi, yere adını veren topluluğun Akatzir'ler olduğunu düşünür[110].

Hazarları Akatzir'lere bağlama görüşünün pek çok yanlıları vardır. Akatzir'ler ilk kez 448'de Priscus'te bir Hun topluluğu olarak geçer. Attila, Bizans'ın kışkırttığı bu topluluğu cezalandırır ve başlarına büyük oğlunu geçirir. Akatzir = Hazar görüşü yanlıları, bunun «Ak Hazar» anlamına geldiğini ileri sürerler. Arap coğrafya bilgini İstahrî'ye göre, fizik görünüşü öteki Türk-

* Bar Hebraeus'e göre, Kafkasya'da «Türkaye derbenti»nde Panguroye yaşar. Bu yazar, Ogur için de İgoreye der. Panguroye, belki de Ogur Türklerinden bir topluluktur.

lere benzemeyen Hazarlar, Ak ve Kara diye ayrılırlar :

«Hazarlar Türklere benzemezler. Saçları siyahtır. İki tür Hazar vardır. Bir bölümüne Kara Hazarlar denir. Bunlar çok esmerdir. Hemen hemen Hintlileri andırırlar. Bir de Ak Hazarlar vardır ki, bunlar dikkati çekecek kadar yakışıklı insanlardır».

İşte bâzı bilim adamları, Hazarların yönetici kısmı saydıkları Ak Hazarları, Akatzir diye düşünürler*. Ne var ki, Arap bilgini, Kara Hazar'ı Türkçe yazdığı halde, Ak Hazar'ın Türkçesini değil, Arapçasını yazar. Fakat Hazar dilinde «sarı», ak anlamına gelir. Sarkel, Akkale demektir. Ogur Türklerinin Saragur adıyla geçen kolu, Ak-ogur diye yorumlanır. Bu nedenle Hazarların 468'de Kafkasya'da birlikte harekette bulunan Akatzir ve Saragur'ların birleşmesinden meydana gelen bir topluluk olduğu ileri sürülebilir. Sovyet yazarı Pegulevskaya, Akatzir-Hazar bağlantısını kesin sayar. Zeki Velidî Togan, bu görüşe katılır[111]. VI. Yüzyılda yaşamış Got tarihçisi Jordanes de Akatzir'leri Hazarlar olarak tanıtır. Hazar Türklerinin soyundan indiğine inanan Macar yahudisi Arthur Koestler de, Akatzir-Hazar bağlantısını uygun bulur. Bununla birlikte, bu bağlantıyı doğrulayacak kesin bir kanıt yoktur. Arap yazarı Mes'udî ise, «Hazar, Türkçe adı Sabar olan topluluğa İranlıların taktığı addır» der ve böylece Hazarları daha önce incelediğimiz Sabar'larla özdeşleştirir. Kaşgarlı Mahmut'ta bu özdeşleştirme kapalı biçimde vardır. Fakat

* Marquart, Akatzir = Ak Hazar benzetmesine dil bakımından karşı çıkar. Ayrıca Hun'a bağımlı Akatzir'in «ak» olamıyacağını söyler. Gerçekte Türklerde «ak» egemenliği, «kara» bağımlılığı bildirir. Ama Kara Türgiş - Ak (Sarı) Türgiş'lerde görüldüğü üzere, kara boylar, ak boylar üzerinde egemenlik kurabilir ve yine de eski adlarını taşımaya devam edebilirler. Dil bakımından itiraz da kesin sayılmaz. Cassel, Priscus'da Akatzir'in yazılış biçiminin, Ermeni ve Gürcü dillerindeki «khazir» sözcüğünün yazılışıyla aynı olduğunu ileri sürer.

bu özdeşleşme sonradan meydana gelmiş olabilir. İlkin Hazar ve Sabar ayrı topluluklar teşkil etmekle birlikte, sonradan Sabar'lar Hazar içinde eriyebilir. Nitekim VI. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Sabar adı artık işitilmez. Hazar adı ise, aynı tarihlerde ön plana çıkar. Semender ve Belencer gibi Sabar topluluğundan sayılan boylar, Hazar kuruluşunda yer alır. Ama Hazar'da başka Türk toplulukları da vardır. VI. Yüzyıl sonlarında Semender, Belencer gibi Sabar boylarının yanı sıra, Saragur, Utigur gibi Ogur boylarının adları da silinir. Hazar adı, genellik kazanır. Prof. Artamonov, Hazarların Sabar konfederasyonunun bir ögesi olduğu, Sabar'lar Güney Kafkasya'ya göçünce Volga bozkırlarına Hazarların egemen olduğu kanısındadır[112].

HAZARLAR VE GÖKTÜRKLER

Hazar adının genellik kazanışı, Göktürklerin yükselişiyle ilgilidir. Bilindiği gibi, Göktürkler, Kafkasya Kuzeyindeki boyları egemenlikleri altına alırlar. Utigur şefi, Göktürk komutanı ile birlikte Kırım'da Bizans'a ait ünlü Kerç kalesini kuşatır. Batı Göktürkler, Kafkasya boylarını örgütlerler. İşte bu örgütlemeden sonradır ki, Hazar adı Bizans kaynaklarında açık biçimde gözükür. Karoly Czeglédy, Göktürklerin Sabar, Ogur ve Onogur boylarını birleştirerek Kazar (Hazar) adlı, kendilerine bağımlı bir birlik kurduklarını söyler[113]. Çin kaynaklarında da «Göktürklerin K'o-sa (Hazar) boyları»ndan söz edilir.

Bizans kaynakları, VII. Yüzyıl başında Batı Göktürkler arasında büyük karışıklıklar çıktığı bir sırada Kuban nehri boyundaki Ogur, Bulgar ve Onogur'ların Hazarlardan ayrılarak Kuban'da Onogur-Bulgar Devletini kurduklarını belirtirler. Çin kaynakları da bunu doğrular. Batı Göktürkler, T'ong Yabgu (618-628) döneminde yeniden güçlenirler, Güney Kafkasya'ya sefer yaparlar. Bizans İmparatoru Herakleos'a İran seferinde

«Ziebel» adlı yabgu'nun komutasında yardımcı kuvvet verirler. Bizans tarihçisi Theophanes, bu Ziebel Yabgu'nun Hazarların başkanı ve Hazar memleketinin ikinci kişisi olduğunu yazar. Oysa Ziebel, Batı Göktürklerin kaganı T'ong Yabgu'dan sonra gelen ve karargâhı Taşkent Kuzeyinde olan ikinci kişidir. Hazar memleketinin değil, Göktürk İmparatorluğunun temsilcisidir. Hazarlar, ya da Sire'nin deyimiyle «Hazar nahiyesindeki göçebeler», Göktürk Ziebel'e bağımlıdırlar. Hazar ve Göktürk karıştırması, herhalde Ziebel'in buyruğunda «Hazarlar» adını kazanan göçebe boylardan savaşçılar bulunmasından kaynaklanır.

Hazarlar, 628'de T'ong Yabgu'nun öldürülmesinden sonra Batı Göktürklerin yeniden büyük karışıklıklar içine düşmesi üzerine bağımsızlık kazanırlar. 650 sıralarında, bu kez kesin olarak Kuban'daki Bulgar Devleti'ne son verirler. Böylece Hazar Devleti, güçlü biçimde doğar.

Prof. Artamonov, Hazarların başında Göktürk kagan soyu Aşına'lardan bir hükümdar ailesi bulunduğu kanısındadır. Prof. Z. V. Togan, bu görüşü paylaşır. Prof. Dunlop ise, Uygurların dokuz oymağının altıncısının adının K'o-sa (Hazar) olmasına dayanarak, Hazar hükümdar soyunun Uygurlardan olduğunu düşünmek ister[114]. Fakat bu, zayıf bir olasılıktır. Kaganın Aşına soyundan gelmesi, yeterli kanıt bulunmamakla birlikte, daha akla yakın görülebilir*. Hazar Kaganı da, Göktürk Kaganı gibi yarı boğularak hükümdar

---

* Hazar Kaganı Yusuf'un X. Yüzyılın ikinci yarısında bir İspanyol yöneticisine yazdığı mektup vardır. Bu mektup, bir ara sahte sayılmışsa da, hâlen gerçek sayma eğilimi güçlüdür. Mektupta Kagan, modaya uyarak kökenini Nuh'un üçüncü oğlu Yafes'in torunu ve Türk boylarının atası Tugarma'ya bağlar. Sonra Hazarların on boyunun adlarını verir. Bunlar Sabar ve Ogur boylarıdır. Hazar, on boydan biridir.

Hudud-al-âlâm, «Tarhan-hakan» adı verilen Hazar hükümdarının «Ansa» soyundan geldiğini söyler. Prof. Z. V. Togan'a göre, «Ansa», «Aşına»dır.

atanır. Bununla birlikte, kagan Aşına bile olsa, Hazarların esas kitlesi Ogur Türkleridir ve Ogur Türkleri, Göktürklerden ayrıdır.

İstahrî, «Hazarlar, Türklere benzemez» der. Hazar dilinin Türklerce anlaşılmadığını söyler. Zira Bulgar ve Hazarların konuştuğu Ogur dili, öteki Türklerin dilinden «z»ye karşı «r», «ş»ye karşı «l» kullanılmasıyla ayrılır. Hazar ve Türk, islâm kaynaklarında ayrı kavimler olarak belirtilir. 759'da ölen bir Arap yazarı, en zeki kavmin hangisi olduğunu arkadaşlarıyla tartışırken Arap, İranlı, Grek, Çinli, Hintli ve Zenci'den sonra Türk ve Hazar'ı ayrı kavimler olarak inceler. İran hükümdarı Anuşirvan'a yakıştırılan bir öyküye göre de şah, Grek, Hintli ve Çinliyi Arap'a üstün bulur. Türk ve Hazarlara, maddî kültür bakımından geri saymakla birlikte, hiç değilse kralların yönetiminde bir örgütlenmeye sâhipler diye üstünlük tanır. Hazar ayrı, Türk ayrıdır.

HAZARLAR VE İSLÂMLA SAVAŞLARI

Hazarların kuruluş dönemi, islâm fetihlerinin hızla yayıldığı bir zamana rastlar. Bizans ve İran gibi iki güçlü imparatorluğu ağır yenilgilere uğratan Arap orduları, 640'larda Kafkaslarda görünürler. Buradaki Ermeni ve Gürcüler gibi hıristiyan topluluklar, Bizans baskısından yakındıklarından, Arap islâm egemenliğini iyi karşılarlar. Araplar, Gürcü ve Ermenilerden az vergi alırlar ve dinlerine karışmazlar. Kaynaklara göre, islâm serdarı Habib İbn Maslama, hıristiyan Gürcülerin dinlerini ve canlarını savunma yükümlülüğünü kabullenir. Buna karşılık, her aile bir dinar vergi verecektir. Ayrıca Gürcüler, Arap ordusunda hizmet yapacaklardır. İslâm olan Gürcüler ise, kardeş sayılıp vergi ödemeyeceklerdir. Araplar her türlü dış saldırıya karşı Gürcüleri koruyacaktır[115]. Muaviye, Ermenilerle de Halife Osman adına hoşgörülü bir anlaşma yapar.

Hıristiyan kaynaklara göre, Muaviye, Ermenilere istek-lerini şöyle açıklar :

«— İstediğiniz kadar uzun bir süre için aramızda anlaşma olsun. Sizden yedi yıl vergi almayacağım. Yemine göre istediğinizi verirsiniz. Ülkenizde 15 bin atlı asker bulunduracaksınız. Bu atlıların Suriye'ye gelmesini istemiyeceğim. Fakat başka her yere gitmelerini buyuracağım. Buyruğu yerine getirmeye hazır olmalısınız. Kalelerinize emirler, Arap subayları göndermeyeceğim. Tek bir atlı bile yollamıyacağım. Ama hiçbir düşman Ermenistan'a gelmemelidir. Eğer Bizanslılar size karşı yürürse, yardımınıza istediğiniz kadar asker vereceğim»[116].

İslâmın koruyuculuğunu kabullenen Gürcü ve Ermeniler, Arapların Hazarlara karşı seferlerine katılırlar.

İlk Arap-Hazar savaşları, 642-652 dönemini kapsar. Araplar Derbent Kuzeyindeki önemli Hazar kenti Belencer'i alırlar, yağmalarlar. Fakat bir süre sonra Hazarlar kenti geri alırlar ve Arapları püskürtürler. En şiddetli savaş, 652'de olur. Savaşta her iki yanın da mancınık kullandığı belirtilir. Araplar yenilgiye uğrarlar, komutanları ve dört bin askerleri ölür. Geri kalanlar, kargaşalık içinde gerisin geri dağlara kaçarlar.

İslâm olan Araplar, çetin savaşçıdırlar : Ölen savaşçı, doğru Cennet'e gider. Savaşta ganimet sağlama, yalnız tatlı bir kazanç getirmez, aynı zamanda Tanrı'nın desteğini belirtir. Bu inançla Araplar, ölümden korkmadan dövüşürler. Kaynaklar, Hazarların da korkusuzca dövüştüğünü belirtir :

«Kagan, düşmana karşı bir ordu gönderir de, bu ordu hezimete uğrarsa, kaçıp dönüp gelenleri öldürür. Komutanlarını ve Hakan Beh'i (devletin ikinci adamı) cezalandırarak, gözleri önünde kadın ve evlâtlarını, mal ve mülklerini, binek hayvanlarını ve silâhlarını başkalarına dağıtır».

Hakan, onları iki parça edebilir ya da boyunlarından asabilir.

Arap saldırısı, 652'de püskürtüldükten sonra 30 yıl savaş olmaz. Araplar, Ali-Muaviye kavgası nedeniyle iç karışıklıklar içindedirler. 661'den sonra duruma egemen olan Muaviye, Bizans ile uğraşır. Bir filo yapıp Kıbrıs ve Anadolu sahillerini yağmalar. 673-677'de Istanbul'a kara ve denizden kombine saldırı düzenler. Lübnan dağlılarının (Mardaî) ayaklanması ve Bizans donanmasının Suriye'yi tehdidi üzerine Araplar, Bizans ile barış yaparlarsa da, Muaviye'nin 680'de ölümüyle iç karışıklıklar başlar. Bu arada Hazarlar, Bulgar, Macar ve Slav'ları egemenliklerine alarak Batıda Ukrayna ve Kırım'a doğru genişlerler.

Arapların iç karışıklıkları, Gürcü ve Ermenilerin 681-682'de ayaklanmalarına yol açar. Hazarlar, bu karışıklıktan yararlanırlar. Hazar'a bağımlı Alp adlı başbuğun komutasındaki bir Türk topluluğu (Varasan Hunları), Kafkas Güneyini yağmalar. Fakat bir hıristiyan râhip, Alp ve ordusunu hıristiyan yapmayı başarır. Bu şamanist Türk topluluğu, büyük Tanrı «Tengri Han»ın yanı sıra, ağaçlara tapar. Hıristiyan olunca, onların üç kutsal ağacı kesilir. Şamanları öldürülüp yakılır.

HAZARLAR ANADOLU'DA

Daha büyük bir Hazar akını 685'te yapılır. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbeycan'ın bir kısmı alınır, yağmalanır. Ermeni Prensi Grigor Mamikonyan ve Gürcü Prensi savaşta öldürülür. Hazarlar, bu başarıdan sonra ganimet ve tutsaklarla Kuzeye dönerler. Ermeni kaynakları, Aşot Bagratuni'nin Hazarları püskürtmeyi başardığını yazar.

693'te Muhammed İbn Mervan, ayaklanan Ermenileri ağır biçimde cezalandırır ve bölgeye yerleşir. Ermenistan'ı kendine ait sayan Bizans, müttefiki Hazar-

ları kışkırtır. Hazarlar, 693'e Kafkas geçitlerini aşarlar ve Muhammed İbn Mervan'ı yenilgiye uğratırlar. Ama Muhammed'in yeğeni Maslama, Hazarları püskürtmeyi başarır. Araplara düşman oldukları halde, Ermeniler de Arapların yanında Hazarlara karşı sefere katılırlar.

717 yılında Araplar kara ve denizden ikinci kez Istanbul'u kuşattıklarında, Bizans'ın müttefiki Hazarlar da Azerbeycan'ı istilâ ederler, fakat püskürtülürler. Elli Hazar tutsağı Halife'ye yollanır. 721-722 yılında Hazar, Alan'lara saldırır, sonra Arapları bozguna uğratır. Araplar sonradan toparlanarak Kuzeyde ilerlerler. Hazar başkenti Belencer'i Araplar ikinci kez alırlar. Kaynaklara inanmak gerekirse, otuz bin kişilik Arap ordusunda ganimetten adam başına 300 dinar pay düşer! Ayrıca ganimetin beşte biri hazineye yollanır. Bu bilgi doğruysa, Hazar kentinde büyük bir zenginliğin toplandığını kabullenmek gerekir. Araplar daha birçok ikinci başarı kazanırlarsa da, 730 yılında Hazar Barcık ilerler, Arap ordusunu yok eder. Erdebil'i alır. Hazarlar, Azerbeycan'ı aşarak Diyarbakır'a ulaşır, fakat püskürtülürler. Kuzeyde Barcık, ağır bir yenilgiye uğrar. Kaynaklara göre, adam başına 1700 dinar ganimet düşer! 731 yılında Araplar, Belencer kentini alır, yağmalar ve ikinci büyük Hazar kenti olan Semender'e kadar ilerlerler. Araplar, Kafkas geçitlerini berkitirler.

KAGAN, ZORLA İSLÂM YAPILIYOR

Mervan, Hazar'a karşı büyük bir sefer hazırlar. Bu sefere yeniden Araplarla anlaşan Ermeniler de katılır. Ermeni Prensi Aşot Bagratuni, Halife'nin Şam'daki sarayına giderek Hazarlara karşı Arap ordusunda savaşan Ermeni birliklerinin birikmiş ücretlerini ister. Prens'e 300 bin altın verilir. 737'de islâm Arap ve hıristiyan Ermeni ordusu, Kafkas geçitlerini geçer ve Ha-

zar'a ansızın saldırır. Hazarlar geri çekilir. Mervan, yeni Hazar başkenti İtil'i (Volga'yı) kuşatır. Kagan, Ural-lara doğru kaçar. Mervan, Volga sağ kıyısından ilerler. Burada Slav ve Burtas'lardan 20 bin aileyi tutsak alıp Güneye yollar. Volga'nın karşı kıyısında Hazar Tarhan komutasında 40 bin kişilik Hazar ordusu vardır. Arap'ların Volga'yı aşmasını engellemek için nehir kıyısını tutan orduda, Tarhanların çocukları olan soylular yer alır. Ama Mervan, 40 bin kişilik bir kuvveti tulumlarla karşı kıyıya geçirmeyi başarır. Hazar Tarhanını öldürür ve ordusunu dağıtır. Hazar Kaganı barış ister. Mervan, «Ya islâm olursun ya da kılıçtan geçiririm» der. Kagan, zorla islâm olur. Kagan'a islâmı öğretmek için iki din adamı yollanır. Din adamları, müslümanların neler yemiyeceklerini anlatırlar: «Mübah» et, kan, domuz ve şarabın yasak olduğunu söylerler. Kagan, özellikle et ve şaraba* izin verilmesini ister. Kesinlikle yasak karşılığını alınca, boyun eğer. Fakat gerçekte Kagan, islâmı benimsemez, bir iki yıl sonra yahudi dinini kabullenir.

Mervan, Hazar Kaganı'nı islâm yapıp bağımlı kıldıktan sonra ülkesine döner. O sırada Emevî-Abbasî kavgası vardır. Bu kavgalardan sonra Arapların fetih gücü zayıflar. Hazarlar, Arthur Koestler'in deyimiyle, «Volga kıyılarını, Tuna'yı ve Doğu Roma İmparatorluğu'nu böylece islâmdan kurtarmış» olurlar.

IRAK YAHUDİLERİ VE HAZARLAR

Fetihlerden vazgeçen Abbasî'lerin Hazarlarla aralarını düzeltmek istedikleri anlaşılır. 758'de Halife al-

* İslâma göre etin yenebilmesi için, hayvanın kanının akıtılması gereklidir. Türklerde ise, hayvanlar kan akıtılmadan öldürülür. Kanın «kut», yâni yaratıcı güç taşıdığına inanılır. Et yemeye izin sorunu, bu durumdan çıksa gerektir. Ayrıca Hanefî mezhebi, at eti yenilmesini yasaklar. At eti ise, bozkırın temel besinidir.

Manşur, Ermenistan Vâlisi olan Yezid İbn Useyd'e Hazarlarla uzlaşmak için bir Hazar prensesi ile evlenme buyruğunu verir. Soylu Tarhanlar, büyük bir çeyizle Hazar gelinini Vâli'nin oturduğu Berza'a kentine getirirler. Gelin, on çadırlı arabayla gelir. Arabanın kapıları altın ve gümüş lâvhalarla kaplıdır. İçerileri samur derileriyle süslenmiş ve altın işlemeli diba ile örtülmüştür. Öteki 20 arabalı çadırda ise, altın ve gümüş kaplar, prensesin çeyizine dâhil değerli eşyalar bulunur. Ne var ki, bu Hazar prensesi, doğururken çocuğuyla birlikte ölür. Kagan, kızının öldürüldüğü kuşkusuna kapılır ve bunu savaş nedeni sayar As Tarhan yollanır. Halife ordusu yenilir. Hapisten 7 bin kişi çıkartılarak silâhlandırılır ve acele Kuzeye yollanır. Kaleler yapılarak, Hazar güçlükle durdurulabilir. Fakat bu kalelerden biri Bizans'ın eline düştüğünde, Halife'nin kardeşi kaleyi geri almak için Hazar birliklerinden yararlanır. Herhalde bunlar, Halife ordusuna girmiş ücretli Hazar askerleri olacaktır.

O sıralarda Hazarlar, prensleri Hazar Kaganının istediği kız kardeşini vermedi diye Gürcü Prensine saldırırlar, Tiflis'i alırlar. Gürcülere karşı Arap eylemini kolaylaştırırlar. Gürcü Prensi, Bağdad'a götürülüp hapsedilir. Üç yıl sonra kurtulup ülkesine döner. Ama cezalandırılacağı korkusuyla, Hazarlara sığınır. Kagan, ona çok iyi davranır. Hatta ele geçirilmesi güç Abhaz ülkesine gitmesi için prense yardımcı olur.

Hazarlar birçok kez Derbent geçidini aşıp yağma amacıyla islâmın himayesindeki Ermeni ve Gürcü arazilerine saldırırlar. 780'lerde, Bizans komutanı iken Arap hizmetine giren Ermeni Prensi Tacat, Arap vâliyle birlikte, «kaymaklı ovanın fırın gibi sıcak olduğu sırada» öldürücü sıcak altında Hazar saldırısını durdurmaya çalışır. Hazarlar savaşı kazanır. Tacat ölür ve sülâlesi son bulur. 799-800'de Hazarlar bir kez daha Tiflis'i alırlar. Gürcü Prensi'ni tutsak edip sülâlesine son verirler ve Bizans yanlısı bir sülâleyi iş başına ge-

çirirler. Arap Vâlisi, büyük Hazar istilâsını güçlükle durdurur.

İslâmla savaşlarda, Mervan'dan beri Araplar savunmada, Hazarlar saldırıdadır.

Irak yahudileri, Hazarların Halife'yi yok edeceğine inanırlar. Başka bir iddiaya göre, Abbasî halifelerinin hizmetindeki ünlü Türk komutanı Afşin, Halife ile arası bozulunca[117], Hazar ülkesine kaçıp Hazarlarla birlikte islâma yürümeyi planlar. Afşin, Bizans'a karşı Anadolu'da kazandığı zaferler ve Babek ayaklanmasını bastırmakla ünlüdür. Dinsizlikle suçlanarak zindana atılır ve aç bırakılarak öldürülür.

Afşin hakkındaki bu öykü ve Irak yahudilerinin Hazarları beklemesi, Hazarların islâma karşı direnişte gösterdiği güçlülüğün yankıları olsa gerektir.

ISTANBUL'DA HAZAR MODASI

İslâmla savaşlarda Hazarlar, Bizans için değerli müttefik olurlar. Kırım'da çıkarları çatışmakla birlikte, Hazarlar, Bizans dostluğuna sâdık kalırlar. Bizanslılar diplomatik protokolde Hazarlara üstün bir yer tanırlar. Roma'daki Papa'ya ve Batı İmparatoruna yollanan mektuplara iki solidi değerinde altın mühür korlarken, Hazar mektuplarına üç solidi değerinde altın mühür korlar. Ancak, İslâm Halifesi için altın mühür dört solidi'dir.

Hazar Kaganı, bir ara Bizans'ın taht kavgalarına karışır, imparator yapar, imparator düşürür. Olay, kötü ve zâlim bir yönetici sayılan Bizans İmparatoru Justinianus II.'nin bir ayaklanma sonucu devrilmesiyle başlar. Yeni imparator, Justinianus'a işkence edip hapse koyar. Justinianus'un burnu ve belki de dili kesilik. «Kesik burun» onun ikinci adı olur. «Kesik burun», Kırım yarımadasındaki Kerson'a sürülür. «Orada mısır, şarabı ve yağı bile yabancı lüksler olarak değerlendiren kişiler arasında» yaşamaya koyulur. Tahtını ye-

niden ele geçirme planları yapar. Yeni İmparatorun da tahttan indirilip burnunun kesilmesi üzerine, şansının açıldığına inanır. Doros kentine kaçar ve Hazar Kaganı Busir (Bezir) ile görüşür. Kagan, konu ile ilgilenir. Onu kızkardeşi ile evlendirir. Bu kızkardeş, sonradan Teodora adıyla imparatoriçe olur*. Yeni evliler, bir Hazar vâlisinin yönetimindeki Tamantarhan kentine gelirler. Tahtı ele geçirmek için Hazar Kaganı'nın vereceği orduyu beklerler. Ne var ki, yeni imparator, Kagan'a elçiler yollayarak Justinianus II.'yi ya ölü ya da diri teslim ederse, bol altınla ödüllendireceğini bildirir. Kagan, öneriyi uygun bulur. İki adamını eniştesini öldürmek için yollar. Fakat Hazar prensesi, komployu öğrenir ve kocasına haber verir. Justinianus, Kagan'ın adamlarını öldürerek bir gemiyle Tuna ağzına gelir. Bulgar Kaganı Tervel ile anlaşarak 704 yılında Istanbul'da yeniden tahta çıkar. Justinianus, karısını aldırmak için 705'te bir filo yollar. Kagan sorar :

— Bir iki gemi yeterdi. Sanki kızı zorla almak istiyormuşcasına neden filo yollanıyor?

Karısı Teodora ve oğlu, imparatora verilir. 710 yılında Justinianus, Hazar elindeki Kırım kentlerine 100 bin kişilik bir kuvvet yollar. Kerson, kolayca alınır. Justinianus'un sürgün yıllarını geçirdiği Kerson yakılır, ileri gelenleri öldürülür. İmparator, «dönün» buyruğunu verir. Karadeniz'de fırtınaya yakalanan ordu-

* Bizans'ta X. Yüzyıldan önce yabancılarla evlenmek çok enderdir. Justinianus ve sonra Konstantin V.'in iki Hazar prensesi alması, VIII. Yüzyılda az görülen bir durumdur. İmparatorlar, genellikle, bir cins güzellik yarışması sonucu, ülkenin en güzel kızlarıyla evlenirler. Elçiler eyaletleri dolaşırlar, en güzel kızları toplarlar, Istanbul'a getirirler. İmparator, beğendiği kızı imparatoriçe yapar. Yabancı bir kız alındığında, nişanlıya kutsal sarayın usûllerini ve etiketini öğretmek için haremağaları yollanır. Ressamlar, kızın nişanlısına gönderilmek üzere portresini yapar. Kız Istanbul'a gelince, imparator ailesine kabul edilir, milliyetini ve adını yitirir. İren, Teodora, Ödokia gibi adlar verilir.

dan 73 bin kişi denizde boğulur, az bir kuvvet Istanbul'a döner. Kırım'daki Hazar Tudun'u da Istanbul'a getirilir.

Justinianus, yeni kuvvet yollayıp Kerson'u yerle bir etme kararındadır. Kerson, Hazar'dan yardım ister. Kentin Bizanslı vâlisi Elias da İmparatora karşı çıkar. Durumun sarpa sardığını gören Justinianus, Hazar Kaganı'ndan özür dilemek ve Tudun'u geri vermek üzere bir kurul yollar. 300 askerin refakatindeki kurul, Kerson'da iyi karşılanmaz. Elçiler öldürülür. 300 asker, Tudun ile birlikte Hazar Kaganı'na yollanır. Yolda Tudun ölür. Gök yolculuğunda ona hizmet etmesi için 300 asker kurban edilir.

Kerson'da elçileri öldürten Bizans yetkilileri Elias ile Bardanes'tir. Bardanes, Kırım'da imparator ilân edilir. Justinianus, filo yollar. Hazar Kaganı, birlikler gönderir. Durum belirsizdir. Bardanes, Hazar sarayına gider. Sonuç almadan dönmekten korkan filo komutanı, Bardanes'i imparator tanır. Ama Hazar Kaganı, konuğu olan Bardanes'i vermeye yanaşmaz. Onu ancak yüklü bir fidye karşılığında serbest bırakmaya râzı olur. Bardanes, Justinianus ve oğlunun kafasını kestirip tahta oturur. Ne var ki, Bardanes'in Hazar desteği olmadan imparatorluğunu sürdürebilmesi güçtür. Bu destek gelmeyince, o da devrilir. Dunlop, bu taht kavgası olaylarını şöyle yorumlar :

«Bu dönemde Kagan'ın canı istediği zaman Bizans'ın başına yeni bir yönetici getirebilecek durumda olduğunu söylemek yanlış olmaz».

«Hazarların o dönemde Doğu Roma İmparatorluğu'nun kaderinde büyük ölçüde etkin olduklarını» düşünen Arthur Koestler de bunu «Kafkasya'da müslümanları durdurmuş olmalarıyla karşılaştırılabilecek önemde» bir olay sayar[118].

Bizans'ın müttefiki Hazarlar, 717 yılından sonra islâm Araplara karşı Kafkaslarda saldırıya geçerler. 730'da Diyarbakır'a kadar ilerlerler. 732'de Çiçek adlı

bir Hazar Prensesi, ileride İmparator Konstantin V. adıyla tahta geçecek olan Bizans Prensi ile evlenmek üzere Istanbul'a yollanır. 737 yılında zorla islâm yapılan Hazar Kaganı'nın kızı olduğu sanılan Çiçek, Istanbul'da vaftiz edilir ve İren adını alır. Onun imparator olan oğlu «Hazar Leon» diye anılır.

Çiçek, Istanbul'a zengin bir çeyizle gelir. Bizans sarayını dehşetli etkileyen bir de giysi getirir. Bu giysi, Bizans'ta yeni bir modaya yol açar. Bizans'ın bütün şık kadınları «Tsitsakion = Çiçakyon» denilen bu yeni giysiyi taşırlar[119].

25 KARILI, 60 CARİYELİ KAGAN

Bizans ile iyi ilişkilerini sürdüren Hazarlar, bozkırda egemenliklerini güçlendirirler. Kama-İdil boyundaki çeşitli Fin toplulukları, Bulgarlar, Volga - Orta Don boyundaki Burtas'lar, Oka-Desna ve Orta Dnyeper boyundaki Radimiç, Viatiç, Severyan, Polyan gibi Slav ve Fin boyları, Kuban-Don boyundaki Macarlar, Alanlar, Ruslar vb. Hazar'a bağımlıdırlar. Bağımlılık daha çok asker sağlama ve özellikle vergi ödeme biçimindedir. Örneğin Polyan, Severyan, Viatiç gibi boylar, kendi geleneksel şeflerinin yönetiminde kalırlar, fakat Hazarlara aile başına bir kürk ve bir gümüş para vergi öderler. Hazarlarla iyi geçindiği anlaşılan Macarların, Slav ve Fin'lerden Hazarlar adına vergi topladıkları belirtilir. Macarlar, biribirinden bağımsız yedi boydan kurulu bir topluluk teşkil ederler. Her boyun başkanı vardır, fakat yedi boyun bir ortak başkanı yoktur. Hazar'a bağlı bu Macar boyları, vergi işlerinde aracılık ettiklerine göre, ayrıcalık sâhibi topluluklardır. IX. Yüzyıl başlarında Don-Dnyeper arası bölgeye kayan Macarlar, 840-860 savaşlarına katılırlar ve Kiev kentinden Hazarlar adına vergi alırlar. İbn Fadlan'a göre, Hazar Kaganı'na bağımlı 25 topluluk vardır. Hazar Kaganı, vergi ve askerlik dışında özerk bıraktığı

bu 25 topluluğun şeflerinin kızlarıyla evlidir. Kagan'ın 25 karısı ve 60 câriyesi vardır. Ayrıca Hazarlar, bâzı Kırım kentlerini ele geçirirler, bu kentleri Tudun'lar aracılığıyla yönetirler.

RUSLARIN MEYDANA ÇIKIŞI

Bu bağımlı topluluklardan biri de Rus'lardır. Öteki Slav topluluklarından ayrı, bağımsız bir topluluk olan Rus'lar, Güney Rusya'da yaşarlar ve daha önce gördüğümüz Slav-Alan karışımı Roksalan'ların ardıllarıdır. Hazar Devleti kurulduktan sonra, Rus'lar, Yukarı Volga'da Oka nehri havzasına yerleşmiş Skandinav'larla ilişki ararlar. Prof. Vernadsky, 737'de Mervan'ın Don bölgelerine kadar gelip aralarında Rus'lar da bulunan 20 bin aileyi tutsak götürmesi üzerine, Rus'ların Oka bölgesindeki Skandinav'ların desteğini aradığını düşünür. Bir kısım Skandinav'lar, Kuzeyden gelip Güneye yerleşirler. 839'da Rus'lar arasında İsveçlilerin bulunduğu kesinlikle bilinir. Vareg genel adıyla tanınan Skandinav'lar, Alan-Slav karışımı Rus'larla birleşir ve Rus adını alırlar.

790'da Rus'ların adı işitilir. 787'de Hazarlar Kırım'da Got'ların oturduğu Doras (Eski Kermen) kentini alırlar ve bir vâli atarlar. Got'lar ayaklanırsa da, Hazarlar ayaklanmayı bastırır. O tarihlerde Sudak ve Kerç kentleri Hazarların elinde gözükür. Kerson ise, Bizans himayesindedir. Hazarların Doras'ı almaları, Karadeniz'de önemli çıkarları bulunan Bizans'ı harekete geçirir. Görünüşe göre, Bizans'ın kışkırtmasıyla Rus'lar, Hazar elindeki Sudak kentine saldırırlar. Daha önce yarımadanın bütün Güney sahillerini dolaşan Rus'lar, Kerson ve Kerç kentlerini, kiliseleri yağmalarlar. Sefer, Bizans açısından başarılı olur. Zira 790'dan sonra, Hazarların 787'de aldıkları Doras kenti Bizans yönetimine geçer. Sefer üzerine bir kısım Rus'lar, Kırım bölgesine yerleşirler. Seferi yapan Rus şefi, Knez (prens)

unvanını taşır. Knez'in ordusu büyük bir olasılıkla Don-Doneç bölgesinden gelir*. Hazar'a bağımlı olan Rus Knez'inin 838'de kagan unvanını taşıdığı bilinir. Kagan unvanının alınması, Hazarlara karşı bağımsızlık ilânı diye yorumlanabilir**.

İslâm yazarları, Rus Kaganlığı ve Rus'lar hakkında bilgi verirler :

«Rus, deniz (göl) üzerinde kurulmuş bir adadır. Adanın bir ucundan öteki ucuna yürüyerek üç günde gidilir.... Adada yüz bin adam yaşar. Onlar, Slav'lara saldırmak için sık sık gemilerle çıkarlar. Slav'ları tutsak alırlar ve onları Hazar ve Bulgar ülkelerinde satarlar.

Mülk arazileri, köyleri ve ekili tarlaları yoktur. Tek uğraşları kürk ticaretidir. Kürkleri, altın ve gümüşle ödetirler ve parayı kuşaklarına koyarlar... Birçok kentleri vardır ve kendileri için çok para harcarlar».

«Kaganları, tüccarlardan vergi alır. Onlardan 100 ya da 200 kişi devamlı Slav'ların yanına gider, zorla yiyeceklerini alır. Güvenliklerini sağlamak için Slav'ların çoğu, Rus'lara hizmet ederler».

«Rus'lar güçlü ve cesurdur. Karaya çıktıklarında yok olmadan kimse ellerinden kurtulamaz. Kadınlar alınır, erkekler tutsak götürülür. Güçlü ve disiplinlidirler. Akınlarını atla yapmazlar. Gemiyle dolaşırlar ve gemilerde savaşırlar. Süleymanî kılıçları vardır. Sa-

---

* Kaynak, Novgorod Rus Ordusu der. Novgorod, Baltık Denizi'ne yakın, iyice Kuzeydeki «Büyük Novgord» sanılırsa da, onun Kırım girişindeki eski İskit kenti Neapolis olması daha büyük bir olasılıktır (Vernadsky, Origines russes. II, s. 303).

** 985-986'da yazan tarihçi Mukaddasî, 825'lerde Halife al-Ma'mun'un (813-833) Harizm'den Hazarlara saldırdığını ve Hazar Kaganı'nı islâmı kabule zorladığını bildirir. Vernadsky, bu sırada Hazar egemenliğinin sarsılması üzrine, Rus'ların, efendileri Hazarların kagan unvanını aldıklarını, böylece bağımsızlıklarını açıkladıklarını düşünür (s. 307). Bu konuda kesin birşey söyleme olanağı yoktur.

vaş çağrısı yapılınca hepsi birlikte giderler ve dağılmazlar. Düşmanlarına karşı, yeninceye kadar tek bir el gibidirler».

«Rus çocukları daha küçük yaştan savaşçı zihniyetle yetiştirilir. Çocukları doğunca, baba, çıplak bir kılıç getirir ve kılıcı yavrunun ellerine koyar :

— Sana bir servet bırakmıyacağım. Senin olan bu kılıçla elde edebileceğinden başka zenginliğin olmayacak».

«Ruslar, konuklarını sayarlar. Kendilerine sığınan yabancılara ve sıkıntıya düşen Rus'lara iyi davranırlar. İçlerinden birinin onlara kötü davranmasına izin vermezler. Birisi kötülük yapar ve ötekileri ezerse, onu meydana çıkarırlar ve içlerinden kovarlar».

Gerdizî ve İbn Rusta'nın çizdiği bu tablo, IX. Yüzyılda Rus'ların, savaşçı ve tüccar, askerî demokratik bir topluluk olduğunu gösterir. Rus'lar eşittir ve onların biribirini ezmelerine izin verilmez. Tahıl ve öteki yiyecek maddelerini, Rus'lar, bağımlı kıldıkları Slav boylarından sağlarlar. Haraç olarak kürklerini alırlar ve onları köle yapıp satarlar. Rus tüccarları yalnız Hazarlara ve Bulgarlara değil, Bağdad'a kadar giderler.

İslâm yazarları, X. Yüzyılda Rus'ları pek ilkel bulurlar. İbn Fadlan, «Tanrı'nın en pis kulu bunlar» der. Rus'ların herkesin içinde çiftleşme ve doğal gereksinmelerini karşılama gibi davranışlarından şaşkınlığa düşer. O tarihlerde Rus'lar, şamanizme yakın bir dine sâhiptirler. Rus «şaman»ları yargı görevlerini yerine getirirler ve kararları, kaganların kararından üstündür. İnsanları iple boğdurup Tanrı'ya kurban sunarlar. Mes'udî'ye göre, İskitler ve Türkler gibi, Rus'lar ve Slav'lar da ölülerini atları, silâhları ve kişisel eşyalarıyla birlikte gömerler. Kadın, ölen kocayla birlikte canlı yakılır. Eğer ölen kadın ise, koca yakılmaz. Ama kadınlar, ölen kocalarıyla birlikte cennete gidebilmek için yakılmayı kendileri isterler.

Görüldüğü üzere, Rus Kaganlığı, benzeri bozkır si-

yasal kuruluşlarından farklı durumda değildir. Fakat bu kaganlığın etnik bileşimi gibi, yeri de hâlâ tartışma konusudur. Kimi yazarlar, Rus'ları tam Skandinav, kimileri ise tam Slav görmek ister. Şaknatov ve daha birçok yazar, Rus Kaganlığını iyice Kuzeyde, Novgorod'da düşünürler. Smirnov, Yukarı Volga'da Rostov bölgesini uygun bulur. Vassiliev, Rus Kaganlığının Kiev'de kurulduğu kanısındadır. Golubinsky, Mosin ve Vernadsky, ilk Rus Kaganlığının Kuban nehrinin ağzında, âdeta bir ada biçiminde bulunan Tamantarhan'da kurulduğu inancındadırlar. Çok Kuzeydeki Novgorod, İbn Rusta'nın «gölle çevrili ada» tanımına uyarsa da, Novgorod egemenleri ve Skandinav'lar kagan unvanı taşımazlar. Ayrıca 790 Kırım istilâsının Novgorod'dan yönetildiğine inanmak kolay değildir. Rostov ve Kiev, islâm yazarlarının tanımlamasına uymaz. Ayrıca Kiev, ancak 878'de Rus Devleti'nin başkenti olur. Daha önceleri Kiev'de Macarlar egemendir. Kuban ağzındaki Tamantarhan ise, İbn Rusta ve Gerdizi'nin tanımlamalarına tam uygun düşen bir yerdir. VII. Yüzyılda oraya «Rus bataklığı» denilir. Bizans yazarlarının çoğu, Rus'ları Kırım'a bağlarlar. Bâzıları onlara «Taur» ya da «Tauro-İskit» gibi Kırım bölgesinin en eski halklarının adını verirler. Bu görüşler, Tamantarhan savını güçlendirir. Bundan başka Tamantarhan, Hazarlara yakındır. Rus'larda kagan unvanı, ilk bu bölgede görülür. Kuzeydeki Rus prensleri kagan unvanı taşımazlar. Kuzeyde kagan daha sonra kullanılır. Rus'ların X. Yüzyılda Istanbul, Anadolu ve Kafkaslarda yürüttükleri seferler de, Tamantarhan'da bir askerî üsse sâhip bulundukları kabul edilirse, daha anlaşılabilir olur. Bu nedenlerle Tamantarhan'ın ilk Rus Kaganlığının başkenti olduğu savı, kesinlik kazanmasa bile, yabana atılacak bir görüş değildir*. Doğaldır

* Tarihçilerimiz, Tamantarhan'ı bir Hazar kenti sayarlar. Kentin uzun süre Hazar egemenliğinde olduğu, Hazarların vâli atadığı açıktır. Fakat bağımlılık, yukarıdaki savı çürütmez.

ki, Gerdizî'nin belirttiği «100 bin erkek nüfus»un tümünün başkent Tamantarhan'da yaşaması gerekmez. Bunların bir kısmı Kırım'da, Don-Doneç bölgesinde ve Kiev'dedir. Hatta Kuzeyde Novgorod ve İlmen gölü Güneyinde de Rus'lar vardır. Fakat Tamantarhan, başlıca savaş ve ticaret üssü olmuşa benzer. Slav'lar ve öteki bağımlı boylardan sağlanan kürkler ve öteki metalar, Azak Denizi yoluyla Don nehrine ulaşır. Don ve Volga'nın biribirlerine iyice yaklaştıkları noktada, Volga nehrine aktarılır. Oradan Doğuya ve Kafkaslara yollanır.

Rus'ların Doğu ülkeleriyle ticaretini yaptıkları en değerli kürkler, Kuzey Rusya'dan gelir. Bu nedenle Güneydeki Rusların başlıca ticaret kaynağı, Kuzeydedir. Ayrıca askerî açıdan gerekli savaşçıları, savaş gücü zayıflayınca, Kuzeydeki Skandinav'lar sağlar. Öte yandan Kuzeydeki avcı ve tuzakçı boylardan kürkler, ya satın alınarak ya da zorla sağlanır. Bu durum, Kuzeyde bir ticaret şebekesi ve askerî güç bulundurmayı zorunlu kılar. Onun içindir ki, bir kısım Rus'lar Kuzeye çıkar. Kuzeydeki Rus birlikleri, gerektiğinde Skandinav'larla güçlendirilir. Böylece İlmen gölü Güneyinde Skandinav göçmenleri ile Güneyden gelen Rus'lardan kurulu topluluklar meydana gelir. Rusa kenti, bunlardan biridir. Kuzey Rusları, oradaki Çud, Sloven, Krivig, Ves gibi Fin ve Slav boylarını baskıları altına alacak güçte olmadıklarından, onlarla bir cins konfederasyon teşkil ederler. Rusların yürüttüğü Kuzey-Güney ticaretinden, bu topluluklar paylarını alırlar. Severyan Slav'ları, Aşağı Don bölgesini Kuzeye bağlayan ticaret yolunun kilit noktasını teşkil ederler.

RUS-HAZAR EKONOMİK SAVAŞI

Rus genişlemesi, Hazarları kaygılandırır. Bu nedenle 830'larda Güney ve Kuzey Rusya bağlantısını kesmek üzere, Don üzerinde Sarkel kalesinin yapımına gi-

rlşirler. 833 yılında Hazar Kaganı, Bizans'a bir elçilik kurulu göndererek Don üzerinde düşman saldırılarına karşı koymak için kale yapacak güçte mimar ve usta ister. Bu kez Rus'a karşı Hazar kartını oynayan İmparator, hevesli gözükür. Karadeniz ve Azak Denizi yoluyla Don ağzına hemen bir filo ile malzeme, usta ve mimar gönderir. Sarkel (Ak Kale), Don'un sol kıyısında yapılır. Esas şato, ak taştandır. Bölgede taş bulunmadığı için, özel ocaklar kurulur ve Sarkel kalesinin öteki bölümleri tuğladan meydana getirilir.

Bu stratejik kale yapımını Prof. Vernadsky, şöyle değerlendirir :

«Sarkel kalesinin yapımı, Ruslara Yukarı Don yolu ile Aşağı Volga yolunu kapamayı amaçlar»*[120].

Gerçi Doneç nehri açık kalır. Fakat Hazarlar, Sarkel kalesini üs olarak kullanırlar ve gezici birlikler, Rus gemi kafilelerine Aşağı Doneç'e geçişi yasaklayabilirler. Ayrıca Kuzey ve Kuzeydoğu seferleriyle, bozkırın ormanlık bölgelerindeki Slav boyları üzerinde egemenliklerini genişletirler ve onları bağlarlar. Özellikle ticaret yolunun kilit noktasında bulunan Severyan'ların bağımlı kılınması, Ruslara darbe olur.

Bizans, kale yapımı dolayısiyle canlanan Hazar-Doğu Roma dostluğundan yararlanarak Kırım'da mevkiini güçlendirir. Bölgeye bir askerî vâli atar. 705'ten beri özerk olan Kerson'u yeniden kendine bağlar.

Kale yapımının Rusları kısa sürede rahatsız ettiği anlaşılır. 838'de Rus elçileri Istanbul'a gelirler. Kabilelerinin «Rus» adıyla tanındığını, krallarına kagan denildiğini belirtirler ve destek isterlerse de, sonuç alamazlar. Hatta elçiler, dönüşlerinde yolda tutuklanırlar. Ruslar buna 840'ta Amasra yağmasıyla karşılık verirler. En geç 842'de yerinde yazılmış bir Bizans yapıtı,

* P. B. Golden ise, o sırada Bizans'ta pek tanınmayan Rus'a karşı değil, Macarlara ve hatta Peçeneklere karşı yapıldığını düşünür (Archivum Ottomanicum, IV. 1972, s. 63).

Amasra yağmacısı Rusları en korkunç ve ilkel barbarlar olarak anlatır :

«Barbarların (Rusların) bir istilâsı oldu. Herkesin bildiği gibi, bu halk, tam vahşi ve kabadır. İnsanlıktan bir iz taşımaz. Vahşi hayvan benzeridirler, eylemleri insanlık dışıdır. Görünüşleri bile kana susamışlıklarını açığa vurur. Yalnızca öldürmekten tad alırlar.... Her yaştan kadınlar ve erkekleri zâlimce öldürdüler. İhtiyarlara acımadılar, çocukları unutmadılar... Kiliseleri yıktılar, tapınakları pislediler. Sunakların yükseldiği yerlerde, barbar kurbanları yaptılar, saçılar saçtılar. Eski Kırım'da uygulanan yabancıların kurbanı, Ruslarda hâlâ geçerlidir. Genç kız, erkek ve kadınları öldürürler.... Tarlalara, su kaynaklarına ve ağaçlara tapınırlar»[121].

Ruslar, 840'ta aldıkları ganimetle gemilerine binip dönerler. Fakat Hazarlar eliyle Kuzey-Güney ticaretinin durdurulması, Kuzey Rusya'da ciddi bir ekonomik bunalım yaratır. Savaşçı Skandinav'lar, azalan gelirlerini, Kuzeydeki Fin ve Slav topluluklarını ağır vergiye bağlayıp hafifletmeye çalışırlar. Bir iç savaş başlar, kabileler biribirlerini yağmalamaya koyulurlar. Bu boğuşma her topluluğu tükettiğinden, «onları yönetecek ve yasaya göre yargılayacak» bir prens çağırmayı kararlaştırırlar. 855-856'larda çağrıya uyup, Danimarka kökenli sanılan Prens Rurik gelir. Eski Rus kaynakları, Fin ve Slav boylarının bu çağrısını şöyle anlatır :

«Rus'lar, Çud'lar, Sloven'ler, Kiriviç'ler ve Ves'ler, Vareg'lere başvurdular: Ülkemiz büyük ve verimli. Fakat asayiş yok. Yönetmeye gelin ve bize hükmedin. Üç kardeş, soylarıyla birlikte gelmeyi kabul etti».

Öteki iki kardeş ölünce, Novgoroda yerleşen Rurik, tek başına bu Kuzey kabilelerine egemen olur. Kuzey kentlerinin ve kabilelerinin yönetimini adamlarına paylaştırır. Rurik, Novgorod'daki Kuzey Ruslarının ba-

şına geçer. Yanında getirdiği kendi soyu, bu Kuzey Rus boyu ile birleşerek Rus adılını alır.

Rurik'ten beklenen yalnızca asayişi sağlamak değil, Hazarların kapattığı ticaret yolunu açmaktır. Asayişsizliğin temel nedeni zâten ticaretin engellenmesidir. Hatta yalnızca Tamantarhan yolunu değil, Bizans'a yeni bir ticaret yolunu açmak söz konusudur.

Rurik'in Askold ve Dir adlı iki adamı, yakınlarıyla birlikte, Istanbul'a gitmek üzere 856'da yola çıkarlar. Yolda Kiev'de dururlar. Kiev'de yaşayan Polyan Slavları, bu savaşçılara Hazarlara vergi ödediklerini söylerler. Vergiyi Hazar adına alan aslında Macarlardır. Yedi Macar boyundan birinin şefi olan Almuş, Hazar adına Kiev'i yönetir ve vergilendirir. Bütün Aşağı Dnyeper bölgesi de Macarların elindedir. Askold ve Dir'in savaşçıları, Macarlarla baş edebilecek sayıda değildir. Bu iki kişi Macarlarla anlaşırlar ve Polyan Slavlarının ülkesinde Almuş'un yardımcıları olurlar. Kuzeyden maceracı Vareg savaşçıları getirterek, Askold ve Dir, Kiev'de kuvvetlerini artırırlar.

Askold ve Dir, 860'ta Istanbul seferine girişirler. Macarların onayı olmadan böyle bir seferin gerçekleştirilmesi olanaksız gözükür. Macarlar, belki de savaş ganimetinden önemli pay verileceği vaadiyle, Rurik'in adamlarına geçiş izni vermiş olabilirler. Hazar ve müttefiki Bizans'ın çıkarlarına ters düşen böyle bir izni verebildiklerine göre, Macarların o tarihte Hazar'dan hayli bağımsız davranabildiklerini kabul etmek gerekir. Macarların bu tutumu üzerine, Hazarlar Ruslara karşı hareketsiz kalır*. Askold ve Dir'in Kiev filosu,

* Don-Kuban arasında Hazarlara yakın yaşayan Macarlar, 830'dan sonra Don Batısına geçerler. Toynbee, Hazarların bu göçe, Sarkel kalesi yapımı planının gereği olarak Rus gemilerini durdurmak üzere izin verdikleri kanısındadır. Toynbee, şöyle düşünür: «Macarların, Don nehrinin Batısına geçmek için Hazar efendilerinden izin almış olduklarını düşünmek gerekir.... Daha önce bu bozkırlar, Hazarlara aitti. Macarlar da

herhalde Tamantarhan Rus filosu ile birleşerek 200 gemiyle Istanbul önlerine gelir. Bizans filosu, o sırada Girit'teki üslerinden hareketle Ege Denizi ve İtalya'yı yağmalayan Arap korsanlarının peşindedir. Genç imparator ise, Anadolu'da Araplarla savaştadır. Silâh zoruyla Rus ticaretini Bizans'a kabul ettirmek ve bol ganimet sağlamak için zaman iyi seçilmiş gözükür.

Ruslar, Boğaz kıyılarını, Büyükada ve öteki adaları yağmalarlar. Istanbul'un açlık yüzünden düşmesini beklerler. Kenti «Hazar suratlı» denilen Patrik Photius savunur. Fakat bir şiddetli fırtına, Rus gemilerini batırır ve Askold ve Dir, perişan durumda Kiev'e dönerler. Bir yıl kadar sonra, Akdeniz'den gelip Marmara'ya giren öteki Skandinav'lar ise, Istanbul'a bile saldıramazlar, çevreyi yağmalayıp dönerler.

HAZARLARIN YAHUDİ OLUŞU

Rus-Bizans savaşı sırasında Hazar Kaganı Istanbul'a elçiler yollayarak halkını hıristiyan yapmak için

---

Hazarların egemenliği altında olduklarına göre, bu Hazar toprağına onların izni olmadan gelip yerleşmeleri pek olagan gözükmemektedir. Beri yandan Hazarların oraya yerleşmek için Macarlara yalnız izin vermekle kalmayıp onların oraya yerleşmesini kendi çıkarları açısından özellikle istedikleri sonucuna da varabiliriz. Buyrukları altındaki toplulukları bir yerden kaldırıp başka bir yere yerleştirmek, göçebe imparatorlukların öteden beri uyguladığı bir yöntemdir. Bu yeni yerleşme yerinde Macarlar, Rusların Güneydoğuya ve Güneye ilerleyişini Hazar hesabına denetleyebilecek duruma gelmiş oluyorlardı. Macarları Don nehrinin Batısına yerleştirmek ve Sarkel kalesini Don nehrinin Doğu kıyısına kurmak, aynı planın parçaları olabilir» (A. Koestler, Onüçüncü Kabile, s. 119). Fakat, Macarların Ruslarla anlaşması ve Istanbul seferine izin vermesi, Macarların Don Batısına geçmekle Hazarlardan hayli bağımsızlaştıklarını, o sıralarda herhalde yeteri kadar güçlü olmayan Hazar Kaganını dinlemediklerini kanıtlar. Macarlar, IX. Yüzyıl sonlarında bugünkü yurtlarına göçerek, Karadeniz yolunu Ruslara açık bırakacaklardır.

papazlar gönderilmesini ister. Bizans kaynaklarına göre, Kagan, İmparatora yazdığı mektupta şöyle der :

«Tanrı'yı, bütün şeylerin yaratıcısını, en eski zamanlardan beri tanıyoruz. Şimdi yahudiler, bizi dinlerini ve âdetlerini kabule zorluyor. Öte yandan Araplar, barış ve çok sayıda armağanlar vererek bizi kendi dinlerine çekmeye çalışıyorlar».

Mektup, herhalde dinsel bir istekle ilgili olmasa gerektir. Rus saldırısı karşısında Bizans'ın yardımına gidemeyen Hazar Kaganı, siyasal amaçlarla böyle bir girişime yönelmiş olabilir.

İmparatorun kızınca kendisine «Hazar suratlı» dediği ve belki de Hazar soyundan olan Patrik Photius, Slav alfabesinin yapıcısı ünlü Kiril'i (Konstantin) Hazar ülkesine yollar. Konstantin, Kerson'a gelir. Orada kentin yahudileri ile konuşarak yahudi dilini öğrenir. Hazar ülkesine gitmek için doğal yol, gemiyle Kerç boğazını geçip Azak Denizi yoluyla Don'u tırmanmak, Don ile Volga'nın biribirlerine çok yaklaştığı noktada Volga'ya geçip Hazar ülkesine inmektir. Fakat herhalde Kerç boğazı, Tamantarhan kalesindeki Rusların elinde olduğundan ve Bizans, Rus'la savaşta bulunduğundan Konstantin, karadan Kuzey Kırım'a doğru yola çıkar. Orada «kurtlar gibi uluyan» Macarların saldırısına uğrar. Macarlar, dinsel nitelikte olduğunu öğrenince, Bizans kurulunu serbest bırakırlar. Konstantin, karadan Don nehri ağzına gelir. Oradan doğal yolu izleyerek Volga'ya geçer ve Kaganın o sırada oturduğu Kafkas geçidinin Kuzeyindeki yere gelir. Konstantin, 861 yazında burada, hıristiyanlığın üstünlüğünü kabul ettirmek için yahudi ve islâm din bilginleriyle tartışır. «Konstantin'in Yaşamı» adlı yapıt, onun yahudi din bilginlerini alt ettiğini, tartışmayı kazandığını yazarsa da, hıristiyan misyonerleri Hazar Kaganını hıristiyan yapamazlar. Bununla birlikte Kagan, yakınlarını ve Hazarları isterlerse vaftiz olmakta serbest bırakır. 200 kadar kişinin hıristiyan olduğu belir-

tilir. Hıristiyanlık propagandası başarı kazanamazsa da, Bizans-Hazar dostluğu güçlenir. Hazar Kaganı, Konstantin'e zengin armağanlar verir. O, armağanları almaz, karşılığında tutsak hıristiyanların serbest bırakılmasını ister. 200 kadar hıristiyan serbest bırakılır. Kagan, Bizans İmparatoruna yazdığı mektupta okşayıcı bir dil kullanır:

«Majesteleri bize soylu bir kişi yolladı. O, sözleri ve davranışlarıyla bize hıristiyan inancının kutsal olduğunu gösterdi. Hıristiyanlığın gerçek din olduğunu anladık. Vaftiz olmak isteyenleri serbest bırakıyoruz. Biz de yakında hıristiyan olacağımızı umut ediyoruz. Majestelerinin dostu ve yardımcısıyız. Hizmetimizi istediğiniz zaman, hizmete hazırız».

Kagan, hıristiyan olmaz. Yahudi ve islâm kaynakları, Hazar Kaganının 861'den çok daha önce yahudiliği kabul ettiğini yazarlar. Yahudi kaynaklarına göre, Hazar Kaganı, 740'ta yahudi dinini kabul eder. Başka bir yahudi kaynağına göre, yahudiler çok erkenden, görünüşe göre Ermenistan'dan Hazar ülkesine gelirler ve yerli halkla karışırlar. O tarihlerde Hazarların henüz kaganı yoktur. Savaşta seçilen generaller, topluluğa komuta ederler. Bir süre sonra adı yazılmayan bir yahudi, general olur. Yahudi dininin etkinliği artar. Dinler tartışması yapılır. Bağdat ve Bizans'tan yahudiler Hazar'a gelir. Kaganlık kurulur. Gabriel, ilk kagan olur[122].

Bu öykünün gerçekliği hakkında birşey söylenemez. Fakat çeşitli çevrelerden ve özellikle Bizans'tan yahudilerin Hazar ülkesine aktıkları bilinir. Bizans imparatorları, Justinianus I. (527-565) döneminden beri, Bizans yahudilerine baskı yaparlar. 720'de Leo III., Bizans yahudilerinin tümünün vaftiz edilmesini buyurur. Din değiştirmeye karşı çıkan yahudilerin önemlice bir kısmı, dinsel hoşgörünün egemen bulunduğu Hazar ülkesine sığınır. Bu yahudiler, Hazarların din değiştir-

mesinde etkin olurlar*. 1140'ta Kuzarî (Hazarlar) adlı yapıtını yazan İspanyalı İbranî ozanı Halevi, 740'ta Hazarların yahudi olduğunu söyler. 864'ten önceki bir tarihte bir Westfalia râhibinin yazdığı lâtince bir yapıt, Hazarların çoktan yahudi olduklarını belirtir :

«Bu gök kubbenin altında, hiçbir hıristiyan bulunmayan yerlerde, adları Yecüc-Mecüc olan insanlar yaşar. Bunlar Hun'dur. İçlerinden bir bölümü Gazarî (Hazar) diye anılır ve yahudi dinine inandıkları için sünnet edilmişlerdir»[123].

İslâm kaynakları ise, Hazarların Hârun Reşit (786-809) zamanında, yâni 809'dan önce Yahudi olduklarını belirtir. Mes'udî şöyle yazar :

«Bu kentte (İtil), müslümanlar, hıristiyanlar, yahudiler ve putperestler (şamanistler) yaşıyor. Kagan, adamları ve onların cinsinden olan Hazarlar, yahudidir. Hazar Kaganı, Halife Hârun Reşit zamanında yahudi oldu ve islâm ve Yunan (Bizans) dünyasında yaşayan yahudiler ona koştular».

YAHUDİLİK-HIRİSTİYANLIK VE MÜSLÜMANLIK TARTIŞMASI

Al-Bekrî, Hazarların dinsel bir tartışmadan sonra yahudiliği seçtiklerini ileri sürer :

«Daha önce putperest (şamanist) olan Hazar Kaganının yahudi dinini kabul etmesinin nedeni şudur: Bu hükümdar önce hıristiyanlığı kabul etmiştir**. Son-

---

* S. P. Tolstov, ilkel tipte bir yahudi dinine eğilimin ilk kez Harizm'de görüldüğünü ileri sürer. 712'de Araplar gelince, bunlar Hazar ülkesine kaçarlar. Bu ilkel yahudilik, Kaganın sarayında 720'lere doğru benimsenir. Hakan Yusuf ise, yahudiliğin kendinden 340 yıl önce, 620'lerde kabul edildiğini ileri sürer.

** Hazar Kaganı, 717'de müslüman olmuştur. Ama hıristiyan olduğuna dair başka kaynaklarda hiçbir kayıt yoktur. Belki Al-Bakrî, islâmdan yahudiliğe geçişi hoş görmediğinden «hıristiyan olmuştu» demeyi uygun bulmuştur.

ra bu dinin yanlışlığını görmüş, duruma canı çok sıkılarak derdini buyruğundaki yüksek rütbelilerden birine açmıştır. O yüksek rütbeli kişi, hükümdara şöyle demiştir :

— Ey Kaganım, kutsal yazılar üç ayrı toplumun elindedir. Onlardan birer kişi çağırıp inançlarını anlatmalarını buyurun. O zaman doğru olanı seçip onun yolundan gidebilirsiniz.

Bunun üzerine Kagan, hıristiyanlara haber yollayıp bir piskopos istetir. Kaganın yanında tartışma yeteneği çok yüksek olan, onunla sık sık konuşan bir de yahudi varmış. Piskopos gelince bu yahudi ona sorar :

— Musa ve ona gönderilen Tevrat hakkında görüşün nedir?

Piskopos :

— Musa bir peygamberdir ve Tevrat'ta yazılanlar doğrudur, karşılığını verir.

O zaman yahudi, Kagana dönüp :

— Bakın daha şimdiden benim inancımın doğruluğunu kabullendi. Şimdi ona, neye inandığını sorun.

Kaganın sorusuna piskopos şu karşılığı verir :

— Benim inancıma göre, kurtarıcı İsa Meryem'in oğludur, esas gerçek onun sözüdür. Bize Tanrı'nın sesini yansıtan da odur.

Bu sözler üzerine yahudi, Kagan'a döner ve şöyle konuşur :

— Onun söyledikleri benim bilmediğim şeyler. Oysa o, benim dediklerimi kabul ediyor.

Piskopos, sözlerini kanıtlarla destekleyemeyince dâvâyı yitirir. Bunun üzerine Kagan, bir müslüman çağırtır. Müslümanlar ona çok okumuş, akıllı, iyi tartışan bir adam gönderirler. Ama Kagana yakın olan yahudi, birine para verir ve o müslüman bilginini yolculuğu sırasında zehirlettirir. Böylece yahudi, Kaganı inandırmayı başarır ve Kagan, yahudi dinini kabul eder».

Oysa, yahudiliğin kabulü konusunda Hazar Kaga-

nının yazdığı iddia edilen bir mektupta, islâm temsilcisinin de tartışmaya katıldığı açıklanır. İslâm dini de hıristiyanlık gibi Tevrat'ı tanıdığından, yukarıdaki tartışma mantığına göre, islâmın temsilcisi de tartışmadan yenik çıkmaya mahkûmdu.

HAZAR KAGANININ MEKTUBU

Hazar Kaganının mektubu daha ilginçtir. Bu mektup İspanya Halifesi'nin veziri olan yahudi devlet adamı Hasday İbn İshak İbn Şaprut'un mektubuna verilen bir karşılıktır ve «Hazar yazışması» diye anılır. Yazışmanın XVI. Yüzyılda düzenlenmiş kopyasına bakılarak sahteliği ileri sürülmüştür. Fakat yazışmanın XI. Yüzyılda İspanya'da mevcut olduğu anlaşıldığından ve mektubun içeriği, ana çizgileriyle gerçeklere yakın düştüğünden, belgelerin doğruluğu günümüzde genellikle kabul edilmektedir*. Yazışma, 954-961 yılları arasında geçer. İspanya'daki Hasday, Horasanlı tüccarlardan ve Bizans elçilerinden bir «Yahudi Krallığı»nın varlığını öğrenir. Bizans elçileri Hasday'a Hazar Kaganlığını överler :

«Krallığın adı Hazardır. Istanbul'dan bu ülkeye deniz yoluyla 15 günde gidilir.... Şimdi o ülkeyi yöneten hükümdarın adı Yusuf'tur. Bize onların ülkesinden gemiler gelir, balık, kürk ve çeşitli mallar getirir. Aramızda dostluk antlaşmaları vardır ve onlara saygı gösteririz. Elçiler gönderir, armağanlar verir, karşılığını da kabul ederiz. Çok güçlüdürler. Dış sınırlarını koruyan bir kaleleri, zaman zaman akına çıkan birlikleri vardır».

Hasday, bu bilgiyi alınca heyecanlanır. Filistin'den yahudilerin kovulmasından ve sürgün yaşamından

* Prof. Zeki Velidî Togan, Topkapı Sarayı'nda bulunan bir yazmada yer alan Kafkasya haritasındaki bir kayda dayanarak «Hasday'ın Hakan Yusuf ile temasları tarihsel bir gerçektir» der (İslâm Ansiklopedisi, 44, s. 405).

utanç duyan, «her kavmin toprağı var, yalnız sizin bu dünyada yeriniz yok» diye horlanmaktan ezilen bir kişidir. Bir «yahudi krallığı»nın varlığını duyunca, yurtsuzluktan kurtulmak ve Hazar ülkesine göçmek için Kagana mektup yazar. Yahudilik, islâm ve hıristiyanlık gibi evrensel olmaktan çok, 12 yahudi kabilesine özgü «kavimsel» bir din niteliği kazandığından, Hasday, yahudi Hazarları da 12 kabile'den sayar. Fakat Yusuf Kagan yanıtında, soyunun 12 kabile'den inmediğini belirtir. Yahudiler, efsaneye göre, Nuh'un oğlu Sam'ın soyundan türerler. Hazar Kaganı ise kökenini bütün Türk boylarının atası sayılan Nuh soyundan Yafes oğlu Tugarma'ya (Türk) bağlar :

«Atalarımızdan kalan soy kütüklerimizden öğrendiğimize göre, Tugarma'nın on oğlu vardı.... Biz yedinci oğul olan Hazar'ın soyundan geliyoruz»*.

Yahudilerin atası Sam ve İbrahim'in soyundan gelmeyip Türk soyundan geldiğini kabullenen Yusuf, yine de Hazarları, yahudi inancına göre, «Tanrı'nın seçtiği kavim» olarak tanıtır. Öyküye göre, yahudiliği ilk kabullenen Hazar Kaganı Bulan'a rüyasında bir melek görünür ve ona tek gerçek Tanrı'ya tapmasını buyurur. Karşılığında, Bulan soyunu Tanrı'nın kutsayacağını, çoğaltacağını ve kaganlığını dünyanın sonuna dek sürdüreceğini söyler. Bu, Tevrat'ın başlangıcında anlatılan «anlaşma»dan esinlenerek oluşturulmuş bir öyküdür ve Hazarların da 12 kabile yahudileri gibi, «Tanrı'nın seçtiği kavim» olma iddiasını gösterir. Yalnız Ha-

* Hazar Kaganı, on soyun İbranî alfabesiyle yazılmış adlarını da yazar. Fakat bunları doğru okumak ve kimliklerini doğru saptamak çok güçtür. Prof. Zeki Velidî Togan, Yusuf Kagan'ın saydığı on boyu, kesinlikten çok uzak olmakla birlikte, şöyle saptar: Uyur, Taurus, Hazar, Sabir, Bizal (Barçolu), Avaz (Avar), Uguz, Tarna (Bizans kaynaklarında Tarnav), Yanur (Zagur) ve Bulgar (İslâm Ansiklopedisi, 44, s. 406). Uyur, Ogur ve Bizal da yine Ogur'lardan saydığımız Barsıla olabilir. Görünüşe göre, on boyun çoğu, Ogur ve Sabar boylarıdır. Burtas, Suvar vb. bu on Hazar boyunun dışında tutulur.

zarlar, 12 kabile'den değildir. Bu nedenledir ki, Doğu Avrupa yahudilerini Hazar kökenli sayan yapıtında Arthur Koestler, Hazarları «Onüçüncü Kabile» ilân eder.

Bulan Kagan, Tanrı'nın çağrısına uymaya hazırdır. Fakat Hazar Kaganlığında, ileride göreceğimiz üzere, bir cins «çift krallık» sistemi vardır. Kaganlığın «Hakan Beh» diye geçen ikinci adamı, Kagandan bile güçlüdür. Bu nedenle, gerçekçi Bulan Kagan, Yusuf'un yazdığına göre, Tanrı'dan «Büyük Prens»i, yâni islâm kaynaklarının «Hakan Beh»ini de meleğin söylediklerine inandırmasını ister:

«Tanrım, kalbimin gizli sırlarını sen de bilirsin. Böbreklerimin içine kadar bakıp sana ne büyük bir inançla bağlı olduğumu anlayabilirsin. Ama yönetmekte olduğum halkın putperest bir kafa yapısı var. Bana inanıp inanmıyacaklarına güvenli değilim. Eğer senin gözünde bir değer kazanmışsam, yalvarırım, halkımın 'Büyük Prens'ine de görün, onun da beni desteklemesini sağla».

Tanrı, Bulan Kagan'ın yakarışını kabul eder. Büyük Prens'in de rüyasına girer. Büyük Prens, sabah uyanınca Kaganın yanına gelir ve durumu ona anlatır. Yahudiliğin kabulü böylece kolaylaşır. Bu sırada melek, ikinci kez Kaganın rüyasına girer. Tapınak yaptırmasını ister. Kagan utanarak tapınak için yeterli altın ve gümüşe sâhip bulunmadığını söyler. Melek, Ermenistan'da ve Azerbeycan'da Erdebil'de altın ve gümüş hazinelerinin onu beklediğini söyler. Gerçekten 720 ve 730 yılları Hazarların Ermenistan'ı ve Erdebil'i yağmaladıkları, zengin ganimet elde ettikleri bir dönemdir. Yahudilik, 740'ta kabul edilmişse, öykü tarihsel olaylara uygun düşer.

Yusuf'un öyküsüne göre, Bulan Kagan, ordusunun başına geçip Kafkas dağları Güneyindeki zengin hazineleri ele geçirir. Bu hazine ile kutsal tapınağı kurar ve içine kutsal eşyayı yerleştirir. Ne var ki, yahudiliği

kabule bu yetmez. İslâmdan ve hıristiyanlardan din bilginleri getirilip tartışma düzenlenmesi gerekli bulunur:

«Bu silâh çatışmasından sonra (Ermenistan yağması), Bulan Kagan'ın ünü bütün ülkelere yayıldı. Edom Kralı (Bizans) ile İsmaelim Kralı (İslâm) haberi duydular ve elçilerle değerli armağanlar, bol para, bilgili hocalar göndererek Kaganı dinlerine çekmeye çalıştılar. Ama Kagan çok akıllıydı. Bilgili bir yahudiyi de hemen çağırttı ve üç dinin temsilcilerini birarayа getirerek kendi huzurunda inançlarını tartıştırdı».

Uzun süren ve pek bir işe yaramayan tartışmalardan sonra, Kagan toplantıya üç gün ara verir. Bu süre içinde üç temsilcinin kendilerine ayrılan çadırlarda dinlenip kafalarını serinletmelerini ister. Bu arada Kagan da, islâm kaynaklarında geçen yukarıda anlattığımız yahudi taktiğine uygun bir yol izler. Gerek islâm, gerek hıristiyan dinlerinin, yahudiliği tanımalarından yararlanır. Üç temsilciyi teker teker yanına çağırır ve onlarla konuşur. Hıristiyana öteki iki dinden hangisinin gerçeğe daha yakın olduğunu sorar. O, hemen «yahudilik» der. Kagan sonra islâm temsilcisini çağırır. Aynı soruya o da «yahudilik» karşılığını verir. Yahudi temsilcisi, kendi dininden başkasına öncelik tanımadığına göre, tartışmayı 3-0 kazanır.

«O günden sonra Tanrı, ona güç verdi ve yardım etti. Bulan Kagan, kendini ve adamlarını sünnet ettirdi. Kendisine kuralları, 'On Emir'i açıklayacak yahudi bilgeleri getirtti».

Bulan zâten, Yusuf'un iddiasına göre, daha önceden büyücüleri (şamanları) ve puta tapanları ülkesinden kovmuştur. Şimdi yahudi dinini almaktadır. Ne var ki, bu yahudilik ilkel bir yahudiliktir. Kagan, yahudiliğin yalnızca Kutsal Kitap'a dayanan ilkel bir biçimini kabul etmiş, Talmud'u, tüm haham literatürünü işin dışında bırakmışa benzer. İlk Hazar yahudiliği, VIII. Yüzyılda İran'da ortaya çıkan ve Kırım'da yayı-

lan Karait ilkel yahudiliğini andırır. Nitekim Yusuf Kagan'a göre, Bulan'dan sonra Obedya adlı kagan bir dinsel reform yapar, gerçek yahudiliği getirir. Yahudilik 740'ta kabul edilmişse, bu reform, 800 yıllarına doğru gerçekleşmişe benzer. Yusuf Kagan, reformu şöyle anlatır :

«Bulan'ın torunlarından biri kagan oldu. Adı, Obedya idi. Cesur ve bilgili bir adamdı. Kuralları düzeltti, din yasalarını gelenek ve uygulamaya göre güçlendirdi, sinagog'lar ve okullar yaptırdı, birçok İsrail bilgesini toplayıp onlara bol bol altın ve gümüş armağanlar vererek 24 Kutsal Kitap'ı, ayrıca Mişna'yı, Talmud'u yorumlattı, dualaların söylenme sırasını saptattı».

YAHUDİLİĞİ SEÇİŞ NEDENİ

Bununla birlikte, Hazarlar arasında yahudiliğin ne ölçüde yayıldığı belli değildir. X. Yüzyıl başlarında İbn Rusta, «Üst tabaka yahudi, geri kalanların Türklerin dini gibi bir dinleri var» der. Yâni geniş kitlenin şamanist kaldığını yazar. Mes'udî, Hazar başkenti İtil'de «Halk müslüman, hıristiyan, yahudi ve putperestlerden meydana gelir. Yahudilere gelince, Kagan, hizmetçileri ve Hazarlar bu makuledendir» görüşünü ileri sürer. Mes'udî'ye göre, başkentteki Hazarların tümü yahudidir. Bununla birlikte, kozmopolit Hazar kentlerinde islâmlar, en güçlü topluluktur ve Hazar ordusunda da islâm askerin ağırlığı büyüktür. Mes'udî şöyle yazar :

«Bu kentte halkın egemen zümresi müslümanlardır, zira onlar hükümdarın askerleridir».

«İslâmların (Hazar kentinde) mescit, câmi ve Kaganın sarayından yüksek minareleri vardır».

Yine Mes'udî'ye göre, kozmopolit Hazar başkentinde yedi yargıç vardır. Bunlardan ikisi Hazarların işlerine bakar ve Tevrat'a göre yargılar. İki yargıç hıristiyandır ve İncil'e göre yargılarlar. Bir yargıç, «Slav, Rus ve ötekiler» gibi putperestlerin, yâni şamanistle-

rin işlerine bakar ve «akıl»a dayanarak hüküm verir. İki müslüman yargıç ise, şeriata göre yargılarlar. En büyük otoriteye müslüman kadılar sâhiptir. Bir cins yargıtay rolü oynayan kadılar, öteki yargıçların çözemedikleri anlaşmazlıkları kesin karara bağlarlar. Kaganın «haz» denilen ve kendisi de islâm olan yakınlarından biri, müslümanlara başkanlık eder. Böylece müslümanlar, en güçlü biçimde temsil edilirler. Mes'udî zamanında İtil'de devlet işlerinin yönetilmesinde baş rol oynayan vezir, Harizmli bir müslümandır. Kagan ve çevresi yahudi bile olsa, Hazar'da islâmlar çok güçlüdür. Mes'udî, «Müslümanlarla hıristiyanlar söz birliği ederlerse, Kagan, kesinlikle bunlara karşı gelemez» gözlemini yapar. İbn Fadlan, «Hazar Kaganı bir minare yıktırdı» derse de, Yakubovsky'nin haklı olarak belirttiği üzere, X. Yüzyılda Kaganın buna gücünün yeteceği çok kuşkuludur[124]. Minare, belki daha eski bir tarihte yıkılmış olabilir.

Müslümanlık gibi, hıristiyanlık da güçlü gözükür. IX. Yüzyıl ortalarına ait sanılan bir kilise belgesine göre, hıristiyanlık Hazar ülkesinde hayli örgütlüdür. Hazar, Harizm, İtil, Onogur, Hun, Terek, Tamantarhan gibi piskoposluklar vardır. Fakat Hazar Kaganı, bu iki güçlü dini değil, yahudiliği seçer.

Ticarete dayalı Hazar Kaganlığının islâm halifeliği ve hıristiyan Bizans ile her türlü ilişkinin çok geliştiği bir ortamda, eski çok Tanrılı dini yetersiz, hatta barbar bulması doğaldır. Siyasal bakımdan da, büyük tek Tanrılı dinlerin kabulü, barbarlıktan kurtulma, hatta öteki devletlerle eşit sayılma olanağını getirdiği için çekicidir. Nitekim aynı nedenlerle, Tuna Bulgar Kaganlığı hıristiyanlığı, Volga Bulgar Devleti müslümanlığı seçer. Hazar Kaganlığı ise, Bizans ve İslâm Halifeliğinin ideolojik hegemonyası altına düşmemek için yahudiliği uygun bulur. Tuna Bulgar Kaganı, hıristiyan olmaya karar verince, Bizans hegemonyasından kurtulma kaygısıyla, Roma Kilisesine bağlanmak

istemiş, baskı altında Bizans Kilisesine bağlanmış, fakat ilk fırsatta bağımsız kilise kurmuştur. Volga Bulgar Devleti, Hazar yahudiliğinin baskısı altında bulunduğundan ve çok uzakta olan Bağdad Halifeliğinin hegemonyasından çekinmediği için, islâma yönelmişti. Kısaca tek Tanrılı dinlerden birinin seçiminde, din bilginlerinin tartışmaları değil, siyasal hesaplar ön planda rol oynamışa benzer.

Bu hususta farklı düşüncelere sâhip tarihçiler görüş birliği içindedirler. «Hazarların Yahova dinine toptan geçişi gibi bir olay, tarih boyunca görülmüş değildir» diyen ünlü İngiliz tarihçisi Bury, «biricik» saydığı bu olayı şöyle açıklar :

«Kaganlarının yahudi dinini kabul etmekteki amacının siyasal olduğuna hiç kuşku yoktur. İslâm dinini almak, Halife'nin ruhsal uyrukları arasına karışmak demekti. Zâten Halife, epey zamandan beri Hazarları kendi dinine girmeye zorluyordu. Hıristiyanlıkta ise, Bizans Kilisesinin bağımlısı durumuna gelme tehlikesi yatmaktaydı. Oysa Yahova'nın dini de saygın bir dindi, öteki iki dinin kitaplarında saygıyla anılıyordu ve o iki dinden olanlar, bu dine saygı gösteriyordu. Bu inancı kabul etmek, Hazarları hem putperest barbarlar düzeyinden kurtarıp yüceltiyor, hem de Halife'nin ve Bizans İmparatorunun baskısına karşı koruyordu».

Marksist Macar tarihçisi Dr. Anthal Bartha da, bu görüşü paylaşır :

«Yönetici düzeydeki kişiler arasında resmen kabul edilen din, yahudi dinidir. Irk olarak yahudilikle ilgisi olmayan bir toplumun bu dini seçip benimsemesi üzerinde, ortaya çok ilginç görüşler atılabilir. Biz burada resmen yapılan bu din değiştirme olayının gerekçesine eğilirken, yalnızca bunun hıristiyanlığı kabul ettirmeye çalışan Bizans'a ve Doğudan sokulmaya çalışan müslümanlığa karşı, bu iki siyasal baskıdan kurtulmak için atılmış bir adım olabileceğine değinmekle yetinebiliriz. İki siyasal güç tarafından da desteklenmeyen,

aksine herkesin zulmetmeye kalkıştığı bu dinin kabul edilmesi, Hazarlarla ilgilenen bütün tarihçileri şaşırtmakla birlikte, yine de bir raslantı olarak değerlendirilemez. Bunu yalnızca bu krallığın uyguladığı bağımsız politikanın bir belirtisi olarak nitelendirmek gerekir»*[125].

SÜRESİ DOLAN KAGAN ÖLDÜRÜLÜR

Bununla birlikte yahudiliğin resmî din olması, şamanist kitlenin yahudiliği hemen benimsediği anlamına gelmez. Hatta islâm yazarlarına göre, Kagan ve soylular düzeyinde de eski şamanist inançlar ve töre canlılığını korur. Örneğin Kagan, Göktürklere benzer biçimde tahta çıkarılır. Hazar töresine göre, hükümdar yapılan Macar Kralı Arpad, üç kalkan üzerinde havaya kaldırılır. Bu, ona göksel güç vermek içindir. Göktürklerde de Kagan seçilen kişi, bir keçe üzerinde göğe doğru havaya kaldırılır. Bunun gibi, kagan atanan kişinin yarı boğularak eski kişiliğinin öldürülmesi biçimindeki Göktürk geleneği Hazarlarda yaşar. Daha önce belirttiğimiz üzere, Göktürklerde kagan atanacak kişinin boynuna bir ipek kurdele geçirilir ve bu kurdele boğacak kertede sıkılır. Sonra ona kaç yıl için kagan olacağı sorulur. Bunalan kagan adayının ağzından çıkan sözler anlaşılmazsa da, çevresi tarafından yorumlanır ve kaganlık süresi saptanır. Hazarlarda kagan seçimini ise, İstahrî şöyle anlatır :

«Kagan atanırken boynuna ipek bir ilmik geçirip soluksuz kalıncaya kadar sıkıştırırlar. Sonra sorarlar ona: Ne kadar yıl kaganlık yapmak istiyorsun? Şu ka-

* Arthur Koestler, «Askerî bakımdan güçlü olmasalardı, yahudiliği alamazlardı» diyor. Ona göre, VIII. Yüzyıl ortasında Hazar İmparatorluğu en parlak çağını yaşar, güçlüdür. Hazarlar, ekonomik ve askerî bakımdan çok güçlü oldukları için yahudi olmayı göze alabilmişlerdir (Onüçüncü Kabile, s. 101).

dar yıl der. O tarihe değin ölmemişse, söylediği gün gelince onu öldürürler».

İbn Fadlan ise, kırk yılı dolduran kaganın öldürüldüğünü söyler :

«Kaganın hükümdarlık süresi kırk yıldır. Bu süre içinde kendiliğinden ölmezse, adamları onu, aklı azaldı, bunadı diyerek hemen öldürürler».

Belli bir sürenin dışında da «kut» toplamayan kaganlar öldürülebilir. Göktürk Bilge ve Kül-tegin'in «kut toplamayan» Kapgan'ın oğlu Bögü Kagan'ı öldürmeleri gibi, başarısız Hazar kaganları da öteki dünyaya yollanabilir. Mes'udî'ye göre, bu işi kagan vekili yapar :

«Eğer Hazar memleketine bir felâket gelirse, halk Kagan vekiline gelerek Kaganın uğursuz olduğunu (kut toplamadığını) söyler. Kaganı ya öldürmesini, ya da öldürülmek üzere kendilerine vermesini ister. Kagan vekili, bâzen Kaganı halka verir ve onlar Kaganı öldürür. Bâzen kendisi öldürür. Bâzen de Kaganı bağışlar ve suçu yok diye korur».

Ölen Kagan suya gömülür ve gömenler, bozkırdaki insan kurbanı geleneğine göre öldürülür. Ölen Kagan, öteki dünyada yaşamaya devam eder. İbn Fadlan, kagan cenaze törenini anlatır :

«Kagan ölürse, cesedini yerleştirmek için yirmi odalı büyük bir ev yapılır. Yirmi odanın herbirinde bir mezar kazılır ve bunlar sürme kadar ince ufalanmış taş tozu ile döşenir, üzerine nura (kireç ya da mine) konulur. Sonra nehri (Volga'dan ayrılan kol) bu evin üzerine yürütürler. Derler ki, artık Kaganın cesedine ne şeytan, ne insan, ne kurt, ne haşere erişebilir».

«Gömme işi bittikten sonra, Kaganın hangi odada gömüldüğü bilinmesin diye, bu işi yapanları öldürürler. Mezara 'cennet' denir. Kagan'a 'cennete girdi' denilir. Mezarın odaları, tümü altın ile işlenmiş kumaşlarla örtülür».

TANRISAL KAGAN, YETKİSİZDİR

Kagan, Hunlar ve Göktürklerde olduğu gibi başrâhiptir, kutsaldır. Göktürk Kaganını görmeye gelenler, yere kapanır, onun ayağını öper. Hazar Kaganını sefere çıkarken görenler de hemen yere kapanır, o geçene kadar başını kaldırmazlar. Kutsal Kagan, halka çok seyrek görünür. Dört ayda bir halkın önüne çıkar. İslâm kaynakları Dokuz Guz (Uygur) Kaganının da yılda bir kez halka göründüğünü yazarlar.

Halktan uzak duran Kagan, İbn Havkal'a göre, Tanrı gibidir :

«Konu çok önemli değilse, Kaganın yanına hiç kimse sokulmaz. Huzura girenler derhal yere kapanır, yüzlerini yerlere sürerler. Kral onlara kalkıp konuşmalarını buyuruncaya değin öylece beklerler.... Kagan.... birinin ölmesi gerektiğine inandığı zaman, ona 'git, kendini öldür' der. Adam hemen evine gider, buyruğa uyarak kendini öldürür».

Yürütme yetkisinin tümünü elinde tutan ikinci adam (Hakan Beh), kut toplamayan kaganı öldürme yetkisine sâhip bulunduğu halde, İbn Fadlan'a göre, kaganın yanına Tanrı'nın katına çıkar gibi girer :

«Hazar padişahı hakan, ancak dört ayda bir kez halka gözükür. Ona Büyük Hakan derler. Halifesine ise, Hakan Beh denilir... O, her gün hakanın huzuruna çıkar. İçeriye alçakgönüllülük ve saygıyla, elinde bir çıra, yalınayak girer. Bağlılık belirtir. Çırayı yakar ve çıra yanıp bittikten sonra, hakanın yanına gelerek tahtında, sağ yanına oturur.... Hakan düşmana karşı bir ordu gönderir de, bu ordu yenilgiye uğrarsa, komutanlarını ve Hakan Beh'i cezalandırır. Onların gözleri önünde, kadın ve çocuklarını, mal ve mülklerini, binek hayvanlarını ve silâhlarını başkalarına dağıtır. Hakan, onları iki parça etme, boyunlarından asma.... kudretine sâhiptir».

Görüldüğü üzere, Hazar Kaganı, tanrısaldır, Tan-

rı kadar kudretlidir. Fakat öteki Türk topluluklarında gördüğümüzden hayli farklı biçimde, «Tanrısal Kagan» dünya işleriyle pek az ilgilenir. Yürütme yetkisi, Hakan Beh'in elinde toplanır. Kagan, «Güneş'in oğlu Japon İmparatoru»na benzer bir durumdadır: 1867'den önce Japonya'da, Mikado tanrısal bir simgedir, dünyasal bütün güçler ise, Şogun'un elindedir. Hazar Kaganı da, Mikado gibidir*. Cassel, Hazar Kaganı ile Hakan Beh'i, satrançtaki «Şah» ile «Vezir»e benzetir. Vezir, satranç tahtasında en hareketli, en güçlü kişidir. Şah ise, ancak adım adım ilerleyebilir. Ama Vezir yitirilince birşey olmaz, oyun sürer. Şah'ın yitirilmesi, oyunun bitişini noktalar.

İslâm kaynakları, Hakan Beh'in yetkilerini anlatırlar. İbn Fadlan, şöyle der:

«Orduları yürüten, memleketi yöneten, savaş açan, komşu kralları itaatli tutan Hakan Beh'tir... Eyaletlere ait işlerin yürütülmesi, memleketin yargı ve iç işleri hep Hakan Beh'in elindedir».

Mes'udî, Kaganı iktidarsız sayar:

«Hazar Hakanının elinde iktidar yoktur, bütün iktidar naibinin (Hakan Beh) elindedir. Fakat bu naip, kendi yanında, sülâleden bir hakanı sarayda bulundurmadıkça, işi yürütemez».

İstahrî'ye göre de, Kaganın «buyurmak ve yasaklamakla işi yoktur». İşte bu yetkisizlik nedeniyle, islâm yazarları, Kagan ile Hakan Beh'i sık sık biribirine karıştırırlar. Hakan Beh'i Büyük Kagan sayarlar.

Kagan, 25 karısı ve İbn Fadlan'ın «olaganüstü güzellikte» dediği 60 odalığıyla birlikte, halkın gözünden uzakta yaşar. Herhalde 25 karısından biri, Hâtun, yâni Kraliçe'dir. Bu kadınların her biri ayrı bir pavyona ve

* Prof. Vernadsky, Hazar Kaganını o çağdaki Frank'ların «Tembel Kralları»na benzetiyor. Hazar Kaganı gibi, bu kralların da kutsaldı, hastalıkları iyileştirirdi, bir cins râhip kral idi, sonunda «Tembel Kral» oldu. Ordu ve idare, Saray yöneticisine geçti (Les Origines russes, I, s. 156).

harem ağasına sâhiptir. Pavyonların, lâtince adı «tecta» olan bir ağaçtan yapılmış kubbeleri vardır. Her pavyonun yanında bir çadır bulunur. Kaganın karıları ve odalıklarıyla ilişkileri, belli kurallar çerçevesinde geçer. Harem ağası, göz açıp kapamaktan daha kısa bir süre içinde, kadını hazırlayıp Kaganın yanına getirmekle yükümlüdür. Kagan, sarayında otururken, Hakan Beh işleri yürütür.

Kaganın, Mikado durumuna nasıl geçtiği açıklığa kavuşturulabilmiş değildir. Birçok yazar, bunu «çifte krallık» diye açıklar. Alföldi'nin genellikle kabul edilen görüşüne göre, göçebe imparatorluklar, sağ ve sol, ya da iç ve dış diye ayrılırlar, böylece çifte hükümdarlı bir sistem doğar. Bu, bozkır imparatorluklarının geleneksel yönetim biçimidir. Fakat Hazar sistemi, bu geleneksel biçimden farklı gözükür. Geleneksel sistemde, boylar sağ ve sol diye paylaşılır. Ama gerek sol, gerek sağ kanat başbuğları, kendine ait boyların yönetimini elinde tutar. Hazar Kaganı ise yönetimle uğraşmaz. Sovyet tarihçisi Artamonov, belgelere dayanarak çözülemeyen bu soruna, mantık yoluyla bir yanıt arar. Ona göre, yahudiliğin resmî din olarak kabulü üzerine, şamanist bir sülâleyi temsil eden Kagana, Musa'nın kurallarını emanet etmek uygun düşmeyeceği için, o simgesel bir duruma indirilmiş olabilir. Ne var ki, Kagan, bir anlama hiç de yetkisiz değildir. «Öl» dediği kişi, ölmekle yükümlüdür ve bu, şamanist dönemden kalma bir durumdur. Yahudiliğin kabulüyle, herşeyden önce Kaganın «râhip-kral» durumunun son bulması gerekirken, bu kurumun yaşamakta devam etmesi, eski dinsel inancın canlılığını korumasıyla açıklanabilir. Kaganın gömülüşü, insan kurbanı ve «cennete gidişi», eski dine uygundur.

ÇAĞIN YAHUDİLERİ, HAZAR YAHUDİLİĞİNİ KUŞKUYLA KARŞILAR

İslâm yazarlarının belirttiklerine göre, Hazar kitlesi şamanizme bağlı kalır. İbn Rusta, «Üst tabaka yahudi, geri kalanının Türklerin dini gibi bir dini var» yargısına varır. 932'de yazan İstahrî, şöyle der :

«Hükümdar, bir yahudidir. İzleyicileri 4 bin kişi kadardır, deniyor. Hazarlar, islâm, hıristiyan, yahudi ve bir kısmı putperesttir. En küçük grup yahudidir, ama Kral ve sarayı yahudidir».

«Egemen davranışlar, putperestlerinkidir. Onlar, saygı için yere kapanırlar. Yasaları, islâmlığa, yahudiliğe ve hıristiyanlığa aykırıdır, eski âdetlere (şamanizme) göredir»[126].

İbn Havkal'ın anlattığı bir öykü, yargılamada şamanist inançların etkinliğini ortaya koyar. Öyküye göre, bir Hazarlı tüccarın ticarete aklı eren bir oğlu vardır. Tüccar, oğlunu çeşitli mallarla İç Bulgaristan'a yollar. Oğlu gidince, tüccar, kendi kölelerinden birini eğitir, yetiştirir, yardımcısı yapar. Tüccar, bu yetenekli kölesine «oğlum» der. Bu sırada tüccar ölür. İç Bulgaristan'daki oğlunun bundan haberi yoktur. Babasına mal yollar, ondan yeni mallar ister. İşin başına geçen köle, oğulun gönderdiği malları alır, ama karşılığında hiçbir şey göndermez. Sonunda oğul ve köle, ölen tüccarın mirası yüzünden mahkemeye düşerler. Her ikisi de gerçek oğul olduklarını iddia ederler. Yargılamada iki tarafın getirdiği kanıtlar eşit gelir. Dâvâ bir yıl sürer. Kral*, bütün yargıçları ve halkı toplar. İddialar anlatılır, kanıtlar yine eşit değerde bulunur. Bunun üzerine Kral, oğula babasının mezarını bilip bilmediğini sorar. Oğul, bilmediğini söyler. Köle ise, «Ben gömdüm, biliyorum» der. Kral, babanın mezarından bir kemik getirilmesini ister. Köle, kemiği getirir. Kagan,

* Kral, «Hakan Beh» olmalıdır.

onun kanını kemiğe akıtmasını ister. Fakat kölenin kanı kemiğe bulaşmaz. Oğulun kanı ise, kemiğe uyar. Böylece sahteciliği meydana çıkan köle, sert biçimde cezalandırılır, servet gerçek oğula verilir.

Bu yargılama, bozkır şamanist geleneğine uygundur. Soy, bozkırda kemiğe göre hesaplanır. Aynı kemikten gelen insanın kanı biribirine uyar. Görüldüğü üzere, şamanizm ile yahudilik, hayli uzunca bir süre biribirine karışır. Belki de bir ölçüde bu nedenle, eski yahudi kaynakları, Hazarlardan pek iyi söz etmezler. XII. Yüzyılda Hazar ülkesinden geçen Alman yahudi gezgini Ratisbon Hahamı Petachia, yahudi Hazarları ilkel bulur ve bu ilkelliği, onların Kırım'daki Türkçe konuşan Karait yahudileri gibi inançsız olmalarına bağlar. Haham, Hazarların Talmut'u oluşturan bilgelerin sözlerine inanmayışlarına, «o sözleri babalarımız öğretmedi» deyişlerine kızar*. Hazar ülkesinde sekiz gün süren yolculuğunda kulaklarının hep «kadın ağlaması ve köpek havlaması» duyduğunu söyler. Tüm yahudilerin dinsel önderi durumundaki Bağdad'daki Talmud Akademisi, Hazarlara karşı olumsuz bir tutum izler. Irk farkı ve inançlarının ilkelliğinden kuşkulanma nedenleriyle, Hazarları yahudi toplumuna kabul etmezler. XI. Yüzyılda bir İbranî yazarı, «piç» sözcüğünü açıklarken, «yahudi ırkından gelmedikleri halde, yahudi oldukları için» Hazarları örnek gösterir. Arthur Koestler, yahudilerin «heves, kuşku ve şaşkınlık duyguları karışık» bu olumsuz tutumunu şöyle değerlendirir :

«Savaşçı bir Türk yahudileri ulusu, çağın hahamlarına sünnet edilmiş bir efsane hayvanı gibi garip gö-

* Bununla birlikte, Haham, Hazarların Orta Doğu'da çocuklarına Tevrat ve Talmud'u öğretecek fakir yahudi bilgeleri aradıklarını belirtir. Hazar soylularının da, Istanbul, İskenderiye ve Toledo'ya yahudiliği öğrenmeye gittikleri anlaşılır. Halevî (1086-1141) ile çağdaş olan bir yazar, Toledo'lu bilgelerin öğrencisi Hazarlar gördüğünü yazar (A. Koestler Onüçüncü Kabile, s. 96). Koestler, bu Hazar soylularını, «Cambridge'de okumaya gelmiş genç Raca'lar»a benzetir.

rünse gerektir. Binlerce yıldan beri dağınık durumda yaşayan yahudiler, bir krala, bir ülkeye sâhip olma duygusunu çoktan unutmuş bulunmaktadırlar. Mesih onlara Kagandan çok daha gerçek bir kavram gibi görünmektedir»[127]

ÜRETİM GÜÇLERİ

Hazar Devleti, savaşçı göçebe boyların, önemli uluslararası ticaret yollarının kavşak noktalarında kurdukları bir devlettir. Kuzey Rusya ve Karadeniz'i Orta Asya'ya bağlayan yol, Hazar ülkesinden geçer. Bu ticaretin merkezi Harizm ve Harizm'in en büyük kenti Ürgenç'tir. Ürgenç, Hindistan ve İran'ı Doğu ve Kuzey Avrupa'ya bağlar. Kuzey Rusya'nın kürkleri, derileri, balmumu, balığı, hayvanları, tutsak köleleri, buğdayı, keteni vb. Hazar ülkesinden geçerek Ürgenç'e ve Buhara'ya ulaşır ve oradan dağılır. Aynı zamanda bir sanayi merkezi olan, metal işleyen, gemi yapan, kumaş ve halıcılığı geliştiren Harizm ülkesi, büyük kervanlarla bu metaları Hazar ülkesine yollar[128].

Harizm, uzunca bir süre Hazarlara bağımlı kalır. Bu bağımlılık, Hazar gelişmesinde önemli rol oynar. Fakat islâm kaynaklarının verdikleri bilgilere inanmak gerekirse, Hazarlar, üretken uğraşlara pek girişmezler. Ticareti vergilendirmekle yetinirler. İstahrî, Hazarlar «bir cins tutkaldan başka ihraç ürünü üretmez» der. Dokuma sanayii yoktur. Giyim eşyasını Harizm'den ve Bizans'tan alır. Mes'udî, Hazar hükümdarının gemileri olmadığını, yetenekli gemicileri bulunmadığını söyler. Fakat başka bir yerde Hazar gemilerinden söz ettiğine göre, gemiciliğin sınırlı bir gelişme kaydettiği düşünülebilir. Çiftçiliğe yönelmekle birlikte, Volga Bulgarlarına göre Hazarların tarımcılığı da Kafkasya dışında sınırlı kalmışa benzer. Mukaddesî, «Hazarya'da koyun, bal ve yahudi pek çoktur» der. Bu durumda devletin gelirleri, bağımlı toplulukların ve ticaretin

vergilendirilmesine dayanır. Örneğin Bulgarlar aile başına bir kürk öderler. Kagan, Slav boylarından bir gümüş para ve bir kürk alır. Viatiç boyu, sapan başına bir şiling vergi verir. Ayrıca ganimeti hesaba katmak gerekir. Hakan Beh, her yıl Peçeneklere akın düzenler ve ganimetten istediği payı alır, gerisi askere bırakılır. Kaganın, ganimetin yarısı kendisine bırakılmak koşuluyla, Ruslara Güney ülkelerini yağmalamak için geçiş izni verdiği bile görülür. Fakat asıl gelir, ticaret kervan ve gemilerinden alınan yüzde 10 vergi ile sağlanır. Bu önemli gelir, kent yaşamının ve özellikle başkent İtil'in gelişmesine olanak sağlar. Kentlerin meydana çıkıp büyümesini, üretim güçlerinin doğal gelişmesi değil, bağımlı toplulukların sömürülmesi ve uluslararası ticaret sağlar.

HAZAR KENTLERİ

İslâm yazarları, Volga'nın iki yakasında iki, hatta üç kentten kurulu İtil başkenti hakkında bâzen birbiriyle çelişen çeşitli bilgiler verirler :

«Hazarların iki büyük kenti vardır... Onlar kışın bu kentte yaşarlar. İlkbahar geldiği gibi bozkıra çıkarlar, kış gelinceye kadar kente dönmezler. Her iki beldede pek çok müslüman yaşar. Hazarlar bu müslümanlardan her yıl, servetlerine göre vergi alırlar» (Gerdizî).

«İtil iki kısımdır. Biri İtil denilen kısımdır. Irmağın Batı yanındadır, onların büyüğüdür. Hükümdar, Batı yanında oturur. İkinci kısım ırmağın Doğu yanındadır, Hazaran denilir. Başkentin her iki kısmını duvar çevirir.... Kentin yapıları, dallardan ve keçelerden meydana getirilmiş çadırlara benzer, pek az miktarda balçıktan yapılmış yapılar bulunur. İtil halkının pazarları, herkese açık hamamları vardır.... Diyorlar ki, müslümanlar on binden fazladır, otuz kadar mescitleri vardır. Hükümdarın sarayı İtil'den (ırmaktan)

uzaktadır. Hükümdarın sarayı tuğladan yapılmıştır. Kentte hükümdardan başka kimsenin tuğladan binası yoktur. Hükümdar, kendinden başka kimseye tuğladan yapı yapmaya izin vermez. Kent duvarının dört kapısı vardır, bir kapısından ırmağa, ikinci kapısından kentin gerisinde bulunan bozkıra çıkılır....

Hazaran halkının çoğu tüccar ve müslümanlardır, burada ticaret malları bulunur. Kentin Batı kısmı, hemen hemen tamamiyle hükümdar ve askerlerine aittir» (İbn Havkal).

«Bozkır kupkurudur, hayvan ve meyva yoktur, tahıl enderdir, daimî gıdaları balıktır.... Hazaran, kentin Batı kısmından büyüktür»* (Mukaddesî).

Yusuf Kagan ise, 954-961 yılları arasında yazıldığı sanılan ünlü mektubunda, İtil'in üç kentten kurulu olduğunu söyler. Köyleri ve evleriyle birlikte 50'ye 50 fersah (300-350 kilometre) büyüklüğünde olan ilk kentte Hâtun**, hizmetçi ve haremağalarıyla yaşar. Yahudiler, İsmailî'ler (müslümanlar) ve hıristiyanlar ile başka kabile ve kavimlerin yaşadığı ikinci kent, 8'e 8 fersah büyüklüğündedir. Kagan ise, 3'e 3 fersah büyüklüğündeki üçüncü kentte, «beyleri, köleleri ve yakın hizmetçileri ile» yaşar.

Daha başka kaynaklardan anlaşıldığına göre, Kagan, nehir üzerinde bir adada oturur. Sarayı ve ona komşu çiftlikler bu adada bulunur. Ada, ırmağın iki kıyısına gemilerle ya da gemilerden bir köprü ile bağlıdır. Kaganın saray adamları ve hizmetçileri, dört bin kişidir. Volga'nın Batı kıyısındaki ikinci kentte ise yürütme yetkisine sâhip Hakan Beh ve Kaganın muhafız askerleri yaşar. Doğudaki üçüncü kent ise, Kagana

---

* Mukaddesî, 980 yıllarında yazdığına göre, tüccarların oturduğu Volga Doğusundaki kent, Batıdaki kenti 30-40 yıl içinde büyüklükçe geçmişe benzer.

** Kagan, yahudi devlet adamına yazdığı mektupta, 25 karısından ve 60 odalığından söz etmiyor. Tek karılı imiş izlenimini veriyor.

vergi ödemekle yükümlü tüccar, zenaatkâr ve işçileri barındırır. Ticaret merkezi burasıdır. Çoğu islâm olan tüccar ve zenaatçılar, Mes'udî'ye göre, Hazar Kaganının kentine, orada adalet ve güvenlik olduğu için gelmişlerdir.

Kent halkının hayli örgütlü olduğu görülür. Mes'udî, «müslümanlarla hıristiyanlar söz birliği ederlerse, Kagan hiçbir biçimde bunlara karşı gelemez» der. Her cemaatin bağımsız yargı kurumları bulunması da, kozmopolit Hazar tüccar kentindeki toplulukların hayli özerk olduğunu gösterir. Daha önce de belirttiğimiz üzere, hıristiyanlar, yahudiler ve islâmlar için ikişer ve putperestler (şamanistler) için de bir yargıç vardır. Bu yedi yargıç kendi dinsel inançlarına göre yargı yetkisini kullanırlar. Yedi yargıç ile Hazar Kaganı arasında bir aracı bulunur. Aracının görevi, yargıçların kararları ile hükümdarın görüşünü uzlaştırmaktır. Bu tüccar kent üzerinde Kaganın ve Hakan Beh'in yetkileri hayli sınırlı kalır ve Hazaran «serbest bir kent» görünümü kazanır.

FEODALLEŞME

Yusuf Kagan, kentlerin büyüklüğünden söz ederken 50 fersah, 8 fersah gibi ilk bakışta hayalî gözüken rakamlar kullanır. Bir fersah, 6-7 kilometre olduğuna göre, bu büyüklükte kentlerin olmayacağı açıktır. Nitekim islâm yazarları, İtil kentinin uzunluğunun 1 fersah, yâni 6-7 kilometre olduğunu söylerler. Kagan, kente bağlı kırsal bölgeyi de hesaba katmaktadır. Buna göre, Volga'nın Batı kıyısındaki İtil kenti ile Doğu kıyısındaki Hazaran kenti, aynı zamanda eyalet merkezidirler. Buraların vâlileri kentte oturur ve eyalet köylüleri haraçlarını, vergilerini kente getirirler.

Görünüşe göre bunlar özgür köylülerdir. Büyük mülkiyet ne ölçüde gelişmiştir, belli değildir. Yusuf Kagan, «Bütün kış kentte yaşıyoruz. Nisan ayında ise

kentten çıkıyor, herbirimiz kendi tarlamıza ve kırdaki işimize gidiyoruz» der[129]. Buna göre, Hazar soylularının büyük çiftlikler edindiklerini, ticaret gelirlerini toprak gelirleriyle çoğalttıklarını düşünmek gerekir. Büyük arazi mülkiyetinin, köylülerin, şu ya da bu biçimde, bağımlı kılınmasını geliştireceği*, feodalizme doğru tırmanılacağı açıktır.

Hazar ordusunun yapısı da, feodalizme yönelişi yansıtır. İbn Rusta'ya göre, Kaganın on bin kişilik atlı ordusu, ondan maaş alan ücretli daimî savaşçılarla, zengin kişilerin sağlamakla yükümlü bulundukları askerlerden meydana gelir. Gerdizî, «Ordunun bir kısmı soyluların donatıp silâhlandırdığı askerlerdir» der. Zengin soyluların asker sağlama yükümlülükleri, onlara tanınan ayrıcalıklarla ilgili olabilir. Bir kanıt bulunmamakla birlikte, soylulara bağışlanan arazi ya da vergi geliri karşılığı onlar asker besleyebilirler.

EKMEK SATICISI KAGAN

Başka islâm kaynakları, soylularca donatılan askerlerin yanı sıra, Kaganın ücretli muhafız kuvvetinin giderek 12 bin kişiye ulaştığını yazarlar. Muhafız gücünde Slav ve Ruslar da bulunmakla birlikte, esas gücü «Harizmliler» teşkil eder. Mes'udî, bu askerlere, Harizm ülkesinden çıktıkları için, al-Arsiya** denildiğini

---

* Hazarlara bağımlı, fakat ayrıcalıklı Macarların yönetimlerindeki Slav köylülerine angarya yükledikleri belirtilir. Macarca «dolag» emek, zahmet anlamına gelir. Rusçada ise, «dolg» sözcüğü «borç», «yükümlülük» anlamınadır. Slav köylülerinin «yükümlülüğü», efendileri olan Macar soylularına «emek» sağlamaktır (Vernadsky, Les Origines russes, I, s. 165). Don bölgesinde gelişen bu ilişkilerin, Volga bölgesinde de geliştiği düşünülebilir.

** Yakukovsky, «Arsiya» deyiminin «Aors», yâni Alan adından yansıdığını düşünür. İran kökenli Alanlar, Hazar Kaganlığı henüz Kuzey Kafkasya'da iken kaganın muhafız kuvvetinde bulunurlar. Ona göre, al-Arsiya deyimi, Harizmlilere komşu

belirtir. Mes'udî, «Doğu hükümdarlarından yalnız Hazar hükümdarının daimî ordusu var» der. Daimî ordunun 7 binini bu Harizmliler teşkil eder. Yine Mes'udî'ye göre, onlar, yalnız islâm olmayan kâfirlere karşı savaşmak üzere ve vezir kendilerinden olma koşuluyla Hazar Kaganının hizmetine girmişlerdir. İslâma karşı savaş olunca, onlar savaşmazlar.

Mes'udî zamanında İtil'de Vezir, Harizmli Ahmet İbn Kuveyye'dir. Vezir, Hakan Beh olsa gerektir. Prof. Zeki Velidî Togan, Hakan Beh'lerin çoğunlukla Harizmlilerden, bâzen de Oğuzlardan çıktığını ileri sürer[130].

Bu durumda, Hazar Kaganı ile yürütme yetkisini elinde tutan Hakan Beh arasındaki daha önce söz ettiğimiz ilişkiler de bir ölçüde aydınlanır: Kaganlık, belli bir soyun tekelindedir. Yusuf Kagan, «Ben kutsal Hârun'un oğlu Yusuf'um. Biz, hepimiz kral oğullarıyız. Babalarımızın tahtına bir yabancının çıkmasına asla izin verilmemiştir» der.

Bu kutsal soyun tekelinde taht, oğul ve kardeşlere geçer. İstahrî ve İbn Havkal'a göre, kagan ailesi zengin değildir. Kaganlık sırası kendine gelen bir Hazar prensi, çarşıda ekmek satan bir esnaftır. Ekmek satıcısı, kagan yapılacaktır. Fakat islâm dinini kabul edince, kaganlık hakkını yitirir, zira kaganın yahudi olması gereklidir.

Meteliksiz Hazar prensi, kagan seçilince görkemli bir yaşama kavuşur. Kaganın tahtı ve taht salonu altındadır. Kaganın arabalı çadırının her yanı halılarla döşelidir. Üzerinde sırmalı kumaş ile örtülü kubbe yükselir, kubbenin tepesinde altından bir armut bulunur. Yalnız kaganın sarayı tuğladandır. Çok sayıda karıla-

---

Türk Oğuzları da kapsar. Alan-aors'lar, Oğuzların baskısı altındadırlar ve bir kısmı onlara katılır. Hazar Kaganının muhafız ordusunda al-Arsiya denilen Oğuzlar vardır (Belleten 62, s. 283).

rı, câriyeleri, hizmetçileri ve köleleri vardır. Arthur Koestler, meteliksiz veliaht ile görkemli kagan arasındaki çelişkiyi «bir ekranda iki optik dalganın biribiri üstüne düşmesi gibi, iki geleneğin üstüste gelmesi» ile açıklar :

«Bir yanda güçlüklerle boğuşarak yaşayan kabilenin geleneği, öte yandan da ticaretiyle, sanatıyla zenginleşmiş göz kamaştıran bir sarayın, Istanbul'daki, Bağdad'daki benzerlerini gölgede bırakma çabası»[131].

SİYASAL ÖRGÜTLENME

Bu görkemli kagan kutsaldır, büyük saygı görür ve bütün soyluları gerektiğinde öldürebilir, karılarını, evlâtlarını, mal ve mülklerini başkalarına dağıtabilir. Askerî seferlere de çıkabilir. Fakat genellikle ordunun yönetilmesi ve devlet işleri Hakan Beh tarafından yerine getirilir. Hakan Beh'in kagan soyundan olması gerekli değildir. «Harizmli» askerlerin şefi, askerî gücüne dayanarak bu mevkie gelebilmektedir. Öyle görünür ki, «Harizmli» askerî şefler, ellerinde tuttukları güç sâyesinde «ikinci adam»lığa yükselirler: Ahmet İbn Kuveyye, vezir yapılma koşuluyla Kaganın hizmetine girer. Benzer bir durum, Hazar devlet sistemini kopya ederek kurulan Rus Kiev Prensliği'nde de görülür. Kiev prensleri askerî gereksinmelerini karşılayabilmek için, Skandinav askerlerine başvururlar. Skandinav savaşçıları, bir cins dinsel nitelik de taşıyan askerî loncalarda örgütlüdürler. «Jomsvikings» bu loncaların en önde gelenlerinden biridir. «Vareg», bu Skandinav askerî örgütlerine verilen addır. Daha sonraları, Skandinav kökenli Rus anlamını kazanır. Bu profesyonel savaşçılar, Kiev Devleti içinde özerk bir ordu teşkil ederler*. Bu profesyonel ordu, barışta belli bir sâbit

* Profesyonel savaşçılık, o sıralarda çok yaygındır. Bizans ordusunda ve Halife ordusunda da Hazar birlikleri vardır. Bizans İmparatoru Konstantin'in sarayının kapısını, seçkin bir Hazar

ücret alır, savaşta ayrıca ganimeti paylaşır. Kiev Prensi, bu ücretli özerk ordunun bakımı için Novgorod kentini vergilendirir. Bu kent, Vareg ordusuna her yıl 21 kilo altın öder. Ne var ki, bu para ancak 50 savaşçının bakımına yeterlidir. Para sıkıntısı bir cins ikta sistemine yol açar. Buna bizim tımar sistemine benzer biçimde Rusça «kormlenie = bakım» denilir: Vareg şeflerine kent ve bölge vâlilikleri dağıtılır ve vergilerin, para cezalarının bir kısmını askerlerinin ücreti karşılığı almasına izin verilir. Macar şefi Almuş da 860'larda Hazar adına Kiev Vâliliği yapar. Bâzen bağımlı kabilelerin vergisi de askerî şefe bırakılır. Böylece ücretli askerî şefler, Kiev yönetiminin daimî ögesi olur. X. Yüzyılın ikinci yarısında Drevlian (orman halkı) vergisi kendisine bırakılan Vareg şefi Sveneld'e voyvoda unvanı tanınır. Askerî güce ve gelire sâhip Voyvoda Sveneld, Kiev Prensi ile iktidarı paylaşır, bir cins «çifte kral» olur[132].

Hazarların da benzer bir gelişme süreci geçirdikleri düşünülebilir. Göçebe boylara dayalı Hazarlarda, ilkin kagan, öteki Türk kaganlarının yetkilerine sâhip bulunabilir*. Fakat bu yetkiler, kudretli boy beylerinin

---

birliği bekler. Bâzı törenlerde İmparator, Hazar giysisi giyer. Bulgar Kralı Simeon, belki de kendi soyuna yakın diye, savaşta tutsak alınca Hazar askerlerinin burunlarını keser. Abbasî Halifeleri, Türk hassa birliklerine dayanır. Bu birliklerin Afşin gibi komutanları, kuvvetlerine güvenerek iktidar mücadelelerine girerler, zaman zaman Halifeyi kukla durumuna düşürerek fiilî iktidarı ele geçirirler. Harizmli al-Arsiya askerleri de, böyle profesyonel bir savaşçı grubu olsa gerektir.

* Prof. Zeki Velidî Togan, bu kanıdadır. Hazar Kaganı, bâzan Mes'udî'nin yazdığı gibi Hakan Beh'in oyuncağıdır. Ama Hakan Beh, gücü az beylerden seçildiği ya da kagan güçlü boylar arasında hakemlik yapabilecek durumda bulunduğunda, kaganın yetkileri artar (İslâm Ansiklopedisi 44, s. 407). Bu açıklama, bize Artamanov'un «çifte krallık»ı yahudiliğin kabulüne bağlayan, daha önce sözünü ettiğimiz savından daha geçerli gözüküyor.

sürekli tehdidi altındadır. Nitekim daha sonraki tarihlerde Hazarların Kabar boyları ayaklanır, isyan güçlükle bastırılır. Kabarlar, Macarlarla yaşamaya giderler. Bununla birlikte, iyi savaşçı olan Kabarlar, yedi boydan kurulu Macar federasyonunda ikinci plana düşmezler. Görünüşe göre, bir cins «çifte kral - Hakan Beh» durumuna girerler. Gerdizî, Macarların «çifte krallık» sistemi için şunu yazar :

«Önderleri 20 bin atlı ile yola çıkar. Ona Kündü (Kende) derler. Bu, büyük krallarının adıdır. Ama gerçekte yönetici durumda olan kişi Üge'dir. Macarlar, Üge ne buyurursa onu yaparlar».

Üge'ler bir süre sonra herhalde Kabarlardan çıkar[133]. Böylece, kabile sistemi içinde bile «çifte krallık» gelişebilir. Hazar Kaganı, boyların artan gücünü ve disiplinsizliğini dengelemek amacıyla, transit ticaretten elde ettiği gelirlerin sağladığı olanakla ücretli profesyonel ordu tutmaya yönelmiş olabilir. Ne var ki, artan saray giderlerinin yanı sıra, binlerce kişilik profesyonel ordunun giderlerini karşılamak kolay değildir. Nitekim İstahrî, «12 bin kişilik Kagan ordusunun muntazam ücret almadığını» yazar. Bu durum, bir cins ikta sistemine yönelmeye yol açabilir. Nitekim Macar şefi Almuş, askerî hizmet yükümlülüklerine karşılık, bağımlı Slav boylarının vergilerini Hazar adına toplar ve Kiev kentini yönetir. Al-Arsiya şefleri de, eyaletlerin yönetimine getirilebilirler.

Daha önce, Hazar başkenti İtil'i incelerken belirttiğimiz üzere, bu kent köyleriyle birlikte iki yönetim bölgesi teşkil eder. Bu nedenle İtil kenti, 50 fersah (300-350 kilometre) uzunluğunda ve 50 fersah genişliğinde bir bölgedir. Hazaran kenti, 8'e 8 fersah büyüklüğündedir. Bölgedeki köylüler vergilerini bu kentlerin yöneticilerine getirirler. Bizans kaynağına göre, bağımlı topluluklar sayılmazsa, dar anlamıyla Hazar ülkesi dokuz bölgedir. Konstantin'in De Administrando'su şöyle yazar :

«Hazar ülkesinin dokuz bölgesi, Alan ülkesine komşudur. Alan, isterse bu bölgeleri yağmalayabilir ve böylece Hazarlara büyük zararlar verebilir. Ciddî kıtlık yaratabilir. Zira Hazar ülkesinin bütün geçimi ve bolluğu, bu dokuz bölgeden gelir».

Bu dokuz bölge, Hazar vâlileri tarafından yönetilir. Kuzey Kafkasya'daki zengin tarım arazisine ve bağlara sâhip Semender kenti vâlisi bir ara, Kagan soyundan bir kişidir. Fakat Hazar soyluları arasında yer alan Macar Almuş'a Kiev Vâliliği verildiği gibi, al-Arsiya komutanlarına da giderek vâlilikler dağıtılabilir. Zira bunlar, ücretli propesyonel askerî şefler olmakla birlikte, özerk ordu komutanlarıdır. Kaganın muhafız ordusu al-Arsiya, aslında Kiev Rus Prensi'nin Vareg ordusu gibi doğrudan doğruya Kagana değil, kendi şefine bağlıdır. Bu nedenle askerî komutanlığın yanında idarî görevler elde eden ve gelirlerden pay alan komutanlar, giderek Kaganın iktidarını paylaşabilirler ve «çifte krallık»a benzer bir durum meydana gelebilir.

İslâm kaynaklarında, bu ücretli muhafız ordusunun yanı sıra «zenginlerin ya da soyluların» silâhlandırmakla yükümlü olduğu savaşçılardan söz edilir. Bu «zenginler ya da soylular», kendilerine bölgelerin vâliliği ve vergi gelirlerinden pay verilen askerî komutanlar ya da Hazar soyluları olabilir. Zira kent yaşamına ve tarıma geçmekle ve daimî bir ordu kurmakla birlikte, Hazarlar, bozkır göçebe koşullarından tam kopabilmiş değillerdir. Kent yaşamı üretim güçlerinin doğal gelişiminin sonucu değil, daha çok başka toplulukların ticarî uğraşlarının sonucudur. Yusuf Kagan'ın mektubunda belirttiği üzere, Hazarlar, Nisan ayı geldi mi bozkıra çıkarlar, ancak kışın kentte kalırlar. Kaganın tuğladan sarayı dışında, kentteki özel Hazar evleri, çadırlardan farksızdır. Hazar atlı ordusu, gece kamp kuracağı zaman, Mogolca «küriyen» denilen göçebe savaş usulüne göre düzenlenir. Küriyen,

«halka» demektir ve ilkel göçebe topluluğun göç birimi ve konaklama biçimidir. IX. Yüzyıla ait ana kaynaklara dayanan islâm yazarlarına göre, Hazar ordusunun atlı askerleri, yanlarında daima yirmi kazık, ipler ve çeperler taşırlar. Ordu gece konakladığı vakit, askerler kazıkları çıkarırlar ve çeperleri kazıklara dayarlar ve komutanın çevresinde halka (küriyen) biçiminde bir savunma düzeni meydana getirirler. Timir'un göçebe boylara dayalı ordusu da, XIV. Yüzyıl sonlarına doğru Altın Ordu ile savaşlarında, küriyen savunma sistemini uygular. Kısaca, göçebe gelenekleri güçlüdür. Ayrıca Hazar ordusu, yalnız 12 bin kişilik çekirdek orduya dayanmaz. Kendi soylularının yönetimindeki bağımlı boyların askerleri önemli bir güç oluşturur. 840-860 Hazar savaşlarına, bağımlı Macar boylarının askerleri katılırlar. Bu nedenle muhafız ordusu komutanları gibi, boyların başındaki beyler de iktidarın oluşmasında önemli rol oynarlar. Onlar da devletin yönetimine katılırlar.

İbn Fadlan, Hazar Devleti'nin Kaganın huzuruna çıkma yetkisine sâhip üç önemli kişisinin Hakan Beh, onun naibi Kündür Hakan ve onun da naibi Çavşıgır olduğunu yazar[134]. Bunlardan Hakan Beh, muhafız ordusunun komutanı olsa bile, ötekiler boyların beyleri olabilir. Hakat Beh'in de muhafız ordusu şefliğinden gelmesi, herhalde değişmez kural değildir. Bunu, savaşçı boylar ve muhafız ordusu arasındaki kuvvet dengesi ve çeşitli siyasal kombinezonlar saptar. Demek ki, Hazar soyluluğu, başta kagan soyu olmak üzere, bağımlı boyların beyleri ve profesyonel ordu komutanlarından meydana gelir. Hazar Devleti, feodalizme doğru yol almakla birlikte, kabile sisteminin ağırlığını taşır. Bu geçiş sistemi, transit ticaretin büyüklüğü nedeniyle, özellik kazanır. Hazar Devleti'ni izleyen Altın Ordu Devleti'nde, feodalleşme süreci daha gelişir ve Hazar modeli üzerine kurulan Kiev Devleti'nde feodalizm olgunlaşır.

HAZAR DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

Hazar Devleti'nin yıkılışında, Bizans'ın müttefiki Rus Kiev Devleti'nin güçlenmesi ve 965 yılında İtil başkentini yerle bir etmesi önemli rol oynar. Fakat Kiev Devleti'nin güçlenmesinde Peçenek ve Oğuz Türklerinin akınlarıyla Hazarların zayıflaması, Peçenek saldırısıyla Macarların Don bölgesini bırakıp bugünkü yerlerine göçerek Karadeniz Kuzeyini Ruslara bırakmaları, Peçenek ve Oğuzların Ruslarla birleşerek Hazarlara karşı savaş açmaları küçümsenmeyecek rol oynar.

Peçenekler ve Oğuzlar, Volga'nın Doğusundaki bozkırlarda yaşayan göçebe Türk topluluklarıdır. Samanoğlu Devleti, onların İran içlerine ve Anadolu'ya akmalarını engellediğinden, bu topluluklar Hazar Denizi Kuzeyinden Hazar ülkesini aşmak isterler. Fakat Hazar ordusu, Volga'yı geçmeden onları durdurur. Bu Türk boyları, nehri ancak kışın donunca geçebilirler, yazın geçemezler. Hazar Kralı, kışın onların geçişini engellemek için nehir boyuna askerî birlikler koyar. Bu birlikler yetersiz kaldığı zaman Hazar Kralı (Hakan Beh), ordusuyla onların üzerine yürür ve püskürtür. Hakan Beh, bâzen yağma akınları da düzenler. Peçenekleri yağmalar, ganimetten istediğini alır ve gerisini savaşçılara dağıtır.

PEÇENEKLERİN KÖKENİ

Peçenekler, Orhun yazıtlarında geçer. Göktürkler 711'de Türgiş'leri yener. Türgiş Kaganı öldürülür. Türgiş boyları göçe ve belli bir bölgeye yerleşmeye zorlanır. Bir kısım Türgiş boyları, düşmanları olan Kengeres'lere, yâni Peçeneklere sığınırlar. Peçenekler, Türgiş'lerle birlikte Göktürk ordusuna saldırırlar, Kültegin güçlükle orduyu kurtarır. Peçeneklerin o tarihlerde Seyhun nehrinin orta kısmında Otrar bölgesinde yaşayan Türk boyları oldukları anlaşılır[135]. Peçenekler,

su kenarında yaşamaya alışıktırlar. Balıkçılık ve hayvancılıkla geçinirler, biraz tarım yaparlar. Al Bekrî, Hurdazbeh'e dayanarak, Peçeneklerin 840'larda Aral nehri ve Ceyhun'un Güneyindeki Harizmlilere ve Ürgenç'e komşu olduklarını yazar. Bırunî de Peçeneklerin Aral'da Harizm'e komşu olduklarını belirtir*. Peçeneklerin bölgede İran kökenli Alanlarla ve belki de Harizmlilerle karışarak Hint-Avrupalı bir tip kazandıkları düşünülebilir.

Seyhun nehrinin orta bölgesindeki Peçenekler, komşuları Oğuzların baskısı altında kalırlar. Mes'udî, Aral bölgesinde Oğuz, Kımek (Kıpçak) ve Karluk boylarının Peçeneklerin düşmanı olduklarını yazar. Özellikle Oğuzların baskısı altında, Peçeneklerin bir kısmı

---

* Sovyet bilginlerinden Tolstov, Peçenekler ile Strabon'da geçen İran kökenli nehir boyu Saka'ları arasında bağlantı kurar. Prof. A. N. Kurat, bunu geçersiz sayar (İslâm Ansiklopedisi, Peçenek maddesi). Prof. Z. V. Togan, Tolstov gibi düşünür. Togan, Oğuz ve Peçeneklerin, İran kökenli topluluklarla birlikte çok eskilerden Harizm bölgesinde, Seyhun nehrinin orta ve aşağı kısımlarında yaşadıklarını ileri sürer: «Orta ve Aşağı Ceyhun havzasına Oğuz ve Peçenek gibi Türk kavimlerinin ancak VI. Yüzyılda, Göktürkler döneminden sonra geldikleri hakkındaki görüşler, buralarda eskiden yalnız Hint-Germen kavimlerinin oturduklarını iddia edenlerin tarihî zorlamalarından başka birşey değildir. Orta Ceyhun Oğuzların, Aşağı Ceyhun yatakları da Harizm, Peçenek ve Alan'ların eski vatanı olmuş, Oğuz ve Peçeneklerin Doğu İran kavimleri ile olan sıkı temasları da buralarda gerçekleşmiştir» (İslâm Ansiklopedisi, II, s. 425). «Peçenek Tarihi» yazarı Prof. Kurat ise, Peçeneklerin daha eski yurdunu, İli, Çu ve Talas kıyılarında arar. Otlak kavgalarında öteki Türk boylarına yenilen Peçeneklerin VIII. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Aral gölü ve Seyhun çevresine göçtüklerini düşünür. Bu konuda kesin birşey söylenemezse de, Peçenek ve Oğuzların İran kökenli topluluklarla çok uzun süre birlikte yaşadıkları, antropolojik tip bakımından da İranlılar gibi Hint-Avrupalı düz yüz kazandıkları ve fizik görünüşlerinin Doğu Türklerinden ayrıldığı kuşku götürmez. Reşidettin, «Su ve havanın etkisiyle Tacikleştiler», yâni İranlılara benzediler, der. Oğuzlar ve Türkmenleri incelerken konuya daha geniş biçimde döneceğiz.

IX. Yüzyılın ilk yarısında, Hazar Denizi Kuzeyinde, bu denize akan Volga, Yayık ve Emba nehirleri arasındaki bölgeye göçerler. Seyhun orta yatağındaki ve Aral gölü kıyılarındaki eski Peçenek yerlerini Oğuzlar alır. Orada kalan Peçenekler, Oğuzlar tarafından özümlenir ve bir daha adları işitilmez. Bir kısım Peçenek boyları da, Smirnova'ya göre, Başkurt boyları arasına karışmış olabilir.

İbn Fadlan, 922'de Halife'nin elçilik kurulunun üyesi olarak Bulgar ülkesine giderken Emba-Yayık-İtil bölgesine göçen Peçeneklerin kalıntılarına rastlar. Arap yazarı, onların perişan bir yaşam içinde olduklarını belirtir. Zira Hazarlar, Peçenekleri rahat bırakmazlar. Peçeneklerin önemli Harizm-Volga kervan yolunu tehdit etmesine izin vermek istemezler. Hazarlar, Peçeneklerin üzerine düşmanları olan Oğuzları saldırtırlar. Hazar-Oğuz baskısı altındaki Peçeneklerin önemlice bir kısmı, Volga nehrini geçmeyi başararak IX. Yüzyılın ikinci yarısının ortalarında Don-Doneç havzası ile Orta Dnyeper arasındaki Lebedia bölgesine gelirler ve Macarlar için tehlikeli olurlar.

RUSLAR, KİEV'E YERLEŞİYOR

Bu sırada Marmara'da patlayan fırtanada donanmaları yok olan Ruslar, 878'lere doğru Novgorod'dan Kiev'e Prens Oleg'in gelmesi üzerine güç kazanırlar. Oleg, 873'te ölen Rurik'in akrabasıdır ve onun oğlu İgor'un atabeyi'dir*. Oleg, Vareg, Çud, Sloven, Merien, Ves, Kriviç gibi Rus-Fin-Skandinav kırması bir orduyla Kieve yürür. Kiev'de Hazar'a bağımlı Macar Almuş'un yardımcıları olarak kenti yöneten Asko'd ve

* Atabeylik, Selçuklulardan sonra çok yayılan bir kurumdur. Küçük prensleri yetiştirmek üzere atanan soylular, atabey'dir. Bu kurum, çok eski tarihlerden beri Bulgar Türklerinde, Alanlar, Slavlar, Skandinavlar vb.'da görülür. Osmanlı'da «lala» vardır.

Dir vardır. Oleg, bir hileyle Askold ve Dir'i öldürtür. Skandinav adları taşıyan bu iki kişinin cesetleri Macar Almuş'un sarayına getirilir ve gömülür.

Hazarlar ve Macarlar, Kiev'in yitirilmesine ciddi bir tepki göstermezler. Kente yerleşen Oleg, Kiev'i Rus kentlerinin anası ilân eder. Severyan, Polyan gibi o tarihte ayrı ad taşıyan Slav boy toplulukları, Rus adlı boy topluluğu ile birleşirler. Doğu Slav Konfederasyonundaki boyların tümü Rus adını alırlar ve Kiev prensleri tarafından yönetilirler. Yalnızca Novgorod Slavları, Rus diye değil, Novgorod'lular diye anılır. Böylece meydana gelen Rus topluluğu, efsaneye göre, Güneş Tanrı'nın oğulları sayılır.

PEÇENEK VE RUS'A KARŞI MACARLAR

Rus ve Peçenek tehlikesinin meydana çıkması üzerine, Hazar Kaganı, kendi adına bölgedeki Slav boylarını yöneten Macarları güçlendirmeyi dener. İbn Rusta ve Gerdizî'ye göre, Macarlar, komşu bütün Slav boylarına egemendir ve onları ağır biçimde vergilendirirler. Slavlar, Macarların elinde mahpus durumundadır'ar, onlara tarım ürünleri sağlarlar. Macarlar, Slavları köleleri sayarlar. Fakat yedi Macar boyunun kralları yoktur*. Çok gevşek bir konfederasyon meyda-

* Yedi Macar boyu arasında Türk boyları vardır. Esasen Onogur, Sabar, Göktürk ve Hazar yönetimlerinde yaşayan Macarlar hayli Türkleşmişlerdir. Bizans İmparatorları Macarlara «Türk» derler. «Hungaria» adı, Türk Onogur adından gelir. Kafkasya'daki Macarlar, Sabar'ların adıyla anılırlar. Yedi Macar boyundan Magyar (Macar) ve Nyek, Fin-Ugor kökenli sayılır. Keszi (kesik, parça), Ker (Dev), Yenö (Inak'tan Türk unvanı), Tarjan (Tarkan) ve Kürt-Gyarmat'ın Türk adları taşıdığı ileri sürülür. Kürt, «kar yığını» ve Gyarmat, «yorulmak bilmez» anlamına gelir. Kürt adlı Türk boyunun Göktürkler çağında Macarlara katıldığı düşünülür (F. Eckhart, Macaristan Tarihi, s. 6 ve Prof. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi 128, s. 200). Yedi Macar boyu, Hazarlardan Kabar boylarının katılmasıyla sekize çıkar.

na getirirler. Lebedi, biçimsel olarak başkanları görülür. Hazar Kaganı, Rus ve Peçenek'e karşı güçlendirmek istediği Macarların başkanına bir Hazar prensesi verir, Macar boylarını bir kral seçtirerek örgütlemeye çalışır. Bizans kaynakları, bu Hazar çabasını şöyle açıklar :

«Macarlar yedi gruptan oluşurdu. O sıra bir yöneticileri yoktu. Ne kendilerinden biri, ne de bir yabancı. Yalnızca kabilelerin başları vardı. Bunların en önemlisi Lebedi idi..... Hazarya'nın yöneticisi olan Kagan, Macarların cesareti ve askerî yardımı karşılığında Lebedi adındaki bu adama soylu bir Hazar kadınını eş olarak verdi, o kadının ona çocuklar vermesini istedi. Ama Lebedi, her nasılsa o Hazar kadınından çocuk sâhibi olamadı...

Aradan bir süre geçince, Hazarya'nın yöneticisi olan Kagan, Macarlara haber gönderip birinci başkanlarını istetti. Lebedi, Hazar Kaganının huzuruna geldi ve kendisini neden çağırttığını sordu. Kagan ona şöyle söyledi :

— Seni şu nedenle çağırttık. Soylusun, akıllısın, cesursun. Macarların birinci adamısın. Bu yüzden seni, kendi kavminin yöneticisi olarak yükseltiyoruz. Bizim yasalarımıza ve düzenimize uyarak onları sen yöneteceksin.

Ama anlaşılan Lebedi, çok onurlu bir kişiydi. Şükran duyduğunu belirttikten sonra, kendisine sunulan bu kukla krallık önerisine hayır dedi ve bu onurun başkanlardan Almuş'a ya da Almuş'un oğlu Arpad'a verilmesinin daha uygun olacağını söyledi. Kagan bu konuşmadan hoşnut kaldı. Lebedi'yi yanına adamlar katarak geri yolladı. Macarlar kendilerine kral olarak Arpad'ı seçtiler. Arpad'ın tahta çıkma töreni, Hazar geleneğine göre yapıldı. Yeni kralı, kalkanlar üzerine oturtup havaya kaldırdılar. Ama Arpad'dan önce Macarların hiçbir zaman kralı olmamıştı. Bugüne kadar Macar kralları hep onun soyundan gelmektedir».

Doğaldır ki, Arpad'ın kral seçilişi, Lebedi'nin onur yüzünden «kukla» krallığı reddiyle ilgili değildir. Arpad, bağımsız yedi boy başkanının üzerinde anlaştığı kişidir. Nitekim bir Macar kralının sekreteri olan Anonymus'a göre, Arpad, yedi başkanın oybirliği ile kral seçilir. Yedi başkan, kanlarını bir çanakta karıştırarak içerler, Arpad'a sadakat yemini ederler[136]. Kan akıtma ve kan içme yoluyla yedi boy kardeş olur ve aralarında kan dâvâsı gütmeyi kaldırarak birleşirler.

Çoç geçmeden Macarlara, Hazarların üç boydan kurulu Kabar topluluğu katılır. Kagan Yusuf'un saydığı on Hazar boyu arasında Kabarların adı geçmez. Fakat Hazarlarla aynı dili konuşan Kabarların, Hazar Türklerinden oldukları kuşkusuzdur. Bizans İmparatoru Konstantin'e göre, Kabarlar, Hazar yönetimine karşı ayaklanırlar, iç savaş olur. Yenilen Kabarların bir kısmı öldürülür. Geri kalanlar kaçarak Türklerin (yâni Macarların) ülkesine sığınırlar. Onlara, isyan edenler anlamına «Kabar» adı verilir. Prof. Artamonov ve Macar yazarı Bartha, Obada, Kabarların Kaganın giriştiği yahudi dinindeki reforma karşı ayaklandıklarını düşünürler*.

Kabarların katılmasıyla Macarlar, yetenekli ve savaşçı bir sekizinci kabile kazanırlar. Macartney, barışçı ruhlu ve tarımla uğraşan Macarların, Kabarlar sâyesinde savaşçı nitelik kazandıklarını ileri sürer. Ona göre, X. Yüzyılın ilk yarısında «Avrupa'nın büyük kor-

* Arthur Koestler, bu düşünceyi destekler: «Haham yazımı, sıkı perhizler, Talmudik eğitim, pırıl pırıl zırhlı bu bozkır savaşçılarına belki biraz fazla gelmiştir. Eğer bir temel ilke yahudiliğine inanıyorlarsa, o zaman dinleri, bilinen yahudilikten çok, bir çeşit çöl ibraniliğine benziyor demektir. Hatta belki de bu insanlar, Karait'lerin mezhebinden olabilirler. Bu yüzden öteki yahudiler tarafından inançsız diye nitelendiriliyor olabilirler» (Onüçüncü Kabile, s. 123). Doğaldır ki, bu düşünceler, tahminlerden ibarettir.

kusunu oluşturanlar», gerçekte Macarlar değil, Kabarlardır. Arthur Koestler, bu görüşe katılır :

«Macarlar akıncılık alışkanlığını IX. Yüzyılın ikinci yarısında edinmiş gibi görünmektedirler. Bu, Hazarlardan kan nakli aldıkları zamana rastlar. Demek ki, bu işlem, iyi ve kötü etkilerini biraraya getirmiş olabilir. Kabarlar, 'daha savaşçı ve yiğit' kişiler oldukları için baş kabile durumuna gelince, her halde serüvenci ruhlarını Macarlara da aşılamışlardır. Böylece Macarlar kısa zamanda Avrupa'nın büyük korkusu hâline gelerek daha önce Hunların doldurduğu yere geçmişlerdir. Kabarlar, Macarlara aynı zamanda tarihin başlangıcından beri her Türk topluluğu tarafından uygulanan..... savaş taktiğini öğretmişlerdir. Bu taktiğe göre, hafif suvariler sahte bir kaçışa geçip arkalarına ok atarak kaçar, sonra kanatlar iki yandan kurtlar gibi uluyarak bastırınca, kaçanlar da geri dönüp kovalayanları kuşatırlar»[187].

Daha eskiden beri kurt gibi uluyan Macarlara, Kabarların ne ölçüde savaşçılık aşıladığı belli değilse de, sığıntı Kabarların kısa sürede Macarların ilk kabilesi hâline geldiği kesindir. Bizans İmparatoru Konstantin, ünlü yapıtında «Türk» dediği Macar boylarını sayarken, listenin başına Kabarları koyar, onların birinci kabile seçildiklerini belirtir. Sekiz kabileye adını veren Macar kabilesi ise, üçüncü sıradadır. Birinci kabile, bugünkü Çuvaşça'ya benzeyen Hazar dilini de Macarlara kabul ettirir. Konstantin, 950'de «De Administrando»yu yazdığında, Macarların Kabar dilini konuştuğunu belirtir. Fakat Fin-Ugor kökenli Macar dili de unutulmaz. Macarlar çift dilli olurlar. Sonradan Kabar, daha doğrusu Hazar Türkçesi unutulur ama, Macar dilinde 200 kadar Hazar sözcüğü yaşar.

MACAR GÖÇÜ, RUSLARA KARADENİZ YOLUNU AÇIYOR

Kabarlar, Macarlara güç katarlarsa da, onlar, Hazar Kaganının beklediği Rus ve Peçenek'i durdurma

görevini yerine getiremezler. Rus genişlemesi devam eder. Rus-Macar savaşları hakkında bir bilgi yoktur. Eski Rus kaynakları, yalnızca 886 yılında Oleg'in, Özü nehri ağzı ile Aşağı Dnyester arasında oturan, herhalde Macarlara bağımlı iki Slav topluluğuyla savaştığını yazarlar. Fakat bu Macar-Rus savaşı bir sonuç vermez. Macarlar, Kiev'i geri almayı başaramazlar. Ancak Dnyeper bölgesini ve Özü ağzını kapayarak Rusların Karadeniz'e inmesini engellerler. Bu arada Oleg, daha önce Hazarlar ve Macarlara bağlı Slav boylarını birer birer egemenliğine alır. Severyan boylarını yener ve onlara Hazarlara vergi ödemeyi yasaklar. Onları kazanmak için vergileri hafifletir. Radimiç'lere de Hazar'a vergi ödemeyi durdurmalarını söyler ve onlardan aile başına bir şiling vergi almakla yetinir. Bu Slav topluluklarını ve Polyan'ları da egemenliğine alan Oleg, Kiev üssünü genişletir. Ayrıca Azak Denizi'ne bir çıkış yolu edinir. Tamantarhan Rusları ile bağlantı kurar. Kuzeydeki toplulukları da egemenliğine alarak Oleg, geniş bir krallık kurmayı başarır. Krallık, hayli gevşek bir federasyondan ibarettir. 911 Rus-Bizans antlaşmasından anlaşıldığına göre, Oleg, «Rus Büyük Prensi» unvanını taşır. Fakat daha birçok «büyük prens» ve «büyük boyar» vardır. Tamantarhan Kaganı ve Rusya'nın çeşitli yerlerindeki bölgesel hükümdarlar, herhalde «büyük prens» diye anılırlar[138]. Oleg, bunların hepsinin adına Bizans'la antlaşmayı imzalar.

Kiev Büyük Prensliği genişlerken, Macarlar, Peçeneklerin saldırılarına uğrarlar. Peçenekler, Don nehrini geçip Macar ülkesini alırlar. Peçenek baskısı karşısında, 899 yılında Lebedia denilen yurtlarını bırakarak Etelköz adlı bugünkü Moldavya ve Basarabya topraklarına göçerler*.

Bu sırada Tuna Bulgarlarının daha sonra «Çar»

* Lebedia ile Etelköz'ün aynı olduğunu ve Macarların iki kez değil de, 890'larda bir kez Peçeneklerle savaştığını ileri süren tarihçiler varsa da, bu görüşler kanımızca geçerli değildir.

unvanını alacak olan güçlü ve görkemli Türk Kaganı Simeon (893-927), Bizans'la savaştadır. Bizans, klasik yöntemine başvurarak gerilerindeki Macarları Bulgarlara saldırtır. Macarlar, Bulgar başkenti Preslav'a kadar ilerlerler. Simeon, Bizans'la savaşı kesmek zorunda kalır. Fakat o da Bizans yöntemini uygulayarak gerilerindeki Peçenekleri Macarlara saldırtır. İmparator şöyle anlatır :

«Bulgarların hükümdarı Simeon, Yunanlıların İmparatoru ile barışa varıp güvenliğini sağladıktan sonra, Peçeneklere haber gönderdi. Ve onlarla birlikte Macarlara karşı savaşarak Macarları yok etmek üstüne anlaşmaya girdi. Macarlar bir sefere çıktığı sırada Simeon ile Peçenekler onların yurdunu basarak az sayıda bırakılmış nöbetçileri kovaladılar, ailelerini öldürdüler. Macarlar döndüklerinde yurtlarını öyle yıkılmış ve harap olmuş görünce, bugünkü yaşadıkları yere (Macaristan'a) çekilip orada yerleştiler».

Gerçekten Macarlar, Büyük Moravya'da akınlar yaparken yurtları Etelköz basılınca, 896 yılında Karpatları ve Erdel Boğazı'nı aşarak, Hunların ve Avarların daha önce yaptıkları gibi, Tuna-Tisa bölgesine gelirler, birkaç yıl sonra da Tuna ötesinin tepelik bölgelerine, Macaristan'a çekilirler.

Peçenek-Bulgar zaferi, Kiev'deki Rus Prensliğine yarar. Dnyeper su yolu, Kiev'den Karadeniz'e kadar Ruslara açılır. Basarabya ve Galiçya toplulukları, Oleg'in egemenliğini tanır. Peçenekler, Ruslar için o tarihlerde bir tehlike teşkil etmezler. Tersine, ilk zamanlarda Peçenekler, Bulgar Kralı Simeon gibi, Oleg'in de müttefiki görünürler. Oleg, Simeon ile de iyi geçinir. Hatta 899 yılında Rus Büyük Prensi, Bizans İmparatoru ile mücadelesinde Bulgar Kaganına yardımcı asker gönderir. O sırada Bizans, müslüman Arap korsanlarının baskısı altındadır. Araplar, Selânik'i yağmalarlar. Simeon, Bizans üzerine yürür. İmparator Leon, Gü-

ney Makedonya arazisini Simeon'a vererek 904'te barış yapar. Ama bunu Oleg'in Istanbul saldırısı izler. Saldırı, karadan ve denizden düzenlenir. Peçenek atlıları, karadan Istanbul'a doğru ilerler. Simeon, belki de Bizans'la henüz barış antlaşması yapmadığından, Peçeneklere arazisinden geçiş izni verir. Oleg, gemilerle Istanbul'a saldırır. Haliç'in girişi zincirlendiğinden, Rus Büyük Prensi, nehirlerde kullanıldığı için ufak boyda olan* gemilerine tekerlekler taktırır, onları karada yürütür ve Haliç'e girer. Bizans, gemi ve adam başına ağır haraç ödeyerek barış yapar. Oleg, kalkanını Istanbul kapısına asarak geri döner. 907 barış antlaşması, Bizans pazarını Rus ticaretine açar. Antlaşmaya göre, Istanbul'a gelen Rus tüccarlarına istedikleri yiyecekleri Bizans altı ay süreyle verecek, onlara arzuladıkları hamamları hazırlayacaktır. Dönüşlerinde bütün gereksinmelerini sağlayacaktır. Rus tüccarları kente silâhsız olarak ve bir seferde elli kişiyi aşmamak koşuluyla tek bir kapıdan girecekler, Beşiktaş'ta oturacaklar ve gümrük ödemeksizin istedikleri miktarda ticaret yapabileceklerdir. Antlaşma 911'de yenilenir. Kendisi de bir büyücü (şaman) olan Oleg, 912 yılında ölür. Bir büyücü ona ölümünün atı yüzünden olacağını bildirir. Bunun üzerine Oleg atına binmekten vazgeçer. Atı bir süre sonra ölür. Atın ölümü onu rahatlatır. Büyücüyle alay ederek ölü ata biner. At sırtındayken bir yılan çıkıp onu ısırır ve Oleg, atının üzerinde ölür. Efsane, o tarihteki Rus inançlarını göstermek bakımından ilginçtir.

---

* Bizans İmparatoru Leon, 905 yılında yazdığı «Taktik» adlı barbarlarla savaş tekniklerini anlatan yapıtında, Arap gemilerinin büyük, Rus gemilerinin küçük olduğunu söyler: «Barbarlar (Arap korsanları), daha yavaş giden ve daha büyük gemiler (kumbaria) kullanırlar. İskitler (Ruslar), daha küçük, daha hafif ve daha hızlı giden gemilere (akatia) sâhiptirler. Çünkü Karadeniz'e nehirlerden indiklerinden büyük gemiler kullanamazlar».

KAFKASYA VE ANADOLU'DA RUS YAĞMASI

Oleg'in yerine Rurik'in oğlu İgor geçer. Istanbul seferinin başarısından cesaret alan İgor, 913'te Kafkasya'ya bir sefer düzenler. Bu seferde Tamantarhan başlıca üssü teşkil etmişe benzer. Ruslar 913'te Don nehrini tırmanırlar, oradan Volga'ya geçerler. Volga nehrini aşağıya doğru inerek Hazar başkentine yaklaşırlar. Hazar Kaganına bir mektup yollayarak geçiş izni isterler. Kagan, elde edilecek ganimetin yarısını vermek koşuluyla Rus gemilerine geçiş izni verir. Hazar Denizi'ne inen Ruslar, Bakû bölgesinde bir yarımadayı üs yaparak Hazar Denizi'nin Güneybatı kıyılarını yağmalarlar. Yağma, aylarca sürer. Pek çok kan dökerler, yakıp yıkarlar, çocuk ve kadın öldürürler. Zengin ganimetle dönerler. Hazar başkentine gelince, Hazar Kaganının ganimet payını yollarlar. Fakat Kaganın islâm askerleri, Ruslara saldırmak isterler. Kagan, saldırıya izin verir. Ruslara da saldırıya uğrayacaklarını bildirir! Bu üç yüzlü tutumuyla Hazar Kaganının Bizans entrikalarında hayli piştiği anlaşılır. Mes'udî, olayı şöyle anlatır :

«Rus, Hazar Denizi'nde aylarca kaldı. Yeterli ganimeti topladıkları zaman ya da bu işten bıktıklarında, Hazar Denizi'nin ağzına (Volga'ya) doğru yola çıktılar. Hazar Kaganına haber göndererek, daha önce varılmış anlaşmaya göre, elde ettikleri ganimetin yarısını ona yolladılar.... Al-Arsiya askeri ve Hazarya'da yaşayan öteki müslümanlar, Rus'un yaptıklarını öğrenince, Hazar Kaganına :

— Bırak, bunların ağzının payını verelim, diye yakardılar. Onlar, müslümanların, bizim din kardeşlerimizin topraklarını yağma ettiler, kan döküp kadın ve çocukları tutsak ettiler, dediler.

Kagan, onların bu isteğine karşı duramadı. Ruslara haber gönderip müslümanların onlarla savaşmakta kararlı olduklarını bildirdi.

Hazarya müslümanları toplanıp Rusları aramaya koyuldular. O sırada Ruslar nehrin aşağı bölgelerine doğru inmekteydiler. İki ordu biribirini görünce, Ruslar gemilerden inip savaş düzenine geçtiler, müslümanlarla dövüşmeye hazırlandılar. Müslümanların arasında İtil'de yaşayan bâzı hıristiyanlar da bulunmaktaydı. Bu yüzden sayıları 15 bine ulaşıyordu. Atları ve malzemeleri de vardı. Savaş üç gün sürdü. Tanrı, müslümanlara yardım etti. Ruslar, kılıçtan geçirildiler. Kimi öldü, kimi de boğuldu. Nehir üstünde müslümanların öldürdüğü Rus cesetlerinin sayısı 30 bin kadardı.... Beş bin Rus kurtulmuştu ama, bunlar da Burtas'lar ve Bulgarlar tarafından öldürüldüler».

Bu ağır yenilgi, Rusları kısa bir süre zayıflatır. Peçenekler, bundan yararlanarak Ruslara saldırırlar. Fakat Rus-Peçenek ilişkilerinde savaş ve yağmaları, ticaret ve ittifak izler. 941-944 döneminde Peçenekler ve Ruslar dosttur. Ruslar, müttefikleri Peçeneklerle birlikte Bizans'a ve Kafkasya'ya saldırırlar. X. Yüzyıla ait meçhul bir Hazar yahudisinin yazdığı mektuba inanmak gerekirse, Rus saldırısı, Hazarların teşvikiyle olur. Rus gemicileri, Karadeniz kıyılarındaki Anadolu kentlerini, Sakarya bölgesini, Ereğli'yi yağmalarlar. Üsküdar'a kadar gelirler. Kilise ve kentleri yakarlar, büyük ganimet toplarlar. Sıvı ateş püskürten Bizans gemileri karşısında paniğe kapılıp kaçarlarsa da, yeniden hazırlanıp bu kez Istanbul'a yürürler. Peçenekler de bu sefere katılır. İmparator, Oleg'e ödenenden daha fazlasını ödeyerek barış yapmak ister. Peçeneklere de bol altın ve ipekli yollanır. Tuna ağzındaki İgor, barış konusunda boyarları toplar. Boyarlar barışa yanaşırlar :

«— İmparator böyle konuşursa, daha ne isteyebiliriz? Altını, gümüşü, ipeklileri, onları elde etmek için savaşmaksızın alacağız. Zaferi onun mu, bizim mi kazandığımızı kim biliyor ki? Deniz, kimi müttefik seçe-

cek? Zira toprak üstünde yürümüyoruz, denizin derinliklerinde yürüyoruz, ölüm kimseyi esirgemez».

Bunun üzerine, haraçla yetinilip Istanbul seferinden vazgeçilir, Kiev'e dönülür. Fakat İgor, Peçenekleri yağmaya yollar. Peçenekler, Trakya'yı yağmalarlar. Sonunda 943'te beş yıllık mütareke yapılır. Bu kez, Vareg savaşçıları ve Tamantarhan Rusları, Azerbeycan'a bir sefer düzenlerler. Yine Don nehrini tırmanıp Volga'dan aşağı inerler. Hazar Kaganı, herhalde yine bir çıkar karşılığı, Ruslara ikinci kez geçiş izni verir. Ruslar, Hazar Denizi'nden ilerleyerek Kura nehrine ulaşırlar. Kura nehrini tırmanarak Azerbeycan'ın zengin Berdaa kentinin yakınlarına ulaşırlar. Kent halkına bir bildiri yayınlarlar :

«— Din bakımından aramızda anlaşmazlık yoktur. Biz sâdece egemenlik istiyoruz. Ödevimiz size iyi davranmaktır, sizin ödeviniz de bize itaatli olmaktır».

Kent teslim olmaz. Ruslar saldırır. Halktan üç gün içinde kenti boşaltması istenir. Üç gün sonunda kentte kalanlar ya öldürülür ya da çok büyük fidye ödemeye zorlanır. Berdaa kentini üs yapan Ruslar, komşu bölgeyi yağmalarlar ve büyük bir ganimet yığarlar. Orada aylarca kalırlar. Fakat bir islâm yazarına göre, çok meyva yediklerinden bir salgın hastalığa yakalanırlar. Rusların önemlice bir kısmı ölür.

Rusların gücünün azaldığını gören müslümanlar, Berdaa'ya yaklaşırlar. Rusları bir tuzağa çekmeyi denerler. Rusların şefi bir eşeğe binmiş olarak kentten çıkar. İslâmlar kuşatmayı başaramazlarsa da, Rusların şeflerini ve 700 savaşçıyı öldürürler. Bu şef, meçhul yahudinin mektubunda Halgu diye geçer. Vernadsky'ye göre o, Tamantarhan Kaganı olabilir[139]. Bu başarı üzerine islâmlar, Berdaa'yı kuşatır. Bir gece Ruslar, değerli taş, giysi, kız ve oğlan çocukları gibi elde ettikleri ganimetten götürebildiklerini sırtlarına yükleyerek Kura nehrinde kendilerini bekleyen gemilerine kaçarlar. Bundan sonra Hazar Kaganı, belki de Abbasî ha-

lifeleriyle ilişkilerinin düzelmesi nedeniyle, Ruslara bir daha geçiş izni vermez. Yusuf Kagan, mektubunda «Rus geçirmiyorum» diye övünür :

«Nehrin ağzını tutuyor, gemileriyle Arap topraklarını yağma etmeye gelen Rus'u aşağıya bırakmıyorum... Onlarla zorlu savaşlar yapıyorum».

HAZAR'A KARŞI RUS-BİZANS İTTİFAKI

Ne var ki, Bizans, geleneksel Hazar dostluğundan vazgeçer, 944 yılında Ruslarla askerî ittifak yapar. Antlaşmaya göre, «Bizans, düşmanlarına karşı askerî yardıma gerek duyarsa, İmparator, Büyük Prens'e yazacak ve o, istenilen sayıda asker yollayacaktır. Böylece öteki halklar, Grekler ve Rusların biribirlerine karşı besledikleri dostluğu anlayacaklardır».

Antlaşmada Kırım'la ilgili özel maddeler vardır. Bir maddeye göre, Rus Prensi, Kara Bulgarların* Kırım'a saldırmalarını önlemekle yükümlüdür. Ayrıca o, bağımlı olmaya yanaşmayan Kırım kentlerine karşı savaş açmak yetkisine sâhiptir. Bu durumda Bizanslılar askerî yardımda bulunacaktır.

Kırım'da bu ortak eylem kararının Hazarlara karşı olduğu açıktır. Kırım'da Bizans-Hazar dostluğuna karşın, iki tarafın başından beri çıkarları çatışır. Yarımadanın siyasal durumu karmaşıktır. Güneybatıda Kerson ve Kırımlı Got'ların yaşadıkları bölge, Bizans egemenliğindedir. Azak Denizi gerisinde Kerç kenti, Tamantarhan Ruslarının denetiminde görünür. Öteki bâzı kentler ise, Hazar'a bağımlıdır, en azından Hazarlar bu kentler üzerinde hak iddia ederler. Bu ko-

* Kuban bölgesindeki Büyük Bulgar Federasyonu dağıldıktan sonra, bir kısım Bulgarlar Kafkas dağlarına sığınırlar. Bizans kaynaklarındaki Kara Bulgarlar, bunlar olsa gerektir. Hudud-al-alâm'daki «İç Bulgarlar» da herhalde aynı topluluktur. Günümüzdeki Balkar'larla Kara Bulgarlar arasında ilişki kurulabilir.

şullarda Bizans İmparatoru ve Rus Prensi, Hazar'a karşı ittifak yaparlar.

Kırım'la ilgili maddede «Büyük Prens» yerine «Rus Prensi» denilir. Ortaçağda unvanların kullanılmasında çok büyük titizlik gösterildiğine göre, Kırım ile ilgili Rus Prensi, Büyük Prens İgor olamaz. Bu prens, konu tartışmalı bulunmakla birlikte, eskiden beri kagan unvanını taşıyan Tamantarhan Rus Kaganı olabilir. Prof. Vernadsky, İmparator Konstantin'in 950'lerde Hazar'a karşı kullanmayı düşündüğü «Alanya Egemeni»nin de Tamantarhan Kaganı olduğu kanısındadır[140]. Coğrafya ve tarih açısından bölge, Alan dünyasına ait sayılabileceğinden Tamantarhan Kaganına «Alanya Egemeni» denilmesi olanaksız değildir. XI. Yüzyılda Alanlar, Tamantarhan Rus Prensi Mstislav'ın müttefikidirler. X. Yüzyılda da aynı durum var sayılabilir.

Bu görüşler tartışma götürse bile, kesin olan, X. Yüzyıl ortalarında Bizans İmparatoru'nun Hazar'a karşı Kırım'da müttefikler aradığıdır. İmparator Konstantin'in «Realpolitik» yapıtı «De Administrando», 950'lerde Hazarlara karşı politikayı şöyle çizer:

«Eğer Alanya Egemeni Hazarlarla barış istemez de, Roma İmparatorluğu'nun dostluğunu daha değerli bulursa ve o zaman Hazarlar, İmparatorla dost kalmak istemezlerse, Alanların Hazarlara büyük zararı dokunabilir. Yollarına tuzaklar kurabilir, onları Sarkel'e (Don üzerindeki Hazar kalesi) giderlerken, Dokuz Bölge'ye giderlerken ya da Kerson'a giderlerken vurabilirler.... Kara Bulgarlar da Hazarlarla savaşabilecek durumdadır».

«Oğuzların onlarla savaşabildiğini, çünkü onlarla çok yakın yerde yaşadıklarını biliyoruz».

Toynbee, Bizans'ın bu politika değişikliğine pek şaşar ve «Eğer İmparator Konstatin'in Doğu Roma İmparatorluğu'nun dış işlerinin yürütülmesi konusunda yazdığı bu el kitabı, Hazar Kaganı ya da yardımcılarının eline geçseydi, herhalde bundan çok alınırlardı. O

günlerde Hazarya'nın dünyanın en barışsever ülkelerinden biri olduğunu, daha önce savaşçı bir kavim olmuşlarsa bile, silâhlarını hiçbir zaman Doğu Roma İmparatorluğu üzerine çevirmediklerini söylerlerdi» der. Ne var ki, dış politika «vefa» ilkesine dayalı değildir. Bizans, o sıralarda güçlenen ve Istanbul tahtında hak iddia eden Tuna Bulgar Devleti ile çetin bir mücadele içindedir. Bulgarlara karşı doğal müttefik, zayıflayan Hazarlar değil, Bulgarların Kuzeyinde güçlenen Ruslardır. Ayrıca Kırım üzerindeki Bizans-Hazar rekabeti, İmparatoru Rus ittifakına yöneltmiş olabilir.

944 Rus-Bizans antlaşması imzalandıktan bir yıl sonra, Kiev'deki Büyük Prens İgor, «Orman Halkı» anlamına gelen vahşi «Drevliyan» topluluğunu aşırı vergilendirdiği için öldürülür. Bu orman halkının vergileri, Vareg'lerin komutanı olan ve «çifte kral» durumunda bulunan Voyvoda Sveneld'e bırakılmıştır. Fakat İgor'un «bahadır» denilen muhafız askerleri, bu önemli gelir kaynağının yitirilmesine içerlerler. İgor'a «Sveneld'in adamlarının görkemli giysiler ve silâhlarla bezendiğini, kendilerinin çıplak olduğunu» söylerler. İgor'un onlarla birlikte gidip «Orman Halkı»ndan vergiyi almasını ve paylaştırmasını isterler. İgor, Sveneld'in aldığı vergiye dokunmaya cesaret edemez. Ama ek bir vergi almak için bahadırları ile «Orman Halkı»nın ülkesine gider. Onların yalvarmalarına karşın, zorla vergiyi alır ve dağıtır. Birkaç adamla birlikte kendi payını almak üzere yeniden «Orman Halkı»na gidince, onların şefi, İgor'u öldürme buyruğu verir:

— Koyunların arasına bir kurt girdiğinde, o kurt öldürülmedikçe, sürüyü teker teker yutar.

TÜRK MODELİ RUS KAGANI

İgor öldürülür. Yerine küçük yaştaki oğlu Svyatoslav adına ülkeyi yönetmek üzere karısı Olga geçer. Olga, Istanbul'a gider, 957'de İmparatorun eliyle vaftiz

edilerek hıristiyan olur. Putperest oğlu Svyatoslav'ı hıristiyan yapmak isterse de, o, «başka bir dine girersem, bahadırlarım benimle alay eder» diyerek yanaşmaz.

962'de iktidarı alan Svyatoslav, tam bir bozkır savaşçısıdır. Haşlanmış et yemez. Açık havada, atının eyerini yastık yaparak uyur. Sakalsızdır, uzun bıyıkları vardır. Başı traşlıdır, yalnız bir tutam saç, kabilesinin soyluluğunu göstermek bakımından bırakılır. Orta boylu, geniş omuzlu, kalın boyunludur. Kulaklarından birinde süslü bir küpe taşır. Bu bozkır savaşçısı, Peçeneklerden atlı savaşı öğrenir. Atlı birlikler kurar. Svyatoslav'ın bahadırları, atlıdır. Peçeneklerden satın aldığı atlarla haralar geliştirir. Haranın bir atına zarar veren, en ağır cezalara çarptırılır. Bir soylu ölünce, Türklerde olduğu gibi, atıyla birlikte gömülür. İgor efsanesinde bahadırlar, «bozkurtlar gibi» koşarlar. Vareg'ler dışında ordunun kabilelere dayalı birlikleri, Hunların yüzlük, binlik, on binlik sistemine göre örgütlenir. Hazar vergi sistemi, olduğu gibi alınır. Kısaca yeni Rus Devleti, Hazar modelinden pek farklı değildir*.

---

* 12.1.1952 tarihli The Times gazetesine göre, Stalin döneminde Pravda gazetesi, Prof. Artamonov'un «Kiev'in Hazarlara çok şey borçlu olduğu» savını eleştirir. Pravda, şöyle der: «Hazar Krallığı, birçok kabilenin biraraya gelmesinden oluşmuş ilkel bir topluluktu ve Doğu Slavlarının devlet kurmasında olumlu bir rol oynamış da değildi... Hazar Krallığını yüceltmek, Rus halkının gelişmesini her zaman küçümseyen burjuva tarihçilerinin hatâlı görüş ve tutumlarından arta kalmış bir davranıştır».

Prof. Artamonov, 1962'de yayınlanan «Hazarların Tarihi» yapıtında, 1937'de ileri sürdüğü ve Pravda'nın eleştirdiği görüşlerini yineler. Arthur Koestler'e göre, yapıt, Artamonov'un temel görüşlerine aykırı düşen bir iki paragraf eklenerek yayınlanır: «Ruslar, hiçbir zaman Doğunun kültürünü küçümsemezler. Ama İtil Hazarları, Ruslara hiçbir şey öğretmemiştir. Militan Hazar yahudiliğine karşı, öteki toplumların tutumu da aynıdır. Macarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Alanlar ve Kumanlar gibi... İtil'in sömürücülerine karşı savaşmak zorunluğu, gerek Oğuzların, gerek Slavların Kiev'in altın tâcı çerçevesinde bir-

Bizans'ın müttefiki bozkır savaşçısı Svyatoslav, Hazarlara karşı harekete geçer. 962 yılında Hazarlar, Kırım Got'larına boyun eğdirmeyi denerler. Got'lar, Kırım'daki Rusları yardıma çağırırlar. Got ve Rus ileri gelenlerinin ortak toplantısında Svyatoslav'ın himayesine girme kararı alınır. Yapılan antlaşmaya göre, Kırım Germenleri ve Rusları, Kiev'in egemenliğini tanırlar. Svyatoslav da onları Hazarlara karşı koruma yükümlülüğünü alır.

Svyatoslav, 965 — belki de daha doğru olarak 963 — yılında, Hazarların Rus güçlenişine karşı Bizans desteğiyle 930'larda Don üzerinde yaptıkları Sarkel kalesine saldırır. Kaleyi alır. Peçenekler de Svyatoslav'ın müttefiki olarak bu sefere katılırlar. Sonra Hazar başkenti yerle bir edilir. Bu, Hazarlar için ağır bir darbe olur. Hatta Dunlop, o tarihten sonra, «Volga'da bağımsız bir yahudi devletinin varlığından güvenle söz edilemez» der[141]. Fakat herhalde o tarihte Hazar Devleti'nin sonu gelmiş değildir.

Hazarlara ağır darbe indiren Svyatoslav, Güneye doğru ilerler. Azak Denizi'nin kıyılarını izleyerek Kuzey Kafkasya'ya gelir. Alanları (Oset) ve Çerkezleri yener. Sefer, görünüşe göre, Tamantarhan'da son bulur. Prof. Vernadsky, orada Svyatoslav'ın Kırım Rusları ile Kiev Prensliği arasında yapılan antlaşma gereğince, «Rus Kaganı» diye karşılandığını düşünür[142].

Kırım ve Azak Denizi bölgesinde Hazar tehdidi

---

leşmesine yol açmış ve bu birleşme sonucu, yalnızca Rus devlet sisteminin dev adımlarla gelişmesi değil, eski Rus kültürünün ilerlemesi de gerçekleşmiştir. Bu kültür, her zaman için özgündür. Hazarların etkisiyle hiçbir ilişkisi yoktur. Rus kültüründeki o önemsiz, tek tük Doğu etkilerini Rus-Hazar ilişkilerini incelerken genellikle göz önüne almaktaysak da, bu etkiler, Rus kültürünün çekirdeğine sokulmamış, yüzeyde kalan, kısa ömürlü, önemleri sınırlı etkilerdir. Rus kültür tarihinde, bir 'Hazar Dönemi' yaratacak kadar önemli değillerdir» (Onüçüncü Kabile, s. 114).

böylece sona erer. Fakat Svyatoslav, egemenliğini genişletme niyetindedir. Bunun için orta kısmı Bulgarlar, aşağı kısmı Hazarlar elinde bulunan Volga bölgesinin fethi gereklidir. Volga Bulgarlarının yolunu, o tarihlerde Hazarlara vergi ödeyen Viatiç Slav boyları kapar. Svyatoslav, Hazar'a bağımlı Viatiç boylarını yener. Bulgar başkentini alır, yağmalar. Fakat bu sırada Bizans, elçi yollayarak, 944 antlaşmasına göre Tuna Bulgarlarına karşı Rusların askerî desteğini ister. 967'de Svyatoslav, Kırım'daki Grek askerleriyle birlikte, Kuzey Bulgaristan'ı istilâ eder. Svyatoslav, Tuna deltasına egemen küçük Preslav kalesine yerleşir. Bulgar Çarı, Peçeneklerin yardımını arar. Peçenekler, Kiev'i kuşatırlar. Peçenekler kenti alamazlarsa da, savunucular onları püskürtemez. Svyatoslav'dan yardım isterler. Geri dönen Svyatoslav, Peçenekleri püskürtür ve Kiev'i kurtarır. Fakat Bulgar Türklerinin zengin ülkesi, Rus Büyük Prensi'nin gözlerini kamaştırır. Kiev'i bırakıp Tuna'ya gideceğini annesi Olga ile boyarlara açıklar:

«— Kiev'de kalmayı önemsemiyorum. Tuna üzerinde küçük Preslav'da yaşamayı yeğ tutarım. Zira bütün zenginliklerin aktığı o yer, benim krallığımın merkezidir: Bizans'ın altını, ipeklileri, şarap ve çeşitli meyvaları, Çekoslavakya ve Macaristan'ın atları ve gümüşü, Rusya'nın kürkleri, balmumu, balı ve köleleri...»

Annesi Olga'nın ölümü, gidişi biraz geciktirirse de, Svyatoslav, üç oğlunu Kiev ve çevresinde bölgesel hükümdarlar atayarak Tuna'ya döner. Fakat bu kez Bizans ile barış yapan Bulgarlar, Bizans ile birlikte, Svyatoslav'ın Tuna Güneyine yerleşmesine karşı çıkarlar. Rus Büyük Prensi, birkaç kez yenilir. Sonunda Silistre kalesinde kuşatılır. Svyatoslav, 971 yılında, Bizans, Bulgaristan ve Kırım'a asla saldırmayacağını vaadetmek koşuluyla barışı elde eder. Bizans, fırsattan yararlanarak, Bulgar Çarlığına da son verir. Boris II.,

971'de Istanbul'a tutsak götürülür. Yalnızca Güneybatıda dört Bulgar boyarı Bizans'a karşı direnir.

Tuna merkez olarak büyük imparatorluk kurma hayalleri, 971 antlaşmasıyla yıkılan Svyatoslav, Kiev'e doğru yola çıkar. Bulgarlar onun az insanla, fakat büyük bir ganimetle döndüğünü Peçeneklere bildirirler. Peçenekler, Dnyeper nehrinin şelâleler bölgesinde baskın için hazırlanırlar. Peçenek tehdidi karşısında, Varek komutanı Sveneld atla karadan dönmeyi önerirse de, Svyatoslav, ganimeti bırakmaya yanaşmadığından, nehir yoluyla dönme konusunda direnir. Peçenekler, şelâleler bölgesinde saldırır. Svyatoslav, savaşta öldürülür. Peçeneklerin şefi, Svyatoslav'ın kafatasından kendisine altın kaplamalı kadeh yapar.

HAZARLAR, RUSLARI YAHUDİ YAPMAYI DENER

Svyatoslav'dan sonra taht kavgasını, büyük oğul Vladimir kazanır. Kagan unvanı taşıyan Vladimir, eski bozkır dinini canlandırır, Kiev'de tapınak yapar. Güneş Tanrı'ya ve öteki Tanrılara insan kurban sunar. Rus kaynakları, onu kadın düşkünü olarak tanıtırlar. Bir kentte 300, ötekinde 200, bir başkasında 300 metresi olduğunu söylerler. Onu 700 karısı ve 300 metresi olan Hazret-i Süleyman'a benzetirler. Aynı kaynaklara göre, bir kentin hükümdarının kızı, onunla evlenmeye yanaşmayınca kente saldırıp alır, baba ve kardeşlerinin gözü önünde kızın zorla ırzına geçer, sonra baba ve kardeşleri öldürür.

Kiev Kaganlığını Polonya ve Baltık bölgesinde genişleten Vladimir, Dnyeper Doğusunda Hazar ve Bulgar ülkesine komşu itaatsiz Slav boylarını egemenliğine alır. 985'te Volga Bulgarlarına saldırırsa da, barış yapmak zorunda kalır. Bu sırada, güçlenen Rusları din yoluyla kazanmak için komşu devletlerin çabaları görülür. Hazarlar, Kiev'e Rusları yahudi yapmak için bir

kurul yollarlar. Volga Bulgarları, bir islâm kurulu gönderir. Almanya'dan bir katolik kurulu, Bizans'tan bir filozof gelir. Eski Rus kaynaklarına inanmak gerekirse, «Cennette her erkeğe 70 kız verileceğini» öğrenen Vladimir, islâm dininden hoşlanırsa da, şarap içme yasağını duyunca «içkisiz yaşayamayız» deyip müslüman olmaktan vazgeçer. Katolik Germen grubu perhizden söz edince, Vladimir onları da geri yollar :

«— Artık gidebilirsiniz. Atalarımız perhizi hiç kabul etmemiştir».

Hazar Türklerinin yahudi kurulu da, yurtları Kudüs'ün neden kendi yönetimlerinde olmadığı konusunda doyurucu yanıt veremez. Kurul :

— Tanrı, atalarımıza kızmıştı, günahlarımıza karşılık bizleri hıristiyanlar arasına serpiştirdi, karşılığını verince, Vladimir, Hazar yahudilerini alaya alır :

— Siz kendiniz Tanrı'nın eliyle dağıtılmışken, nasıl başkalarına inancınızı aşılamayı umabiliyorsunuz? Bizim de aynı yazgıya boyun eğmemizi mi bekliyorsunuz?

Bizans filozofu daha başarılı olur ama, Vladimir, vaftiz edilme isteğini reddeder, «biraz daha bekleyeceğim» der. Büyük Prens, 987'de Boyarlar Konseyini ve kent esnafını toplar. Yeniden din konusunu tartışır. Boyarlar, yahudilere, müslümanlara, katoliklere ve ortodokslara gözlemciler göndermeyi kararlaştırır. Gözlemciler, Bizanslıların dinini beğenirler. Ayasofya'da gördükleri dinsel tören konusunda «Gökte mi, yoksa yeryüzünde miydik, anlayamadık» derler. Bizans'ın görkemliliği ve uygarlık gösterileri, ortodoksluğa avantaj sağlamışa benzer. Ayrıca Bizans ile ittifak, onun etkisini artırır. Anadolu'da iki büyük arazi sâhibi ailenin ayaklanması nedeniyle başı derde giren İmparator, 971 antlaşmasına göre, Kiev'den askerî yardım ister. 988'de Istanbul'a gelen 6 bin Rus askeri, ayaklananları iki saatte yenerek İmparatora tahtını kazandırır. Bu desteğe karşılık Vladimir, İmparatorun kızkardeşi Anna

ile evlenmek ve Kırım'ın Doğu kısmında egemenliğini tanıtmak ister. Hıristiyan prenses ile evlenme, hıristiyanlığın kabulünü gerektirdiğinden, Vladimir, özerk kiliseye sâhip olmak koşuluyla hıristiyanlığı kabul edecektir. Bizans, bu koşulları uygun karşılarsa da, uygulamayı geciktirir. Oyuna geldiğini düşünen Vladimir, 989'da Kırım Güneyindeki Bizans kalesi Kerson'u, su yollarını keserek alır. Kırım'ı yitireceğini anlayan Bizans, acele Anna'yı yollar. Vladimir vaftiz edilir ve Anna ile evlenir. Kerson'u Bizans'a geri verirse de, Doğu Kırım kentlerini elinde tutar. Kırım'da bir yıldan fazla kalan Vladimir, Prof. Vernadsky'ye göre, babası Svyatoslav gibi Tamantarhan'da kagan unvanını alır[143]. Alanların eski kabile damgasını kabul eder. Tamantarhan Kaganlığı, Kiev Devleti'yle birleşir. Kiev Büyük Prensi, hıristiyan Rus Devleti'nin kaganı olur. 1051 yılında Kiev Metropoliti Hilerion, yapıtında ondan «Kaganımız» diye söz eder. 1037'de Rus kilisesi, Bizans'a bağlanır. Istanbul'daki Patrik, Rus kilisesini yönetir. Ve XII. Yüzyıl Bizans tarihçisi Cedrenus'a inanmak gerekirse, 1016 yılında Bizans donanması ile bir Rus ordusu Hazar ülkesine yürür. Hazarlar yenilir ve Hazar Kaganlığı kesinlikle son bulur*.

* 1016'da Bizans'ın desteğiyle girişilen bu seferde, Vladimir'in oğlu Mstislav'ın Tamantarhan'daki hıristiyan adı taşıyan Hazar şefini yendiği ve onun bundan sonra Tamantarhan Knez'i olduğu ileri sürülür (Z. V. Togan, İslâm Ansiklopedisi 44, s. 402). Tamantarhan Hazar hükümdarının adı Georges Tzulos diye geçer. Tzul'u Türkçe «Çur» diye okuyanlar vardır (İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi 128, s. 201). Çur, kaganlığın yanında ufak bir unvandır. Eski Rus kaynaklarında ise, Tamantarhan çok daha eskiden Rusların elinde gösterilir. 965'te Svyatoslav'ın buraya egemen olduğu kesindir. 1015 yılında ölen Vladimir, daha yaşarken Mstislav'ı Tamantarhan Knez'i yapar (Vernadsky, Les Origines russes, s. 500). Konu tartışmalı olmakla birlikte, Tamantarhan'da eskiden Hazarlara bağımlı, daha sonra bağımsızlaşmış bir Rus Kagnlığının mevcut olduğu görüşünü geçerli saydığımızı bir kez daha belirtelim.

HAZARLARIN DAĞILIŞI

Daha 960'larda Svyatoslav'ın Sarkel'i alıp Volga'daki Hazar kentlerini yağmalaması üzerine Hazarların çöküntüye uğradığı görülür. İbn Havkal'ın 968'de Harim'in Ürgenç kentinde işittiklerine göre, Rus saldırısı karşısında, Bulgarlar, Burtas'lar ve Hazarlar Güneye kaçmak zorunda kalırlar. İtil kenti tamamen tahrip edilir. İtil halkı, Derbent yakınındaki bir adaya, Hazar Denizi'nin Doğu kıyısındaki Mangışlak yarımadasına kaçar. Şirvanşah Muhammed b. Ahmet-al-Azdî'den yardım isterler. Şirvanşah, onların İtil bölgesine dönüşlerini sağlar. Fakat İbn Havkal'a göre, Bulgar, Burtas ve Hazarlardan küçük bir kalıntıdan başka birşey kalmaz.

İbn Havkal'ın görüşler,i hayli abartmalı olsa gerektir. Zira Bulgar kenti ve devletinin XI. Yüzyılda ve hatta daha sonraki yüzyıllarda çok zengin ve canlı olduğu bilinmektedir. 1025'te Bulgar hükümdarı, uzak ülkelerde câmi yaptıracak kadar zengindir. Svyatoslav'ın 960'larda İtil kentini yıkması, Volga ticaretini bir ölçüde azaltırsa da, bu ticaret canlılığını korur. İtil kentinin yerini, aynı yerde yeni ticaret merkezi Saksın kenti alır. XI. Yüzyılda Kumanlar geldiklerinde, Aşağı Volga bölgesinde birçok Hazar köyü bulurlar. 1240 yılında bölgeden geçen Caprini, Bulgar alanında, Kırım kentlerinde, Ürgenç'te Hazar tüccar ve esnafı görür[144]. Hazarlar, siyasal bakımdan bir güç olmaktan çıkmakla birlikte, varlıklarını korurlar. 973 yılında yazıldığı sanılan İbrahim b. Yakup'un notlarında Hazarya hâlâ zengin ülke diye gösterilir. Rus kayıtlarına göre, 986'da Hazarlar, Vladimir'i yahudi yapmak için Kiev'e «misyoner» yollarlar. 1023'te Hazarlar ve Çerkezler, Rus saltanat kavgalarında Mstislav için savaşırlar. İbn al-Asır, 1030'da Hazarların, Şeddadî'lerin bir saldırısını püskürttüklerini yazarsa da, Hazar ve Gürcü adları karıştırılmış olabilir. Rus kaynaklarına göre, Ku-

man saldırısına karşı, Kiev yakınındaki bir Rus kentini Hazar İvan savunur. Rus kaynaklarında bir daha Hazar adı görülmez. Selçuklulardan Alpaslan ve Melikşah döneminde bâzı Hazar gruplarının Kafkasya'da yerleştirildiği belirtilir. 1170-1185'te bölgeyi gezen Haham, Hazar ülkesini sekiz günde geçer ve Hazarların Talmud eğitiminden yoksun oluşlarına pek kızar. Mogol Çoban'ın 1221 Kırım seferinde, «Hazar» sözü, Kırım ve Azak yörelerinin genel adı olarak kullanılır. Caprini, 1245'te Kafkasya Kuzey yörelerinde yaşayan Alanlar ve Çerkezlerin yanı sıra, «Yahudi Hazarlar»ı sayar. Fakat Hazar adı üzerine, bundan sonra perde kapanır. Ceneviz ve Venedik tüccarları, Kırım'dan «Gazarya» diye söz ederler. Hazar Denizi, günümüzde de Hazarların adını taşır. Fakat artık Hazar, bir kavim adı değil, bir coğrafya adıdır.

DOĞU AVRUPA YAHUDİLERİ TÜRK MÜDÜR?

Yakın zamanlara kadar sanılırdı ki, Filistin'den ayrılmak zorunda kalan yahudiler, dünyaya dağılmışlar, İspanya ve Batı Avrupa'ya gidenler, baskılar karşısında Doğu Avrupa'ya göç etmişlerdir. Yine inanılırdı ki, yahudi dini, öteki tek Tanrılı büyük dinler gibi bütün kavimlere açık evrensel bir din değil, «Tanrının seçtiği» sâmi (semit) ırktan bir kavime özgü bir dindir, yâni yahudi dini, yahudi kavmiyle özdeştir.

XX. Yüzyılın başlarında Doğu Avrupalı bâzı araştırıcılar, Doğu Avrupa yahudileri ile Batı Avrupa yahudileri arasındaki büyük dil, kültür ve tip ayrılıkları bulunduğu gerçeğinden yola çıkarak, onların Batı Avrupa'dan Doğuya göçtükleri biçimindeki genel inancı kuşkuyla karşılamaya başlarlar.

Klişeleşmiş inanca göre, belli bir yahudi tipi vardır. Sâmi yahudi, dolikosefal uzun kafalı, koyu renk dalgalı ya da kıvırcık saçlı, kanca burunlu ve esmerdir. Oysa Doğu Avrupa yahudilerinin pek çoğu açık renk derili, sarışın ve mavi gözlüdür. Bu nedenle, Doğu Avrupalı araştırıcılar gözlerini Batıdan Doğuya doğru çevirirler. Volga boylarında ve Rusya bozkırlarında X. Yüzyıldan önce bir büyük yahudi devletinin var olduğunu anımsarlar. Doğu kaynakları, bu devletin yöneticileri olan Ak Hazarların beyaz tenli, mavi gözlü, kızıl saçlı olduklarını yazarlar. Böylece Doğu Avrupa yahudilerinin Türk-Hazar kökenli oldukları inancı filizlenir.

İlk kez, Türkçe, Arapça, Farsça ve daha başka Doğu dillerini bilen bir Avusturyalı diplomat, 1910 yılında yayınlanan yapıtında bu konu üzerinde durur. Baron unvanlı diplomat Kutschera, Doğu Avrupa yahudilerinin yüzde yüz Hazar kökenli olduklarını ileri sürer. İlkin bir yankı uyandırmayan bu görüş, giderek Doğu Avrupa tarihçileri arasında güç kazanır. Polonyalı tarihçiler, «yahudi nüfusunun ilkin en büyük bölümünü Hazarlar oluşturmuştur» savında birleşirler. Macar-Hazar yakınlığı, Macarlar arasında Kabar adlı Hazar boylarının bulunuşu ve Macarların X. *Yüzyılda Hazar* Türkçesi konuşmaları, Hazar savını güçlendirir. İsrail'de de Tel-Aviv Üniversitesi Yahudi Tarihi Kürsüsünün başkanı olan Kiev doğumlu Abraham N. Poliak, 1944'te İbranî dilinde yayınladığı «Hazarya» adlı yapıtında Türk-Hazar savını ortaya atar. Nihayet Macar yahudisi Arthur Koestler, «Onüçüncü Kabile» adlı büyük yankı uyandıran yapıtında, Doğu Avrupa yahudilerinin çoğunlukla Hazar kökenli olduklarını kanıtlamaya çalışır. Yazar Philip Tonybee hemen bu görüşe katılır, «Arthur'ün Hazar'ın değişmiş biçimi» olduğunu söyleyerek, Arthur Koestler'i «Hazar Koestler» yapar[145].

Doğaldır ki, yerleşmiş inançları altüst eden bu görüş, tepkilerle karşılanır. Doğu Avrupa yahudilerinin Hazar kökenli olduklarını kabul etmek, yahudilerin büyük çoğunluğunun Türk olduklarını ileri sürmek anlamına gelir. Zira 1960 nüfus tahminlerine göre, «Seferad» denilen İspanya kökenli Batı Avrupa yahudilerinin sayısı 500 bin kadardır. «Aşkenazi» denilen Doğu Avrupa yahudilerinin sayısı ise 11 milyonu bulur. Ayrıca İsrail Devleti, Filistin topraklarına sâhip olma hakkını, Filistin kökenli olmaya ve kutsal kabile inancına dayandırma eğilimindedir ve bu inancı sarsmaya hiç niyetli gözükmez. Nitekim Hazar savını İsrail'de ortaya atan tarihçi Poliak, sert tepkilerle karşılaşır ve günümüz yahudiliğinin «Tanrı'nın seçtiği» kutsal kabile soyundan geldiği inancını sarsan bir bozguncu sayılır[146].

Bununla birlikte, Doğu Avrupa yahudilerinin önemlice bir kısmının Batıdan değil de Doğudan geldkileri savını çürütmek kolay değildir. Nitekim Hazar tartışmalarından çok önce ünlü «Gürcü Tarihi» yazarı E. D. Allen, Doğudan gelme savını ortaya atar. «Yahudi Hazarlar» yazarı Columbia Üniversitesi profesörlerinden Dunlop, bu konuda çok çekingen davranmakla birlikte, Hazar savını «olası» sayar[147].

Şimdi bu savın dayandığı kanıtları gözden geçirelim: Hazar Devleti'nin zayıflama ve yıkılma dönemlerinde ve daha sonra, bir kısım Hazarlar Batıya doğru göç ederler. Örneğin Ruslar daha Hazar başkenti İtil'i yıkmadan önce, Kiev'de zengin bir yahudi topluluğu oluşur. Rus Prensi Svyatopolk, daha sonra Kiev'e Hazar olduğu sanılan yahudiler yerleştirir. Başka bir Hazar topluluğu, Kuman (Kıpçak) baskısı altında Rus Prensi'nden yer ister ve Çernigov yakınında bir Hazar kenti kurar. Kırım'da bugün bile Hazar diline yakın bir Türkçe konuşan Karait yahudileri yaşar. Tamantarhan'da XV. Yüzyılda Ceneviz himayesinde bir yahudi prensliği vardır. Geniş topraklarını işletecek nüfustan yoksun bulunan Litvanya ve Piast sülâlesi (962-1370) zamanında Polonya, Doğudan nüfus çeker. Litvanya Prensi Vitold, Türkçe konuşan Karait yahudilerini zorla Polonya'ya yerleştirir. Polonya'da göçmen çekmek için yahudilere ve öteki göçmen'ere geniş ayrıcalıklar tanınır. Batıdan Almanlar, Doğudan ise Hazar yahudileri ve Ermeniler Polonya'ya gelir. Ukrayna ve Polonya'da Hazar ya da Zhid (yahudi) sözcüğünden türeyen birçok köy ve kent adı vardır. Özerk belediye haklarına sâhip Polonya yahudi kentlerine Ştetl denilir. Bu yahudiler, önce tarım'a uğraşırken 1496'da Polonya parlamentosu, yahudilerin tarım arazisine sâhip olmasını yasaklar ve onların tümü kentli olur. Polonya tarihçileri, bu yahudilerin Doğudan ve Hazar

ülkesinden geldikleri sonucuna varırlar. Adam Vetulani, bu sonucu şöyle özetler :

«Araştırmacılar, bu ilk yerleşme yerlerinin Hazar topraklarından ve Rusya'dan gelenler tarafından kurulmuş olduğunda görüş birliği içindedirler.... Buradaki yahudi nüfusun bir bölümü — ilk zamanlarda tümü — doğrudan Hazar topraklarından, daha sonra da Kiev Rusyasından gelenlerdir»[148].

Hazarlara yakın olan Macarlarda durum daha açıktır. Macarların «birinci kabile»si olan Kabarlar, herhalde bir kısım Macar yahudilerinin ataları sayılabilir. X. Yüzyılda da Macar Dükü Taksony, ikinci bir grup Hazar kafilesini kendi toprak'arında yerleşmeye çağırır*. Hazar kökenli olduğu sanılan yahudi Kont Teka, ünlü bir maliyeci ve zengin bir toprak sâhibi olarak Macar tarihinde önemli bir rol oynar.

ÇAĞDAŞ YAHUDİLİKTE HAZARLARIN PAYI

Kısaca, Hazar ülkesi ve Rusya'dan Doğu Avrupa'ya bir yahudi göçü olduğu ve bunlar arasında Hazarların da bulunduğu kesinlikle ileri sürülebilir. Kuman ve Mogol istilâsından sonra göç edenler daha da artmış olabilir. Fakat göç ne orandadır ve Hazarların bunda payı nedir? Bu soruyu yanıtlamak kolay değildir. Arthur Koestler, Yahudi Ansiklopedisi'nin XVI. Yüzyılda dünya yahudi nüfusunu 1 milyon dolaylarında saptadığını, XVII. Yüzyılda Polonya ve Litvanya yahudilerinin günümüz tarihçileri tarafından 500 bin tahmin edildiğini belirtir ve Volga'daki Hazarların sayısını 300-400 bin düşünür. Bu rakamlara dayanarak Doğu Avrupa yahudi toplumunun büyük çoğunluğunu Hazar-

* XII. Yüzyılda Bizans tarihçisi Cinnamus, imparatorun Belgrad yakınındaki Sirmium'da bulunan yahudi Türkleri, Macaristan'da yaptırdığı bir kaleye yerleştirdiğini yazar. Bunlar «Halisiizi» denilen Hunlardır. Karadeniz'in Kuzey kıyılarına yerleşmişlerdir (Byzantino Bulgarica, I, s. 159).

ların oluşturduğu sonucuna ulaşır. Bu, güvenilir olmaktan uzak istatistiklere ve tahminlere dayalı, çok acele varılmış bir sonuçtur. Bununla birlikte, Batı Avrupa ve Almanya'dan Doğu Avrupa'ya önemli bir yahudi göçü olmadığı konusunda Arthur Koestler'in geliştirdiği sav, haklı görülebilir.

Eski görüşe göre, Almanya'da önemlice bir yahudi topluluğu vardır. 1096 Haçlı Seferi, Alman yahudilerini süpürgeyle süpürülürcesine Polonya'ya atar. Doğu Avrupa'da eşi görülmedik yahudi topluluklarının belirmesi böyle açıklanır. Fakat bu yerleşmiş görüş, hiçbir ciddî kanıta dayanmaz. Zira Ortaçağ yahudi nüfusu ve böyle bir göç hakkında bilgi yok gibidir. Arthur Koestler, 1000 yılı dolaylarında Batı Avrupa yahudilerinin en önemli topluluklarının Fransa'da ve Ren yöresinde yaşadıkları kanısındadır. Bunların bir grubu İngiltere'ye gider. Fakat 1290 yılında İngiltere'den kovulmalarına kadar, sayıları hiçbir zaman 2500 kişiyi aşmaz. Gerek Fransa, gerek İngiltere'de işçi, köylü, esnaf gibi halk içinde kökleri olan bir yahudi topluluğu yoktur. Yahudiler, ancak üst düzeyde tüccarlardır, bu nedenle sayıları azdır. Almanya'da ise, Ren Batısında nüfusu yüzler basamağından yukarı güç çıkabilecek sınırlı sayıda yahudi vardır. Ren Doğusunda, Orta ve Kuzey Almanya'da ise, henüz hiç yahudi yoktur, uzun süre de olmaz. 1306'da Fransız Kralı Güzel Philip, yahudilerin mallarını alıp kovarsa da, bunlar krallık sınırları dışındaki Fransız topraklarına sığınırlar, daha uzaklara gitmezler. Doğu Avrupa yahudilerinin Batı kökenli olduğu savına yatkın gözüken Mieses dahi, Fransa yahudilerinin kovulması sırasında «Almanya'daki yahudi nüfusunun arttığını gösteren hiçbir kanıt yoktur» der. Esasen Fransız yahudilerinin ne o tarihte, ne daha sonra Alman topraklarını aşıp Polonya'ya gittiklerini iddia eden bir tarihçiye rastlanmaz. 1348-1350 veba salgını ise, Avrupa'da yahudi kırımıyla sonuçlanır. Almanya'da hemen hiç yahudi kalmaz. Art-

hur Koestler'e göre, 1350'lerden XVI. Yüzyıla kadar İspanya yahudileri dışında Avrupa'da tek tük yahudiye rastlanır. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda İngiltere, Fransa ve Hollanda yahudi nüfusunu oluşturanlar, bin yıldan beri yaşadıkları İspanya'dan kovulan Seferad yahudileridir. Bu gözlemlere dayanarak, «Hazar Koestler» şu sonuca varır :

«Batılı yahudilerin Ren'den kalkıp düşman toprakları sayılan Almanya'nın içinden geçerek Polonya'ya geldikleri savını, hemen hiç duraklamadan bir yana bırakabiliriz. Ren dolaylarında yaşayan bir avuç yahudinin sayısı, göç etmekteki isteksizlikleri, tersine oldukları yerde saklanma alışkanlıkları, tarihlerde göç belirtisi satırların olmayışıyla birleşince, bu savı hemen tümüyle çürütmektedir»[149].

DOĞU VE BATI YAHUDİLERİNİN DİL VE KÜLTÜRLERİ AYRIDIR

Kabul etmek gerekir ki, Koestler'in bu demografik kanıtı, bilgi yetersizliği nedeniyle, pek güçlü değildir. Fakat hiçbir kanıta dayanmadan geliştirilen «Batıdan yahudi göçü» savına göre, yine de güçlüdür. En azından, Batıdan Doğuya doğru önemli bir yahudi göçü olduğu konusunda herhangibir bilgi bulunmadığına göre, Doğu Avrupa yahudilerinin Batıdan gelmedikleri gerçeğe uygun sayılabilir. Doğu yahudilerinin «Yidiş» denilen ve «İbranîce, Ortaçağ Almancası, Slav ve daha başka dil ve lehçelerin karışımı» ayrı bir dil kullanmaları, bu sava daha geçerlilik kazandırır. Batıdaki «Sefarad»ların dili ise, «Ladino» denilen İspanyolca-İbranîce karışımı bir dildir. Yidiş'te Almanca sözler boldur. Fakat bu sözcükler Batı Almanya değil, Doğu-Orta Almanya lehçelerini yansıtır. Hazarların yahudi tarihine katkısını küçümseme eğiliminde olan dil bilgini Mathias Mieses, bu gerçeğe dikkati çeker :

«Yidiş dilinde, Almanya'nın Fransa sınırına kom-

şu olan yörelerinden hiçbir sözcük girmemiştir.... Bu dilin kökenlerini araştırırken, Batı Almanya'yı tümüyle bir kenara bırakmak yerinde olur.... Tarihin yaptığı yanlışların zaman zaman dil araştırmaları yoluyla düzeltildiği bir gerçektir. Aşkenazi yahudilerinin Fransa'dan geldiği inancı da, düzeltme bekleyen bu yanlışlar arasında gibi görünmektedir»[150].

Dil gibi, kültür farkları da Doğu ve Batı yahudilerini biribirinden ayırır. Doğu Avrupa yahudileri atlı araba kullanırlar. Atlı arabalarla özellikle kereste ticareti yaparlar. Araba yapımı ve atlı arabacılık, Batı yahudilerinde görülmez. Bu uğraş, Volga bölgesine uygun düşer. Polonya kentleri de Hazar kentlerini andırır. Bu kentlerdeki sinagogların duvarları, arabesk desenlerle, İran etkisiyle Macar-Hazar mimarisine giren hayvan figürleriyle kaplıdır. Güney Kafkasya'dan gelen Ermeni göçmenlerin Polonya'ya getirdiği süslü üslûba uyar. Polonya yahudilerinin geleneksel giysileri de Doğu etkisi taşır. Dindar yahudilerin giydikleri takke, Özbek ve Orta Asya Türk takkesini andırır. Kadınların XIX. Yüzyıl ortalarına kadar taşıdıkları uzun beyaz türban, Kazan ve Türkmen kadınlarının türbanının eşidir. Erkekler de uzun ipek kaftan giyerler.

Demek ki, dil gibi kültür ayrılıkları da, Doğu ve Batı Avrupa yahudilerinin ayrı kökenden geldikleri savını destekler. Rusya içlerinden Doğu Avrupa'ya bir yahudi göçü olduğu da bellidir. Bu göçte, Hazar göçünün payı nedir? Doğu Avrupa yahudi topluluklarının oluşmasında Hazarların katkısı ne orandadır?

Türkçe konuşan Karaim'lerin Hazar kökenli oldukları kabul edilebilir. Türkolog Zajaczkowski, bu yahudileri eski Hazarların bugüne ulaşan en katkısız torunları sayar. Prof. İbrahim Kafesoğlu, Karaim'lerin Hazar ülkesinde gittikçe kalabalıklaştığını ve hatta günümüzde Kırım'da, Lehistan'da ve Türkiye'de yaşayan Karaim'lerden hiç değilse ana dili ya da dinsel dili Türk-

çe olanlarının, yahudi Hazar Türklerinin ve belki kısmen Karaim Kuman'larının torunları olduklarını kabul eder[151]. Prof. Dunlop, Kafkasya'daki Karaçay'ları, Hazar'ara yakın sayar. 1865'te Kırım'da Bahçesaray yakınında Hazar topluluğundan söz edildiğini belirtir[152]. Macar yahudileri arasında Kabar'lar ve öteki Hazarlar vardır. Ukrayna ve Polonya'da Hazar yahudisi yerleşmeleri olmuştur. Bununla birlikte, Arthur Koestler'in düşündüğü gibi, Doğu Avrupa'ya 300-400 bin kişilik büyük bir Hazar göçü olup olmadığı belli değildir. Böy'e bir göç gerçekleştiyse, Hazarların dil değiştirdiklerini kabul etmek gerekecektir. Koestler, Polonya'ya 4 milyon Alman göçü olduğunu, bunların ekonomik ve kültürel bakımdan güçlü bulunduklarını, Ortaçağ Polonyasına akıp duran Hazarların da ilerleyebilmek için Almanca ve yerli ha'kla ilişki için de bir miktar Lehçe, ya da Litvanya, Ukrayna, Sloven dillerini öğrenme durumunda kaldıklarını düşünür. Bu dillerin etkisiyle XV. Yüzyılda, hatta daha önce Yidiş dili oluşur. XIX. Yüzyıla kadar konuşma dili olarak kaldıktan sonra yazı di'ine dönüşür.

Poliak'a göre, Polonya'ya göç eden 4 milyon kadar hıristiyan Almanın yanı sıra, sayıca çok sınırlı bile olsa, Alman yahudileri de vardır. Polonya'da katolik din adamlarının genellikle Almanlardan çıkışına benzer biçimde, hahamlar daha çok Almanlardan gelir. Bu kültürel ve dinsel üstünlük, ekonomik çıkarlar da zorlayınca, Alman diline etkinlik sağlar. Poliak'a göre, Yidiş dili ilk kez Hazar Kırımı'nda Alman Got'ların yaşadığı bölgede doğar ve gelişir.

Dil değiştirme, tarihte sık sık görülen bir olaydır. Volga Bulgarlarının dili de Kuman'lar (Kıpçak) geldikten sonra değişir. Hazar diline yakın olan Çuvaş dili, daha Kuzeyde yaşayan Bulgarlar (Çuvaş'lar) arasında günümüze kadar yaşar. Fakat Bulgarların torunları olan Kazan Türkleri, eski dillerine çok yakın o'an Çuvaş dilini anlamazlar. Filistin yahudilerinin dili de

İbranîce iken, daha sonra Kalde, Aramî dili, Yunanca, Arapça ve nihayet Ladino dili geçerli olur. Bu nedenle, Yidiş dilinin yaygınlaşması ve Hazar Türkçesinin unutulması, Doğu Avrupa yahudiliğinin Hazar kökeni savını zayıflatmaz. Fakat Hazarlar ne ölçüde yahudi olmuşlardır? X. Yüzyıl islâm kaynakları, belki de biraz abartarak, Hazarların üst tabakasının yahudi olduğunu, geniş kitlenin şamanist kaldığını yazarlar. Onun içindir ki, tüm Hazarları yahudi saymak, gerçeği zorlama anlamına gelebilir. Bununla birlikte, Hazar Kağanı ve soyluların yahudiliği kabulü, yalnız Hazarların değil, Alan, Fin-Ugor, Slav vb. gibi bölge halklarının bir kısmının da yahudiliği benimsemesine yol açabilir. Daha sonra Oğuzlar ve Kıpçaklar arasında da yahudi adlarının görülmesi, yahudiliğin onlar arasında bile az çok yayıldığının kanıtı sayılabilir. Kuman Kobiak'ın oğullarının adları, İzak ve Daniel'dir. Yahudi Karaim'ler arasında Hazarlar gibi Kuman Türkleri de vardır. Hatta Selçuk Türklerinin ataları, Ortaçağda yahudi adları olan Mikail ve İsrail gibi adlar taşırlar*. İbn al-Kalbî, Barsula, Hazar, Yazar ve Harizm gibi ayrı kökenlerden toplulukların İbrahim Peygamberin oğlu İshak'ın dört oğlunun soyundan geldiklerini yazar[153].

Öte yandan Harizm ve Bizans'tan Hazar ülkesine bir yahudi göçü olduğu bilinir. Tolstov, aramî kökenli saydığı Harizm yazısının, VIII. Yüzyılda yahudi kültürü etkisiyle kare biçimi aldığını ileri sürer. İslâmın gelişiyle, Harizm yahudileri Hazar ülkesine göç ederler. Yahudilere yapılan baskı üzerine, bunların bir kısmı Hazar içlerine ve Kırım'a göçerler. Yâni Hazar ül-

* Prof. Dunlop, Kazvanî'nin Oğuzlarla ilgili olarak sözünü ettiği «tapınak»ın bir sinagog olabileceğini düşünür (Jewish Khazers, s. 261). Selçuk'un babası Dukak'ın ve Selçuk'un Hazar Meliki'nin komutanı olduğu ve onlar arasında yahudiliğin yayılmış olabileceği ileri sürülür. Prof. Sümer, Selçukluların Hazar komutanlığı yaptığı görüşünü temelsiz sayar (Oğuzlar, s. 62).

kesinde ayrıca «gerçek yahudiler» vardır. Doğu Avrupa'da da Alplerden, Bohemya ve Doğu Almanya'dan göçen «gerçek yahudiler» bulunur. Bu nedenlerle Doğu Avrupa yahudiliği, Hazar kökenine indirgenemez. Kesinlikle söylenebilecek olan, Doğu Avrupa yahudiliğinin büyük bölümünün Filistin kökenli değil, Kırım, Aşağı Volga ve Kafkasya kökenli olduğudur. Bu bölgedeki topluluklardan biri olarak Hazarlar da Batıya göç ederek Doğu Avrupa yahudileri arasına karışmışlardır. Fakat Hazar katkısının ne oranda olduğunu söyleyebilme olanağı yoktur. Polonyalı tarihçiler, hiç değilse ilk zamanlarda bu yahudilerin çoğunun Hazar ülkesinden geldiğine inanırlar. Arthur Koestler, bugünkü yahudi nüfusuna Hazar katkısı «epeyce büyük» der, Hazarlar «belki de egemen öge idi» görüşünü ileri sürer. Ama elindeki sınırlı bilgiler, Hazar katkısının oranını saptamaya izin vermez. Ancak Kafkasya-Volga bölgesi yahudi topluluklarının katkısının büyük olduğu söylenebilir. Antropolojik veriler de bu görüşü destekler. Seferad yahudileri genellikle delikosefal, Doğu Avrupa yahudileri ise Kafkasya ve Volga toplulukları gibi daha çok brekisefal'dir. Yahudi tipinin özelliği diye sunulan kanca buruna, safkana en çok yaklaşan samî'lerden sayılabilecek olan bedevîlerde hiç rastlanmaz, Kafkaslarda ise kanca burun yaygındır.

Özetlersek, eldeki bilgiler Doğu Avrupa yahudiliğinin tümünü ya da büyük çoğunluğunu Hazar Türklerine bağlamaya yetmez, ama günümüz dünya yahudiliğinin büyük kısmının Filistin kökenli olmadığını kanıtlamaya yeterli görünür.

Dünya yahudiliğinin «Tanrı'nın seçtiği» soydan türeme inancı, bütün safkan ırk iddiaları gibi bir efsaneden ibaret görünür. İsrail kabilesi bile, İncil'in verilerine göre, sarışın, dolikosefal, uzun boylu Amorit'ler, esmer bir ırk olan Hitit'ler, siyah ırktan Kuşit'ler vb. ile çok eskiden karışmıştır. Süleyman Peygamberin annesi Hitit'lerdendir. Öte yandan yahudiler, uzun-

ca bir süre, yahudi dinini belli bir kavmin dini saymamış, öteki etnik gruplara da dinlerini yaymaya çalışmışlardır. Zenci, Çinli, Berberî ve nihayet Hazar gibi çeşitli topluluklar yahudiliği almıştır. İspanya'da yahudilerin İspanyollarla karıştıkları açıktır. Nasıl bir İngiliz ırkı yoksa, bir yahudi ırkı da yoktur. Ama bugün bir İngiliz ulusu, bir Türk ulusu ve Orta Doğu'da yeni bir Yahudi ulusu vardır*.

* Konumuz dışında kalmakla birlikte, Arthur Koestler, dünya yahudiliğinin kökeninin Hazar Türkleri olduğu savını, antisemitizmin saçmalığını ve dünyaya dağılmış yahudilerin «tek bir ulus» olduğu inancının yanlışlığını göstermek amacıyla geliştirir. Koestler, «Yahudilerin çoğu Hazar Türkleri ise, antisemitizm, yâni samî ırk düşmanlığının anlamı kalmaz» der. Fakat antisemitizm ırksal kökenli olmaktan çok, ekonomik kökenli karmaşık bir olgudur. 1000 yıllarından sonra Fransa ve İngiltere kralları, yahudileri kırıma uğratıp zenginliklerine el koydukları zaman, herhalde antisemitizm yaptıklarını düşünmüyorlardı. Ama Koestler, «Tanrı'nın seçtiği» bir yahudi ırkı ile yahudi dinini özdeşleştirmenin saçmalığını vurgulamakta çok haklıdır. Ona göre, İsrail yahudileri, kökenleri ne olursa olsun, bugün bir ulus olma niteliğini kazanmıştır. Bir yurtları, ortak bir dilleri, hükümetleri, orduları vardır. Ama dünyaya dağılmış öteki yahudiler, bir ulus değildir. Onları aralarında yaşadıkları yerli halktan ayıran tek şey, dinleridir. Dağılmış yahudilerde dinsel bağlılık giderek zayıfladığı halde, İsrail kabilelerinden inen «tek bir ulus» olma inancı biçimindeki bir «sahte ulusçuluk» özellikle aydın yahudiler arasında yaşatılmak istenmektedir. Yahudiliğin ırk ve tarihten gelen uydurma mesajı, kabileye bağlılık duygularını körükleyerek etkinliğini sürdürmektedir. Oysa dağınık yahudilerin bugün bir ortak dilleri yoktur. Kültürleri de yaşadıkları ülkenin kültürüdür. Tek tek yahudilerin felsefî, bilimsel ya da sanatsal katkıları, onları barındıran ülkenin kültürü içinde karışmış durumdadır. Ama sahte ulusçulukta direnme, hem yahudiyi ayırmakta, hem de başkalarının ayırmasına ve antisemitizme olanak hazırlamaktadır. Koestler'e göre, bu sorunun uzun sürede çözümü, ya İsrail'e göç etmek ya da yaşayan ülke halkı arasına karışıp erimek olabilir.

Koestler, Hazar kökeni savına, bu «sahte yahudi ulusçuluğunu» sarsmak için sarılır.

MACARLAR, PEÇENEKLER, OĞUZLAR, KUMANLAR

Urallardan yayılan Macarlar, Fin-Ugor kökenli olmakla birlikte, uzun süre Macarların tarihi Türklerin tarihinden ayrılmaz. Macar efsaneleri bu yakınlığı belirtir. Efsaneye göre, Hun eri Hunor ile Magor (Macar), birlikte Azak Denizi bataklıklarını geçip bozkırda ilerlerken erkeksiz eğlenen Belar'ın (Bulgar) oğullarının karılarına ve İran kökenli Alanların hükümdarının kızına rastlarlar. Kızlardan biriyle Hun eri, öteki ile Macar evlenir. Hunlar ve Macarlar onlardan türerler. İlk Macar tarihi, Hazar Kaganının Macarlara kral olarak verdiği Arpad soyunun, «dünyanın kırbacı» Attila soyundan indiğini yazar. Hun deyimi Avrupa'da «uygarlık düşmanı barbar» anlamına kullanılırken, yakın zamanlara kadar Macaristan ilkokullarında Macarların şanlı Hun atalarından söz edilir. Pek çok kişi, çocuklarına Attila adını koyar.

ASKERÎ DEMOKRATİK MACAR KONFEDERASYONU

Uzun süre Onogur, Sabar ve Hazar Türkleriyle içiçe yaşayan Macar boyları, bu federasyonun Kabarlar gibi öteki pek çok Türk boylarıyla birlikte, IX. Yüzyıl sonlarında bugünkü ülkelerine gelirler. Macarlar, yeni yurtta Slavlar ile Avar kalıntıları ve Batı Türk grupları bulurlar. Göçebe geleneklerini sürdüren Macarlar, bu yerli toplulukları, kendi hesaplarına tarımcı olarak kullanırlar.

Macar boyları, yeni yurtta araziyi boylar arasında paylaşırlar. Her boyun başkanı olan soy bir ırmak ağzında, ırmağın iki kıyısına yerleşir. Boyun öteki aileleri, bütün ırmak vâdisinde, başkan soyunun çevresinde halka meydana getirecek biçimde çadırlarını kurar. Başbuğ Arpad'ın soyu, Orta Tuna'nın iki kıyısında, işgal edilen arazinin orta kısmını alır. Bu yerleşme ve arazi paylaşmasında askerî güvenlik göz önünde tutulur ve Tisa ötesi ile Erdel'de geniş boş arazi bırakılır.

Macarların uğraşları savaş, avcılık ve hayvancılıktır. Boylar, kışın akarsu ve bataklık kıyıları gibi düz yerlerde otururlar, yazın hayvanlarıyla yaylalara çıkarlar. Her boyun yazlık ve kışlık yerleri vardır. Soyların üyeleri, geniş bir arazi parçasının ortak sâhibidir. Yerli topluluklar ve savaşlarda elde edilen tutsaklar, bu boylar hesabına çalışırlar ve tarım yaparlar. Hazar Kaganı, Arpad'ı kral olarak vermekle birlikte, Macarlar henüz bir devlet kurmuş olmaktan uzaktır. Boylar, yeni yurtta da özerkliklerini sürdürürler. Yağma akınlarını kendi başlarına yaparlar. Arpad soyunun hükümdarlığı sözde kalır.

Bu durum, askerî demokrasi aşamasındaki göçebe bozkır topluluklarının yaşamına uygun düşer. Macar boylarının inançları da benzer Türk topluluklarından ayrılmaz: Atalara kurbanlar sunulur. Aile ocağı daima yanık tutulur. Ateşin gücüne inanılır ve aile ocağına kurban verilir. Ölüler, öteki dünyada da yeryüzündeki yaşamlarını sürdürecekleri için silâhları ve atlarıyla birlikte gömülürler. Soylu beylerin hizmetçileri de onlarla birlikte öteki dünyaya yollanır. Evlenmelerde gelin ailesine çeşitli kürkler, atlar vb. başlık olarak ödenir. Üvey analar ile, amca ve ağabey karılarıyla evlenilir.

Türklerin «Turan» savaşı taktiğini öğrenen Macarlar, akınlarda büyük başarı sağlarlar. Esasen büyük savaşlarda son katılan boy olarak Kabarlar ön safta dövüşür ve çevredeki halkları yıldırır.

Macarların yeni yurtlarına gelişi, Karolenj İmparatorluğu'nun yıkıldığı, yeni devletlerin henüz kurulmadığı bir geçiş dönemine rastlar. Macarlara komşu olan Doğu Frank İmparatorluğu da çözülmüştür. Bu durum, Macar ganimet akınlarını kolaylaştırır. Macarlar, çok uzak bölgeleri yağmalarlar: 918'de Bremen, 924'te Pavia, 926'da Güney Almanya, Alsace ve Lorraine, Verdun ve Arden'ler, daha sonra Kuzey İtalya baştanbaşa yağmalanır. Macarlar, «Avrupa'nın korkusu» olur. Kiliselerde «Tanrım, bizi Macarların oklarından kurtar» yakarışı yükselir. Sakson sülâlesinin kurucusu Alman Kralı Heinrich I., 924'te yıllık haraç ödemek yoluyla Macar akınlarından korunmaya çalışır. Fakat çok geçmeden Heinrich I., Macar akınlarından korunmanın yollarını bulur. Taş kaleler yaptırır, bu önlem, yağmaları sınırlandırır. Alman Kralı ayrıca «Turan taktiği»ni bilen atlı birlikler kurar ve 933'te haraç ödemeyi durdurur. Saksonya'ya yürüyen Macarları yener. Macarlar bu yenilgi üzerine, uzun süre Almanya'ya saldırmazlar. Ancak 20 yıl kadar sonra, Almanya taht kavgaları içindeyken şanslarını denerler. Fakat Macar ordusu, Otto I. tarafından 955'te yok edilir, Macar başbuğları darağacına yollanır. Hunlar ve Avarlar gibi Macarlar da bir iz bırakmaksızın tarih sahnesinden silinme tehlikesi ile karşıkarşıyadır.

Arpad'ın boyundan başbuğ Geza ve oğlu İstvan, göçebelikten yerleşik bir düzene geçerek, disiplin tanımaz Macar boylarını parçalayıp kabile dayanışmasını yıkarak ve yabancı savaşçılara dayalı yeni bir ordu kurarak, hıristiyan komşularla ittifaklar arayarak, yeni koşullara uymaya çalışırlar. İttifaklar, evlenmeleri ve hıristiyan olmayı gerektirir. İstvan (997-1038) hıristiyan olur ve oğlunu Alman-Roma İmparatoru Heinrich II.'nin kızıyla evlendirir. İstvan, 1000 yılında Papa'nın elinden taç giyer. Çok kanlı ve uzun süren sa-

vaşlarla kabileleri parçalar. XIII. Yüzyılda belli bir kabilenin adını taşıyan pek çok yer adının varlığı, kabile parçalanmasının kanıtıdır. Yerleşmeyle hayvancılık geriler, tarımcılık ön plana geçer.

MERKEZİYETÇİ FEODALİZME DOĞRU

İstvan, ayaklanan ve yenik düşen boy beylerinin arazilerini kendi mülkiyetine geçirir, boş arazilere de sâhip çıkarak büyük özel malikâneler meydana getirir. Böylece, kral soyu, önemli tarım arazisinin sâhibi olur. Kral, mülk edindiği bu çok geniş araziyi, «ispan» adlı memurlar eliyle yönetir. Toprak kalelerde oturan ve geniş kral arazilerinin başında bulunan «ispan»lar, her an görevlerinden atılabilen memurlardır.

Krallık kaleleri, ekonomi ve savaş görevlerini birlikte yerine getirir. İspan, kaleye bağlı tarımcıların ürünlerinden alınan vergiyi toplar. Ayrıca yanında askerlik hizmeti karşılığı arazi verilen asker bulundurur. Ürün teslimiyle yükümlü çiftçilerin yanı sıra, hizmetle yükümlü avcı, seyis, çoban, demirci, haberci vb. kale çerçevesinde yaşar.

Kral, doğaldır ki, bütün arazinin sâhibi değildir. Serbest Macarların da malikâneleri vardır. Bu malikânelerin bir kısmı soyluların ortak malıysa da, ailelerin özel mülkü de gelişir. Kilise de geniş arazi sâhibidir. Büyük arazi sâhipleri ve kilise, krallık arazisindekine benzer biçimde asker besler ve serbest çiftçilerle zenaatçıları himayesinde bulundurur. Ayrıca kölelik vardır ve küçük mülk sâhibi çiftçilerin durumu giderek kötüleşir.

Bu yeni sistemle tarihten silinip gitmekten kurtulan Macarlar, savunma ve iskân politikalarıyla güçlenirler. Kaleler, giderek daha uzak yerlerde kurulur, içerideki ormanlık ve bataklık arazi, tarım arazisi hâline getirilir. Almanlar, Fransızlar, Hazar yahudileri, Rumenler bu kazanılan araziye iskân edilerek, tarım ürü-

nü ve verimi artırılır. Sakson denilen Almanlar, madenciliği geliştirir.

Savunulması güç, tehlikeli bölgelerin korunmasında da Macarları Dnyeper bölgesinden kovan Peçeneklerin kalıntıları ve öteki Türk boyları kullanılır. Uz (Oğuz) ve Kuman'ların (Kıpçak) saldırıları karşısında perişan olan Peçenekler, Macarlara sığınır. Bu Türk boylarının bir kısmı, sınır savunmasında kullanılır, geri kalanları ise küçük parçalara ayrılarak bütün ülkeye dağıtılır[154]. Peçenekler, böylece bir tehlike olmaktan çıkarılır, hıristiyanlaştırılır ve tarımcı köylü yapılır.

Peçenekler gibi, Batı Göktürk boylarından olabileceği ileri sürülen Sekel Türkleri, Kuman saldırılarına karşı Doğu kapılarını korumakla görevlendirilir. Daha eskiden Hazar kökenli Kabarlara uygulandığı üzere, Sekel Türkleri seferlerde en önde giderler ve çekilme durumunda ordunun gerisini korurlar. XIII. Yüzyılda bu Sekel Türkleri, Karpat bellerine kadar uzanan arazide ormanları açarak yerleşir ve çiftçi olurlar. Giderek, hıristiyan kitle içinde erirler.

Kale sistemine dayalı, krala ait arazinin genişliği, gelişme yolundaki Macar feodalitesine merkeziyetçi bir nitelik verir. 1147'de bir Alman tarihçisinin yazdığına göre, «ispan»lar ve büyük mülk sâhipleri, kralın karşısında güçsüzdür. Kral, tutumunu beğenmediği «ispan» ve büyük arazi sâhiplerini, bir hizmetçisini yollayarak tutuklattırabilir. Tutuklanan bu soylu kişinin silâhlı adamları olaya seyirci kalırlar. Hizmetçinin alıp götürdüğü soylu kişi, kelepçelenir ve işkence görür[155]. Bu, Cengiz Han yasasında öngörülen benzer bir durumdur. Yasaya göre, Mogol Hanı, en güçlü beyi bile bir uşak yollayarak cezalandırabilir. Uşak, idam cezasını dahi uygulayabilir. Uşak Han'ın temsilcisi olduğundan, suçlu bey, öldürülene kadar onun önünde yere kapanmakla yükümlüdür.

Bu sistemle kral elinde büyük servet toplanır. Ör-

neğin Kral Bela III.'ün geliri, en zengin çağdaşı olan İngiliz Kralı Arslan Yürekli Richard'ın gelirine eşittir.

FEODAL SINIFIN GÜÇLENMESİ

Ne var ki, Macar krallarının bu kudretli dönemi çok sürmez. Çiftçi-askerlere dayalı ordu savaşlarda yetersiz kalınca, kral, profesyonel ücretli ordu kurar. Yabancı savaşçılar ve Batıdan şövalyeler getirir. Krala bağlı bu savaşçılara ve ailelerine, hizmetlerine karşılık büyük araziler ikta olarak verilir. Krallık arazisi azalır. Kaleler, halklarıyla birlikte, bu yeni soylulara geçer. Krallık kalelerinin eski savaşçıları da araziler alarak soylu sınıf arasına katılırlar. En büyük mülk sâhibi ve «afaroz» yetkisine sâhib kilisenin de çabasıyla bu soylu sınıfın hakları, yazılı bir belgeyle garanti altına alınır. Krala doğrudan doğruya bağlı olan bu soylular, kişisel özgürlüğe, vergi bağışıklığına sâhiptirler. Özgürlüklerine dokunulduğunda, krala karşı — sadakatsızlıkla suçlanmaksızın — toptan ya da teker teker direnmek bu soyluların hakkıdır. Kral artık, eşitler arasında birincidir. Köylüler ise, serfleşir ve feodalizm gelişir.

Bela IV.'ün krallık malikânelerini çoğaltma çabaları bir sonuç vermez. Kral, soylulara karşı göçebe Kumanları hizmetine alıp güçlenmeye çalışır. Zâten bu sırada Cengiz Han'ın istilâ tehlikesi belirir. Mogol tehlikesine karşı, göçebe Kumanlara 1238'de ülkeye giriş izni verilir. Ne var ki, yerleşik Macarlarla göçebe Kumanlar arasında çatışmalar çıkar. Kuman başbuğu, Mogollarla işbirliği yapma suçlamasıyla, öldürülür. Ayaklanan Kumanlar ülkeyi yağmalayarak Güney yönünden Macaristan'dan ayrılırlar. Mogollar, Macaristan'ı yakıp yıkar ve çekilirler. Fakat Mogol istilâsı, kale sisteminin zayıfladığını gösterir. Yeniden kaleler yapımına yönelinir. Ama kral artık yeter gelir sâhibi değildir. Kaleleri ancak büyük arazi sâhipleri yapabilirler.

Böylece kale ve asker sâhibi büyük arazi sâhipleri iyice güçlenirler. Sarayın iyi gelir getiren memurlukları onların ellerine geçer. Feodal sınıfın etkinliği iyice artar.

Devlet yönetimini elinde tutan kale ve mülk sâhibi bu soylular, Kumanlara dayanarak güçlenmeye çalışan Macar Kralını bile hapsederler. Kral Bela, Macaristan'ı yağmalayıp giden Kumanları yatıştırır ve onları Tuna-Tisa arasındaki araziye geri çağırır. Bunlar, Tuna-Sava bölgesinde savunmayla görevlendirilirler. Genç Kral Laszlo, Kumanlara dayanarak güçlenmeyi dener. Anası zâten bir Kuman soylusunun kızıdır. Kendisine «Kuman Laszlo» denilir. Genç Laszlo, Kumanlar gibi giyinir ve çevresine en çok güvenilir bulduğu Kuman delikanlılarını toplar. Kuman karı ve odalıklar alır. En büyük arazi sâhibi kilisenin başkanları, şamanist Kumanların güçlenmesinden hoşlanmazlar. Papa'ya başvururlar. Kilise, 1279 yılında Kumanların kesin biçimde toprağa yerleştirilmelerini, zarar verici âdetlerinden vazgeçirilmelerini ve hıristiyan yapılmalarını kararlaştırır. Kral, kabul etmiş görünürse de, gücünü Kumanlardan aldığı için anlaşmayı uygulamaz. Papa, Kralı afaroz eder. Kral, Papa'nın temsilcisi piskoposu hapse koyarak karşılık verir. Bunun üzerine, büyük arazi sâhibi Macar soyluları, Kralı hapsederler. Sonradan barış yapılırsa da, Lazlo, kendi Kumanları tarafından öldürülür. Hıristiyanlaştırılan ve dağıtılan Kumanlar, Macar topluluğu içinde erirler. Bundan sonra feodal Macar Devleti, Türk Osmanlı genişlemesine karşı Roma Kilisesi'nin ve hıristiyan Avrupa'nın başlıca kalesi olur.

Bununla birlikte Hazar Devleti'nin zayıflaması ve çökmesinden sonra, Orta Asya'dan Rusya ve Avrupa içlerine akan bozkır toplulukları içinde yalnız Macarlar, göçebe kabile örgütlenmesini yıkarak feodal bir devlet kurmayı ve varlıklarını sürdürmeyi başarırlar. Peçenekler, Uz'lar (Oğuzlar) ve Kumanlar gibi öteki Türk

toplulukları, bozkırın her yanında at koştururlar, savaşırlar, fakat kabile örgütlenmesi çerçevesinden çıkamazlar, devlet kuramazlar ve pek bir iz bırakmadan tarihten silinirler.

PEÇENEKLER : ÜCRETLİ SAVAŞÇILIK

Bulgarlarla birlikte Macarları, Dnyeper - Dnyester - Prut bölgesindeki yerlerinden kovan Peçenekler, ganimet ve armağanlar için herkesle ittifak yapıp herkesle savaşan göçebe boylar olarak görülür. Bulgarlardan sonra Rusların müttefiki olurlar. 943'te Rusların Istanbul seferine katılırlar. Trakya'yı yağmalarlar. 965'te Ruslarla birlikte Hazarları yok ederler. Ama Ruslar, Tuna Bulgarlarıyla savaşırken Kiev'i kuşatırlar ve Peçenek şefi daha sonra, eski müttefiki Svyatoslav'ın kafatasından kendine altın kaplı kadeh yapar. Savaşı dostluk izler. Peçenekler, Rus Prensi Vladimir ile birlikte 985'te Volga Bulgarları üzerine yürürler. 988, 992, 996 yıllarında ise, Kuzeydeki Rus prensliklerine şiddetli akınlar yaparlar.

Bizans İmparatoru Konstantin, ünlü «De Administrando» adlı yapıtında oğluna «her ne pahasına olursa olsun Peçeneklerle iyi geçinme» öğüdünü verir. Ama bağlaşıkları, kent yaşamına geçmiş Hazarlar hakkında dahi «imansız ve şerefsiz Kuzey kavimlerinden biri» diyen Konstantin, ittifakına değer verdiği Peçenekler için de iyi düşünmez. «Bunlar çok aç gözlü barbarlar olup para karşılığı öteki barbarlarla ve Ruslarla savaştırılabilir» der. Bununla birlikte, Bizans diplomasisi, Macar ve Rus baskısına karşı Peçenek kozunun önemine inanır. Bulgar Kralı Simeon, Istanbul'u almaya kalkışınca, «Hazar suratlı» Patrik, onu Peçeneklerle ve öteki topluluklarla ittifak yapmakla korkutmaya çalışır. İmparator Konstantin, 950'lerde şöyle yazar :

«Ruslar, Romalıların başkentine (Istanbul'a) ticaret ve savaş için, ancak Peçenekler ile barış durumun-

da iseler gelebilirler. Eğer Romalıların İmparatoru Peçeneklerle barış içinde ise, ne Ruslar, ne de Türkler (Macarlar) Roma topraklarına silâhlı saldırıda bulunabilir ve ne de barışın bedeli diye Romalılardan (Bizans'tan) para ve emtia olarak önemli miktarlar alabilirler».

Konstantin, Rus, Macar ve Bulgar baskısına karşı önem verdiği Peçeneklerin sekiz boya ayrıldıklarını belirtir. İmparatora göre, bunlardan üçü, ötekilere göre «en cesur ve soylu»dur. Kangarlar denilen bu üç boy Ertun, Çur ve Yula boylarıdır. Kangarlar, Kül-tegin'in 711 yılında Seyhun nehri orta bölgelerinde karşılaştığı Kengeres'lerdir. Kangarlar «cesur ve en soylu» olmakla birlikte, öteki boylar üzerinde egemen değillerdir. Sekiz Peçenek boyu, bir kagana sâhip bulunmayan, ancak savaşta birleşen başına buyruk boylardır*.

Bizans imparatorları öteki topluluklara karşı ittifakına önem verdikleri Peçenek beylerine ve karılarına armağanlar yollarlar. Peçenekler de Bizans'ın Kırım kıyılarındaki kentlerine dokunmazlar. Fakat Peçenekler üzerinde, onları Volga'nın Doğusundaki yurtlarından çıkaran Uz'ların (Oğuzlar) baskısı başlar. Rus prensleri Peçeneklere karşı Uz'ları hizmetlerine alırlar. Bu baskı altında Peçenekler, Güneye ve Batıya kayma zorunda kalırlar. X. Yüzyılın ikinci yarısında bir kısmı

* «Peçenekler Tarihi» yazarı Prof. A.N. Kurat'a göre, Peçenekler, «çok yavaş gelişen bir toplumsal yapıya» sâhiptirler. Üretim araçları ilkeldir. Askerî ve siyasal örgütleri, göçebe yaşamlarını sürdürmek için besledikleri sürülerin korunma ve savunması, bunları arttırmak için komşu kavimlerin sürülerinin ele geçirilmesi ve mamûl eşyaların yağmalanması ilkelerine göre düzenlenir. Bu nedenle her boy, özerk davranan bir başbuğa sâhiptir ve boylar her an savaşa hazır bir ordugâh durumunda bulunur. Peçenekler, şamanisttirler. Ölenin zenginliğine göre, mezarına yiyecek, silâh, eşya koyarlar. Öldürdüğü kişilerin sayısı kadar «balbal» dikerler (İslâm Ansiklopedisi, Peçenek maddesi).

Macaristan'a gider. Ötekiler Dnyester boyuna ve Basarabya'ya doğru iner. Rus prensleri, 1036 yılında Kiev bölgesine akın yapan Peçeneklere ağır bir darbe indirirler. Darbeden sonra Peçenekler, artık Kiev'e doğru Kuzeye değil, Güneye ve Batıya yönelirler. Bu sırada Bizanslılar da Tuna Bulgar Devleti'ni yıkıp Tuna bölgesine egemen olurlar. Bizans ve Peçenek artık komşudurlar. Peçenekler Tuna'yı donduğu zaman geçerek zengin Bulgar köy ve kasabalarını yağmalarlar. Akınlar sık sık tekrarlanır. Peçenek akınlarından yılgın bir Bulgar kilise yazarı, akınları şöyle anlatır :

«İstilâları bir şimşek çakması gibidir. Geri çekilmeleri ise, hem ağır, hem de hafiftir. Ganimetleri ağır, kaçış hızları hafiftir. Onların en müthiş yanı, sayıca ilkbahar arılarından çok oluşlarıdır. Kaç bin, kaç on bin kişi olduklarını kimse bilmez. Onlar hesaplanmayacak kadar çok sayıdadır»[156].

PEÇENEK İÇ SAVAŞLARI

Peçenekler, Tuna Kuzeyinde iken, 11 boy olarak gözükürler. Biribirlerine gevşek biçimde bağlı 11 boyun başında Turak adlı bir başbuğ vardır. Fakat bâzı boylar, Turak'ın yönetiminden hoşlanmazlar. Onu savaşlarda korkak davranmakla suçlarlar. Bu nedenle iki boy ötekilerden ayrılır ve kendilerine soylu olmayan Balçar oğlu Kegen adlı cesur bir savaşçıyı başkan seçerler. Aralarında iç savaş başlar. Kegen'e bağlı boylar, 1048'de Tuna'yı geçip Bizans'a sığınmak zorunda kalırlar. Bizans İmparatoru Monomakhos (1042-1055) onlara iyi davranır. Tuna boylarında Silistre çevresinde üç kalenin bekçiliğini verir. Bu Peçenekler, nehrin öteki kıyısındaki Peçeneklere karşı Bizans sınırlarını korumakla yükümlüdürler. «Peçenek Tarihi» yazarı Prof. Akdes Nimet Kurat'a göre, «Bizans'a kitle hâlinde hizmette bulunan ve hıristiyanlığı kabul eden Peçenekler, bunlar olmalıdır»[157].

Bizans'a sığınan Peçenekler, Tuna'yı geçip Turak'ın Peçeneklerine saldırıda bulunurlar. Karşılığında Turak da Tuna'yı geçer ve çevreyi yağmalar. Fakat Turak'ın Peçenekleri, Kegen ve Bizanslıların ortak güçleri karşısında yenik düşer. Turak ve birçok Peçenek ileri geleni tutsak alınır ve Istanbul'a götürülür. Beyler, orada hıristiyan olurlar. Bizans onlara bol armağanlar verir, unvanlar dağıtır. Peçenek boylarının sınır bekçisi olarak Bulgaristan'da oturmalarını İmparator kabul eder. Bizans kaynağına göre, bu Peçeneklerden 15 bin atlı, Anadolu'daki savaşlarda kullanılmak üzere Anadolu'ya geçirilir. Bizans kaynağı, bunların Selçuklulara karşı kullanılacağını ileri sürer. Fakat bunlar, iddiaya göre, Anadolu'ya gitmek istemezler. Atlarının sırtında yüzerek Boğaz'ın Rumeli yakasına geçerler ve Tuna boylarına dönerler.

Peçenekler, Bizans için iyi bir sınır bekçisi olmazlar. 1049'da Peçenek başbuğu, Bizans ile savaşır ve yener. Edirne'ye kadar ilerler, bütün Trakya'yı yağmalar. Peçenekler, 1050'de Edirne'yi kuşatırlarsa da, berkitilmiş kenti alamazlar. Başbuğları ölünce, geri çekilirler. Daha sonraki yıllarda Peçenek akınları Marmara'ya kadar uzanır. Peçenekler, Edirne'de büyük kuvvetlerle durdurulur. Bizans ordusu, Preslav yakınında bulunan «Yüz Tepe»deki esas Peçenek kitlesi üzerine yürürse de, 1053'te yenilir. Ouz yıllık barış antlaşması imzalanır, ama Peçenek akınları sürer.

OĞUZLAR VOLGA'YI GEÇİYOR

Bu sırada Uz'lar, Balkanlarda görülür. Oğuzlardan olan bu topluluğa Ruslar «Tork» (Türk), Bizanslılar Uz adını verirler. Kagan unvanlı Vladimir, 985 yılında atlı Peçeneklerle birlikte Volga Bulgarlarının başkentine yürürken, Volga'nın Doğusundaki Uz'lar da Rus Büyük Prensi'ne yardımcı olurlar. Bizans kaynakları da, daha önce Hazarlarla birleşerek Peçenekleri Don-

Dnyeper bölgesine kaçmaya zorlayan Uz'ları tanır. İmparator Konstantin, 950 yılında Uz'ları, Hazarlara karşı kullanılabilecek güçlerden biri sayar.

Tarihçilerimiz X. Yüzyılın başlarında Seyhun bölgesinde bir Oğuz Yabgu Devleti'nin var olduğunu ve bunun Kıpçaklar tarafından yıkıldığını düşünürler[158]. Kıpçaklar, Oğuzların topraklarının önemli bir kısmını ele geçirirler. Oğuzların bir kısmı Cend'e ve daha sonra Buhara'ya, öteki kısmı Güney Rusya'ya doğru göç etmek zorunda kalır. Rusya'ya gelen Oğuzlar, Uz'lardır. Uz'ların ardından, Rus kaynaklarının Polovtsi (sarışın), Bizanslıların «Kumanoi», Macarların «Kun» dedikleri Kıpçaklar da Karadeniz Kuzey bölgelerine gelirler.

SARIŞIN KUMANLAR

Polovtsi deyiminin kendine sarı ya da ak adını veren bir göçebe topluluğun, Rus dilinde söylenişi olduğu ileri sürülür. Ermeniler, Almanlar ve öteki Batılılar da Kıpçaklara «sarı» derler. Onların beyaz yüzlü, sarı saçlı kişiler oldukları belirtilir. Batılı bilginler, bu nedenle Kıpçakların «Türkleşmiş bir Hint-Avrupalı kavim» olduğunu iddia ederler. MÖ. II. Yüzyılda Tanrı Dağları ve Isık göl dolaylarında oturan ve Hun Tanhu'su tarafından yetiştirilip kral yapılan şefleri Kunmo kurttan türeyen, «kırmızı saçlı, yeşil gözlü» Wusun'larla Kıpçaklar arasında çağrışım yaparlar. İslâm kaynaklarına göre de, Sarı Nehir bölgesindeki Kun adlı bir Türk topluluğu, Mogol Kitan baskısı altında X. Yüzyıl başlarında göç eder ve «Sarılar Ülkesi»ne yerleşir. Bu «Sarılar» ile adları aynı anlama gelen Kun'ların köken bakımından ilgili olduğu düşünülür. Bu Sarı Kun'lar, Kıpçaklara katılırlar[159].

Kıpçaklar, Kimek adlı Türk boylarının bir kolu sayılırlar. Kimek'ler, Orhun yazıtlarında ve Uygur Şine-Usu yazıtında adı geçen Çik'lerle özdeşleştirilmek istenir. Kimek'ler, Yukarı İrtiş bölgesinde yaşarlar. Kıp-

çaklar, IX. Yüzyılda Kimek kitlesinden koparak Batıya giderler ve Oğuzların Kuzeyden komşuları olurlar*. Kaşgarlı Mahmut'a göre, Kıpçaklar, kendilerini Kimek'lerden ayrı sayarlar ve büyük bir olasılıkla Kun (Kuman) Sarılar'ın gelmeleriyle güçlenerek, yurtlarından kovdukları Uz'ların ardından Volga'yı geçerler.

OĞUZLARIN BALKANLARDA TÜKENİŞİ

Kıpçakların kovduğu Uz'lar, 1055 yılında Dnyeper kıyılarına ulaşır, hatta daha ilerilere yayılırlar. Uz'ların Peçeneklerden boş kalan Dnyeper bozkırlarına yerleşmeleri, Rus prenslerini harekete geçirir. Kuvvetlerini birleştiren Rus prensleri, 1060'ta Uz'lara saldırırlar. Bu beklenmedik saldırı, Uz'ları yıpratırsa da, şiddetli soğuk, bulaşıcı hastalıklar, açlık ve sefalet Uz'ları daha çok sarsar ve Uz'lar Balkanlara doğru göç ederler. Bir kısmı Don yöresine çekilirse de, geniş kitle sal, kayık ve tulumlarla Tuna'yı geçer. Bir Bizans yazarı, açlığın yol açtığı Oğuz göçünü, biraz abartmalı biçimde şöyle anlatır :

«Bu, gerçek bir göç idi. Sayıları 600 bini bulan bir topluluğun tümü, hayvanları ve eşyaları ile birlikte nehrin sol kıyısına yığılmışlardı. Onların geçişini önlemek için girişilen bütün çabalar boşunaydı»[169].

Bizans komutanlarının direnişini, 1065 yılında kıran Uz'lar, Balkan yarımadasını baştan aşağı yağma-

* Köken efsanelerinde ağaçtan türeyen Kıpçaklar, Oğuzlarla ilişkili gösterilir. Ebülgâzi'ye göre, Oğuz Han'ın beylerinden biri sefere karısını da birlikte götürür. Bey, İt Barak Han'a karşı verilen savaşta ölür, karısı kurtulur ve iki nehir arasında Oğuz birliklerine katılır. Kadın gebedir ve doğum sancıları tutar. Hava soğuk olduğundan ve çevrede de ev bulunmadığından, kadın bir ağaç kovuğuna sığınır, orada bir oğlan çocuğu doğurur. Oğuz Han çocuğu kabul eder ve ona «ağaç kovuğu» anlamına «Kıpçak» adını verir. Kıpçaklar, babası ağaç olan bu oğlandan türerler.

larlar. Selânik ve Mora'ya kadar inerler. Bizans İmparatoru, açık mücadeleyi göze alamazsa da, buna gerek kalmaz. Bir kısım Uz'lar, Tuna Kuzeyine çekilir. Geri kalan Uz'lar ise, Bizans tarihçisi Altalciates'e göre, soğuk, kış, bulaşıcı hastalıklar ve açlık yüzünden kırılırlar[161]. Peçenekler, zayıflayan Uz'lardan ele geçirebildiklerini öldürürler. Tuna'yı vaktinde geçenler bile, açlığa büyük sayıda kurban verir. Kurtulanlar, Kuman akınları nedeniyle, Tuna ağızının Kuzey bölgelerinde ve eski Macar yurdu Etelköz'ün (Bucak) verimli alanlarında barınamadıklarından Kuzeye, Rus bozkırlarına doğru giderler. Geri kalanları, Bizans İmparatoru, Makedonya ve başka yerlere yerleştirir. Bir kısmı da belki Dobruca'da kalır. Anadilleri Türkçe olan buradaki yerleşik hıristiyan Gagauz'lar, Uz'ların, yâni Oğuz'ların ardılları sayılırlar. Bâzı Uz kalıntıları da, Peçenekler gibi, Bizans ordusuna girerler. Alparslan ile Malazgirt'te 1071'de karşılaşan Bizans ordusunda Peçenek ve Uz'lar vardır*.

ISTANBUL'U ALMA GİRİŞİMİ

Balkanlardaki Uz'lar bir daha kendilerini toparlayamazlarsa da, Malazgirt sarsıntısının Bizans'ta yarattığı karışıklıklardan yararlanarak Peçenekler yeniden güçlenirler. 1078 yılında Edirne'yi bir kez daha kuşatırlar. 1081'de tahta geçen Bizans İmparatoru Aleksios I. Komnenos, on yıl süreyle Peçeneklerle mücadele etmek zorunda kalır. Dinsel görünümlü antifeodal bir halk hareketi olan 1086 Bogomil ayaklanmasına

* Barthold, Anadolu'da Selçuk-Oğuz ilerlemesi dönemine rastlayan Balkanlardaki Peçenek-Oğuz hareketi için şöyle der: «Çeşitli yönlerden ve biri ötekinin hareketinden habersiz ve ayrı biçimde gelen Türkler tarafından Bizans'ın hem Anadolu'daki, hem Balkan yarımadasındaki eyaletleri tarihte ilk kez akınlara uğruyordu. İmparatorun talihi varmış ki, o zamanlarda bu Türk ögeleri arasında birlik meydana gelmedi» (Orta Asya Türk Tarihi, s. 140).

Peçenekler katılır. Bogomil'ler Bizans'a karşı Peçenek'ten yardım isterler. Bogomil'lerin başvuruşu, Bizans ve Bulgar feodallerinin geniş köylü kitlesi üzerinde baskısının, Peçenek yağmalarından çok daha ağır olduğunu gösterir. Peçenekler, bâzı Kuman boylarının da katkısıyla, halk hareketine yardım getirirler.

1087'de Peçenekler, Macar Kralı ile birlikte, Istanbul üzerine yürürler. Peçenek başbuğu Çelgü, Lüleburgaz'a kadar ilerlerse de, geri püskürtülür. Fakat 1087'de İmparator Aleksios komutasındaki Bizans ordusunu, Peçenekler yenilgiye uğratırlar. Ne var ki, ganimetin paylaşılması, Peçenekler ile Kumanların arasını açar. Bu bozuşma nedeniyle, Bizans'la barış yapılır, ama 1088-1090 yıllarında Peçeneklerin Trakya akınları sürer. 1090 sonlarında Peçenekler, Çekmece'ye kadar yaklaşırlar. Bu sırada Oğuzların Çavuldur boyundan olan İzmir beyi Çakan, Istanbul'u ele geçirip Bizans İmparatoru olma hazırlığı içindedir. Bizans sarayında yetişen ve Bizans politikasını iyi bilen Çakan Bey, bu amaçla İzmir ve adalardaki Rum gemicilerin yardımıyla bir donanma kurar, adalara egemen olur. Çanakkale Boğazı'nı denetim altına alır. Rumeli'den ilerleyen Peçenekler ile anlaşır. Selçuklu Kılıç Arslan'a kız vererek ilişki kurar. Bizans imparatorlarının taşıdığı «Basileus» unvanını alır. Karadan ve denizden ortak bir hareketle ve Peçenek desteğiyle, Istanbul'u almayı planlar. Bizans'ın durumu, herhalde kritik olmalı ki, İmparator, Avrupa hıristiyan dünyasına bir Haçlı Seferi için başvurur. Bizans tarihi uzmanı Vasilevsky'ye göre, Çakan Bey'in donanması, Anadolu Türkmenleri ve Balkanların Peçenekleri, Fatih Mehmet'ten 350 yıl önce Istanbul'u ele geçirebilecek ve bir Türk İmparatorluğu kurabilecek durumdadır :

«Çakan'ın kişiliğinde, bir barbarın girişimci cür'etiyle, Bizans eğitiminin inceliğini birleştiren bir Bizans düşmanı ortaya çıktı. Çakan, çağının Doğu Avrupa siyasal ilişiklerini çok iyi biliyordu. Genel Türk

hareketinin ruhu olmayı planlamıştı. Peçeneklerin anlamsız dolaşmalarına ve yağmalarına belli ve makul bir amaç ve genel bir plan verebilecek güçteydi. Böylece Bizans kalıntılarından yeni bir Selçuk ve Peçenek devleti doğabilecekti»[162].

PEÇENEKLERİN SONU

Ne var ki, Bizans İmparatorluğu, daha önce ganimet paylaşma yüzünden de biribirine düşen Kumanlar ile Peçenekleri biribirine karşı oynayarak tehlikeyi kolayca atlatır. Oysa İmparator Aleksios hazırlıksızdır. Yeter askerî gücü yoktur. Acele silâhlı güç hazırlamaya koyulur. Göçebe Ulah ve Bulgarlardan asker toplamaya çalışır. İzmit'teki Flandre Kontu, 500 şövalye ile yardıma koşar. Fakat bu kuvvet çok yetersizdir. İmparator, tehlikeyi Kuman ittifakıyla geçiştirir.

Bizans, Peçenek'e karşı Kuman beyleri Bönek (Bonyak) ile Togurtak'ı (Tugor) Istanbul'a çağırır. Bizans ordusundaki Kuman kökenli komutanların da desteğiyle, bu iki Kuman beyini parlak biçimde ağırlar, gözlerini kamaştırır. Kuman atlıları, Meriç nehri kenarında Umurbey mevkiinde çoluk çocuklarıyla Çakan Bey'in gemilerinin gelmesini bekleyen Peçeneklere saldırır. Peçeneklerin büyük kısmı, 1091 Nisanının son günü çoluk çocuklarıyla öldürülür. Bir Bizans şarkısı, Kumanların bu kırımını «Peçenekler, bir gün yüzünden Mayısı göremediler» diye anlatır. Bizans İmparatoru, Çakan Bey'i de damadı Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'a öldürterek Peçenek ve Çakan girişimini sona erdirir.

Peçenekler, bu yenilgiden sonra bir kuvvet olmaktan çıkarlar. 1122-1197 yılları arasında Bizans'a altı akın yaparlarsa da, bunlar önemsizdir. 1197 yılından sonra Bizans kaynaklarında artık Peçenek adı geçmez. Peçeneklerden geriye kalanların bir kısmı Macaristan'a gider. Balkanlarda kalanlar, Vardar nehri doğusuna yer-

leştirilir. «Vardarlılar» daha sonra özel bir kontenjan olarak Bizans ordusuna alınır. Balkanlara gelmeyip Rusya'da kalanlar, Uz'lar ve Kumanlarla birlikte görülür. Göçebeliği bırakıp yerleşikliğe geçen Peçenekler, hıristiyan olurlar ve Macarlar, Ruslar (Ukrayna'lılar) ve Bizanslılar ile karışarak erirler. «Peçenekler Tarihi» yazarı Prof. Akdes Nimet Kurat, Peçenekleri «Türk göçebeliğinin kendine özgü örneği» sayar ve «çeşitli baskılar altında bir türlü yerleşik yaşama geçemeyen bu kavim, 300 yıllık tarihi boyunca merkezî bir devlet örgütü kuramamıştır» der[163].

RUSYA'DAKİ OĞUZLAR

Uz ve Peçenek çöküntüsünden sonra Tuna-Volga-Kuban arasındaki bölge, Kumanlara kalır. 1065 yılında, açlık, kıtlık, hastalık ve Peçenek saldırıları ile parçalanan Uz'lar, Kumanlar yüzünden verimli Bucak (Etelköz) arazisinde kalamadıklarından, daha Kuzeyde Kiev ve Pereyaslavl Rus prensliklerinin arazisine sığınırlar. Uz'lar, iki prensliği, bozkır yanından korumakla yükümlüdürler. Bir iki olay dışında, Uz'lar sığındıkları Rus prenslerinin himayesinde, Ruslarla barış içinde yaşarlar. Yanlarında, Rus kaynaklarında «Berendi»* diye geçen ve Peçeneklerden oldukları sanılan oymaklar ve ayrıca Peçenekler vardır. Bunlar Rus prenslik-

* B. Kossanyi, eski Rus kaynaklarında Uz, Peçenek ve Berendi'lerin ayrı ayrı belirtildiklerini göz önünde tutarak, Berendi'lerin Peçenek sayılmasını geçersiz bulur. Uz'lar ve Peçeneklerle birlikte, bir Rus prensliğine silâhlı yardım öneren Berendi'lerin adı, ilk olarak 1097 yılında geçer. İster Peçenek, ister başka bir topluluk olsun, bunlar Rus sınırlarının bekçiliğini yaparlar. Rus prensliklerinin iç savaşlarında rol oynarlar. Daha sonra Karakalpaklar denilen ve aynı işi yapan topluluk, Peçenek - Uz - Berendi karışımı sayılır. Rusya'daki bu Karakalpaklar ile sonraları Türkistan'da Ceyhun nehri ağzında görülen Karakalpaklar arasında bağlantı kurulur.

lerinin sınır bekçiliğini yaparlar ve prensler arası savaşlara katılırlar.

«*KIPÇAK BOZKIRI*»

Rus prensliklerine Güneyden tehdit, Kumanlardan gelir. 1055 yılında ilk kez Rus kaynaklarında geçen Kumanlar, 1061'de Rusları yenilgiye uğratırlar. Kumanlar, 1068'de kovaladıkları Peçenek ve Uz'ları hizmetine aldı diye, Pereyaslavl Prensliği arazisine girerler, prenslerin ortak ordusunu yenerek Çernigov Prensliğine kadar ilerlerler. Kuzeyde Novgorod alanına kadar uzanan yağma akınları yaparlar.

1080'lerde Kumanlar, Don-Dnyester bölgesi ağırlık merkezi olmak üzere, Tuna ağızından Kafkaslara kadar uzanan bölgeye yayılırlar ve Acem kaynakları, Dnyeper'den başlayarak Volga Doğusuna kadar varan bölgeye XI. ve XV. yüzyıllar arasında «Deşt-i Kıpçak», yâni Kıpçak Bozkırı adını verirler. Fakat bu geniş bölgeye yayılan Kumanlar, bir siyasal birlik teşkil etmezler. Başına buyruk birçok ayrı beylikler olarak kalırlar. K. V. Kudryaşov, Tuna ile Dnyeper arasında «Tuna Kıpçakları», Dnyeper Körfezi'nde çağlayanların her iki yanında «Dnyeper Kıpçakları», Dnyeper-Aşağı Don arasında «Deniz Kıpçakları», Doneç bölgesinde «Doneç Kıpçakları», Don havzasında «Don Kıpçakları», Orel ile Samara arasında «Orel Kıpçakları» gibi çeşitli topluluklar sayar[164]. Aşağı Volga ve Kuban bölgesinde de Kıpçaklar vardır. Egemenlikleri Orta Volga'daki Bulgar bölgesine kadar uzanır. Başka yazarlar, Yayık-Volga, Don-Doneç, Aşağı Dnyeper ve Tuna Kıpçaklarından söz ederler[165]. Bunlar arasında gevşek bir bağlılık bile pek yoktur. Her grup bağımsız hareket eder. 1091'de Bizans İmparatorunun hizmetinde, Peçenekleri kırıma uğratanlar, Tuna Kıpçakları'dır. Don ve Kuban Kıpçaklarından önemli bir grup ise, Gürcü Krallığı hizmetine girip Güney Kafkasya'ya yerleşirler. XIII. Yüz-

yılda Mogollar gelene kadar bölgeye egemen oldukları, yerli toplulukları vergilendirdikleri ve kentleri denetimleri altına aldıkları halde, Kumanların bir devlet kurdukları söylenemez. Barthold, «Ayrı ayrı Kıpçak hanları vardı, fakat bütün Kıpçaklar için ortak bir han hiçbir zaman var olmamıştır» der.

Bozkırdaki Kumanlar şamanisttirler. Kuman ülkesinden geçen Rubruk, Kuman inançları hakkında bâzı bilgiler verir :

«Yeni ölen birinin mezarına, her yöne dörder tâne olmak üzere, uzun sırıklara 16 at derisi astıklarını* ve önüne içmek için kımız, yemek için de et koyduklarını gördüm».

«Biri hasta düştüğü zaman, yatağına girer ve hiç kimsenin gelmemesi için evine bir işaret koyarlar. Bundan dolayı, hastayı hizmetkârlarından başka hiç kimse ziyaret edemez. Büyük saraylarda oturan bir kimse hastalandığı takdirde, sarayın çevresinde bekçiler bekler, içeriye kimsenin girmesine izin vermezler. Çünkü ziyaretçiyle birlikte kötü ruhların ya da rüzgârın girmesinden korkarlar. Falcıları, papaz gibi kabul ederler».

Son satırlar, Kumanların şamanları bulunduğunu gösterir. Kuman şefi, şamanlar gibi hayvanlarla konuşur. Şef, geceyarısı ordusundan ayrılır ve kurt gibi ulumaya başlar. Bir kurt karşılık verir ve sonra birçok kurt ulumaya koyulur.

Kumanlar, XI. Yüzyılın ikinci yarısında hayli güçlü görünürler. Peçenekleri Meriç kıyısında ezdikleri 1091 yılında Macaristan'a, 1092'de Lehistan'a ve 1093'te Bizans topraklarına, 1093-1094'te Rus bölgelerine se-

* Öteki Türkler ve Oğuzlar da ölü aşında (yuğ) yenilen atların başlarını, ayaklarını ve derilerini mezarın üzerinde bulunan sırıklara asarlar. Ölenin cennete, sırıklara asılan bu atlarla gideceğine inanırlar. Bu yapılmazsa, İbn Fadlan'a göre, cennet yolculuğunu çok zahmetli biçimde yaya yapmak gerekir.

ferler yaparlar. Seferler, fetih değil yağma amacını güder. Bu akınlar etkili olmalıdır ki, Kumanları yatıştırmak üzere, Rus Prensleri, Kuman beylerinin kızlarıyla evlenirler. Fakat XI. Yüzyılın sonlarına doğru, birleşen Rus prenslerinin Kumanları durdurdukları görülür. Istanbul'da ağırlanan Kuman beyi Tugor, 1096'da Kiev bölgesini yağmalarsa da, savaş meydanında öldürülür. 1103'te Rus prensleri, Kumanları ağır bir yenilgiye uğratırlar. Onları Güney Rusya bozkır bölgesinden Batıda Tuna'ya, Doğuda ise Doneç ve Don nehirleri bölgesindeki esas yurtlarına doğru itmeyi başarırlar. Tuna ile Eflâk ovası arasına çekilenler ile Dnyeper ve daha çok Don nehri Doğusundaki bozkırlarda yaşayan Kumanlar arasında bağlantı kopar. Tuna Kumanlarından bir kısmının Macaristan'a giderek askerlik yaptıkları, Macar-Bizans savaşlarına katıldıkları, Bulgarların Bizans'a karşı giriştikleri bağımsızlık mücadelesinde Kuman ücretli askerlerinin ön planda rol oynadıkları görülür. Dnyeper ve Don bölgesindeki Kumanlar ise, buradaki Uz ve Peçenek kalıntılarını kovarlar. Peçenek ve Uz'lar, Rus prenslerinin hizmetinde Kumanlara karşı savaşırlar. Rus taht kavgalarına Kumanlar da karışır ve bundan yararlanarak Tuna ağızlarına kadar ilerlerler. 1185'te İgor'un bağlaşık Rus ordusunu yok ederler. 1203'te bir ara Kiev'i alırlar, 1219'da Ruslarla birlikte, Macarların elindeki Galiçya'ya girerler.

ANADOLU'DA HIRİSTİYAN KIPÇAKLAR

Don ve Kuban bölgesindeki Kumanlardan 40 bin ailelik büyük bir grup, Gürcü Kralı David III.'in (1089-1125) çağrısı üzerine Kafkas dağlarının Güneyine geçerler. David, Kıpçak başbuğu Atrak'ın (Atraka) kızıyla evlenir ve Kıpçaklardan 5 bin kişilik atlı muhafız birliği kurar. Kıpçaklar, 40 bin kişilik savaşçı bir grup teşkil ederler. Bu Kıpçak ordusu sâyesinde, David, Sel-

çuklulara ve islâm ordularına karşı büyük başarılar kazanır. «Turan taktiği»ni uygulayan David'in Kıpçak ordusu, güçlü Selçuklu ve Halife ordularını ormanların derinliklerine çeker, uygun zamanda saldırarak yok eder. Bu yüzden David'e «Orman Kralı» adı verilir.

220 bin Kıpçak, hıristiyan olur ve savaşçılıklarıyla Anadolu Selçuklularına ve Türkmenlere güç dönemler yaşatırlar. Dede Korkut öyküleri, «kâfir» Kıpçaklarla savaşları anlatır. Ordu ve tüccarların desteğine sâhip Maliye Bakanı Kıpçak Kutlu Arslan ve başkomutan Kıpçak Kubasar, Gürcü Devleti'nin tarihinde önemli rol oynarlar. Bugün Kür, Çoruh ve Çıldır gölü bölgesindeki Kıpçak Türkçesine yakın bir dil konuşan halkın, David zamanı göçen Kuman-Kıpçak kitlesiyle bağlantılı olduğu ileri sürülür.

MISIR'DA KIPÇAK-KÖLE DEVLETİ

Köle asker olarak satılan Kuman-Kıpçak delikanlıları ise, Mısır'da bir Türk değil, bir Mısır devleti kurarlar. Köle ticareti, Karadeniz ve Volga çevresinin en çok kâr getiren canlı bir ticaret alanıdır. Buradaki topluluklar, biribirlerinden tutsak almak amacıyla savaşlar yaparlar. Kumanlar, hayvan hastalıkları ve kıtlık yıllarında kendi çocuklarını da satmak zorunda kalırlar. Al-Omarî, «Kıpçak Bozkırı Türkleri» için şöyle yazar :

«Açlık ve kuraklık zamanında onlar, erkek çocuklarını satarlar. Bolluk zamanında kız çocuklarını seve seve satarlar, fakat erkek çocuklarını ancak büyük bir gereksinme karşısında satarlar».

Mısırlı Eyyubî Devleti, bu satılan delikanlıları alır ve onları özel kışlalarda yetiştirir. Devlet, sonunda bu Kuman-Kıpçak köle komutanların eline geçer. Bunlardan Sultan Baybars, Karamanlıların ve öteki Türkmenlerin müttefiki olarak Mogollar döneminde Kayseri'ye gelir ve Anadolu'da bir kurtarıcı gibi karşılanır. Bu

dönemde Mısır Devleti, Türk Devleti (al-Davlat-al-Turkiya) adını alır ve Mısır ile Suriye «Türkiye» diye anılırsa da, Türk-Köle askerler az sayıda bir üst tabaka olarak kalır. Kumanlardan sonra Çerkez Kölemenleri, Mısır-Suriye devletine egemen olur.

HAZARLARIN ARDILLARI OLARAK KUMANLAR

XI. - XIII. yüzyıllar arasında Orta Asya'da Balkaş gölü - Talas bölgesinden Avrupa'da Tuna ağzına kadar egemenlik kuran, Kafkaslarda, Kırım'da ve Orta Volga Bulgar bölgesinde genişleyen Kuman-Kıpçakların siyasal ve toplumsal örgütlenmesi hakkında pek az bilgi vardır. Konunun uzmanı Sovyet bilgini Yakubovsky, «bugünkü durumda bu toplumun siyasal ve toplumsal örgütlenmesi hakkında tam bir fikir vermek şöyle dursun, bunun şematik bir tablosunu dahi çizemeyiz» der[166]. Oysa Karadeniz Kuzeyi bozkırlarında göçebe beylikler kuran Kumanlar, Hazar ve Bulgar gibi oldukça ileri bir uygarlık düzeyine erişmiş devletlerin ve Kırım gibi uygar bölgelerin mirasçısı olurlar. Kumanlar döneminde de Volga ve Kırım üzerinden Kuzey Rusya-Orta Asya-Bizans ve Kafkasya ticareti eski canlılığını sürdürür. Hazarların İtil kenti yıkılır, fakat yerini Saksın alır. Bulgar ilinden ve Kuzey Rusya'dan gelen ticaret gemileri Hazar Denizi'nden eskisi gibi Orta Asya'ya ulaşır. Arap coğrafyacısı Yakut'a göre, bu yol tamamen Kuman denetiminde bulunur. Kumanlar, Hazarların daha önce yaptıkları gibi, ticaret gemilerinden vergi alırlar. Bunun Kuman hanlarına ve beylerine büyük gelir sağladığı açıktır.

Savaşlar ve yağma akınları, ticaretin devamını engellemez. Eski bir Rus kaynağı, Kuman-Rus savaşları sırasında tüccarların bir yandan öteki yana serbestçe geçtiklerini anlatır:

«Sefere başladıktan sonra, Kumanlardan gelerek Ruslara giden tüccarlara rastladılar. Bu tüccarlar on-

lara Kumanların.... Xorol ırmağı boyunda olduklarını haber verdiler».

Bu sırada Volga havzasından ve Rus prensliklerinden Kırım'a ve Trabzon'a giden canlı bir ticaret vardır. Trabzon'a kürk, keten ve tutsaklardan başka Rus buğdayı da sevkedilir. Bu ticaret, Trabzon'dan Hamedan, Tebriz ve başka yerlere kadar uzanır. Bu ticaretin Kırım'da merkezi olan Sudak kenti, Kumanların denetimindedir. İbn-ül-Esir şöyle der :

«Sudak, bir Kıpçak kentidir. Onlar mallarını Hazar Denizi kıyısında bulunan bir kentten alırlar. Buraya yiyecek yüklü gemiler yanaşır. Bunlara karşılık câriye ve tutsaklar, Burtas kürkleri ve onların ülkelerinde bulunmayan kunduz, sincap vb. gibi eşya alınır».

Kuman denetimindeki Sudak kentinde, Anadolu'dan giden Selçuklu, Arap, Acem tüccarları bulunur. Hatta Selçuklu tüccarlarının yakınması üzerine, Anadolu Selçuklu Sultanı Keykubat, Kastamonu eyaleti egemeni Hüsamettin Çoban komutasında Türkmenlerden kurulu bir donanmayı Sudak'a yollar. Sudak halkı, Kumanlardan askerî destek isterse de, kent 1225'te Selçuklu himayesine girer. Bir câmi yapılır ve bir Türkmen birliği kente yerleştirilir. Sudak'ta Selçuklu egemenliği, Mogol istilâsı nedeniyle kısa süreli olursa da, olay, Karadeniz ticaretinin önemini gösterir.

Bu ticarî ilişkilerin, Kuman hanlarının yönetim biçiminde ve bu yönetimde görev alan Kuman beylerinin ekonomik durumunda olumlu değişiklikler yarattığı açıktır. Fakat Kumanların gerçek bir devlet örgütlenmesine gidebildiklerini söylemek güçtür. Göçebe yaşamı sürdüren Kuman hanlarının vergileri denetlemek ve toplamak gibi ilkel bir yöntemle yetindikleri düşünülebilir. Yakubovsky, bu konuda şöyle der :

«Mogollar, gerek Altın Ordu'da, gerek (İran'daki) Hulagu Devleti'nde hemen hemen yetkin bir merkezî yönetime sâhip bulunuyorlardı.... Göçebe yaşam koşul-

ları altında yaşayan Kuman hanları, XIII. ve özellikle XIV. Yüzyılda Mogolların düzeyine erişememişlerdi. Hatta 'devlet' deyiminin Kumanlar arasında XIII. ve XIV. Yüzyıl Mogolları arasında aldığı anlamdan farklı olduğunu belirtelim»[167].

Yakubovsky'ye göre, Kuman toplumunda feodal ilişkiler gelişme yolundadır. Büyük hayvan sürülerine sâhip Kuman beyleri, büyük arazilerin ve otlak'ların mülkiyetini ele geçirmektedir. Büyük toprak mülkiyeti ve ilk üreticilerin yükümlülükleri, bozkırda feodal ilişkileri filizlendirmektedir. Fakat bu konuda bir bilgi yoktur.

Kumanlar, Rus tarihlerinde tam göçebe diye tanıtılırlarsa da, yer yer yerleşik yaşama geçtikleri kesindir. Esas kitle göçebe kalsa da, «feodalleşme yolundaki bir düzene bağımlı göçebeler», tarım bölgelerine bitişik alanlarda yerleşik yaşama geçerler. Aşağı Volga havzası, Don alanı, Kırım ve Bulgar tarım alanları ile doğrudan temasta bulunan Kumanlar, yerleşme sürecine girerler. Bu süreç, Kuman dilinin egemen oluşuyla birlikte gider. Bulgar ve Hazarların bugünkü Çuvaşça'ya yakın «lir» Türkçesi, yerini Kumanların «şaz» Türkçesine bırakır. Aşağı Volga bölgesinde sıralanmış Hazar köylerinin halkı, Kumanların yerleşik yaşama geçmesiyle dillerini, hatta etnik tiplerini giderek yitirirler. Orta Volga'da Bulgar bölgesine geçen Kumanlar, orada da Bulgar Türklerine kendi dillerini kabul ettirirler.

«*RUMEN-KUMAN SENTEZİ*»

Mogollar, İran üzerinden Karadeniz Kuzeyi bozkırlarına geldikleri zaman, Kumanlar, Bulgarlar ve Ruslar, Mogol'a karşı birlikte savunma yaparlar. Mogollar, Rus-Kuman ortak kuvvetleriyle savaşma durumunda kalırlar. Bulgarlar, Kumanlar ve Alanlarla bir-

likte Mogol'a karşı dövüşürler*. Fakat Mogol orduları karşısında yenik düşerler. Yenilgi üzerine bir kısım Kumanlar, Kuzeydoğu Romanya'da «Comania» denilen bölgeye yerleşirler, hıristiyan olurlar ve kendileri için 1227 yılında bir piskoposluk kurulur. Kuman Türklerini de hıristiyanlığa kazanmak için, misyonerler, İncil'i ve katolik ilâhilerini Türkçeye çevirirler. Barthold çevirinin pek başarılı yapıldığını ve misyonerlerin Kuman dilini çok iyi bildiklerini söyler. Kumanlar, iyi katolikler olurlar. Papa Gregoire, 1234 yılında yazdığı bir mektupta «saygıdeğer kardeşimiz» dediği Kuman Piskoposu'nun yolladığı din adamlarını kabul etmeyen, ama «adı hıristiyan olan» Ulah'lardan yakınır. Osmanlı döneminde Türkmenlerle birleşerek antifeodal hareket'ere katılacak olan Ulah'lar da Romanyalı tarihçiler tarafından yerli halkın, Türk ve Slav'la karışmasından meydana gelmiş bir topluluk sayılır. Eflâk ve Buğdan'da Kuman etkisi o kadar güçlüdür ki, ünlü tarihçi N. İorga, yapıtlarında sık sık bir «Rumen-Kuman sentezi»nden söz eder. Kuman Piskoposluğu, Mogollar tarafından yıkılır. İbn Batuta, Kırım'da Kerç ile Kefe arasında hıristiyan Kumanlara rastlar. Mogollara yenilen Don-Doneç bölgesi Kumanları da Macaristan'a göçerler, tarımcı ve hıristiyan yapılırlar.

Çar Asen'in (1187-1196) Kumanlardan kurduğu orduyla Bizans'tan bağımsızlığını kazanan Bulgarlar arasında Kuman boyarlar görülür. Kuman soylusu Yurgi Terteri, bir köylü ayaklanmasını bastırmak için Bulgar Çarı yapılır[168]. 1277 yılında Kuzeydoğu Bulgaristan'da

* İddia edilir ki, Mogollar ilk kez Kafkasya'ya yürüdüklerinde, Alanlar ve Kıpçaklar birlikte karşı koyarlar. Mogollar, Kıpçaklara «Biz aynı soydanız, bu Alanlar sizden değildir, onlara ne diye yardım ediyorsunuz» derler ve armağanlar verirler. Kıpçaklar, Alanları bırakırlar. Fakat Mogollar, Alanları yendikten sonra Kıpçakları ezerler ve verdikleri armağanın iki katını alırlar. Mogolların Rus prensleri - Kuman ittifakını bozmak için de prenslere «İşimiz yalnız size çok zarar vermiş olan putperest Kumanlarla» dedikleri ileri sürülür.

antifeodal bir köylü ayaklanması patlak verir. Ayaklanmanın başına bir domuz çobanı olan İvailo geçer. İvailo, Mogol istilâsına karşı koyar, boyarların malikânelerini ele geçirir. Çar ordusunu yener. Ölen çarın karısıyla evlenerek kendini çar ilân eder. Toprak düzenlemesinden çekinen boyarlar, Kuman boyarını çar seçerler. Köylüler yenilir. İvailo, Mogol Nogay Han'ın desteğini ararsa da, orada öldürülür. Kuman Çarı da (1280-1292) Nogay Han'a boyun eğmek durumunda kalınca, bunu kabul edemez ve Bulgaristan'ı terkeder.

Bu tip Türk kökenli boyarlar, Romanya'da da çok görülür. Decei, Boldur, Balaban, Tocsaba, Ciolpan gibi Boğdan'ın soylu ailelerinin Türk adları taşıdıklarını ve Boğdan soyluluğunu meydana getirdiklerini yazar[169]. Aynı yazara göre, Romanya Devleti'nin kurucusu ve Basarabya'ya adını veren Eflâklı büyük voyvodalardan Basarab, Türktür ve büyük bir olasılıkla Kuman'dır. Babasının adının Tok-temir olabileceği ileri sürülen Basarab'ın yaptırıp Aziz Nikola'ya adadığı kilise, Rumen ortodoks tapınaklarının en güzellerinden biri sayılır[170]. Dobruca'ya adını veren Dobrotiç'in de Kuman ya da Anadolulu Türk* olduğu ileri sürülür[171]. Dobruca, «Dobrotiç'in ülkesi» anlamınadır. Balika (balık'tan gelebilir) adlı bir beyin oğlu olan Dobrotiç, XIV. Yüzyılın ikinci yarısında Bizans'ın dostu olarak Dobruca egemenidir.

Romanya ve Bulgaristan'daki bu Türk ve Kuman kökenli hıristiyan soyluları, artık ayrı bir kültür çerçevesi içinde yer alırlar.

Karadeniz Kuzeyi bozkırlarında Mogol egemenliğinde kalan Kumanlar ise, 20-30 bin kişilik Mogol fâtihlerini Türkleştirirler. Al-Omarî, «Kıpçaklar, Mogollara bağımlı oldular. Sonra Mogollar, Kıpçaklarla ka-

* Evliya Sarı Saltuk ve Türkmen obaları, Selçuklular döneminde, Bizans İmparatorunun izniyle Dobruca'ya yerleştirilir. İznik Bizans İmparatoru, Türkmen akınlarından korumak için Ege bölgesine de Kuman aileleri yerleştirir.

rıştılar ve akraba oldular. Toprak, Mogolların huy ve soylarına galip geldi. Mogollar tamamiyle Kıpçaklaştılar» der. Gerçekten Mogolların «Tatar» adı yaşar ve Altın Ordu bölgesindeki Türklere «Tatar» denirse de, Mogollar kısa sürede dillerini unuturlar. XV. Yüzyılda artık kimse Mogolca konuşmaz. Hatta Mogol hanlarının «yarlık» denilen fermanları bile ya Orta Asya Türk edebiyat dili ile, ya da yerli Kıpçak dili ile yazılır.

Rusya bozkırlarındaki Kumanlar, Mogollar, Bulgarlar ve Hazarlarla karışarak günümüze kadar gelirlerse de, Macaristan, Balkanlar ve Gürcistan'daki Kumanlar, Peçenekler ve Oğuzlar, hıristiyan çerçeve içinde ve feodal koşullar altında erirler, tarihten silinirler.

Kumanlar, Peçenekler ve Uz'lar, Karadeniz Kuzeyi bozkırlarına 200-300 yıl egemen oldukları halde, feodal bir toplum düzenine ve devlet yapısına ulaşamazlar. Bozkırda feodal bir göçebe devletin olgunlaşmış örneğini ilk kez Cengiz Han ve Mogollar verir.

Türklerin bozkırdaki tarihini anlayabilmek için, bozkır toplumlarının ve devletlerinin bu en gelişmiş biçimini incelemek gereklidir*.

---

* Kaynaklar da bizi buna zorlamaktadır. Zira Türk ve Mogol boyları hakkında en zengin bilgiyi, okuma-yazmayı Uygurlardan öğrenen ve Uygur Alfabesini benimseyen Mogol kaynakları verir. Türk boyları için, Orhun ve benzeri yazıtlar gibi bir iki kaynak dışında bilgi yoktur. Bilgi, Çin ve öteki yabancı ülkeler kaynaklarına dayanır. Bu yabancı kaynaklar da, bozkır kabile yaşamı ve örgütlenmesi hakkında hemen hemen hiç bilgi vermez. Oysa 1240'ta yazılmış «Mogol Gizli Tarihi» destanî bir üslûpla da olsa, 1201 yılından başlayarak yıl yıl olayları anlatır. Bozkır yaşamı hakkında zengin bilgi verir. Yahudi bir hekim iken, İran Mogollarının vezirliğine yükselen Reşidettin'in Câmi-üt-tevarih'i «Altın Defter» denilen Mogol tarihine ve Mogol yüksek görevlilerinin verdiği bilgiye dayanır. Bozkır yaşamı hakkında zengin bilgi getiren Reşidettin'in yapıtını, Prof. Spuler. o sırada «Batıda örneği bulunmayan» bir dünya tarihi sayar. Vladimirtsov, «Asya ve Avrupa'da eşi olmayan tarih ansiklopedisi» der. Çin'deki Mo-

gol sülâlesinin resmî tarihi olan Yuan-şi başka bir önemli kaynak teşkil eder. Ayrıca Carpini, Rubruk, Marco Polo gibi Batılı gezgnilerin ve birçok Çinli görevlinin gözlemlerine dayanan birinci elden bilgi, yardımcı bir kaynak olur. Cengiz Han'ın yasası ve «bilig»leri de, az bir kısmı elde bulunmakla birlikte, bozkır yaşamına ışık tutar.

Bozkır toplumlarının yapısını ve evrimini anlamak için bu kaynaklara dayanmak zorundayız. Esasen Türk-Mogol tarihi, Hunlardan beri sıkısıkıya birbirine bağlıdır. Hun ve Mogol devletleri, aynı etnik yapıya dayanır. Osmanlı toplumsal düzeninin biçimlenmesinde de Mogol katkısı önemlidir.

III. GÖÇEBE FEODALİZMİ: CENGİZ HAN ÖRNEĞİ

Timuçin (Temucin) birkaç kardeşinden başka kimsesi olmayan, babasız, fakir bir çocuktur. Ailenin serveti yoktur, ancak dokuz atı vardır. Bu atlardan sekizini de hırsızlar çalar. Aile, dağ fareleri ve benzeri hayvanlar avlayarak, balıkçılık yaparak beslenmeye çalışır. Düşmanları, bu fakir aileye de rahat vermezler, Timuçin ölümden kurtulmak için ormanlarda saklanmak zorunda kalır. Yakalanınca, boyunduruğa vurulur. Ne var ki, bu yoksul çocuk, çok kısa bir süre içinde Çin içlerinden Avrupa içlerine kadar uzanan en büyük ve sağlam bozkır devletinin egemeni olur. Cengiz'in feodal bozkır devleti, bir süre sonra birkaç büyük parçaya ayrılsa da, uzun süre varlığını devam ettirir ve Asya bozkırlarında günümüze değin hükümdarlar Cengiz soyundan çıkar.

Yoksul ve kimsesiz bir delikanlı, kısa bir sürede nasıl büyük bir imparatorluğun hükümdarı olabilir? Şimdi bunun öyküsünü görelim:

CENGİZ SOYU BOZKURTTAN TÜRER

Dağ faresi avcılığıyla geçinen yoksul Timuçin'in bir büyük kozu vardır: Soylu bir ailenin çocuğudur. Ata-erkil kabile örgütlenmesinin çözüldüğü, feodal ilişkilerin filizlendiği ve bozkır soyluluğunun güçlendiği bir zamanda dünyaya gelen Timuçin, bozkır soylularını çevresinde toplayıp onları yeni koşulların gerektir-

diği biçimde örgütlemeyi başardığı için, büyük bir imparatorluğun başı olur.

Timuçin, Göktürklerin Ötüken dağının hemen Doğusunda Onan ve Kerülen nehirleri arasında yaşayan ve «Kara Tatarlar» denilen avcı ve çoban boyların içinden çıkar. Timuçin, atası Bodonçar olan Borcigin soyundandır. «Mogol Gizli Tarihi»ne göre, Göktürk kagan soyu gibi, Cengiz soyu da boz kurttan (börte çino) türer*. Gök kökenli boz kurt'un bir vahşi geyikle evlenmesinden Cengiz soyu türer. Bu soyun daha yakın ataları, Alan-ho'a adlı kadın ile Dobun-Mergen'dir. Alan-ho'a, Dobun Mergen'den iki erkek çocuk doğurduktan sonra kocası ölür. Ama Alan-ho'a, erkeksiz üç oğlan çocuk daha doğurur. İlk iki çocuk, analarının zina yaptığından kuşkulanırlar ve aralarında konuşurlar :

«— Annemizin büyük kardeşi, küçük kardeşi, yeğeni yok**. O, kocasız iken dünyaya üç çocuk getirdi. Evdeki tek erkek, Mo'alik Bayo'uday'dır. Bu üç çocuk ondan olmasın?

Anne Alan-ho'a çocuklarının gizli gizli ne konuştuklarını sezer ve durumu açıklar :

— Her gece çadırın üst deliğinden içeri giren parlak sarı bir adam, karnımı okşuyordu ve onun parlak ışığı karnımın içine giriyordu. Dışarı çıktığında,

---

* Mogolların İran kökenli tarihçisi Reşidettin, Ergenekon efsanesinin Türkler gibi Mogollarda da varlığını belirtir: Sevinç Han'a yenilen İlhan Hakan'ın oğlu ve yeğeni kurtularak kaçarlar ve Ergenekon adlı vâdiye yerleşirler. Bu güzel ve bereketli yerde 400 yıl kalırlar ve çoğalırlar. Ergenekon'a sığamıyacaklarını anlayınca çıkmaya karar verirlerse de, yol bulamazlar. Bir demirci, demirden dağı eriterek yol açar. Bu sırada hanları Bozkurt'tur.

** Ölen kocanın kardeş ve yeğenlerinden söz ediliyor. Türk ve Mogollarda, kocası ölen kadınla kocanın kardeşleri, başka kadından olan oğulları ve yeğenleri evlenmek hakkına sâhiptir.

güneş ve ay ışınları içinde, sarı bir köpek* gibi sürünerek gidiyordu. Size sözle anlatmanın ne yararı var? Anlayan için işaret apaçıktır. Bu üç oğlan, Gök'ün (Tengri'nin) oğulları olmalıdır»[172].

Analarının kocasız doğurduğu bu gök kökenli üç çocuk, Begter, Belgetay ve Bodonçar'dır. En küçük oğul Bodonçar, Cengiz soyunun atasıdır. Anneleri ölünce, öteki dört kardeş hayvanların hepsini alırlar, Bodonçar'a mirastan pay vermezler. Oysa Türk ve Mogol töresine göre, küçük oğul, babanın evinin sâhibi (ecen) ve ocağının bekçisidir (odcigin = ateş beyi). Babanın evi, çadırı, kadınları vb. ona kalır. Fakat dört kardeş, «abdal, budala ve soylarına yabancı sayarak» Bodonçar'ı kovarlar. O, «atım ölürse öleceğim, yaşarsa yaşayacağım» diyerek atına binip gider. Kendini besleyecek yiyeceği olmadığından, kurtların yarlarda kuşattığı vahşi hayvanları okla öldürerek yer. Ayrıca kurtların yiyemeyip bıraktıkları hayvan artıklarıyla beslenir. Başka bir deyişle, Bodonçar, kurtlar arasında yaşar, onlar tarafından beslenir ve kendi de kurt olur. Gözleri de mavi, yâni gök rengidir.

Bodonçar, kurtlar gibi yaşarken, kardeşler pişmanlık duyarlar, onu arayıp bulurlar ve barışırlar. Bodonçar, kardeşlerine sürgünde gördüğü bir oymağı tutsak almayı önerir. Bodonçar, bu oymağı şöyle anlatır:

— Büyüğü küçüğü yok, fenası iyisi de yok. Baş olanı, ayak olanı da yok. Hepsi eşit.

Bodonçar, «insanın gövdesinde baş, elbisede yaka bulunursa iyidir» gerekçesiyle, kardeşlerini bu oymağa saldırmaya râzı eder. Beş kardeş akın yapıp oymağı tutsak alırlar. «Mogolların Gizli Tarihi»ne göre, kardeşler «hayvan sürülerine ve uşaklara sâhip olarak yaşamaya başlarlar»[173].

Böylece, Alan-ho'a'nın soyu, «başı ve ayağı olma-

* Bozkır köken efsanelerinde, kurt ve köpek sık sık karıştırılır. Sarı ışık, gökselliğin belirtisidir.

yan» oymağı, unagan-bogol'ları, yâni vasalleri yapar. Bu beş kardeşten ayrı soylar türer. Bodonçar'dan Cengiz Han'ın Borcigin soyu iner. Ataları Bodonçar olan aileler, evlenme yasağı (ekzogami) olduğundan aralarında evlenemedikleri halde, Bodonçar'ın öteki kardeşlerinden türeyen soylarla evlenebilirler. Başka deyişle, Bodonçar, Cengiz soyunun gerçekte başladığı kişi olur.

İLK MOGOL SİYASAL BİRLİĞİ

Bodonçar'dan türeyen Borcigin soyu, güçlenerek Onan ve Kerülen nehirleri arasındaki boy ve oymakları zorla egemenliğine alır, unagan-bogol'u yapar. Borcigin şefi han, hatta kagan unvanını alır. Borcigin soyunun yarattığı bu siyasal topluluğa genel bir ad olarak «Mogol» denilir. Mogol adlı bu irgen, bir başbuğ çevresinde toplanınca, «Mogol ulusu» olur*. Mogol ulusunun başında Cengiz'in büyük dedesi Kabul Han vardır.

Kuzey Çin'de o sıralarda, bozkır göçebelerinin kurduğu Kin (altın) sülâlesi egemendir. Kabul Han, Kin sülâlesine bağımlıdır. Pekin'e gider, müthiş oburluğu ve içkiciliğiyle İmparatoru şaşırtır. Sarhoş iken, İmparatorun sakalını çekerse de, zengin armağanlarla geri yollanır. Fakat kısa bir süre sonra, Çin ile araları açılır. Kabul Han, tutsak alınır. Kabul Han, Çinli subayları öldürüp kaçmayı başarırsa da, Çin'le yıpratıcı savaşlar başlar. Savaşlar sonuç vermeyince, Kin İmparatoru 1147'de Mogol ulusa sığır, koyun ve tahıl kontenjanı tanıyarak barış yapar. Bu sırada Mogolların başında Kabul Han'ın oğlu Kutula Kagan vardır. Kaynaklar, Kabul Han'ın öteki oğlu ve Cengiz'in dedesi olan Bartan Bahadır'ın kardeşi Kutula Kagan'ı bir hayvan-insan olarak tanıtırlar :

---

* İrgen, Göktürklerin «budun»udur. Aşına soyu budunun başına geçince, budun, il olur. Mogolca ulus, il anlamınadır.

«Sesi, dağlardaki gök gürültüsü gibi çınlardı. Elleri ayı pençeleri gibi idi. İnsanı, bir ok kırma kolaylığı ile ikiye bölerdi. Kış geceleri büyük ağaçların yakıldığı ateşin yanında çıplak yatardı. Gövdesine düşen kıvılcımları, tutuşmuş dal parçalarını duymazdı. Uyandığında gövdesindeki yanıkları sinek ısırığı sanırdı»[174].

Ne var ki, Kin İmparatoru, henüz güçsüz bir topluluk olan Kutula Han'ın Mogol ulusuna karşı Boyun Nor'da oturan «Tatar»* adlı budunu çıkartır. Çin ve Tatar ortak güçleri, Mogolları ağır yenilgiye uğratır. Tatarlara tutsak düşen Kutula Kagan'ın kardeşi ve yeğeni Çin'e teslim edilir ve tahtadan bir eşeğe çivilenerek cezalandırılır. 1161 yılındaki bu yenilgiden sonra, Mogol ulusun dağıldığı, boy ve oymakların eski yaşam biçimlerine döndüğü ileri sürülebilir. Kutula Kagan'ın oğlu Altan, kaynaklarda bir han gibi değil, herhangibir Mogol soylusu gibi görülür. Kutula Kagan'ın kardeşinin oğlu olan Cengiz'in babası Yesügey de benzer durumdadır ve «Bahadır» (Ba'atur) unvanını taşır.

ZENGİN AİLELERİN KURDUĞU KABİLELER

XI. ve XII. yüzyıllar, akrabalardan kurulu boyların çözülme dönemidir. İçlerinde servet farklılaşması artan boylardan, zengin aileler, küçük birimler hâlinde göç etmek hayvanların daha iyi beslenmesine olanak sağladığından kendi boylarından ayrılırlar, yeni boylar meydana getirirler. «Küriyen» tipi ekonomiden bireysel «ağıl» ekonomisine geçerler. Boydan ayrılan büyük aile, bozkırda eskiden beri yaygın unagan-bogol kurumundan yararlanarak öteki boy kollarını ve oymakları zorla ya da ekonomik çıkar karşılığı kendine bağımlı kılar. Ne var ki, bu unagan-bogol durumundaki oymak şubeleri, artık efendi durumundaki bir boyun tümüne

* Mogollara genel ad olarak «Tatar» denilirse de, o tarihlerde Tatar ve Mogol iki ayrı budundur.

değil, kendi boyundan ayrılan zengin aileye bağımlıdırlar. Zengin ailelerin köleleri ve ayrıca uşakları vardır.

Ekonomik güçlerini böylece artıran zengin aileler, savaş güçlerini de artırma durumundadırlar. Mogolca «nöker», Türkçe «yoldaş» denilen yiğit savaşçıların varlığı, bu olanağı sağlar. Bunlar macera ve vurgunlar için kendi boylarından ayrılmış, başka büyük aile ve oymakların hizmetine girmiş savaşçılardır. Örneğin Cengiz'in soyluluk geleneğine uygun biçimde kan akıtmadan belkemiğini kırarak öldürttüğü soylu nöker Büri-Böko, Borcigin'lerdendir. Cengiz'in dedesi Bartan Bahadır'a bağlıdır. Fakat o, Bartan Bahadır'ı bırakıp Cürki boyunun hizmetine girer. Artık o, Cürki sayılır ve kardeşi Belgütey'i omuzundan yaralayınca, Cengiz, bütün Cürki'leri bu nöker'in yaptığından sorumlu tutar. XII. Yüzyılda nöker'lik, bir hayli yaygınlaşır. Ayrıca geleneksel kankardeşlik (anda) kurumu da, ayrı ayrı oymaklardan savaşçıların anda olarak biraraya gelmelerine, savaşta birlikte davranmalarına olanak sağlar.

Böylece zengin ve soylu aileler, unagan-bogol'ları, nöker'leri ve uşaklarıyla boylarından ayrılarak yeni oymaklar ve boylar kurarlar. Fakat bu yeni boylar, artık akrabalardan kurulu, eşitlikçi «demokratik» boylar değildir. Yeni boylar, çeşitli tabakalara, hatta sınıflara ayrılan ve akraba olmayan çeşitli oymaklardan insanları biraraya getiren yapay boylardır.

CENGİZ'İN KABİLESİ

Bu kurala uygun biçimde, Cengiz'in Borcigin boyu, birçok yeni boyların kurulmasına yol açar. Örneğin Cürki boyunu, «Mogolların Gizli Tarihi»ne göre, Kabul Han'ın kendisi yaratır. Kabul Han, kendine bağlı çeşitli oymaklardan en yiğit ve nişancı delikanlıları seçerek büyük oğlu Okin-Barhah'a verir. Onun oğullarından, yeni nöker'lerin katılmasıyla, Cürki boyu türer. Görülüyor ki, Cürki boyunda akraba olanlar azdır,

ama unagan-bogol'ları ve nöker'leriyle «Cürki büyük ailesi» yeni bir boy meydana getirir*. Bunun gibi, Cengiz'i bir hayli uğraştıracak olan Tayçiut'lar da Borcigin soyunun bir koludur. Tayçiut'lar unagan-bogol, nöker ve çeşitli oymaklarıyla pek kalabalık bir boya, hatta boy birliğine, buduna dönüşür. Reşidettin'e göre, Tayçiut'ların her boyunun ayrıca bir beyi ve başbuğu vardır. Bu boylar biribirleriyle müttefiktirler. Aralarında yabancı soydan boylar da vardır, onlara da Tayçiut adı verilir.

Cengiz'in babası Yesügey Bagatur da içinden çıktığı Borcigin topluluğundan ayrılarak Borcigin'lerin Kıyat kolunu kurar. Büyük ve küçük kardeşleri onu başbuğ olarak tanırlar. Yakın akrabaları, uzak akrabaları, örneğin bir kısım Tayçiut oymakları, unagan-bogol oymaklar, nöker'ler ona katılırlar. Fakat o daha çok kardeşi ve kankardeşleri ile birlikte, az sayıda insanla dolaşan bir «çete reisi», bir «şövalye» gibi gözükür. Yağma akınları düzenleyeceği zaman, kendine bağımlı boy ve oymakları toplar. Herhalde bu nedenledir ki, bir Çin kaynağı ondan «on kişinin başı» diye söz eder. Cengiz torunu Gazan Han'ın veziri Reşidettin ise, Yesügey'i bir hükümdar gibi görmek ister, onu «tahta oturttular» der. Oysa Mogolların kendi tarihlerine göre,

---

* Göçebe feodalizmi konusundaki yapıtı Batı dünyasında da artık klasiklerden sayılan Sovyet Bilim Akademisi üyesi Vladimirtsov, zengin ailelerin kendi boylarından ayrılarak yeni şubeler kurmasını şöyle değerlendirir: «Yeni ayrılan şubeler, daha geniş ve iyi yaşamayı, sürüleri için olanaklar ölçüsünde daha elverişli yaylalar bulmayı ve sürek avlarında daha iyi pay almayı amaçlayan ögelerdi. Kuşkusuzdur ki, boydan en zengin aileler ayrılırlardı. Bunlar için bağımsız yaşamakta korkulacak birşey yoktu. Bununla birlikte bir ailenin ya da şubenin kendi başına ayrılması, ancak himayesindekilerin, vassal ve uşaklarının yeter derecede çok bulunması ile olası idi. At sürülerine bakan becerikli sürücüler ve çobanlar yeterli değildi, akınlar yapmak ve saldıracak düşmanları püskürtmek için yiğit savaşçılar da gerekli idi» (Mogolların İçtimaî Teşkilâtı, s. 112).

o ne bir onbaşıdır, ne de bir hükümdar. O, hayli bağımsız bir bozkır soylusudur, bir bahadırdır. Nöker'leri, unagan-bogol'ları, uşakları vardır. Ona itaat etmeye râzı olan akrabalarını, yakın ve uzak oymakları çevresinde toplamayı bilir. Akınlar yapar, küçük ölçüde savaşlar yönetir. «Haşarı atlar, güzel kızlar» ele geçirir, üretim gücünü geniş ölçüde artırır. Birkaç kez Tatarlarla çarpışır. Kereyit boylarının başındaki Toğrul (Van-han), amcası Gur-han tarafından kovulunca, ona yardımcı olur ve yeniden Kereyit'lerin başına geçmesini sağlar*. Toğrul ile kankardeşi olur.

CENGİZ'İN DOĞUŞU

Bozkır soylusu Yesügey, iki kardeşiyle birlikte, Merkit'lerden Yeke-Çiledü adlı birinin Olhuno'ut (Olkonud) boyundan aldığı karısı Ho'elun-eke'yi (Ögelen-eke) kaçırır. Bu karı-koca arabayla kocanın kabilesine dönerken, üç kardeş, arabanın tekerlek izlerinin peşine düşerler. Arabaya yaklaştıklarında, kadın kocasına «Bu üç adamın şimdi kötülük yapacakları belli, sen kaç git» der ve giydiği gömleği çıkarıp ona verir. Üç kardeş kaçan kocayı kovalarlarsa da, yetişemezler. Yesügey Ba-

* Mogol tarihi uzmanı P. Pelliot, Kereyit'lerin Türk olduklarını düşünür. Mogol köken efsanelerinde Kereyit'lerin adı geçmez. Pelliot, «Kereyit'lerin kuvvetli Türk etkisinde kalmış Mogollar mı, yoksa Mogollaşma yolunda Türkler mi olduklarını söylemek güçtür. Ama Kereyit unvanlarının çoğu Türkçedir ve Toğrul, Mogol adı olmaktan çok Türk adıdır» (La Haute Asie, s. 25). Reşidettin, Kereyit, Nayman ve Ongut'lar için Mogol demez, «Mogol'a benzeyen» deyişini kullanır. Kereyit'ler, Nasturî hıristiyanlığını kabul ederler. Batıdaki «Râhip Kral Jean» efsanesi, Kereyit'lerle ilgilidir. Toğrul, bu «Râhip Kral Jean»dır ve Uzak Doğu'da bir hıristiyan halkı parlak biçimde yönetiyor diye Batıda yankı uyandırır. Oysa Toğrul, ileride göreceğimiz üzere, yeteneksiz bir bozkır başbuğudur. Kereyit'ler Mogolların Batısında, Selenga Güneyinde, Yukarı Orhun, Tula, Ongin nehirleri bölgesinde, yâni Ötüken'e yakın bir yerde yaşarlar.

hadır, orada kalan kadını yakalar ve onu kendisi için alır. Kardeşler, gizli gizli ağlayan kadına «ağlarsan sesin duyulmaz» derler. Kadın sesini keser, sessizce peşlerinden gider[175]. Ho'elun adlı bu kadın, Timuçin'i, yâni Cengiz'i doğurur.

Timuçin'in gerçek babası, belki de Merkit'lerden eski koca Çiledü'dür. Fakat bozkırda bu pek fazla önemli değildir. Gebe kadınlarla sık sık evlenilir. Cengiz soyunun atası Bodonçar, kardeşleriyle birlikte «başı, ayağı olmayan» eşitlikçi oymağa boyun eğdirince, hemen gebe bir kızı yakalar ve kendine karı yapar. Ho'elun'un doğurduğu çocuğa, o sırada Tatarlardan Timuçin adlı biri tutsak alındığı için onun adı verilir*. Ho'elun, Timuçin'den sonra, Kasar (Hasar), Haçi'un ve Temüge adlı üç oğlan çocuğu ve Temelun adlı bir kız çocuğu doğurur. Yesügey Bahadır'ın başka bir karısından ise, Bekter ve Belgütey doğar.

CENGİZ'E NİŞANLI ARANIYOR

Timuçin 9 yaşına gelince, babası ona bir nişanlı bulmayı kararlaştırır. Bodonçar'ı ata sayan oymaklar arasında evlenme yasağı olduğundan, nişanlıyı bu oymaların dışında, uzaktaki boylar arasında bulmak gereklidir. Karılar ya zorla kaçırılır ya da bâzı yabancı boylarla kız alıp verme anlaşmaları yapılır. Yabancı boylara yad (cad) dendiği halde, kız alış-veriş anlaşması bulunan boylara kuda (dünür) denilir.

Yesügey, büyük oğluna nişanlı bulmak için kaçırıp aldığı karısının boyu olan Olkonud'lara gitmeyi karar-

---

* Mogollarda yeni doğan çocuğa, ana-babanın gözüne ilk çarpan eşyanın ya da yurda ilk giren kişinin adı verilir. Ostyak'larda bugün bile bebeğe ilk rastlanan hayvanın adı konur. Türklerde de çocukluk adı önemli değildir. Delikanlılık adı (er ad) önemlidir. Daha önce çocuklar «adsız» bile sayılır. Dede Korkut'ta «Boz oğlan» adsızdır. Ergenlik çağı gelince, Dede Korkut ona «Bamsi Beyrek Boz Aygırlı er» adını verir.

laştırır. Büyük bir bey ya da hükümdar gibi değil, basit bir bozkır aile başkanı gibi yedekte bir atı ve yanında 9 yaşındaki oğlu Timuçin olduğu halde yola çıkar. Yolda, Kongrad boyundan Dei Seçen'e rastlar. Olkonud, Kongrad'ın bir koludur ve Borcigin'ler ile Kongrad'lar arasında kız alış-veriş anlaşması vardır, yâni iki boy kuda'dır. İki dağın birleştiği bir yerdeki su kanalında hayvanlarını sulayan Dei Seçen, Yesügey Bahadır'a, bozkır geleneğine uygun biçimde onun mensup olduğu boyu ve boy kolunu belirterek seslenir :

— Borcigin boyu Kiyat kolundan oğul ve kuda (dünür) nereye gidiyorsunuz?

— Bu oğlumun dayılarına, Olkonud boyundan kız istemeye gidiyorum.

Bunun üzerine Dei Seçen gördüğü bir rüyaya dayanarak kendi kızını Timuçin'e vermek ister. Rüyada Dei Seçen, «aynı zamanda güneşi ve ayı tutan bir ak doğanın eline konduğunu görür». Ak doğanın eline konuşu, Yesügey'in oğlu ile geleceğinin haberi olarak yorumlanır. Dei Seçen, gördüğü rüyanın Borcigin boyu Kiyat yasunu için koruyucu nitelikte olduğunu söyler ve «evime git, kızımı gör» der. Yesügey, Dei Seçen'in çadırının bulunduğu yere gider ve Timuçin'den bir yaş büyük olan «Güzel Börte»yi beğenir. Ertesi gün kızı ister, olumlu yanıt alınca, evlilik armağanı olarak atını Dei Seçen'e verir. Damat (gurgen) adayı oğlunu da Dei Seçen'in yanında bırakır*. Fakat Timuçin Kongrad'larda uzun süre kalmaz. Zira tek başına geri dönen babası Yesügey Bahadır, yolda rastladığı Tatarlar tarafından zehirlenir. Tatarlar o sırada bir şölen düzenlemiştir. Töreye göre, yoldan geçen herkes şölene katılmak zorundadır. Yesügey çâresiz Tatar boyunun yemeklerinden yer. Fakat Tatarlar bu eski düşmanlarının yemeğine zehir katarlar. Yolda fenalaşan Yesügey,

* Ana-erkil bir dönemin kalıntısı olarak, nişanlı erkek, evlenene kadar kızın boyunda çalışır.

zorlukla evine varır. Öleceğini anlayınca, güvendiği Munglik'i çağırır, ailesini ona emanet eder. Munglik, Mogol atası Bodonçar'ın en büyük oğlundan inen ve bu nedenle en saygın olan kolundandır. Yesügey, bu soylu kişiden Kongrad'larda bıraktığı oğlu Timuçin'i acele geri getirmesini ister ve ölür. Ölüm tarihi 1177 yılı olarak hesaplanır.

OYMAKLAR VE YOLDAŞLAR CENGİZ AİLESİNİ TERKEDER

Munglik, Dei Seçen'in yanına gider, zehirlenme ve ölüm olayını anlatırken Yesügey'in büyük oğlunun yokluğundan hüzün duyduğunu, onu görmek istediğini söyler. Dei Seçen, gelecekteki damadının kısa sürede geri dönmesi koşuluyla, baba evine gitmesine izin verir. Timuçin, babasının vasiyetine uyarak «baba» dediği Munglik ile anasının yanına döner. Ana Ho'elun, küçük yaştaki oğlu adına Yesügey'e bağlı oymak ve ailelerin yönetimini ele alır. Ne var ki, Yesügey'e bağlı oymak ve aileler, onun oğullarına bağlanmayı reddederler. Yesügey'e bile bunların her zaman tam bağlı oldukları söylenemez. O ölünce ipler kopar. İlkin Tayçiut boyu iki şefinin yönetiminde ayaklanır. Bunlar, Yesügey'in dul karısının boyun kurban törenine katılmasına izin vermezler. Kurban törenine katılma, bütün boy üyelerinin hakkı ve ödevidir. Törene alınmayış, bir cins afaroz ve boydan kopma anlamına gelir. Tayçiut'lar ayrıldıklarını böylece belli ederek başka yere göç ederler. Ho'elun ana, Yesügey'in amblemlerini taşıyan tuğu çıkararak yanında kalan az sayıda savaşçıyla ayrılanları kovalarsa da bir sonuç alamaz. Tayçiut şefi Targutay-Kiriltuh, Yesügey'in topladığı birçok halkı da peşinden sürükleyerek gider. Kalan halkın bir kısmı da sonradan Tayçiut'lara katılır. Giderken de Yesügey'in hayvan sürülerini birlikte götürürler. Hatta sonradan Ho'elun ananın kocası olacak olan, Yesügey'-

in yetimleri kendisine emanet ettiği Munglik bile hayvanları da önüne katarak ayrılır. Ho'elun ana, çocukları, Yesügey'in ikinci karısı ve oğulları ve birkaç uşak ile ortada kalır. Yesügey'in Borcigin-Kiyat boyu, artık ufak ve yoksul bir aile topluluğudur. Aile, elinde pek az hayvan kaldığından, hayvancılığı bırakır, avcılığa döner. Küçük kemirici hayvanlar ve balık avı ile yaşamaya çalışır. Aç kalınca kökler ve yabani soğan yer. Yesügey Bahadır'ın yetimleri için koyun çobanlarına komuta etmek, at sürülerini gözlemek gibi daha soylu uğraşlar geride kalır, onlar artık bitki kökü toplamak, dağ sıçanı avlamak gibi acımasız bir günlük yaşam kavgası içindedirler. Yaşadıkları dağlık ve ormanlık bölge, at sinekleriye doludur.

CENGİZ, TARLAKUŞUNU ÇALAN KARDEŞİNİ ÖLDÜRÜR

Timuçin ve kardeşleri bu koşullar içinde, atalarının soyluluk öykülerini dinleyerek ve soylulukların bilincinde olarak büyürler. Timuçin, uzun boyu, parlak gözleri ve zekâsıyla dikkati çeker. Kardeşleri Bekter ve Kasar ondan daha kısa boylu, ama daha sağlam yapılı ve kuvvetlidir. Munglik'in babası ve Yesügey'in sâdık adamı olan yaşlı Çaraha, ayrılmalarını engellemek isterken Tayçiut'lar tarafından yaralanınca gözyaşlarını tutamayacak kadar duyguludur. Fakat daha çocukluğunda kendine ait saydığı birşeyden yoksun kalınca acımasızdır. Nitekim avladıkları balıkları çalan üvey kardeşlerini öldürmeye kalkışır. Mogol kaynağı Altan Topçi'ye göre, Timuçin ve Kasar, bu niyetlerini annelerine açarlar :

— Bekter, uzun süredir bizim ağla tuttuğumuz balıkları alıyor. Bugün Kasar'ın avladığı bir tarlakuşunu çaldı. Biz Bekter ve Belgütey'in ikisini de öldürmeye gidiyoruz.

Ho'elun ana, güçlenip Tayçiut'lardan öç alma ça-

basındadır. Oğullarının biribirine düşmesini istemez. Ne kadar güçsüz olduklarını, birlik içinde kalmaları gerektiğini çarpıcı biçimde anlatır :

— Ey benim oğullarım..... gölgenizden başka arkadaşınız yok, hayvan kuyruğundan başka kamçınız yok.

Fakat Timuçin ve Kasar söz dinlemezler. Kapıyı kapayıp dışarı çıkarlar. Orada ailenin elinde kalan bütün serveti teşkil eden sekiz iğdiş ata bekçilik eden Bekter'i görürler ve onu öldürürler. Anneleri, kardeş katillerini, şaşkın hayvanlara* benzeterek lânetler :

— Oğullar, siz dik bir kayaya saldırmaya hazır bir av kuşunun pençesinin tırnağı gibisiniz, kendi meşimesini ısıran kara köpek gibisiniz. Yağmurlu günde suya giren boz kurt gibisiniz. Kendi kemiklerini ısıran erkek deve gibisiniz, öfkeyle gizlice hücum eden barağ köpeği gibisiniz, hücum edemeyen pars gibisiniz[176].

ORMANDA TANRI BABA İLE SÖYLEŞİ

Kardeş öldürme olayı, Tayçiut'ların saldırısıyla unutulur. Eskiden Cengiz'in babasına bağımlı olan Tayçiut'ların şefi Targutay-Kiriltuk, ortalıkta bıraktığı Yesügey Bahadır ailesinin yok olmadığını ve büyük oğlu Timuçin'in yetenekli bir yiğit olarak yetiştiğini öğrenir. Bozkır geleneğine göre, Timuçin büyüyünce Borcigin-Kiyat'lara yaptıklarının öcünü Tayçiut'lardan alacaktır. Tayçiut şefi, bu nedenle «yılanın başını küçükken ezmek» ister ve ailenin kamp yerine saldırır. Herkes şaşkınlık içinde ormana kaçar. Ufak çocuklar, kaya yarıklarına saklanır. Belgütey, ağaçları keserek

* Birinci Kitap'ta ayrıntılarıyla belirttiğimiz üzere, bozkırda hayvanların yeteneklerinin üstünlüğüne inanılır : Hayvanlar, insandan daha iyi görür, daha iyi koku alır, yolunu şaşırmadan bulur, tehlikeyi daha önceden sezer. Bu nedenle, insan eylemlerinde hayvan eylemleri örnek alınır. Ho'elun ana ise, oğullarını lânetlerken yanılmaz sanılan hayvanların da yanıldıklarını söyleyerek, suçlarının ağırlığını belirtmek ister.

tahkimat yapmaya koyulur. İyi nişancı Kasar, oklar yağdırır. Fakat Tayçiut'lar «Timuçin'i bize teslim edin, yeter. Sizinle hesabımız yok» derler. Bu sözlerden korkuya kapılan Timuçin, atına atlayıp ormanların içlerine kaçar. Tayçiut'lar onun kaçtığını sezip peşine düşerler. Ama orman içlerine girmezler, çıkış yollarını tutarak onu beklerler. Timuçin, ormanda dokuz gün kalır. Yiyecek ve içecek sıkıntısı çeker. Yakalanmak pahasına da olsa ormandan çıkmaktan başka çâre bulamaz. Mogol tarihine göre, ormanda geçen bâzı sihirli olaylar, soyluluğunun bilincindeki Timuçin'e «Gök Tengri»nin onun yanında olduğuna, ona «kut» verdiğine inandırır. Altan Topçi, Timuçin'in ormandaki günlerini şöyle anlatır :

«Timuçin üç gece ormanda kalır. Sonra dışarı çıkmaya kalkışır. Bel kemeri ile askısını takar. Fakat kayışı, göğüs askısı ve eyeri yere düşer. Timuçin düşünür :

— Kemer belki olur, fakat göğüs askısı ve eyer nasıl düşer? Mutlaka Tanrı beni durdurmak istiyor.

Bunun üzerine geri döner, ormanda üç gece daha geçirir. Yeniden ormandan çıkmak isteyince, yerinden oynatılamıyacak kadar ağır bir beyaz kayanın yolunu kapattığını görür. İyi niyetli olan Tanrı babam beni durduruyor, diye düşünerek yine ormana döner. Orada üç gece daha geçirir. Dokuz gece yiyeceksiz, içeceksiz kalmış olur. Sonra :

— Benim yaşamama ve ölmeme Tanrı babam karar versin, diyerek çıkış yoluna doğru ilerler. Dar geçidin başında bekleyen Tayçiut'lar onu yakalarlar, kendi kamplarına götürürler. Boynuna ve bileklerine halkalar (kelepçeler) takarlar».

TUTSAKLIK GÜNLERİ

Tayçiut kampında tutsak olan Timuçin'i her gece bir aile çadırında tutar ve kaçmasın diye onu gözetler.

Timuçin, bu tutsaklıktan Tayçiut'ların unagan-bogol'u olan Süldes boyundan Sorkan-şira ve oğullarının yardımıyla kurtulur. Sorkan-şıra, kendi obasıyla birlikte, hizmetle yükümlü olduğu «efendi» boy Tayçiut'lar arasında yaşar. Kendi hayvanları ve içi yünle dolu arabalı çadırı vardır. Fakat efendi boy ile birlikte göç etmek ve ona hizmetlerde bulunmakla yükümlüdür. Başka yükümlülüklerinin yanı sıra, Sorkan-şıra ailesi, geceleri efendileri için gürültülü biçimde süt döğer, kımız yapar.

İlkbaharın dördüncü ayının onaltıncı gününde Tayçiut'lar Onan nehri kıyılarında büyük bir şölen düzenlerler. O gece Timuçin'in gardiyanlığı zayıf bir kişiye bırakılır. Timuçin, bu adama kelepçeleriyle vurarak kurtulur, kaçar. Onan nehri kıyılarının sazlık bir bölgesine ulaşır, yalnız yüzünü dışarıda bırakacak biçimde suya girip saklanır. Zira Tayçiut'lar peşindedir. Gardiyan, Timuçin'in kelepçe darbeleriyle yere düşerken bağırır, Tayçiut'ları uyarır ve onlar Timuçin'i aramaya koyulurlar. Arayıcılar arasında Sorkan-şıra da vardır. O, Timuçin'i görür, fakat ele vermez. Hatta aramanın sabaha ertelenmesini sağlar. Timuçin'e de «gece acele kaç» diye haber yollar. Fakat onun boyun ve bileklerindeki kelepçelerle kaçması olanaksızdır. Yardım için gece, Sorkan-şıra'nın çadırının bulunduğu yere gider. Unagan-bogol'un çadırında gece kımız yapmak için at sütü çalkandığından bunun çıkarttığı gürültüye kulak veren Timuçin, yeri kolayca bulur. Sonradan Cengiz'in silâh arkadaşları arasında yer alacak olan Sorkan-şıra'nın iyi ok atıcısı oğulları Çila'un ve Çimbey'in isteğiyle ev sâhibi ona yardım eder. Kelepçelerini kırarlar. Gece onu yünle dolu arabada saklarlar. Ertesi gün Timuçin'i donatarak evine dönmesini sağlarlar. Sorkan-şıra, binmediği kendi kısır kısrağını ve iki mahmuzundan birini Timuçin'e verir. İki anadan

süt emmiş bir kuzuyu kesip etini hazırlar ve onu yolcu eder*.

CENGİZ'İN İLK YOLDAŞI

Timuçin dönünce, aile, Tayçiut korkusuyla eski yerlerinde barınamaz. Türklerin Ötüken'i gibi Mogolların kutsal dağı olan Burhan Haldun dağına göçer. Burhan Haldun dağının Borcigin'lerin eski yurdu olduğu ileri sürülürse de, dağın eskiden beri sâhibi Uryanhat boylarıdır. Uryanhat'lar, Mogolların kendinden türediklerine inandıkları Alan-ho'a adlı kadından önce meydana çıktıkları için, Borcigin'lerin akrabası sayılmazlar. Fakat Borcigin'lerle iyi geçinirler. Hatta bir Uryanhat ileri geleni, Timuçin doğduğunda ona «samur derisiyle örtülü beşik» armağan eder. İşte bu Uryanhat'lar, kendilerine ait Burhan Haldun dağında, sefalet içine düşen eski tanıdıklarının barınmasına izin verirler. Timuçin ve kardeşleri, bu dağda köstebekler ve dağ sıçanları avlayarak yaşarlar.

Bir gün hırsızlar, fakir ailenin sekiz atını çalarlar. Dokuzuncu atı çalamazlar, zira Belgütey ona binip köstebek avına gitmiştir. Timuçin, bu kısa yeleli son ata binerek hırsızların peşine düşer. Altan Topçi'ye göre, sekiz atı çalanlar Timuçin'in peşindeki Tayçiut'lardır. Timuçin, çiğnenmiş otları izleyerek at hırsızlarının izini sürer. Yolda Borcigin'lerin Avulat kolundan Nakubayan'ın oğlu Bo'orçu ile karşılaşır. Issız yerde kısraklarının sütünü sağmakla uğraşan Bo'orçu, Timuçin'e sorar :

---

* Bu hizmetlerine karşılık, Cengiz Han güçlenince, bir cins köle olan Sorkan-şıra'yı azat eder, onu ayrıcalıklı özgür kişi yapar : «Siz azat olunuz. Savaşlarda aldığınız ganimeti, sürek avında avladıklarınızı kendinize alınız» der. Daha sonra Sorkan-şıra, kendi boyu olan Süldes'lerden kalanları toplayarak Merkit ülkesinde serbestçe yerleşmek ister. Cengiz kabul eder. Böylece dağıtılmış ve unagan-bogol olmuş bir boy, yeniden ve özgür olarak meydana çıkar.

— Nereye gidiyorsun? Sen Borcigin boyunun Kıyat kolundansın.

Timuçin, atların çalındığını anlatır. Bo'orçu onu açık sarı alacalı yürük atına bindirir. Kendisi de siyah sırtlı beyaz atına biner. İki genç, hırsızlar uykudayken çalınan atları bulurlar. Timuçin, «Sen bekle, ben atları alıp geleyim» derse de, Bo'orçu, yardım etmekte direnir.

— Size iyi ve kötü günde ben de katılacağım. Savaş gününde ben saklanırsam, o benim için nasıl birşey olur?

İki genç, atları kurtarırlar. Dönüşte Bo'orçi'nin babası Naku-bayan, onlara şunu söyler:

— Delikanlılar, ikiniz daima dost kalın, biribirinizi bırakmayın.

İki genç, bu öğüte uyarlar. Bayan (zengin) adlı Arulat soylusunun oğlu Bo'orçu, Timuçin'in ilk «nöker»i olur. Atları bulmaktaki hizmetine karşılık, Timuçin'in armağan etmek istediği atları «Benim babamın kazandığı mülk, bana yeter artar» gerekçesiyle almayan Bo'orçu, Cengiz Han'ın en parlak silâh arkadaşları arasında yer alır.

Kendine bağlanan bir yiğit çıkması, Timuçin'in moralini yükseltir. Artık yalnız olmadığına inanır. Bu güvenle, kardeşi Belgütey ile birlikte kendine vaad edilen nişanlıyı aramaya gider. Dei Seçen, sözünden caymaz ve kızı Börte'yi verir. Kara samurdan değerli bir kürk armağan eder. Börte ile yola çıkan Timuçin, Belgütey'i «sizinle nöker (yoldaş) olmak istiyorum» diye Bo'orçu'ya yollar. Bo'orçu, babasına bile haber vermeden atına atlar ve Timuçin'le birlikte yaşamaya gelir.

Timuçin, değerli kara samur kürkü, siyasal amaçlarla değerlendirmek ister. O sırada Mogollar güçsüzdür. Çin, Tatarlara karşı denge için, daha güçlü Kereyit'lere dayanır. Kereyit'lerin hanı Toğrul, Timuçin'in babası Yesügey Bahadır'ın kankardeşidir. Timuçin, kardeşleri Kasar ve Belgütey ile birlikte Tola nehri kıyı-

larında karargâhını kurmuş olan Toğrul Han'a gider, kürkü ona armağan eder. Toğrul, kankardeşinin çocuklarını iyi karşılar, armağandan hoşnut kalır ve ailenin şefi Timuçin'e, babası ölünce onu bırakan akraba ve oymakları ve öteki unagan-bogol oymakları yeniden elde etmesine yardımcı olacağını vaadeder.

Bu, iyi bir haberdir. İkinci iyi bir haber, dönüşte evde onu bekler. Doğduğunda ona «samur derisiyle örtülü beşik» armağan eden Uryanhat'lardan zengin ve yaşlı demirci Çarçiuday, oğlunu Timuçin'e nöker olarak getirir :

— Deli'un-buldak dağı yakınında doğduğun zaman sana samur derisiyle örtülü beşik armağan etmiş ve oğlum Celme'yi vermiştim. Ama ufak olduğundan, yanımda tuttum ve onu yetiştirdim. Şimdi onu sana geri veriyorum. Atını eyerlesin ve kapını açsın.

Timuçin, Celme'yi alır. Olay, onun artık kamuoyunda değeri kabul edilen bağımsız bir bozkır soylusu sayılmaya başlandığını göstermek bakımından önemlidir. Zengin ve soylu bir demirci, oğlu Celme'yi onun yeteneklerine ve soyunun yüksekliğine inandığı için getirir. Bo'orçu gibi Celme de, Cengiz Han'ın en sâdık ve yiğit nöker'lerinden olur. Cengiz Han, daha sonra onları şu sözlerle över :

«— Yanımda nöker'lerim bulunmadığı zaman, siz ikiniz herkesten önce bana nöker oldunuz. Ben bunu hiçbir zaman unutmadım, aklımdan çıkarmadım».

CENGİZ, KARISINI KAÇIRAN BOYDAN ÖÇ ALIR

Adamları yavaş yavaş çoğalmaya başlayan Timuçin, bu sırada üç Merkit boyunun adamlarının beklenmedik bir saldırısına uğrar. Merkit'ler öç peşindedir. Timuçin'in babası Yesügey Bahadır, Merkit'lerden birinin karısını kaçırmış ve evlenmişti. Şimdi Merkit'ler, Tokto'a'nın başbuğluğunda bunun öcünü almaya gelirler. Timuçin ve çevresi, Tayçiut'ların yeni bir saldırı-

sına uğradıklarını sanarak atlarına atlarlar ve kaçarlar. Atsız kalan Timuçin'in karısı Börte ve üvey kardeşi Belgütey'in annesi kaçamaz, Merkitl'erin eline tutsak düşerler. Börte, Merkit'lerden Çilger adlı bir pehlivana karı olarak verilir. «Mogolların Gizli Tarihi» Börte'nin ortada bırakılışını «Timuçin'in tek bir atı vardı, karısı Börte için at bulunamadı» diye açıklar.

Karısını bırakıp kaçan Timuçin, Burhan Haldun dağında saklanır. Bir süre sonra adamlarını yollar ve Merkit'lerin gittiğini öğrenince dağdan iner. Göğsünü yumruklayarak Tengri'ye seslenir :

«— Burhan Haldun dağında, canım için bir bit gibi oraya buraya koşmam gerekti... Burhan Haldun dağında, bir sincap gibi canımı korumam gerekti. Çok korktum...

Burhan Haldun dağı, benim fakir canımı korudu. Şimdi ve bundan sonra ona daima kurban sunacağım. Oğullarıma ve torunlarıma da kurban sunmalarını vasiyet edeceğim».

Bu sözlerden sonra Timuçin, kemerini çözer boynuna asar. Takkesini çıkarır koluna takar. Göğsünü yumruklar, dokuz kez diz çöker ve dağa kımız saçar.

Kutsal dağa kurban olarak kımız sunduktan sonra, Timuçin, babasından miras kalan haklarını elde etmeye bütün gücüyle çalışır. Toğrul Han'dan başka, ön plandaki bozkır soylularından Camuha'nın desteğini sağlar. Camuha, Timuçin'in atası Bodonçar'ın Carciud boyundan tutsak aldığı gebe bir kadından türeyen Cadaraday boyundandır. Fakat o, Borcigin'lerin büyük oğul kolundan inen en saygın Ba'arin'lerden sayılır. Timuçin de ona «Biz bir boydan, bir soydanız» der. Bu bozkır soylusunun çeşitli oymaklardan hayli kalabalık bağımlı adamları vardır. Hatta babası Yesügey'e, dolayısiyle Timuçin'e ait bâzı oymaklar bile o sırada Camuha'yı izler. Timuçin, çocukken birlikte oynadığı Camuha'nın kankardeşidir.

Timuçin, Camuha ile Toğrul Han'ı, Merkitl'erle he-

saplaşmaya râzı eder. Onların da zâten Merkit'lerden alınacak öçleri vardır. Üç bozkır soylusunun birleşik gücü karşısında Merkit'ler dayanamaz, zengin ganimet bırakarak kaçarlar. «Mogol Gizli Tarihi» olayı şöyle anlatır :

«Burhan dağına doğru gelen ve dağın çevresini üç kez dolaşan bu üç yüz adamın tümü, tek kişi bırakılmaksızın öldürüldü. Kadınlarından karı olmaya uygun olanları karı, köle olmaya uygun olanları köle yapıldı».

Bu kargaşalık arasında Timuçin, karısı Börte'yi bulur :

«Börte, Timuçin'in atı önüne geldi. Atı dizginlerinden yakaladı. Dolun ay var idi, her yer gündüz gibi aydınlık idi. Timuçin ve Börte biribirlerini tanıdılar..... biribirlerinin kollarına atıldılar»*.

Merkit'ler üzerindeki zafer, Timuçin'e yükselme yolunu açar. Camuha, babasından ona kalan oymakları ve adamları geri verir. Timuçin'in ünü, bu savaşta tanıdığı öteki oymak şefleri arasında yayılır. Timuçin, «baba» dediği Toğrul'a (Van-han) ve kankardeşi, yâni anda'sı Camuha'ya teşekkür eder :

«— Babam Van-han ve sen anda Camuha! Sizin sâyenizde, Tengri bana bir hakaretin öcünü almak gücünü verdi».

YOL AYIRIMI

Seferden dönüşte, Timuçin ve anda'sı Camuha, Onan nehri kıyılarında birlikte karargâh kurarlar, eski dostluklarını pekiştirirler. Yeşil bir ağaç altında şölenler verirler ve gece aynı örtünün altında yatarlar. Timuçin, Camuha'nın karargâhında öteki şeflerle ta-

* Merkit'lerde iken pehlivan Çilge'ye karı olarak verilen Börte, dönünce bir oğlan doğurur. Bu, Cengiz'in büyük oğlu Cuçi'dir. Daha sonra Cengiz'in öteki oğlu Çagatay, Cuçi'yi piç olmakla suçlar. Belki de bu yüzden Cengiz Han, Cuçi'ye tahtını bırakmaz. Cuçi, Altın Ordu'nun kurucusu olur.

nışır. Borcigin'lerin çok eskiden beri unagan-bogol'u olan Celayir'lerden Mukali, bunlar arasındadır. O, Kutul Han'ın dağılmış boylarını toplayacak yeni han'ın Timuçin olacağını ileri sürer.

Bozkırda böyle söylentilere büyük önem verilir, söylenti gerçek gibi alınır. Nitekim oymakların ileri gelenleri ve Mukali'nin babası da Tengri'nin Timuçin'i han seçtiğini yaymaya başlarlar. Timuçin de bundan etkilenir. Ama görür ki, bu amaca ulaşmak için yeterli yandaşa gerek vardır. Mogol boylarını ve görüşlerini paylaşan bozkır soylularını çevresinde toplaması zorunludur. Timuçin, kankardeşi Camuha'da bu yeteneği görmez. Bâzı Sovyet bilginlerine göre, Camuha, «demokratik eğilimler»e sâhiptir. Bozkır alt sınıflarının esenliğiyle ilgilidir. Timuçin'de ise, aristokratik eğilimler ağır basar, o soyluluğun alt sınıflar üzerinde egemenlik kurmasını ister. Bu nedenle, Camuha'dan ayrılmaya karar verir.

«Mogolların Gizli Tarihi», Timuçin'in yaşamında büyük önemi olan bu ayrılık kararını sembolik biçimde açıklar :

«Yazın dördüncü ayının onaltıncı günü idi. Timuçin ve Camuha, kamp kurdukları yerden ayrılırlar. Arabaların önünde yanyana at üzerinde ilerlerler. Yolda giderken Camuha şöyle konuşur :

— *Eğer biz şimdi bir dağ yamacına konarsak, at sürüleri besleyenler yurt kazanır, eğer akar su yanına konarsak, koyun ve kuzu otlatanlar yiyecek bulurlar*.*

Timuçin karşılık vermez. Annesine danışmak için

---

* Barthold, Vladimirtsov ve Yakubovsky gibi Sovyet bilginleri, bu sözlerde bozkırda Cengiz Han Devleti'nin kuruluşuna yol açan sınıf mücadelesinin anahtarını bulduklarına inanırlar. Onlara göre, «at otlatanlar» bozkır toplumunun zengin soyluları, yâni üst sınıfıdır. «Koyun otlatanlar» ise, fakir kara budun'dur. Camuha, kara budun'u tutar. Kanlı bir sınıf mücadelesi verilir ve soylulara dayalı Cengiz Devleti doğar. Vladimirtsov, sonradan bu görüşünü değiştirirse de, tartışma sürer. Konuya, göçebe feodalizmini incelerken döneceğiz.

durur, ona Camuha'nın sözlerini aktarır ve anlam veremediği bu sözleri yorumlamasını ister. Karısı Börte daha önce davranır :

— Herkes Camuha-anda'nın yeniyi sevdiğini, eskiyi horladığını söylüyor. O şimdi bizi rahatsız ediyor. Sözleri bize karşı bir amaç gütmüyor mu? Durmayalım, gece yola çıkalım. İyilikle ayrılmak daha iyi»[177].

Timuçin, karısına hak verir ve birbuçuk yıl birlikte kaldığı Camuha'dan ayrılarak yola çıkar. Gece yolculuğunda görürler ki, Celayir, Kiyan, Ba'arin boylarının adamları da peşlerinden gelmektedir. Horçi ve yaşlı Usun gibi soylular onlar arasındadır.

Bu oymakların ve soyluların Camuha'yı bırakıp Timuçin'in yanına geçişleri, bu toplulukların ne kadar gevşek örgütlendiğini kanıtlar. Saf değiştiren bu topluluklar, bir boy niteliğinde değildir, boy ve oymak bölümleri, bâzen de büyük ailelerdir. Ayrıca kişi olarak da katılmalar olur.

CENGİZ'İN «HAN» SEÇİLİŞİ

Bu ilk katılmayı, ikinci bir katılma izler. Timuçin'in yakın akrabaları olan bozkır soyluları, adamlarıyla birlikte Timuçin'in çevresinde toplanırlar. Cürki boyunun şefi olan amcası Da'aritay, yeğeni Kuçar ve son Mogol Hanı Kutula'nın oğlu Altan, Cürki'lerden Saçabeki ve Ba'arin'lerden Horçi gibi soylular, Timuçin'in çevresinde toplanırlar. Yeni katılanlardan Horçi, Timuçin'in önüne gelerek şöyle der :

«— Tengri buyurdu ki, Timuçin, imparatorluğun efendisi olacak. Bana bunu bir ruh açıkladı ve gözlerimi açtı. Şimdi bu sırrı sana açıklıyorum, Timuçin».

Kutula Kagan'ın oğlu Altan, Timuçin'in han seçilmesini önerir. Altan, Yesügey'in oğlundan daha ünlü bir kişi olduğundan, herhalde onu, çıkarları için öteki ünlü bozkır soylularından daha az tehlikeli bulur. Onu kendisinin yönetebileceğini düşünür. Konu tartı-

şılır. Kuçar, Altan ve öteki bâzı soylular, han olmayı kabul etmezler. Bütün soylular aralarında tartıştıktan sonra, Timuçin'e açıklarlar :

«— Seni kagan ilân etmek istiyoruz. Sen kagan olunca, kalabalık düşmanlarına karşı ön safta dövüşeceğiz. Güzel genç kız ve kadınlar, iyi atlar ele geçirirsek onları sana vereceğiz. Sürek avlarında başkalarının önünde gideceğiz, yakaladığımız hayvanları sana getireceğiz. Savaş günlerinde buyruklarını dinlemezsek, barış günlerinde işlerine zarar verirsek, o zaman kadınlarımız ve mülklerimizi elimizden al, bizi de ıssız çöllere at».

Böylece yemin ederek onu Kagan ilân ederler ve Cengiz adını verirler. Fakat soyluların bu kararıyla Cengiz'in gerçek bir han ya da kagan olduğu sanılmamalıdır. Soylular, yeminlerinde bile «savaşta buyruklarını dinleriz», yâni «barış zamanı dinlemeyebiliriz» derler. Vladimirtsov'un sözleriyle, «han, egemenliği belirsiz ve daima tartışılan» bir kişidir. Egemenliğindeki topluluklar değişkendir. Bugün han tanıdıklarını, yarın tanımayabilirler. O, geçici bir başbuğ niteliğindedir. İçlerinde hanlıklarını sülâlelerine bırakabilenler çok enderdir. Hanlık, daha doğmuş değildir, doğmak üzeredir[178].

Daha önce belirttiğimiz üzere, XII. Yüzyılda bozkırda genel eğilim, boyların parçalanması ve zengin ailelerin ayrılarak yeni yeni boylar kurmaları ve bozkır soylularının çoğalmasıdır. Bu bozkır soyluları, kendi keyiflerince özerk yaşamı yeğ tutarlar. Fakat yaylaların korunması, akınlarla kız, kadın, kazanç sağlama, sürek avlarında çok adam bulundurma gibi nedenlerle, soylular, onların ayrıcalıklarına ve özerkliklerine dokunmayan bir kişiyi başbuğ seçmeyi çıkarlarına uygun bulurlar. Hatta güçlü soylular, perde arkasından yönetebilecekleri bir kişiyi han yapmaya uğraşırlar. Kutula Han'ın oğlu Altan, kendini Timuçin'den daha güçlü gördüğü için, onun han seçilmesine rıza gösterir. Ti-

muçin'in Tanrı buyruğu ile imparatorluğun efendisi olacağını herkesin içinde ilân eden soylu Horçi, Cengiz'in hanlığını tanımak için onunla pazarlık yapmaktan çekinmez:

«— Eğer sen memleketin efendisi olursan, beni ne ile hoşnut edeceksin? Sen beni tümen komutanı yap, memleketin en güzel kızını karı olarak almama izin ver. Bundan başka ben ne söylersem dinle, itaat et»*[179].

İşte Borthold'un «sergüzeştçiler grubu» dediği[180] Cengiz'i han seçen bozkır soyluları, onu bu gözle görürler. Ondan göçebe yaşamı güzelleştiren tutsak kadınlar, soylu atlar, iyi av alanları sağlamasını beklerler. Bu hoşluklardan yararlanmak ve özerkliklerine dokunulmamak koşuluyla, bir han çevresinde toplanmaya isteklidirler. Mogolların İranlı tarihçisi Reşidettin bunu «Hanın refah gölgesinde rahat etmek» biçiminde açıklar. Nitekim Cengiz Han, onu han seçen, sonra da karşısına geçen bozkır soylularına handan beklenen görevleri yerine getirdiğini belirterek karşılık verir:

«— Sürü sürü atlar ile koyunlar, kadın ve çocuklar ele geçirip sizlere dağıttım. Bozkırlarda avlandığınız zaman sizin için sürek avları düzenledim ve avı dağlardan önünüze sürdüm»**.

---

* Cengiz, imparator olunca Horçi'nin isteklerini yerine getirir. Ona şöyle der: «İtaat altına alınmış topluluklardan kendine otuz güzel kız ve kadın seçmekte serbestsin. Bundan başka Ba'arin boyundan 3 bin, Tagan ve Aşih tarafından yönetilen Adarkin boylarıyla ötekileri de birleştirerek sayılarını 10 bine çıkar ve onların tümen başısı ol».

** Cengiz'in bu sözleri üzerinde duran Barthold, onu bozkır soyluluğunun temsilcisi sayar. Onun kara budun'u değil, yalnızca soyluların çıkarlarını savunduğunu ileri sürer. Barthold'a göre, kara budun'u gözeten VIII. Yüzyılın Göktürk kaganları, kabile dayanışmasının çözüldüğü ve soyluluğun güçlendiği XII. ve XIII. yüzyıllarda yaşayan Cengiz Han'a göre, daha «demokratik»tir. Barthold, şöyle der: «Cengiz Han, hiçbir yerde, örneğin VIII. Yüzyıl Orhun yazıtlarındaki Türk hükümdarı

Yeni seçilen han, ilk iş olarak karargâhını düzenler. Az sayıda da olsa, daima karargâhta bulunacak bir muhafız gücü kurar. At sürülerinin otlaklarını koruyucu önlemler alır. Binek atı yetiştirmeye önem verir. Yanında ayrıca kendine bağlı oymak ve ailelere «ok gibi» gidecek haberciler bulundurur. İlkel bir yönetimin temellerini atmaya çalışır. Kendine bağlı olanları ödüllendirmeye dikkat eder. Han seçilir seçilmez, ilk nökerleri olan Bo'orçu ve Celme'yi hemen çağırır ve ödüllendirir :

«— Hiçbir yoldaşım yok iken, herkesten önce sizin ikinizin benim arkadaşlarım olduğunuzu kalbimde unutmadım. Onun için bu topluluğun en kıdemlileri olunuz».

Cengiz, kendisini han yapan soyluları da unutmaz:

«— Buraya toplanan sizler, bana gelmek için Camuha'yı bıraktınız. Eğer Tengri bana ömür verir ve desteğini esirgemezse, benim en eski arkadaşlarım olan sizlerin tümü, daha sonra benim mutlu yoldaşlarım olacaksınız».

Cengiz Han, bütün ömrü boyunca, kötü günlerinde yanında olan ve sâdık kalanları unutmayacak, onları ödüllendirecektir. Nitekim çeşitli boylardan kopmuş aileler ve önemsiz oymaklarla bir göçebe kampı teşkil ettiği günlerde yanında bulunan bir soyluya, eski günleri unutmadığını özenle belirtir :

«Geçmiş günlerde sen üç Tohuraut, beş Tarhut evi ve Çanşikit ve Bayaut boylarıyla birlikte benim kampımda bulundun. Karanlıkta ve sisli günlerde yolu şaşırmadın. Kargaşalık ve bozgun anlarında benden ayrılmadın. Soğuğu ve yağmuru benimle birlikte gördün».

---

gibi, fetihlerini kavminin çıkarı için yaptığını, nüfusu artırdığını, fakir halkı zenginleştirdiğini ve çıplakları giydirdiğini iddia etmez» (İslâm Ansiklopedisi, Cengiz Han maddesi, VI, s. 92).

BOZKIR BEYLERİYLE İKTİDAR MÜCADELESİ

Cengiz, han seçilmekle birlikte, henüz güçsüzdür. Han olmayan bozkır soylusu Camuha, onunla boy ölçüşecek güçtedir. Bir olay, iki kankardeşinin arasını açmaya yeterli olur. Camuha'nın küçük kardeşi Tayçar, Cengiz Han'ın yoldaşlarından Cuçi-darmala'nın at sürülerini yağmalar. Cuçi-darmala, çapulcuyu kovalar. Geceleyin yakalayıp öldürür ve sürüsünü kurtarır. Cuçi-darmala, Cengiz'in boyu olan Borcigin'lerin eskiden beri unagan-bogol'u olan Celayir boyundandır. Cengiz, at sürüleriyle ayrı bir kamp olarak bozkırda bağımsız göç eden bu unagan-bogol'unu bir soydaşı imiş gibi korur*. Camuha, kardeşinin öldürülmesinden Cengiz'i sorumlu tutarak topladığı oymaklarla onun üzerine yürür. Cengiz de ilerler, fakat Camuha'nın kuvvetleri onu püskürtür. Cengiz, Onan nehri kıyılarına çekilmek zorunda kalırsa da, Camuha, Cengiz'i kovalamaz, eline geçirdiği bâzı soyluları vahşi biçimde öldürmekle yetinir. Camuha'nın soylulara karşı bu tutumu, umduğunun tersine sonuç verir. Bir kısım soylular, adamlarıyla birlikte ayrılıp Cengiz'in safına geçerler. Bunlar arasında Timuçin'in babası Yesügey'in ölürken yetimlerini emanet ettiği Munglik de vardır. O zaman yetimleri bırakıp sıvışan Munglik, şimdi Cengiz Han'ın safına geçer, hatta bir süre sonr Cengiz'in anası Ho'elun ile evlenir. Munglik'in yedi oğlu vardır. Bunlardan biri, ileride önemli rol oynayacak olan kudretli şaman Kökoçü'dür.

Cengiz Han, böylece savaşta yenildiği halde güçlenir. Onun güçlenişinden en çok rahatsız olması gereken başka bir kişi, Kereyit'lerin hanı Toğrul'dur. Fakat o, kendisini bekleyen tehlikenin farkında olmaz. Timuçin, han seçildiğini bildirince, o, «Çok iyi. Mogollar nasıl kagansız kalabilirlerdi? Hep birlikte aldığımız

* Cuçi-darmala olayı, unagan-bogol'un köle sayılamıyacağını gösterir.

kararı değiştirmeyin» der. Hatta Çin'deki Kin sülâlesinin çağrısı üzerine, Toğrul ve Cengiz, Tatarlara karşı Çin'le birlikte ortak bir savaş yaparlar. Cengiz böylece Toğrul'a bağlılığını göstermek ve babasını zehirleyen Tatarlardan öcünü almak olanağını bulur. Çin'den darbe yiyen Tatarlar, Toğrul ve Cengiz'in iki yandan saldırılarıyla ağır yenilgiye uğrarlar. Çin İmparatoru, kendine bağımlı saydığı bu yardımcılarına unvanlar dağıtır. Toğrul'a Van-han, oğluna Sengün ve Cengiz'e ise, «Sınır Bekçisi Askerî Şefi - Ca'utkuri» gibi çok daha küçük bir unvan verilir.

Cengiz Han'ın Tatarlara karşı seferine, akrabalarından olan Cürki boyunun şefleri Saça-beki ve Tayçar katılmayı reddederler. Cengiz daha önce Cürkiler, şarapçılarını dövdü ve nöker'leri Büri-bökö kardeşi Belgütey'i omuzundan yaraladı diye Cürki'lere öfkelidir. Cengiz Han, Cürki'leri cezalandırmaya karar verir ve kararını çevresine açıklar:

«Neden biz Cürki'lerin bu gibi davranışlarıyla karşıkarşıya kalıyoruz? Onlar önce Onan kıyısındaki şölende bizim şarap sunucumuzu dövdüler ve Belgütey'i de omuzundan yaraladılar. Şimdi de atalarımızın öcünü almak için birlikte hareket etmek üzere onları çağırdım, gelmediler. Aksine düşmanlarımızla birleşip düşman oldular».

Cengiz, Cürki'lerin kampına yürür, boyun tümünü tutsak alıp getirir. Onun han seçilmesini öneren Cürki şefi Saça-beki ile Tayçar ve Büri-bökö gibi soyluları öldürür.

ÜNLÜ CEBE NOYAN'IN ÖYKÜSÜ

Bu arada Cacirat, Tayçiut boylarıyla daha birçok boy, Cengiz ve Van-han'a karşı bir koalisyon kurarlar. Çeşitli boylar 1201 yılında Argun nehri kıyısında toplanarak kendilerine Camuha'yı iddialı «Gur-han» un-

vanıyla hükümdar seçerler*. Çok geçmeden Van-han ve Cengiz, Camuha ile çatışırlar. Van-han, Camuha üzerine yürür, onun kuvvetlerini dağıtır. Cengiz ise, tutsak iken boynuna ve bileklerine kelepçe takan eski düşman Tayçiut'lara saldırır. Fakat savaş Cengiz için iyi sonuç vermez. Boynundan yaralanır ve baygın düşer. Öldü sanılarak bırakılır. Cengiz'i, Bo'orçu'dan sonra ikinci nöker'i olan Celme'nin özverisi kurtarır. Celme, başbuğunun pıhtılaşmış kanını emer. Tayçiut çadırlarının arasına dalıp susuzluğunu gidermek için ona ekşimiş süt getirir. Cengiz, böylece ölüm tehlikesini atlatır. Tayçiut'ların biribirlerine düşüp dağılmaları ise, Cengiz'e yenilgiyi yengiye dönüştürme olanağı getirir. Cengiz, ortalıkta kalan Tayçiut'ların bir kısmını yok eder ve tutsak alır. Tutsaklar arasında, Tayçiut'ların nökeri olan Yesüt boyundan bir genç de vardır. O, içtenlikle savaşta Cengiz'i kendisinin vurduğunu söyler:

«— Ey Han, şimdi benim öldürülmemi buyurursan, avuç içinden büyük olmayan bir parça toprağı ıslatmış olacaksın. Ama canımı bağışlarsan, senin için bütün gücümle çalışacağım. Derin suyu durduracağım, sert kayaları parça parça edeceğim».

Cengiz Han, atını öldürüp az kalsın ölümüne yol açacak olan bu nökerin doğru sözlülüğüne saygı duyar:

«— Düşman bir adamı öldürünce, onu gizli tutar, sırrını açığa vurmaz. Sen benden birşey saklamadın. O halde yoldaşım ol».

---

* Barthold, Camuha koalisyonunu soylulara karşı «demokratik» bir kara budun eylemi sayar: «Bu hareketi halk kitlelerinin soylulara karşı mücadelesi diye değerlendirmek uygun olsa gerektir. Timuçin ve bağlaşıklarının aksine olarak, Camuha'nın 'at sürüleri sâhibi soyluların değil, fakir ve aşağı koyun çobanlarının savunucusu olduğu' bilinir» (İslâm Ansiklopedisi, VI. s. 92). Bu görüşü eskiden paylaşan Vladimirtsov, o tarihte bile biraz daha ihtiyatlı konuşur: «Camuha yandaşlarında demokratik öge egemen gözükür... Ama onun çevresinde önemli sayıda soylu boyların temsilcilerinin bulunduğu da bellidir» (Cengis-Khan, s. 38).

Cengiz, bu doğru sözlü nökere, okla atını öldürdüğü için Cebe (ok) adını verir. Cebe, onun en parlak nökerlerinden biri olur. Rusların ve Kuman'ların ortak kuvvetlerini Cebe yener.

Cebe gibi, Cengiz'e daha pek çok katılanlar olur. Örneğin Tayçiut'ların bağlaşıklarından olan 400 kişilik Curyat avcı boyunun önemli bir kısmı, gösterdiği ilgi üzerine Cengiz'e kendi istekleriyle bağımlı olurlar ve şöyle konuşurlar :

«— Tayçiut beyleri bizi haksız olarak rahatsız ediyorlar ve korkutuyorlar..... Timuçin, taşıdığı giysiyi çıkarıyor, başkasına veriyor; bindiği attan iniyor, başkasına armağan ediyor».

TATAR BUDUNUN YOK EDİLİŞİ

Yeni katılanlarla güçlenen Van-han'ın bağlaşığı Cengiz Han, düşmanı Tatarlarla kesin hesaplaşmaya karar verir. Savaşı başlatmadan önce, birliklerine şu buyruğu verir :

— Savaşı kazanırsak yağma peşinde koşulmayacaktır. Herşey sona erdikten sonra ganimet eşit paylaşılacaktır.

Ne var ki, bu buyruğu Cengiz'i han seçen Altan, Kuçar ve öteki bâzı soylular dinlemezler. Onlar, kendi seçtikleri adamın ellerinde bir kukla olmasını beklerken, gerçek bir hanmış gibi davranmaya kalkışmasına dayanamazlar. Daha savaş başlar başlamaz Altan, Kuçar ve ötekiler, Tatarların mallarını yağmalamaya koyulurlar. Bunu öğrenen Cengiz, onların aldığı ganimetin tümüne hemen el koyar. Sonra eski düşman Tatarları ağır bir yenilgiye uğratır. Cengiz Han, soylu akrabalarına şöyle konuşur :

«— Tatarlar bizim babamızı öldürmekle öcümüzü hak ettiler. Şimdi bunların boyu araba dingilinden yüksek olan bütün erkeklerini öldürmek fırsatını ele geçirdik. Kalanlarını köle olarak paylaşırız».

Gerçekten Tatar budun yok edilir. Ölmeyip sağ kalanlar, Cengiz'e bağlı çeşitli boylar ve oymaklara unagan-bogol olarak dağıtılır. Tatarlar, bir kabilenin nasıl ortadan kaldırılabileceğine çarpıcı bir örnek teşkil ederler. Cengiz Han, Tatar budundan en güzel iki kadını, Yesur ve Yesüken'i kendine karı olarak seçer.

«*CENGİZ'İN KALBİ SOĞUR*»

Cengiz Han Tatarları yendikten sonra, olanakları genişlediği halde, «baba» dediği Kereyit'lerin başbuğu Van-han'a bağımlıymış gibi davranmakta devam eder. «Mogolların Gizli Tarihi»ne inanmak gerekirse, ona büyük iyilikler yapar: Nayman şefi İnanç Bilge'nin desteklediği kardeşi Erke-kara, Van-han'ı kaçmaya zorlayınca, o, Cengiz'e sığınır. Cengiz, onun az sayıdaki aç birliklerini besler ve Kereyit başbuğluğunu yeniden ele geçirmesini sağlar. Araları açılınca, Cengiz «baba» dediği Van-han'a bu iyiliğini hatırlatır :

«— Açlıktan zayıflamıştın, sönmüş bir ateş gibi geliyordun. Sana koyun, at, giysi verdim. Zayıftın. Seni onbeş gün içinde yeniden semizlettim».

Cengiz ayrıca, Van-han'ın Çinlilere sığınan öteki kardeşi Cagambu'yu da geri getirttiğini, onu Merkit'lerin kurduğu tuzaktan kurtardığını söyler. Ama Cengiz'in bu tutumuna karşılık Van-han, ittifak gereklerine uymaz. Camuha ile ittifak yapar. Merkit'leri, haber vermeden tek başına yağmalar ve ganimetten Cengiz'e pay vermez. Cengiz, yine de Van-han'ın Nayman seferine çağrı üzerine katılır. Naymanlar bir yenilgiden sonra, şiddetli bir karşı saldırıya geçerler. Van-han, Cengiz'e haber vermeden karargâhını toplar ve çekilir.

Camuha, yeni dostu Van-han'ı Cengiz'e karşı kışkırtır. Onun Naymanlarla ilişki kurduğunu, ihanete hazırlandığını söyler :

— Ben her zaman aynı yerde yaşayan bir kırlan-

gıcım. Ama Timuçin, gökkubbe altında bağrışan bir göçmen kuşudur.

Cengiz, Van-han'ın kendisini yalnız bırakıp kaçtığını öğrenince, zarara uğramadan ustaca karargâhına geri çekilir. Van-han ise Naymanların yağmasına uğrar, büyük servet yitirir. Cengiz'den yardım istemek zorunda kalır. Cengiz, en iyi nökerlerini yollayarak yardımcı olur.

Van-han'ın ittifak anlaşmasına aykırı davranışlarına karşın, Cengiz, kendini henüz yeteri kadar güçlü görmediği için ittifakı bozmaz. Zira, o henüz, Vladimirtsov'un sözleriyle, «sıkıca birleşmiş bir çete teşkil eder ve bu nedenle başarı sağlayan bir miktar soylu oymağın yetenekli ve çalışkan başbuğudur»[181]. O daha «raslantıların» adamıdır. Van-han ise, Çin'in kral unvanını verdiği, daha güçlü ve zengin bir göçebe topluluğunun başındaki kişidir. Bu nedenle, Cengiz, Naymanlara karşı getirdiği yardımın yarattığı iyi havadan yararlanarak Kereyit başbuğu ile akrabalık ilişkileri kurmak ister. Kendi oğluna Van-han'ın kızını almayı, onun torununa kızını vermeyi önerir. İstek, yerine getirilmez ve «Mogolların Gizli Tarihi»ne göre, «Cengiz'in kalbi soğur».

KÖLE ÇOBANLAR

Cengiz'in güçlenmesi ve «gerçek bir han gibi» davranması ve Tatar yağmasından izinsiz aldıkları ganimete el koyması, onu han seçen Altan ve Kuçar gibi Mogol soylularının uzaklaşmasına yol açar. Başına buyruk bağımsız soylular olarak kalmak isteyen bu kişiler, Camuha ile anlaşırlar. Van-han'ın oğlu Sengün'ün safına geçerler. Sengün ve yandaşları, sonunda Van-han'ı, Cengiz'in düşmanları Naymanlarla ilişki kurduğu konusunda inandırmayı başarırlar. Cengiz'i, kız alışverişini kabul ettikleri aldatmacasıyla yanlarına getirip öldürmeyi denerlerse de, bu komplo boşa çıkar. Bu-

nun üzerine Van-han ve yandaşları, Cengiz'e bir baskın vermeyi kararlaştırırlar. Fakat göçebe toplumun en alt sınıfından âdi köle* (ötele bogol), uşak (jala'u) durumunda olan Baday ve Kişilik, baskın yapılacağını Cengiz'e bildirirler.

«Mogolların Gizli Tarihi», bir «raslantı» sonucu, bu iki uşağın öyküsüne yer verir. Genellikle tarih «kara budun»la ilgilenmediğinden, «raslantı» deyişi uygun düşer. «Mogolların Gizli Tarihi»ne göre, Van-han'ın oğlu Sengün, «erken gidelim, kuşatalım ve Timuçin'i yakalayalım» der. Timuçin'i «han» seçen Mogol soylu'larından Altan'ın kardeşi Eke-Çeren varılan kararı açıklar :

«— Genellikle karar verildi ki, yarın gidilecek ve Timuçin yakalanacaktır. Eğer biri bugün Timuçin'i uyarırsa, Timuçin o adamı nasıl ödüllendirecektir, bilmiyorum».

O sırada kısrak sütü getiren at sürüleri çobanı Baday, bu sözleri işitir ve duyduklarını arkadaşı Kişilik'e söyler. Kişilik, «Ben de gideyim, dinleyeyim» der. Çadıra girerken soylu Eke-Çeren'in oğlu Narin-keyen'i görür. Narin-keyen, bir yandan oklarının ucunu biler, öte yandan da kendi kendine söylenir :

— Bizim uşaklarımızdan kimin dilini kesmeli ve kimin ağzını tıkamalı?

Narin-keyen, uşak Kişilik'e «ak ve kara atları yakalayıp bağla, ben erkenden gideceğim» buyruğunu ve-

* XII. ve XIII. yüzyıllar bozkır boyları, sınıflı topluluklardır. Boyu meydana getiren ögelerden ilki, kankardeşlerden ibaret olan egemen soydur. Onu Vladimirtsov'un «demirbaş vasaller» dediği unagan-bogol'lar izler. En altta köleler ve uşaklar yer alır. Hatta XII. ve XIII. yüzyılların boyu, iki sınıfa bile indirgenebilir: Egemen soy ve ünlü, zengin onagan-bogol'lar yüksek sınıfı, küçük onagan-bogol'lar, uşaklar, köleler alt sınıfı meydana getirir. Bir sınıf, efendiler, beyler (noyad), öteki sınıf ise kara halk (karaçu) ve köleler (bogol) idi (Vladimirtsov, Mogolların İçtimaî Teşkilâtı, s. 108).

rir. Kişilik, bu sözleri işitince baskının gerçekliğine inanır ve arkadaşı Baday'ın yanına gelir :

— Şimdi ben inceledim, sözlerin doğrudur. Timuçin'e haber vermeye gidelim.

Uşaklar, iki at yakalayıp bağlarlar. Çadırlarına gidip bir kuzu keserler, kuzuyu çadırda ranza olarak kullanılan tahtaları yakarak pişirirler. Sonra gece yakaladıkları atlara binip arka yandan Timuçin'in evine gelirler, onu uyarırlar. Cengiz, hizmetlerine karşılık bu iki köleyi, ayrıcalıklara sâhip özgür kişiler (Tarhan) yapar ve şöyle konuşur :

— Siz azat olunuz. Savaşlarda aldığınız ganimetleri, sürek avlarında avladıklarınızı kendinize alınız.

GÜÇSÜZ CENGİZ, BATAKLIKLARA ÇEKİLİR

Uyarı üzerine Cengiz Han, acele adamlarını toplar. Van-han ertesi gün geldiğinde Cengiz, savaşa hazırdır. Cengiz ordusunda Uruut ve Manhut boyları, kendi beylerinin komutasında en önde savaşırlar. Camuha'ya bağlı iken Cengiz'e katılan Manhut şefi Huildar, savaşta düşman saflarını boydan boya aşarak bir tepe üzerine tuğunu diker. Uruut şefi Curceday, Van-han'ın oğlu Sengün'ü yüzünden yaralar. Cengiz, Van-han ve bağlaşıklarını püskürtmeyi başarırsa da, ihtiyatlı davranarak gece savaş meydanından uzakta bir yere geri çekilir. Gün ağarırken, savaşçılarını denetler. Üçüncü oğlu Ögedey ile sâdık nökerlerinden Bo'orçu ve Borokul'un yok olduğunu görür. Cengiz haykırır :

— Ögedey, sâdık Borokul ve Bo'orçu ile birlikte yaşadı. Biribirlerinden ayrılmak istemediklerinden birlikte öldüler.

Ama Bo'orçu ansızın gelir. Cengiz, göğsünü yumruklar ve «oh» diye Tengri'ye haykırır. Biraz sonra bir atlı daha gözükür. «Mogolların Gizli Tarihi»ne göre, atlının altında sallanan iki bacak daha vardır. Yaklaşınca Ögedey ve Borokul'un aynı atın üstünde geldik-

leri görülür. Bir okla boynundan yaralanan Ögedey'in pıhtılaşan kanlarını emdiğinden, Borokul'un ağzı kan içindedir. Bunu gören Cengiz'in «kalbi sıkışır ve ağlamaya koyulur».

Durum değerlendirmesi yapılınca, bin nökerden kurulu bir muhafız gücüne ve kalabalık kabile savaşçılarına sâhip Van-han'ın kuvvetlerinin çok üstün olduğu anlaşılır. Cengiz, daha uzaklara çekilme kararı alır. Düzenlediği sürek avlarıyla savaşçılarını besleyen Cengiz, bir hayli uzaklaştıktan ve kendini toparladıktan sonra, Van-han, Sengün, Camuha ve Altan'a haberciler yollar, barış önerir, onlara bağımlı olmayı kabul eder. Cengiz ve yakınları okuyup yazma bilmediklerinden, bellekleri sağlam haberciler aracılığıyla «sözlü mektup» yollarlar. Akılda kalsın diye mektup, şiir biçiminde hazırlanır. Cengiz, «baba» dediği Van-han'a şöyle seslenir :

«— Baba! Neden bana kızdın ve beni dehşete saldın? Beni kınıyorsan, neden bunu mülkümü yok etmeden, sessizce belirtmiyorsun? Küçük de olsam, pek çok öteki kişiden değerliyim. Önemsiz de olsam, öteki iyilerden iyiyim. Ayrıca biz seninle bir arabanın iki kolu gibiyiz. Okun biri kırılırsa, öküz arabayı kıpırdatamaz. Biz seninle arabanın iki tekerleği gibiyiz, biri kırılırsa araba yürümez».

Cengiz, kendisini han seçen Altan ve Kuçar'a da handan beklenen görevleri en iyi biçimde yerine getirdiğini, onlara atlar, kadınlar aldığını, sürek avlarını başarıyla düzenlediğini hatırlatır. Fakat Cengiz'in düşmanları onun önerilerine kulak vermezler. Savaş hazırlıklarını sürdürürler. Cengiz, Balcuna gölünün bataklık kıyılarına çekilmek zorunda kalır. Burası baskınlardan korunmak ve güçlenmek için iyi bir yerdir. Cengiz, 1203 yılı yazını sâdık kişileriyle birlikte Balciyuna'nın çamurlu sularını içerek geçirir. Cengiz'in sonradan «Balciyuntu» diye ödüllendirdiği bu sâdık kişi-

ler arasında, Orta Asya ticaretini ellerinde tutan islâm tüccarları da vardır. İslâm tüccarlarıyla ilişki, Cengiz'in ufkunu genişletir, çeşitli ülkeler ve kavimler hakkında onlardan bilgi alır.

YENİ YOLDAŞLAR

Cengiz, bu güç koşullardan kendisine karşı kurulan koalisyonun dağılmasıyla kurtulur. Bozkır sergüzeştçileri olan Camuha, Altan, Daarıtay ve Kuçar, bağlaşıkları olan Van-han'ı öldürüp yerine geçmeyi kararlaştırırlar. Durumu öğrenen Van-han harekete geçip mallarını yağmalayınca, bu soylular Naymanlara sığınırlar. Daarıtay ise, Cengiz'in bağımlılığını kabul eder. Karısı ve çocukları Van-han elinde rehine bulunan kardeşi Kasar da Cengiz'in yanına gelir.

Yeni katılmalarla güçlenen Cengiz, bir hile ve baskınla Van-han'dan kurtulmayı kararlaştırır. Kardeşi Kasar adına yolladığı mesajlarla Van-han'ı uyutur. Van-han barış görüşmelerine girişir ve dostluk yemini için bir öküz boynuzu içinde kan yollar. Fakat Cengiz, gizlice baskın düzenler. Bir şölen sırasında Van-han'ın karargâhını kuşatır ve saldırır. Kereyitler tam bozguna uğrar. Van-han ve oğlu Sengün kaçarlar. Kuça'da Uygurlara sığınan Sengün, öldürülür. Van-han da onu tanımayan Nayman subaşısı (komutanı) tarafından telef edilir. Kesik başı Nayman şefi Tayang'a yollanır. Nayman kraliçesi kesik başa kurban sunar ve onun şerefine müzik çalar. Kesik baş sırıtır. Kellenin sırıtmasını kötüye yoran Tayang, kesik başı yere fırlatır, ayaklarıyla çiğner. Çevre, bunu çok kötüye alır:

«— Bu ölünün kellesini ayaklarınla çiğnedin. Yaklaşan felâketi bildiren köpeklerin ulumalarını işit».

Köpek uluması bozkırda felâket işareti sayılır. Nitekim Cengiz, Naymanlara karşı sefere hazırlanır. Ama daha önce, Tatar buduna yaptığı gibi, Kereyit budunu da parça parça eder. Kereyit oymaklarını ve ailelerini

soylu yoldaşları arasında paylaştırır. Örneğin Kereyit baskın hazırlığını ona bildiren eski çobanlardan Baday ve Kişilik'e Kereyitlerin kapkacağa bakan adamlarını ve bir aileyi verir. Evlâtlığına bir Kereyit oymağı bağışlar. Bunlar, o kişilerin unagan-bogol'ları olurlar. Cengiz, ayrıca Kereyit soylularını kendisine ya da adamlarına bağımlı kılar. Örneğin Kereyitlerle ilk savaşta tuğunu bir tepeye diken Manhut oymağı şefi Huildar, yaralı yaralı katıldığı bir sürek avında ölünce, ona «binbaşı» unvanını verir ve Huildar'ın «binlik»ini yöneten dul karısına, bir Kereyit bahadırını yüzbaşı yaparak kul ve uşak diye kullanmak üzere adamlarıyla birlikte bağışlar.

Cengiz, efendilerine sâdık kalan Kereyit bahadırlarına iyi davranır. Ona karşı savaşa katılan bir Kereyit soylusu olan Kadak Bahadır şöyle konuşur :

«— Benim meşru efendimi yakalayıp öldürmenize izin veremezdim. Onun için Van-han'a uzaklara gidebilsin diye zaman kazandırmak için üç gün boyunca savaştım. Şimdi benim ölmemi buyurursan, öleceğim. Canımı bağışlarsan, var gücümle senin için çalışacağım».

Cengiz, bu sözlerden hoşlanır :

«— Efendisini bırakmak istemeyen bu adam, yiğit bir kişidir. Ona kaçsın diye zaman kazandırmak için benimle tek başına üç gün savaştı. Benim yoldaşım ol».

Cengiz, efendilerine ihanet eden nökerleri ise cezalandırır. Van-han'ın oğlu Sengün'ün atlarının bakıcısı olan Kökoçü, savaşta yenilince efendisiyle birlikte kaçar, fakat onu çölde yalnız bırakıp Cengiz'e gelir. Cengiz, bu adamı istemez :

«— Böyle bir adam kime yoldaş olursa olsun, ona kim inanır?»

Cengiz'in çocukluğundan beri baş düşmanı olan Tayçiut şefi Targutay-kiriltuk'un nökerleri, efendilerini yakalarlar. Onu Cengiz'e teslim etmeyi düşünürler.

Fakat bunun döneklik olacağını anlayınca, efendilerini serbest bırakırlar. Cengiz Han'a gerçeği söylerler. Cengiz hoşnut kalır :

«— Eğer onu bana teslim etseydiniz, tümünüzü öldürürdüm».

Görüldüğü üzere, Cengiz, düşmanları için bile aristokratik ilkeleri savunur. Nökerlerin bağlı bulundukları efendilerine sâdık kalmalarını ister. Sâdıkları ödüllendirir, efendilerine ihanet edenleri cezalandırır. Cengiz, böylece sâdık nökerler toplayarak güç kazanır.

Kereyitler yok edilince, Cengiz'in karşısında güçlü düşman olarak onların Batısında, Altaylar yönünde yaşayan Naymanlar kalır. Uygur uygarlığının etkisindeki Naymanlar, bölgenin o sırada belki de en uygar budunudur. Uygur alfabesini kullanırlar, islâm tüccarlarıyla ve Türkistan ile ilişkiler kurarlar. Nasturî hıristiyanlığı Naymanlar arasında yaygındır*.

CENGİZ'İN «İNSAN ETİ İLE BESLENEN DÖRT KÖPEĞİ»

Nayman şefi Tayang Han, Kereyitleri yenen Cengiz'in güçlenmesini kaygıyla karşılar. Bu nedenle, Çin Seddi yakınında oturan Öngüt'ler** ile Cengiz'e sal-

---

* Reşidettin, Naymanları Mogol boyları arasında değil de, «Mogol'a benzer» boylar arasında sayar. Çin'deki Mogol sülâlelerinin resmî tarihi de Naymanları, öteki Türk boylarıyla birlikte, Mogollardan ayrı bir grup olarak belirtir. Naymanların unvanları Türkçedir. Prof. Faruk Sümer, eski Türk yazıtlarında geçen Dokuz Tatar'ların Naymanların atası olabileceklerini düşünür (İslâm Ansiklopedisi, 125, s. 421). Prof. B. Öğel, Uygurların içinde yaşayan Dokuz Tatar'ların Türklüğünü «olası» sayar (İslâm Ansiklopedisi, Tatar maddesi). Türk ve Mogol boylarını birbirlerinden ayırabilmek çok kez güçtür.

** Öngütler, kendilerinin Şato Türklerinden indiklerini söylerler. Hıristiyan Öngütlerin Türkçe yazılı mezar taşları, onların Türklüğüne kanıt sayılabilir (Belleten 31, s. 457). Prof. B. Öğel, Öngüt'leri kesinlikle Türk sayar.

dırmak amacıyla ittifak yapmak ister. Öngüt şefi Alakuş-tekin ittifak önerisini geri çevirir ve durumu Cengiz'e bildirir. Cengiz, Naymanlara karşı sefere hazırlanır. Cengiz, ordusunu ilkin 10, 100 ve 1000 biçimindeki eski Hun sistemine göre düzenler. Yüzbaşılar, binbaşılar, tümen (10 bin) başılar atar. Ayrıca, soylu gençlerden en seçkin bir birlik olarak kendine bin kişilik bir muhafız gücü (kesik) kurar. Böylece Cengiz Han, bozkır soyluluğunun yeni bir örgütlenmesine yönelir. Disiplinsiz kabile askerlerinin başbuğu olmaktan kurtulmak ister.

Cengiz, hazırlıklarını tamamladıktan sonra ordunun koruyucu ruhunun, daha doğrusu ataların ruhlarının yaşadığı bayrağa bir kurban sunar. 1204 ilkbaharında kurultayı toplar, Naymanlara erken saldırı niyetini açıklar. Atların ilkbaharda zayıf ve güçsüz olduğunu, seferin yaz sonuna bırakılmasını isteyen şefler çoğunluktadır. Fakat Cengiz'in görüşü egemen olur. Cengiz, Nayman topraklarında ilerler. Naymanların yanında Cengiz'e düşman olan kankardeşi Camuha, Merkit şefi Tokta'a, Oyrat şefi Kutuga, oymaklarıyla birlikte bulunur. Tatar, Kereyit, Dovben, Tayçiut vb. gibi oymak kalıntıları da Nayman hanına katılır. Tayang Han, Altayların gerisine çekilip Cengiz kuvvetlerini yormak ve hırpalamak isterse de, komutanı tarafından korkaklıkla suçlanınca, saldırıya geçer. İlk günkü savaşta Cengiz başarı sağlar. Tayang Han yaralanır, gece bir tepe üzerine çıkarılır. Orada Tayang Han sorar :

«— Kurtların bir sürüyü ağıllarına kadar kovaladıkları gibi, bizimkileri kovalayanlar kimlerdir?»

Camuha* karşılık verir :

«— Bunlar Timuçin'in insan etiyle beslenen dört

* Çin'deki Mogol sülâlesinin resmî tarihi Yuan-şi, Cengiz'in gücünden korkarak, Cacirat'lardan Camuha'nın savaştan önce Tayang Han'ı bırakıp kendi oymaklarıyla birlikte kaçtığını yazar ve Reşidettin bunu doğrularsa da, biz, «Mogolların Gizli Tarihi»ne bağlı kaldık.

köpeğidir. Timuçin onları demirden bir zincire bağlı tutar. Bu köpeklerin alınları bakırdandır, dişleri keskin, dilleri sivridir. Yürekleri demirdendir. Kamçı yerine eğri kılıçları vardır. Onlar çığ damlaları içerler, rüzgâra binerler. Savaşlarda insan eti yerler. Şimdi onlar zincirlerinden boşanmışlardır. Salyaları akar, keyiflidirler. Bu dört köpek Cebe, Kubilay, Celme ve Sübetay'dır»*.

Tayang Han, yeniden Camuha'ya sorar:

«— Onların arkalarından obur bir çaylak gibi coşkun ilerleyen kimdir?

— O, baştan ayağa zırh giymiş kankardeşin Timuçin'dir. O buraya aç bir çaylak gibi geldi. Onu görüyor musun? Yakın zamana kadar Mogollar hele bir görünsünler, bir kuzu gibi onların postları ve boynuzları bile kalmayacak diyordun. Şimdi duruma bak».

Komutan Hori-sübaşı, yerde yatan yaralı Tayang Han'ı kaldırıp savaşa sürmek ister. Can çekişen Han, kalkamaz. Sübaşı ve öteki Nayman ileri gelenleri, tepeden inip ölmek için umutsuzca savaşırlar. Bu soyluların yiğitliğini gören Cengiz, onları kazanmak isterse de, soylular ölmeyi yeğ tutarlar. Yalnızca ölen Tayang'ın oğlu Küçlük, az bir adamla kaçar. Naymanlar, Cengiz'e bağımlı olur. Nayman'ı yenen Cengiz «orman halkı» Merkit'lere saldırır ve dağıtır. Merkit şefi Tokta'a kaçar. İkincil Merkit şefi, Cengiz'e bağlanır. Cengiz, onun güzel kızı Kulan'ı dördüncü karısı olarak alır.

«DEMOKRATİK» CAMUHA'NIN SONU

Ertesi yıl Cengiz, Altaylar ötesinde Küçlük ve Tokta'a'yı kesinlikle yok etmek için bir sefer yapar. Tok-

* İlginçtir ki, Cengiz de bu dört komutanına «azılı köpeklerim» der: «Kubilay, Celma, Cebe ve Subey, siz dördünüz benim azılı köpeklerim gibisiniz. Ben sizi nereye gönderdiysem, sert taşları parça parça ettiniz, derin suları durdurdunuz. Bundan dolayıdır ki, savaşlarda sizin önde bulunmanızı buyurdum».

ta'a öldürülür, Küçlük ise Yedi Su'da Kara Hıtay'lara kaçar ve oranın egemeni olur. Kaçan Merkitleri daha sonra Subetay kovalar. Merkitler temizlenir.

Bu yengiler üzerine Cengiz artık, bütün Kuzey Mogolistan'ın egemenidir. Son rakibi Camuha, yandaşları tarafından terkedilir. Camuha, bir çete şefi olarak az adamla dolaşırken, silâh arkadaşları onu Cengiz'e teslim ederler. Camuha, «Mogolların Gizli Tarihi»ne göre, kankardeşine yakınır:

«— Köleler, kendi efendilerini yakalamaya cür'et ettiler».

Aristokratik ilkeye sıkısıkıya bağlı kalan Cengiz Han, düşmanının silâh arkadaşlarının bu ihanetini, kendi yararına da olsa bağışlamaz:

«— Kendi efendilerini yakalayan bu adamlar serbest bırakılabilir mi? Onları öldürsünler. Çocuklarını ve torunlarını da öldürsünler».

Cengiz, kankardeşi Camuha'yı da, soyluluk geleneğine uygun biçimde, kanını akıtmadan öldürtür.

Böylece Cengiz, bütün rakiplerinden kurtulmuş olur. Bu başarı, savaşlarla kazanılır. Kereyit, Nayman, Merkit, Oyrat gibi budunların başları yenilerek yok edilir, budunları bağımlı kılınır. İlginçtir ki, Mogol soyundan akrabaları olan ön plandaki soylulardan hiçbiri Cengiz'in egemenliğini tanımaz. Cengiz'i han seçen Borcigin boyunun Altan, Kuçar gibi güçlü soyluları, Curki'lerden Saça-beki ve nihayet Cacirat'lardan Camuha, Cengiz'in elinde telef olurlar. Cengiz, ikinci plandaki soylulara dayanarak egemenliğini Mogolistan'a yayar.

İMPARATOLUĞUN KURULUŞU

Cengiz, Panter yılında (1206) Onan nehri kıyısında büyük bir kurultay toplar. Kurultaya bütün akrabaları, yoldaşları, Noyan ve Bahadır denilen soylular katılır. Kurultayda Cengiz, «Mogol ulusu'nun Hanı»

ilân edilir. Cengiz, bu kez uydurma bir han değil, gerçek bir han'dır. Kereyit, Nayman, Merkit vb. gibi çeşitli budunlar, Borcigin-Kıyat soyunun egemenliğinde birleşirler ve tümü «Mogol» genel adını alırlar. Göktürkler gibi onlar da kendilerine «Köke» (Gök) Mongol» derler.

Görüldüğü üzere, Mogol, bir etnik grubun adı değil, Türk ve Mogol kökenli toplulukların tümüne verilen siyasal nitelikte bir genel addır. Bununla birlikte, Çin ve Batı kaynakları, onlara «Tatar» adını vermekte devam ederler. Oysa «Tatar», Cengiz'in parça parça ettiği ayrı bir budunun adıdır. Nitekim XIII. Yüzyılın ikinci yarısında Mogolistan'a gelen Batılı yazar Rubruk şöyle yazar :

«— Mogollar, kendilerine Tatar denilmesini istemiyorlar. Tatarlar, başka bir halk idi»[182].

Kuşkusuz Mogollar içinde Tatarlar da vardır. Ama Tatar, bir genel ad olarak günümüze kadar yaşar. Reşidettin bunu Tatar adının daha önceki yüzyılda kazandığı üne bağlar :

«Çok kalabalık olduklarından ve öteki Türk boyları* onlara saygı beslediklerinden..... Tatar adıyla çağrıldılar. Nitekim şimdi de Cengiz Han'ın Mogol boyunun kudreti nedeniyle, herbiri ayrı bir ada ve takma ada sâhip bulunan öteki Türk boylarının tümü, kendilerine Mogol derler».

---

* Mogolların bu İranlı tarihçisi, Türk-Mogol ayırımı yapmaz. Bozkırdaki bütün Türk-Mogol kökenli budunlara Türk adını verir. İslâm tarihçilerinde bu tutum yaygındır. X. Yüzyıl yapıtı «Hudud-al-alâm»da Tatarlar, Dokuz Oğuz Türkleriyle aynı cinsten gösterilir. XI. Yüzyılda «Kâbusnâme» yazarı Keykavus b. İskender, Tatarları dokuz Türk kavminin sıkıntılara en dayanıklı olanı sayar. Kaşgarlı Mahmut da Tatarları Türk kavimleri arasında düşünür. Ama o, Türkçeyi bilmekle birlikte, Tatarlardan Kay, Yabaku, Basmıl vb. gibi toplulukların ayrı bir dilleri de olduğunu bildirir. Gürcü tarihi, yalnız Timurlulara değil, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlere de Tatar der.

Prof. Bahattin Öğel'e göre, Çin'deki Hıtay (Liao) sülâlesi döneminde (907-1119), tüm Türk ve Mogol boyları «Tatar» adıyla anılmaya başlar[183]. Prof. Öğel, Çinlilerin genellikle Kuzeydeki boylara «Kara Tatar», Güneydeki boylara «Ak Tatar» dedikleri kanısındadır. Güneydeki Ak Tatarlar, Türklerdir. Cengiz, Kuzeydeki «Kara Tatarlar»dandır. Çin Seddi'nin Kuzeyindeki bâzı boy topluluklarına da «Ak Tatar» denilir. Bu Ak Tatarlardan Öngüt'ler, Şato Türklerinden inerler. Onların Kuzeyinde Buyır-nor bölgesindeki Tatarlar da «ak» sayılır. Prof. Öğel, bunların kuvvetli bir Türk etkisinde kaldıklarını düşünür. Ayrıca yine Kuzeyde Orhun bölgesindeki Tatarları da, Prof. Öğel Türk sayar[184].

Bu görüşler, tartışma götürebilir. Kesin olan, Tatar ya da Mogol denilen siyasal kuruluşlar içinde Mogol boyları gibi Türk boylarının da bulunduğu ve birbirlerine karıştığıdır. Nasıl Hun siyasal birliği Türk-Mogol'a dayanıyorsa, Cengiz İmparatorluğu da Türk-Mogol kökenlidir. Aradaki fark, Hunlarda egemen soyun büyük bir olasılıkla Türk kökenli, Cengiz İmparatorluğunda ise, Mogol kökenli olmasıdır. Bu nedenle, «Türklerin Tarihi»ni yazarken, Cengiz Han İmparatorluğunu Türk tarihinin ayrılmaz parçası saydık.

Cengiz Han, bozkır geleneğine göre, imparator olur. Karargâhına dokuz kır at kuyruğundan yapılmış bir tuğ dikilir. Şaman Kökoçü, Cengiz'i Tengri'nin yolladığını, onu ve boyunu «ölümsüz Gök Tengri»nin koruduğunu ilân eder. Cengiz de halkları yönetmesini Tengri'nin buyurduğunu ileri sürer. Onun «Cengiz» adını bile bu sırada aldığı yazılır*.

* Kaynaklar, Timuçin yerine Cengiz adının alınışında çeşitli görüşler ileri sürerler. Bâzıları 1206'da Nayman yengisi üzerine, ötekiler 1203'te Kereyit yengisi üzerine Cengiz adını aldığını yazarlar. Biz «Gizli Tarih»e uyarak birkaç soylu tarafından ilk kez han seçildiğinde Cengiz adını aldığını kabul ettik.

ORDUNUN ÖRGÜTLENMESİ

Cengiz Han'ın Altan Urug'u (Altın soy), vasalleri ve yoldaşlarıyla birlikte, «keçe çadır altında yaşayan» bütün boyların başında bulunur. İmparator, bu «altın soy»un ve ona katılan soyluların başıdır. Vladimirtsov'a göre, Cengiz Han, kendini hiçbir zaman halkın lideri olarak tanıtmaz. O, daima bütün soyluları çevresinde birleştiren soylu Mogol boyunun şefi olarak kalır. Konuşmalarında, fermanlarında hiçbir zaman halka seslenmez. Kendi soyundan prenslere, noyan ve bahadırlara seslenir[185]. Cengiz Han, soylulardan doğrudan kendine bağımlı 10 bin kişilik bir muhafız gücü kurarak imparatorluğun temellerini atar. Ayrıca «keçe çadır altında yaşayan» halkları, tümen, binlik, yüzlük biçiminde yeni baştan örgütler. Başlarına genellikle kendine bağımlı komutanları getirir. Ordu, bozkır geleneklerine göre, sağ, sol ve merkez olarak düzenlenir. Nökerlerinden Naya'a merkez, Mukali sol kanat, Bo'orçu sağ kanat komutanı olur. Bunlardan Bo'orçu, delikanlı Timuçin'in çalınan sekiz atını birlikte arayıp bulan ve onun ilk nökeri olan kişidir. Mukalı (Muhalı), Cengiz'in Borcigin-Kıyat boyunun unagan-bogol'u olan Celayir'lerden Tergetu Bayan'ın soyundan gelir. Bayan, yâni zengin adını taşıyan Tergetu'nun üç oğlu vardır. Tergetu, büyük oğluna çocuğu Mukalı ile birlikte Cengiz'in hizmetine girmelerini buyurur ve şöyle der :

«— Bunlar senin daimî kölelerin olsun. Eğer bunlar kapından ayrılırlarsa, ayaklarının damarlarını çıkar, yürek ve ciğerlerini parçala».

Cengiz, nökeri Bo'orçu ve Mukalı'yı hizmetlerinden dolayı över ve onların hem savaşçı-asker, hem de danışman olduklarını belirtir :

«— Sen Mukalı, yapılması gereken işleri yaptırdın ve yapmaya yardım ettin. Yapılmaması gereken işleri bana yaptırmadın, bu nedenle ben yüksek dereceye ulaştım».

«Mogolların Gizli Tarihi»ne göre, Cengiz Han, Bo'orçu ve Makalı'ya ömrünün son günlerinde Çin halkını vermeyi kararlaştırır. Onlara «Çin hükümdarının kavmini yarıyarıya bölüşünüz, delikanlıları kuşçunuz, güzel kızları karılarınız, câriyeleriniz olsun» der.

Bo'orçu ve Mukalı gibi, merkez ordusu komutanı Naya'a da Cengiz'in doğrudan kendine bağımlı sâdık nökerlerindendir. Borciginlerin Baarin boyundan olan Noya'a, önce Cengiz'in çocukluktan beri amansız düşmanı olan Tayçiut şefi Targutay-kiriltuk'un nökeridir. Babasıyla birlikte, efendisini yakalar, ama bunun bir nökerin onuruna uygun düşmeyeceğini anlayarak onu serbest bırakır ve Cengiz'e gider. Cengiz «Bu adamlar yüksek ödevi biliyorlar, onlara bundan sonra iş verebilirim» diyerek Naya'a'yı nöker yapar. Soylu nöker Noya'a, efendisine karşı olan ödevlerini şöyle açıklar :

«— Ben efendime içtenlikle hizmet ediyorum. Yabancı ülkelerde ele geçirdiğim güzel kızları ve iyi atları ona sunmayı bir borç sayarım».

Ne var ki, bir kez, nöker Noya'a'nın başı derde girer. Cengiz Han'ın karı olarak seçtiği ünlü Merkit güzeli Kulan'ı Han'a götürmekle görevlendirilir. Ama Naya'a, düşmanlardan korkarak, güzel Kulan'ı üç gün çadırında saklar, sonra Cengiz Han'a sunar. Bunu öğrenen Cengiz, müthiş öfkelenir :

— Sıkı bir sorgudan geçirin, sonra öldürün! buyruğunu verir.

Naya'a işkence altında sorguya çekilirken, Kulan, onun suçsuz olduğunu Cengiz'e söyler :

— Naya'a bize Han'ın hizmetinde olduğunu ve beni birlikte götürmesi gerektiğini söyledi. Ama yol üzerinde isyan eden askerler vardı. Naya'a, bizi evinde tuttu. Eğer Naya'a'ya rastlamasaydık ve o bizi eve götürmeseydi, halimiz ne olacaktı, bilemem. Onu işkenceye koyma... Benim masumiyetime inan.

Naya'a da işkence altında bile, Han'a bağlılığını bildirir. Biraz düşünen Cengiz, Kulan'a hak verir. Kulan ile başbaşa kalınca da ona el sürülmediğini anlar. Naya'a'yı serbest bırakır :

— Bu adam iki yüzlü değildir. İleride ona önemli işler verilebilir.

İşte Bo'orçu, Mukalı ve Naya'a gibi Cengiz'e kişisel olarak tam bağımlı bu ufak soylular, Cengiz'in yeni düzenlediği orduya komuta ederler. Ayrıca Tangutlardan tutsak alınıp Cengiz'in oğlu gibi yetiştirdiği genç Çagan, bin kişilik seçkin muhafız gücüne komuta eder. Cengiz, gücünü bu nökerlerden alır.

CENGİZ SOYU, UYGUR'DAN OKUMA YAZMA ÖĞRENİR

Bozkır soylularını askerî bakımdan örgütleyen Cengiz, sivil yönetimin de temellerini atar. Bu, onun için daha zor bir iştir. Zira Mogollar arasında okuma yazma bilen yok gibidir. Cengiz Han, okuma yazma bilmez ve Mogolcadan başka dil konuşmaz. Görünüşe göre yazı ve yazı dilini, Naymanları yendikten sonra tanır. Nayman yengisi üzerine Cengiz, onun veziri olan Uygur kökenli Ta-ta T'ong-a'yı yanına alır. O, Mogolların ilk öğretmeni olur. Cengiz'in kendisi okuma yazma öğrenemezse de, uzak görüşlülüğü ile, yazının özellikle imparatorluk için ne kadar önemli olduğunu kavrar. Uygur danışmanı, oğullarına okuma yazma öğretmekle görevlendirir. Uygur alfabesi, Mogolcayı yazmakta kullanılır. Uygur danışman, aynı zamanda resmî yazılara imparatorluk damgasını basarak ikinci imzayı atar. Böylece bir merkez bürokrasisinin kurulmasına, büroların geliştirilmesine doğru yönelinir.

Cengiz, Uygur kültürünü, Çin kültüründen daha çekici bulur. Onun Mogollara daha uygun düştüğüne inanır. Zira hâlâ bir ölçüde bozkır görüş açısını ko-

ruyan Uygur kültürü, Mogollara Çin kültürü gibi yabancı gelmez[186].

İŞKENCEYLE ALINAN İFADELERİ GEÇERSİZ SAYAN BİR YARGIÇ

Cengiz, okuma yazmayı çabuk öğrenen Tatarlardan Şigi-kutuku'yu «Büyük Yargıç» atar. Bu Tatar çocuğu küçükken Cengiz'in eline geçer. Karısı Börte ile birlikte onu yetiştirir ve kardeş edinir. Cengiz, kardeşliğine şöyle der :

«— Şimdi ben bütün halkları bağımlı kıldım. Sen benim kulaklarım ve gözlerim olacaksın. Söylediklerine kimse karşı çıkmasın. Seni hırsızlık ve düzenbazlık gibi işleri yargılamak ve cezalandırmakla görevlendiriyorum. Ölümü hak edene ölüm cezası ver. Cezayı hak edeni cezalandır. Halk arasında arazi paylaşmasıyla ilgili işlere bakma. Karara bağlanan işleri kara tabletler üzerine yaz ki, daha sonra başkaları onu değiştiremesin».

Şigi-kutuku, kendinden bekleneni örnek biçimde yerine getirir. Kararları herkese bir model teşkil eder. Bu yargıç, işkenceyle elde edilmiş ifadeleri geçersiz sayarak bozkır hukukunda bir «devrim» bile gerçekleştirir. Ayrıca o, Mogol soyluları arasında halkların paylaştırılmasını, «Mavi Defter»e kaydederek önemli bir devlet görevini yerine getirir.

CENGİZ YASASI

Okuma yazma bilmeyen Cengiz Han, yeni kabul edilen Uygur alfabesinden yararlanarak «bilig»lerini ve yasalarını yazıya döker. Uzunca bir süre içinde Cengiz Yasası'nı meydana getirir ve ona büyük önem verir. Ancak kagan da dâhil, yasaya uyulursa, kurduğu devletin yaşayacağına inanır :

«Bizden sonraki kuşak sırmalı giysiler taşıyacak,

yağlı ve tatlı yemekler yiyecek, iyi bakılmış ve eğitilmiş atlara binecek, güzel vücutlu kadınları kucaklayacak ve bütün bunları babalarının ve ağabeylerinin mümkün kılmış olduklarından hiç söz etmeyecek, Büyük Gün ve biz unutulacağız»[187].

«Benden sonra gelecek hükümdarlar ile yanlarındaki büyükler, bahadır ve noyanlar, Yasa'ya sıkısıkıya bağlı kalmazlarsa, devlet işleri sarsılacak ve parçalanacaktır. Yeniden bir Cengiz Han bulmak istenecek ve bulunamıyacaktır».

Ama Yasa'ya uyulursa devlet, iki bin yıl bile yaşayabilecektir :

«Bundan sonra beş yüz yıl, iki bin yıl boyunca (Cengiz'in) yerine geçecek ardılları Yasa'yı değiştirmezlerse.... Tengri onlara destek ve esenlik getirecektir».

Cengiz Han, sonsuza dek yaşayacak «ölümsüz ve değişmez yasalar» peşindedir. Oysa Cengiz Yasası, «gökten inmiş ideal kurallar» toplamı değildir. Göçebe toplumun yazısız hukukunu, yazılı hukuka dönüştürmekten ibarettir. Koşullar değişince, çabucak ortadan kalkar. Bununla birlikte Cengiz Yasası uzun süre Moğolların ve bağımlı toplulukların temel yasası olur. Sıkı biçimde uygulanan yasa, anarşik bozkır yaşamını düzene koyar.

Cengiz öncesi durum, kendi sözleriyle şöyledir :

«Gençler yaşlıları dinlemiyorlardı, kocanın karısına güveni yoktu, kadın da kocasına itaat etmiyordu... Hak, yasa, anlayış ve tokgözlülük meçhul şeylerdi. Bunun için âsiler, hırsızlar, yalancılar, kışkırtıcılar ve haydutlar vardı. Bunlar atları ve otlakları yağmalıyorlar, rahat durmuyorlardı... Böylece halkta düzen ve rahat yoktu»[188].

Oysa Cengiz Han'ın ölümünden kısa bir süre sonra Moğolistan'a gelen Batılı misyonerler ve elçiler, Moğolistan'daki düzenden övgü ile söz ederler :

«Tatarlar, şeflerine karşı dünyanın en itaatlı halk-

larıdır. Hatta üstlerine karşı bizim râhiplerden daha itaatlidirler. Onlara sonsuz saygı gösterirler, hiç yalan söylemezler. Aralarında anlaşmazlık, cinayet yok gibidir. Ancak önemsiz hırsızlıklar görülür. Aralarından biri birkaç hayvanını yitirirse, onları bulan kendi mülküne geçirmekten kaçınır, hatta birçok durumda sâhibine geri getirir. Kadınları kendilerini eğlendirdikleri halde çok iffetlidirler»[189].

Cengiz Yasası, özel ve kamu hukukunu kapsar. Yasadan pek az bir bölüm günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bunlara göre, zina, sodomi, bilerek yalan söyleme, bir tutsağa sâhibinin izni olmadan yiyecek ve giyecek verme, kaçak köleyi alıkoyma, mal alıp üç kez arka arkaya iflâs ettiğini bildirme, savaşta silâh ve eşyasını düşürene yardımdan kaçınma, su içine işeme, ordu komutanının çadırının eşiğine ayakla basma, oburluktan kusma vb. ölümle cezalandırılır. Adam öldürme cezasından diyet ödeyerek kurtulunabilir. Bir müslüman öldürülmüşse 40 altın, bir Çinli öldürülmüşse bir eşek ödenir. Sürek avında bir hayvanı vuramayan avcılar ise sopa ya da ölümle cezalandırılır. Çalınan at, aynı değerde dokuz atla birlikte geri verilir. Hırsızın atı yoksa, çocuğu alınır, çocuğu olmayan hırsız, koyun gibi kesilir*.

---

* Genellikle bozkır geleneklerini yansıtan yukarıdaki maddelerin yanı sıra, Yasa'da daha geniş bir dünya görüşünü yansıtan maddelerin bulunduğu ileri sürülür: «Yasa, biribirini sevmeyi, zina işlememeyi, çalmamayı, yalan yere tanıklıkta bulunmamayı, hain olmamayı, yaşlıları ve fakirleri korumayı buyurur. Aykırı eylemler ölümle cezalandırılır.... Tanrının hoşuna gitmek için birer araç olduklarından bütün dinlere eşit olarak saygı gösterilmelidir» (Curt Alinge, Mogol Kanunları, s. 144-145).

İlginçtir ki, bu sert yasa, bozkırda aşırı içki düşkünlüğü kanlı olaylara ve kavgalara yol açtığı halde, sarhoşluğa karşı hoşgörülüdür: «İçkiyi bırakamayan ayda üç kez sarhoş olabilir. Ama iki kez olmak daha iyidir. Bir kez ise daha övgüye değer. Ama hiç sarhoş olmamak! Bundan daha iyi ne olabilir? Böyle bir kimse nerede bulunabilir?» (s. 146).

Yasa, göçebe bir topluma düzen getirmekle birlikte, sayıları başarılı savaşlarla gittikçe çoğalan kölelere karşı acımasızdır. Köle ya da tutsağa, sâhibi istemedikçe, yiyecek ve giyecek vermek, onu saklamak ölümü gerektiren bir suçtur. Bu sert yasanın köleleri, hatta kara budunu ezdiği, aristokratik rejimi sağlamlaştırdığı ileri sürülebilir[190]. Yasa, önemli kısmı nökerlerden oluşan yüzbaşı, binbaşı, tümenbaşı gibi birlik komutanları üzerinde, hükümdarın otoritesini sert biçimde kurar. Hükümdarın en değersiz bir hizmetçisi bile, en değerli bir komutanı, hükümdar adına önünde diz çöktürebilir ve öldürebilir :

«Eğer birlik önderlerinin en yaşlısı yanlış bir iş yapar ve hükümdar onu cezalandırmak için hizmetçilerinin en sonuncusunu ona gönderirse, o, bu berikine teslim olmalı ve ölüm cezası bile olsa, ceza yerine getirilinceye kadar önünde diz çökmelidir».

«Birlik önderleri, hükümdardan başka kimseye başvuramazlar, yoksa ölümle cezalandırılırlar. İzin almadan yerini değiştiren de ölümle cezalandırılır»[191].

HAN VE ŞAMAN ARASINDA İKTİDAR MÜCADELESİ

Böylece kara budun ve köleler üzerinde soyluların, soylular üzerinde de «Altın soy»un egemenliğini pekiştiren Cengiz, şamanın «dinsel» otoritesiyle çatışır. Özellikle ormanlarda yaşayan avcı boylarda «beki» denilen şaman çok güçlüdür. Hatta avcı boyların yöneticisidir. Avcılıktan şamanlığa geçişle, şamanın yöneticiliği kalksa bile, etkinliği sürer. Örneğin Cengiz'in Borcigin soyunun büyük oğuldan inen en saygın kolu, beki olur. Soyluluğun yanı sıra, Tengri ile aracılık yapma ayrıcalığına sâhip bulunan şaman, kudret kazanır. Bunlardan «Teb-Tengri» unvanını taşıyan soylu Kökoçü, Cengiz ile bir iktidar kavgasına girmişe benzer. Kökoçü, 1206'da Cengiz'in han seçilmesinde önemli rol

oynar. Hatta Ebulgazi Bahadır Han'a inanmak gerekirse, Tanrı ile Kagan arasında aracılık yapar*. Kurultayda Kökoçü şöyle konuşur :

«Timuçin'e ve herkese gidip bildirmek üzere Tanrı'dan buyruk aldım. Bundan sonra o Timuçin diye çağrılmıyacaktır. Zira Tanrı, dünya imparatorluğunu Cengiz Han'a, çocuklarına ve ardıllarına bağışladı»[192].

Tanrı adına Cengiz'i han yaptığını iddia eden Teb-Tengri Kökoçü, kudretine güvenerek devlet işlerinin yürütülmesine karışır. Cengiz'in ünlü kardeşi Kasar ile kavga eder, hatta onun yok edilmesini ister. Niyeti belki de Cengiz'in yerini almaktır. Kökoçü, şu sözlerle Cengiz'i kardeşine karşı kışkırtır :

«— Ruh bana, ölümsüz Tanrı'nın kutsal iradesini açıkladı. Halklar üzerinde önce Timuçin, sonra Kasar hükmedecektir. Kasar'ı ortadan kaldırmazsan, tehlikedesin».

Kanatlı atıyla göklere uçup Tanrı ile konuştuğuna inanılan Kökoçü'nün sözleri, Cengiz üzerinde etkili olur. Cengiz hemen o gece kardeşinin yanına gider. Onu yumruklar. Şapkasını ve kemerini alır. Şapka ve kemerin alınışı, özgürlüğün kaldırılışı anlamınadır. Cengiz, kardeşini sıkı bir sorguya çeker. Niyeti herhalde onu öldürmektir. Bu sırada durumu öğrenen annesi Ho'elun içeri girer. Kasar'ın bağlarını çözer, şapka ve kemerini geri verir. Bağdaş kurup oturur ve memelerini dışarı çıkartır, öfke içinde bağırır :

«— İşte emdiğiniz şu memeleri görüyor musunuz? Kasar hangi suçu işledi ki, sen kendi etini yok ediyorsun? Emzikte iken sen şu memeyi emdin. Öteki iki kardeşin Kaçi'un ve Otcigin bu memeyi emdi. Yalnızca

* Orhun yazıtlarında kagan, Tengri ile şaman aracılığı olmadan doğrudan temastadır. Tanrı buyurur, kagan yapar. Bozkır dinleri uzmanı Jean-Paul Roux'ya göre, Kökoçü, Tanrı ile Han arasına girmekle yetkilerini aşar (Faune et flore sacrées, s. 145).

Kasar, her iki memeyi de emdi ve benim boğazımı rahatlattı. Bunun içindir ki, yetenekleri Timuçin'in ruhundadır. Kasar ise güçlü ve ok atışında ustadır. Boyların her ayaklanışında, yay ve oklarıyla onları Kasar cezalandırdı. Şimdi düşmanların yok edilmiştir ve Kasar'a artık muhtaç değilsin».

Anasının sert sözleri üzerine Cengiz utanır ve çekilir. Kardeşini bağışlar, fakat Kasar'a verdiği adamların bir kısmını geri almayı unutmaz.

Kökoçü, Kasar'ı öldürtmekteki başarısızlığına karşın, Cengiz Han'a eskisi gibi her gün öğüt vermekten, işlere karışmaktan vazgeçmez. Etkinliği giderek artar. Ondan çekinen Mogol soyluları içinde yandaşları çoğalır. Kara budun da Teb-Tengri Kökoçü'nün çevresinde toplanır. Gücüne güvenen Kökoçü, Cengiz'in küçük kardeşi Temuge-Otcigin'e herkesin içinde hakaret eder. Homurtular yükselir. Cengiz'in karısı Börte işe karışır :

«— Bu düzen nedir? Daha sen yaşarken selviler gibi görkemli kardeşlerini yok ederlerse, senin ölümünden sonra kuşların uçuşuna ve çırpınan bir bitkiye benzeyen halk, çocuklarına elbette karşı çıkacaktır».

Cengiz, tehlikeyi görür. Şamana karşı duyduğu korkuyu yener ve hakarete uğrayan kardeşini, öcünü almakta serbest bırakır. Birkaç gün sonra Kökoçü, babası Munglik ve kardeşleriyle birlikte Cengiz'in çadırına gelir. Temuge-Otcigin, şamanın yakasına yapışır. Cengiz, kavganızı dışarda sonuçlandırın der. Fakat onlar dışarı çıkınca, kapıda bekleyen üç yiğit Kökoçü'yü yakalarlar, belkemiğini kırarak kanını akıtmaksızın*

* Cengiz Yasası, hayvanların da kanı akıtılmaksızın öldürülmesini öngörür. Yasa şöyle der: «Bir hayvan kesilirken bacakları bağlanmalı, karnı açılmalı ve ölünceye kadar kalbi elle sıkılmalıdır, bundan sonra onun eti yenebilir. Ama kim bir hayvanı, müslümanların usulünce keserse, o da aynı biçimde kesilmelidir». Bu yasa hükmü, islâm ülkeleri fethedilince hayli sorun yaratır. Kutsal suyun, özellikle akar suyun kirletilmesinden kaçınma yasağı da islâm ülkelerinde güçlükler çıkarır.

onu ölüme bırakırlar. Temuge, yeniden Cengiz'in çadırına döner ve Teb-Tengri'nin dövüşmeye yanaşmadığını, yere uzandığını ve ayağa kalkmak istemediğini söyler.

Belkemiği kırılan şamanın babası durumu kavrar ve ağlayarak Cengiz'e yalvarmaya başlar :

— Kagan! Sen daha yükselmeye başlamadan önce yoldaşın oldum ve bugüne kadar öyle kaldım.

Cengiz, ortalığı yatıştırmaya çalışır :

— Teb-Tengri kardeşlerimi dövüyor ve haksız yere onlara iftira ediyordu. Bu nedenle Tengri ona kızdı, aynı zamanda canını ve vücudunu aldı.

Cengiz, şamanist Mogol boylarının tepkisinden çekindiği için, Kökoçü'nün vücudundan söz eder. Zira boylar arasında, şamanın vücudunun, üstünde yükselen çadırın baca deliğinden çıkıp kaybolduğu söylentisi yayılır. Vücudun yok olması olaganüstü bir olaydır. Tengri katına giden şamanın öç almasından korkulur. Cengiz, «Tengri onu cezalandırdı» diyerek Tengri'nin Cengiz soyundan yana olduğunu, bu soya karşı çıkanları Tengri'nin şamanı bile olsa cezalandıracağını belirtmek ister. Ama Teb-Tengri'nin babasına ise, gerçek düşüncesini açıklar :

«— Kendi çocuklarını yetiştirmeyi bilemedin. O, benimle eşit olmak istedi. Bu nedenle onu öldürttüm. Sizlerin böyle olduğunuzu daha önceden bilseydim, tümünüzü çoktan öldürürdüm».

Cengiz, yine de yumuşak davranır. Sorunun kapatılması koşuluyla, Munglik'i bağışlar. Kendilerine Ba'arin'lerden uysal ve yaşlı Usun'u şaman seçer :

— Usun, der Cengiz Han, Ba'arin'lerin en yaşlı kişisin. Beki olmak senin hakkındır. Beki olarak ak bir ata bin. Ak giysi taşı. Toplantılarda en yüksek yere otur.

UYGAR ÜLKELERİN FETHİ

Böylece şaman Kökoçü'nün ortadan kalkmasıyla, bozkırda Cengiz ile eşitlik iddia edecek kimse kalmaz. Herkes ona bağımlı olur. Mogolistan'daki boyların egemeni olan Cengiz, öteki ülkelere doğru genişlemeye başlar. İlk kez kendi büyük oğlu Cuçi'yi sağ kanat ordusuyla birlikte, «orman halkı» Oyrat'lar ile Yenisey boyundaki Kırgız Türkleri üzerine sefere yollar. Kırgızlar, savaşmadan boyun eğer. Bu bölge halklarının bağımlı kılınması, Cengiz Han'ın ulusunu âni akınlardan korur. Ayrıca ticaret yollarının ele geçirilmesini ve Yenisey kıyısında yetiştirilen tahıldan yararlanılmasını sağlar. Kırgız gibi, Turfan'daki Uygur İdikut'u da gönüllü olarak Cengiz'e bağlanır. Uygur, Kara Hıtay'a bağımlıdır. Cengiz'in yükseldiğini görünce Uygur İdikut'u, başkentindeki Kara Hıtay vâlisini öldürtür ve Uygurlara iyi davranan Cengiz Han'a bağlılığını bildirir. İdikut, Cengiz'in karargâhına gider, iyi karşılanır.

Cengiz, göçebe geleneğine uygun biçimde, elde edilen toplulukları, kendi soyu içinde paylaştırmaya koyulur. Örneğin Oyrat ve Kırgız gibi orman halklarını, onları bağımlı kılan büyük oğlu Cuçi'ye bağışlar. Seferden dönünce ona şöyle der :

«— Çocuklarımın en büyüğüsün. İlk kez savaşa gittin. Orduyu yormadan, ormanda yaşayan halkları fethettin. Onları sana veriyorum».

Cengiz, ayrıca anasına, kardeşlerine ve öteki oğullarına boyları paylaştırır. Fakat imparatorluğun birliğinin korunmasına da büyük özen gösterir.

Çin, az üretim yapan ve ganimet açlığı içinde bulunan bütün bozkır topluluklarının başbuğları gibi Cengiz Han'ı da çeker. Cengiz, 1209'da Çin'deki Tangut sülâlesine (Hsi-Hsia) saldırır. Büyük bir ganimetle döner ve Tangut sülâlesini yıllık haraca bağlar. Sonra XII. Yüzyılda atalarının Mogol Hanlığını, Tatar-

larla birleşerek yok eden Çin'deki Curcet Kin sülâlesi üzerine yürür. Sefere çıkmadan önce, Cengiz, üç gün çadırına kapanır. Çadırın çevresine toplanan halk ve askerler, «Tengri, Tengri» diye bağırışırlarken, o, çadırından dışarı çıkmaz. Dördüncü gün çıkar ve Gök Tengri'nin zaferi müjdelediğini bildirir.

1211-1214'te Kin'lere karşı verilen savaşlar başarılı olur. Büyük ganimet elde edilir. 1214 yılı başında Cengiz, Pekin surlarının önüne gelir. Fakat kenti almaya niyetlenmez. Barış yapar. Kin soyunu haraca bağlar ve dolgun çeyizli bir prenses alır. Kin İmparatoru, üvey kızını Cengiz'e verir. Kızın çeyizi, büyük miktarda altın ve gümüş, 500 genç oğlan, 500 kız ve 3 bin attır. Fakat ertesi yıl yine Kin'lerle savaş başlar. Cengiz'in nökerleri olan Mukalı ve Cebe, Çin'i yağmalarlar, başkent Pekin'i ele geçirip yakar, yıkarlar.

Pekin düşünce, Cengiz, baş yargıç seçtiği Şigikutuku ile iki yardımcısını ganimeti saymak ve Kin hazinesini almak için gönderir. Çinli hazineci başı, onlara zengin armağanlar vermek isterse de, baş yargıç şu gerekçeyle karşı çıkar :

— Eskiden başkentin kumaş ve altınları, Kin İmparatoruna ait idi. Şimdi bunlar Cengiz Han'a aittir. Onun izni olmadan kimse onlara dokunamaz.

Ama öteki iki yardımcı, sunulan armağanları alır. Cengiz onları cezalandırır, baş yargıcı ise ödüllendirir ve ona «Benim göz ve kulaklarım ol» der.

CENGİZ'İN KIZLAR ORKESTRASI

Elde edilen ganimetin, doğaldır ki, hepsi Cengiz'e gitmez. O en iyi parçayı alır. Geri kalan, soylulara paylaştırılır. Basit askerlere de bir pay verilir. Çin seferiyle yetenekli köleler, artistler, zenaatçılar, ipekliler, altın ve gümüşler elde edilir. Bozkır soyluları arasında görkemli yaşam özlemi ve lüks tüketim eğilimi artar. Ama Cengiz'in kendisi, Çin yaşamını çekici bulmaz.

Bir Çinli filozofa şöyle der :

«— Gök (Tengri), Çin'in aşırı lüksünden bıkkındır. Ben Kuzeyin vahşi bölgesinde otururum. Sâde ve ılımlı bir yaşama dönerim. Taşıdığım giysiler ve yediğim yemeklere gelince, ben öküz çobanları ve at seyislerinin yemeğini paylaşırım, aynı eski püsküleri giyerim. Askerlere, kardeşlerim gibi davranırım. Bulunduğum yüz savaşta kendimi daima önde tuttum».

Bu sözler abartmalı da olsa, Cengiz, bir bozkır adamı olarak kalır. Çin lüksünden hoşlanmaz. Sürek avı, savaş, top oyunu onun en büyük eğlenceleridir. Cengiz, bir insan için en büyük mutluluğun «düşmanı yenmek, malını mülkünü almak, onun atlarına binmek, kızını ve karılarını öpmek» olduğunu söyler. Cengiz dinlenirken, güzel kadın yüzleri görmeyi sever. Çeşitli görevlerle yükümlü genç kızlarla çevrili yaşar. Savaşa gitiğinde bile, pek çok karısının yanı sıra, 17 ya da 18 güzel kızdan kurulu bir orkestrayı birlikte götürür.

Çin lüksünden hoşlanmayan Cengiz, Uygur bilginleri gibi, Çin bilginlerini de çevresine toplar. Kin seferinden sonra, Kin sarayının hizmetindeki Kitan kökenli Ye-liu-çu Ts'ai'yi hizmetine alır. Ye-liu-çu Ts'ai, iyice Çinlileşmiş ve Çin kültürüyle yetişmiş bir bilgin ve astrologtur. Ye-liu-çu Ts'ai, Cengiz'in baş danışmanlarından olur. Cengiz'in bir Çin seferinde generallerinden biri, «Yeni Çinli kölelerin bize yararı yok. Savaşa da elverişli değiller» gerekçesiyle Kansu'daki milyonlarca nüfusu öldürmesini ve arazinin atlar için otlak yapılmasını önerir. Cengiz, bu görüşe yatkın gözükür. Ye-liu, şiddetle karşı çıkar ve onlara anlatır ki, Kansu'yu otlak yapmak yerine, verimli arazinin çalışkan köylüler tarafından ekilmesi ve onların vergilendirilmesi çok daha kârlıdır. Ye-liu-çu Ts'ai, işi rakama da döker ve 400 bin çuval tahıl, 80 bin parça ipek ve 500 bin ölçü gümüşün vergi olarak alınabileceğini hesaplar. Cengiz, danışmanına hak verir ve onu, ileri sür-

düğü rakamlar üzerinden vergiyi oturtmakla görevlendirir. Ye-liu-çu T's'ai, sözü dinlenen bir danışman olur. Birçok kentin yıkılıp yakılmasını engeller. Cengiz'in oğluna «İmparatorluk atla kuruldu, ama atla yönetilemez» diyebilecek kadar etkindir. Cengiz, daha birçok yabancı okumuşu çevresinde toplar ve onlara bozkır insanlarının başaramıyacağı memuriyetler verir.

CENGİZ'İN İSLÂM TÜCCARLARI

Çin'i yenen Cengiz, daha sonra Batıya islâm ülkelerine yönelir. Cengiz'in islâm ülkelerini ele geçirişi kolay olur*. 1209'da Uygur İdikut'undan sonra, Aşağı İli bölgesindeki Karluk Kralı ve at hırsızı iken Yukarı İli'de bir krallık kuran Türk kökenli Buzar, Kara Hıtay Gurhan'ından ayrılarak kendi istekleriyle 1211'de Cengiz'e bağımlılığı kabul ederler. O sırada Kara Hıtay ülkesine, Cengiz'in öldürdüğü Nayman hanı Tayang'ın oğlu Küçlük egemendir. Nasturî hıristiyan, sonra da budist olan Küçlük, islâm halka zulmeder. Bu nedenle Cengiz, bölgede bir kurtarıcı gibi beklenir. 1218 yılında Cengiz'in komutanı Cebe, Yedi Su'yu dirençsiz alır. Kaşgar'ın islâm halkı onu bir kurtarıcı gibi karşılar. Cebe, ordusunun Kaşgar'ı yağmalamasına izin vermez. Küçlük, öldürülür.

Bundan sonra, kendisini «Sultan-ı islâm» ilân eden ve putperest Mogollara karşı cihat açan Harizmşah ile çatışma başlar. Ne var ki, disiplinsiz aşiret askerine dayanan Harizmşah Muhammet, islâm ileri gelenleri tarafından pek tutulan bir kişi değildir. Zâten çatışma, Harizmşah'ın Cengiz'in yolladığı islâm tüccarlarını öldürmesi ve kervanın yağmalanmasıyla başlar. Orta Asya ticaretine egemen olan islâm tüccarları, Cengiz'in eskiden beri dostudur. Cengiz, onlara değer verir ve ticaretlerini kolaylaştırır. Balciyuna bataklıkla-

* Konu, «İslâmiyetten Sonra Türkler» bölümünde incelenecektir.

rında çamurlu sular içerken bile, Cengiz'in yanında Cafer Hoca, Hasan ve Danişment Hâcip adlı üç islâm tüccarı vardır. Balciyuna'daki yoldaşları gibi, bu tüccarlara da Cengiz, «Balciyuntu» der ve bu en sâdık adamlarına büyük ayrıcalıklar tanır, islâm tüccarlarının uzmanlığına o kadar değer verir ki, komutanlarından askerlerini yetiştirirken onlar gibi uzman olmalarını ister:

«— Kâr umuduyla tüccarlarımız nasıl güzel şeyler ve brokar kumaşlar getiriyorlar, kumaş ve emtiada özellikle uzman oluyorlarsa, ordu komutanları da gençlere aynı özenle ok atmasını ve ata binmesini öğretmeli, onları yetiştirmelidir. Tüccarların kendi zenaatlarında uzman oluşları gibi, bu gençleri de yiğitlik ve atılganlıkta (uzman) kılmalıdır».

Cengiz'in böyle değer verdiği islâm tüccarları, Harizmşah'la savaşta Cengiz'in safını tutarlar. Barthold, «Müslüman tüccarlar, Cengiz Han'a tam bir yardım getirmiş oldukları gibi, Mogol askerlerinin yengisi sonucu ortaya çıkan koşullar ve kurumlardan, herkesten çok bu müslüman tüccarlar yararlanmıştır» der[193].

Harizmşah Muhammet, Cengiz ordularına karşı ciddi bir direniş gösteremez. Hazar Denizi'ndeki bir adada ölür. Annesi ünlü Türkân Hatun, Mogolistan'a götürülür. Fakat Buhara, Semerkant, Otrar, Ürgenç, Belh, Merv, Herat, Nişapur gibi zengin islâm kentleri Mogol orduları tarafından yıkılır, yakılır. Hatta Cengiz'in damadı olan komutanın öldürülmesinden yalnız halk değil, bir kentin bütün hayvanları da kollektif olarak sorumlu tutulduğundan, Cengiz'in kızı, kedileri, köpekleri ve bütün hayvanları da insanlar gibi öldürtür. Muhammet'in oğlu Celâlettin, Hindistan'da İndus nehri kıyılarında Cengiz'e direnmek isterse de, atını nehire sürüp kaçmak zorunda kalır. Cengiz, bir ara Hindistan fethini düşünür ama, falcılar iyi söylemediklerinden vazgeçer. Komutanları Cebe ve Sobudey, Azerbey-

can'ı aşıp Rusya içlerinde ilerlerken, Cengiz, 1222 yazını Hindikuş yakınlarında geçirir.

CENGİZ, ÖLMEZLİK İLÂCI PEŞİNDE

Orada, Çin'den gelen ünlü taoist râhip Çang-Ç'uen ile karşılaşır. Cengiz, bu filozof kişiyi, belki de «ölmezlik ilâcı»nı elde etmek için 1219 yılında dâvet etmiştir. Cengiz, ona büyük ilgi gösterir, «ölmezlik ilâcı»nı sorar. Filozof, «Ölüme çâre yok. Sağlığı korumanın yolları var» diyerek İmparatoru hayal kırıklığına uğratır, Cengiz ona büyük saygı gösterir. Filozof'la uzun uzun konuşur, söylediklerinin yazılmasını ister. Oğullarına «Filozofun sözlerini kalbinize yerleştirin» der.

Yaban domuzu kovalarken Cengiz attan düşer ve domuz tarafından öldürülmekten güçlükle kurtulur. Filozof, artık yaşlanan Cengiz'e av hevesini sınırlamasını öğütler. Cengiz ona hak verirse de, av alışkanlığından vazgeçmenin çok güç olduğunu söyler.

Filozof gittikten sonra, Cengiz, islâm ülkelerinin fethi sırasında asker yollamayan Çin'deki Tangut'lara bir sefer yapar. Bir sürek avı sırasında attan düşer ve hastalanırsa da, seferden vazgeçmez. «Çekilirsek, Tangut'lar onlardan korktuğumuzu sanır» der. Tangut'u ezer, ama kendisi de 1227 yılında ölür, «Mogolların Gizli Tarihi»nin deyimiyle «Gök'e çıkar». Cengiz, Burhan Haldun dağında bir yere gömülür. Mezarı başında büyük bir tören yapılır. Üç gün süreyle ölüye yemekler sunulur. Komutanların en güzel kızlarından kırk kız seçilir. Bunlara pahalı giysiler giydirilir, mücevherler takılır, öteki dünyaya Cengiz Han'a hizmet için yollanır. Cins atlar, Cengiz Han, Gök'te binsin diye kurban edilir.

Cengiz ölmeden önce, oğulları arasında han olacak kişiyi seçer. Bu, üçüncü oğul Ögüdey olur. Kurultay, Cengiz'in seçtiği kişiyi han yapar. Cengiz, bütün Asya bozkırlarını kapsayan imparatorluğunun tek bir

han yönetiminde kalmasını ister. «Benim mevkiim, tek bir oğula geçsin. Sözlerim değişmez. Buna karşı çıkılmasına izin vermem» der. Bununla birlikte, Cengiz, bağımlı kılınan bütün toplulukların, han soyunun tekelinde kalması, onların han soyu tarafından paylaşılması biçimindeki bozkır geleneğine bağlı kalır. Göçebe boyları paylaşan oğulların herbirinin ayrı «ulus»u olur. Bu, birliği parçalayıcı bir ögedir. Ama Cengiz'den sonra birlik, mücadele içinde kırk yıl kadar devam eder. Cengiz soyu ise, Asya'da yüzyıllar boyu egemenliğini sürdürür.

Barthold, Cengiz fetihleri için şöyle der :

«XIII. Yüzyıl Mogol fetihleri dünya tarihinde tamamen ayrı bir yer işgal eder. Göçebelerin uygar ülkelere akınları, her zaman yinelenmesine karşın, aynı kavmin kısa bir süre içinde Uzak Doğu ve Batı Asya'yı, Doğu Avrupa'daki uygar memleketleri fethetmesinin başka bir örneği görülmemiştir»[194].

Basit bir çete reisliğinden kısa sürede büyük bir imparatorluğa geçiş süreci nasıl açıklanabilir?

DEĞERLENDİRME

Cengiz İmparatorluğu'nun kuruluşu, eski kabile sisteminin çöküşüyle sıkısıkıya ilgilidir. Otlaklar, ortak kullanılmakla birlikte, mal ve mülkün özel mülkiyette olduğu eski kabile sisteminde, zengin ve fakir aileler arasındaki ayırım keskinleşir. Zengin aileler, kabileden ayrılmayı yeğ tutarlar. Bu ayrılış, ekonomik nedenlere dayanır ve boyların göç biçimini değiştirir.

ORTAK MÜLKİYETTEN ÖZEL MÜLKİYETE

Bozkırda geleneksel olarak göç, bâzen birkaç yüz çadırı bulan kalabalık birimler hâlinde yapılır. Kabile dayanışması ve güvenlik, bunu gerektirir. Zira göç birimi, yalnız ekonomik birim değil, askerî bir birimdir. Birlikte göç edenler konaklayınca, başbuğun çevresinde bir halka meydana getirecek biçimde çadırlarını kurarlar. Bu kamp biçimine «küriyen» denilir.

Küriyen biçimi göç, hayvan sürüleri kalabalık olduğundan çok ve sık göçmeyi gerektirir. Ayrıca koyunlar için elverişli olan otlaklar, at sürüleri için elverişli değildir. Fakir aileler daha çok koyun sürülerine, zengin aileler ise at sürülerine sâhiptir. Göç yerleri bakımından zengin ve fakir aileler arasında çıkar çatışması doğar. Camuha, kankardeşi Cengiz'e bu çıkar çatışmasını çarpıcı biçimde anlatır :

— Eğer biz şimdi bu dağ yamacına konarsak, at sürüleri besleyenler yurt kazanır, eğer akar su yanına

konarsak, koyun ve kuzu otlatanlar boğazlarına yiyecek bulurlar.

Bu nedenle, özellikle at sürüleri çok olan zengin aileler, XI. ve XII. yüzyıllarda, kendilerine bağımlı bir miktar insanla birlikte «ağıl» (ayıl, aul) biçiminde göçe yönelirler. Bir büyük ailenin çevresinde «ağıl» en ufak ekonomik göç birimi olur. Fakat güvenlik bakımından ise, özellikle kargaşalık zamanlarında «küriyen» biçimde göç gereklidir. Göçebe yaşamda bu durum, Vladimirtsov'un deyimiyle «çok önemli bir çelişkiyi» meydana koyar :

«Sürüleri, özellikle at sürüleri çok olan zengin bir aile için, kalabalık kafile biçiminde göçmek kârlı değildi. Hayvan sürülerini iyi besleme kaygısı, onu yalnız kendi ağıl'ı ile ayrı olarak serbestçe göçmeye ve iyi otlak aramaya zorluyordu.... Fakat ayrı ağıl biçiminde göç, ancak genel güvenlik olduğu zaman olası idi. Çapulculuk, yağmacılık ve savaş zamanlarında ayrı göç olanaksızdı. Bu nedenle bir çıkar yol aramak gerekliydi ki, o da şuydu: Zenginlerin kendileri küriyenlerle göçer, sürülerini, özellikle at sürülerini ağıl biçiminde bulundururlardı. Küriyen ve ağıl ekonomik biçimlerini birleştirmek, XI. ve XII. Yüzyıl Mogolları için galiba en ideal ekonomik durum sayılmıştır»[195].

Fakat Cengiz zamanında «ağıl», «küriyen»in yerini alır. XIII. Yüzyıl sonlarında yazan Reşidettin'e göre «küriyen» savaş biçimi olarak hâlâ geçerli olmakla birlikte «eski zamanlara ait» bir göç birimidir. Küriyen'den ağıl'a geçiş, otlaklarda ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçişi belirler.

BOZKIR SOYLULUĞUNUN GELİŞMESİ

At sürülerine sâhip zengin aileler, daha önce de belirttiğimiz üzere, kabileden tek başlarına ayrılmazlar. Ayrılsalar bile, kendi kabilelerinden ya da başka kabilelerden oymakları zorla ya da iyilikle kendilerine

bağlarlar. Unagan-bogol (vassallik) kurumu, bu yeni koşullarda da işler. Yalnız eskiden bir kabile, öteki kabileyi bağımlı kılarken, şimdi oymaklar zengin ve soylu bir aileye bağımlı olurlar. Bu zengin aile ile birlikte göçerler, sürülerinin beslenmesine yardım ederler, sürek avlarında hayvan sürerler. Cengiz'in babası Yesügey'in Borcigin boyundan ayrılarak kurduğu Kıyat kolu, dedelerinin kölesi olan Celayir'lere ve öteki oymaklara sâhiptir. Cürki, Tayçiut gibi yeni boylar da bir soylu ve zengin ailenin egemenliğindeki bağımlı oymaklardan meydana gelir.

Zengin aileler, bağımlı oymaklar sâyesinde, atlara bakacak becerikli sürücüler ve çobanlar elde etmekle de yetinemezler. Gerektiğinde akınlar yapmak ve saldıran düşmanı püskürtmek için, çevrelerinde cesur savaşçılar toplamak zorunda kalırlar. Nöker'lik kurumu, bu gereksinmeye karşılık verir. Timuçin, Tayçiut'lara ve başkalarına kaptırdığı babasından miras bağımlı oymakları çevresinde topladığı sâdık nökerler sâyesinde yeniden ele geçirir.

İşte böylece nökerlere, ayrı ayrı boylardan bağımlı oymaklara ve uşaklara sâhip, kendilerine noyan (bey) denilen zengin ve soylu aileler bozkır soyluluğunu meydana getirirler.

Bu bozkır soyluları, bağımsızlıklarını korumakla birlikte, savaş, yağma akınları ve sürek avı nedenleriyle kendilerine bir han seçerler. Timuçin'i han seçen Altan, Kuçar ve Saça onunla aynı durumda, hatta daha güçlü bozkır beyleridir. Onların da kendi nökerleri, bağımlı oymakları ve uşakları vardır. Bunlar, Timuçin'i han yaparlar, ama yalnız barış zamanında değil, savaşlarda bile Cengiz'in sözlerini dinlemezler, gerçek bir hanlığa yönelince, akrabaları olan bu bozkır beylerini yok etmek zorunda kalır.

Öteki Kereyit, Nayman, Oyrat vb. han'ları, Cengiz'den farksız, otoritesi her an tartışılan, sınırlı yetkiye sâhip hanlardır. Bunlara «han» demek bile doğru de-

ğildir. Hanlık daha doğmak üzeredir ve nökerler bunda büyük rol oynarlar.

SINIF MÜCADELESİ VE DEVLETİN KURULUŞU

Cengiz Devleti, XIII. Yüzyıl başlarında Kereyit'ler, Nayman'lar ve kendini Gurhan ilân eden Camuha'ya karşı verilen kanlı savaşlar sonunda kurulur.

Ünlü tarihçi Barthold'a göre, Cengiz Devleti, bozkır soyluluğu ile kara budun arasında verilen sınıf savaşı sonunda, soyluluğun yengisiyle kurulur. Barthold, «Göçebe yaşam koşulları altında bile, sınıf savaşı artmadan güçlü bir devlet kurulamaz» der[196]. Camuha-Cengiz mücadelelerini «kanlı iç ihtilâller» olarak görür.

Çin, Bizans ve islâm kaynaklarında, bozkırdaki sınıf mücadeleleri hakkında en ufak bir bilgi yoktur. Bu tarihler, kara budun'a yer vermezler. Fakat Orhun yazıtları ve «Mogol Gizli Tarihi» gibi bozkır kaynaklarında, sınıf mücadelesi hakkında yer yer bilgiler vardır. Barthold, «göçebe kavmin kendi hakkında saptadığı olaylar daha çok olsaydı, büyük bir olasılıkla, öteki göçebe devletlerin kuruluşunda da sınıf mücadelesinin ne önemli bir yer almış olduğu daha açık olarak görülürdü» der[197]. Nitekim ünlü tarihçi, İlteriş Kagan'ın, elli yıl süren Çin boyunduruğundan sonra siyasal birliği yeniden kurabilmesini, daha önce incelediğimiz üzere, beyler ve kara budun arasındaki sınıf savaşına bağlar[198] : Göktürk beyleri, «Türk adını bırakır, Çin adı alır. Çin Kaganı'na elli yıl işini gücünü verir. Aç ve perişan kalan kara budun ise, 'il'inin yeniden kurulmasını ister. Çin Kaganı'na ve Çin hizmetindeki beylere düşman olur, ama kendini örgütleyemediğinden Çin'e bağımlılıktan kurtulamaz. İlteriş Kagan, 'il'i kurmak için az bir kuvvetle mücadeleye başlayınca, kara budun hemen koşup gelir. Bir iç savaş döneminden sonra, Bilge, kagan olunca, 'her yere gitmiş olan budun,

yaya olarak, çıplak olarak, öle yite' gelir. Bilge Kagan, ölecek budunu diriltir, besler, çıplak budunu giyindirir, fakir budunu zengin kılar»[199].

Orhun yazıtları, Çin'e ve Çin'e bağlı beylere karşı kagan-kara budun ittifakını belirtir. Bu ittifak sâyesinde, siyasal birlik kurulur. Cengiz ise, yine Barthold'a göre, kara buduna karşı bozkır soylularının yengisini sağlar ve soylulara dayalı devleti kurar. Barthold, «Cengiz Han, VIII. Yüzyılın Türk Kaganı gibi, kara budun yararına çalıştığından söz etmiyor. Aksine, soylu arkadaşları için yaptığı hizmetleri anlatıyor. Gerçekten bu başarıları sonucunda soyluluğa, beyler sınıfına kendi yurtlarında güvenli ve düzenli bir yaşam ve savaşlarda zengin ganimetler verebilmiştir» der[200].

Barthold'a göre, Cengiz Han liderliğinde birleşen bozkır soyluluğuna karşı, «bozkır demokratik kitlesi» Camuha çevresinde toplanır. «Mogol Gizli Tarihi» yazarı, Camuha'ya «atları otlatan kişiler »ile «koyun ve kuzu otlatan kişiler» ayırımı yaptırarak, zengin soylular ile kara budun arasındaki ayırımı belirtir. Camuha, kara budun'u tutar. Bu nedenledir ki, Cengiz'in karısı Börte, «Camuha yeniyi sever, eskiyi horlar. O bizi rahatsız ediyor» diyerek onun soyluluğa karşı cephe aldığını anlatmak ister. Cengiz karısına hak verir ve Camuha'dan ayrılarak onunla mücadeleye girişir*.

«Cengiz Han» yazarı Vladimirtsov, Barthold'un bu görüşünü ilkin paylaşır. Ona göre, Timuçin, Kereyit ha-

* Barthold, İslâm Ansiklopedisi'nde şöyle yazar: «Camuha hareketini, halk kitlelerinin soylulara karşı mücadelesi olarak kabul etmek gerekir. Camuha'nın at sürülerine sâhip saygın kişilerin değil, fakir ve hakir koyun çobanlarının savunucusu olduğu bildirilir» (VI, s. 92). Kültür Bakanlığı'nın yayınladığı yapıtında ise, ünlü tarihçi, bu görüşünün artık kanıtlanmış olduğunu ileri sürer. Cengiz Devleti'nin kuruluşundan önceki olaylar ve iç ihtilâllerin ana çizgileri, «şimdi kanıtlanmış olduğu üzere.... bozkır aristokrasisi ile bozkır halk kitlesi arasındaki mücadeleden ibarettir» der (Orta Asya Türk Tarihi, s. 208).

nı Toğrul ve kankardeşi Camuha sâyesinde, karısını kaçıran Merkit'lerden öcünü alıp Camuha'nın karargâhında otururken, göçebe soyluluğun özlemini çeker. Camuha'nın ise, farklı eğilime sâhip olduğunu görür:

«Camuha, o zamanki Mogol toplumunun alt sınıflarının kaderiyle ilgileniyordu. Timuçin'de aristokratik, Camuha'da demokratik eğilim egemendi... Aristokratik hareketle, demokratik hareket arasında bir çarpışma, kaçınılmazdı».

Yine Vladimirtsov'a göre, Camuha ve Timuçin arasındaki ilk çatışmada, Camuha eline geçirdiği soyluları öldürür. Bunun üzerine birçok bozkır soylusu, adamlarıyla birlikte ayrılarak soyluluğun savunucusu Cengiz'in safına geçer. Soylu beyler, Cengiz'i han seçer. Demokratik ögenin ağır bastığı bir boylar koalisyonu, 1201 Tavuk yılında Camuha'yı Gurhan ilân eder[201]. İki han arasındaki savaş, kara budunun yenilgisi ve soyluların yengisiyle sonuçlanır.

Sovyet Bilimler Akademisi üyesi Vladimirtsov, daha sonra yazdığı Mogolların toplumsal düzeniyle ilgili yapıtında bu görüşünü değiştirir. Vladimirtsov, XII. Yüzyıl sonu ve XIII. Yüzyıl başlarında Cengiz Han'ın soylularıyla açıktan açığa bir mücadele biçimi alan bir demokrasi hareketinin olmadığı kanısına varır. Ona göre, XI. ve XII. yüzyıllarda Mogol soylu zümresi gelişmiş ve kara budunu itaat altına almıştır. Soyluların egemenliği ve kara budunun itaati süreci, XII. Yüzyılda tamamlanmıştır. Cengiz zamanında bozkır soyluları, çok güçlü ve kalabalık bir sınıftır. Brezin'in daha önce doğru olarak belirttiği üzere «Cengiz Han'ın bozkırda bulduğu aristokrasi, onun devlet kurması için yeterli derecededir». Açık biçimde demokratik nitelik gösteren bir hareket hakkında kaynaklarda hiçbir kayıt yoktur. Cengiz Han, Mogol soylu sınıfı ileri sürmüş ve desteklemiştir. Ama aşağı sınıftan pek çok kimse de Cengiz'in peşinden gitmiş ve onun sâdık hizmetçisi olmuştur. Örneğin Curyat avcıları, «Timuçin taşıdığı

giysiyi çıkarıp başkasına verir; bindiği attan iner, başkasına armağan eder.... O, ulusuna iyi bakıyor» gerekçesiyle Cengiz'e katılırlar. Bir demokratik hareket yoktur. Camuha'da «demokratik eğilim» bulunabilir. O, «koyun ve kuzu çobanları»nı ve «onların boğazlarının doymasını» düşünmüş, «yeniliği sevmiş, eskiyi horlamış» olabilir. Fakat bu demokratik eğilim, bir demokratik harekete dönüşmez. Barthold'un «servet ve ün arayan ve yalnız karınlarını doyurmak isteyen kara budun, Camuha çevresinde toplandı» yargısını kanıtlama olanağı yoktur. «Mogolların Gizli Tarihi», Camuha'nın peşinden gidenleri ve onu Gurhan seçenleri sayar. Bunlar, çeşitli boy ve oymakların, adamlarıyla gelen bozkır soylularının koalisyonudur. Dörben, Kongrad gibi eski boyların temsilcileri, Nayman Buyuruk Han, Oyrat başbuğu Huduga-beki, Tayçiut başkanları, adamlarıyla birlikte, Cengiz'in akrabaları olan soylular koalisyonunda yer alırlar. Cengiz'i han seçen Altan, Kuçar ve öteki soylular, sonradan Camuha'nın safına geçerler. Buna karşılık, Cengiz'in boyunun eski unagan-bogol'ları olan Bayaut'lar ve Celayir'ler Camuha safında iken, Cengiz'e katılırlar. Bu nedenle, Camuha koalisyonunun «demokratik» olduğu yargısına varmak güçtür. Demokratik eğilimleri olsa bile, uygun koşul ve çevre bulamadığı için Camuha'nın eğilimlerini uygulayamadığı söylenebilir. O, öteki Mogol hanları gibi, çeşitli boy ve oymaklardan kopan ve her an saf değiştiren derme-çatma insan kitlelerinin geçici ve zayıf bir hanı olarak kalır. Esasen Camuha'nın demokratik eğilimleri konusunda kaynak teşkil eden «Mogolların Gizli Tarihi», onun başka yanlarını da aydınlatır. Camuha, kendi silâh arkadaşları tarafından yakalanıp Cengiz Han'a ieslim edilince, o, «Köleler, kendi efendilerini yakalamaya cür'et ettiler» der. Cengiz de efendisine ihanet edenlerin, çocukları ve torunlarıyla birlikte öldürülmesini buyurur.

Camuha, demokratik hareketin öncüsü olduğundan

değil, kendisi de Cengiz gibi hanlık dâvâsı güttüğü için ona düşman olur. Cengiz, Kereyit, Merkit, Nayman topluluklarının hanlarıyla da mücadelededir. Camuha da bu hanlardan biridir. Daha ilginç bir nokta, önemli bozkır soylularından hiçbiri Cengiz'e katılmaz. Onu han seçen, Borcigin boyundan Altan ve Kuçar ile Curki boyundan Saça-beki gibi önemli bozkır soylularını Cengiz yok eder[202].

Vladimirtsov'un yeni görüşü, böylece özetlenebilir. Sovyet bilginlerinden Yakubovsky, bu görüşlere karşı çıkar. «Vladimirtsov, Barthold'un görüşünü yadsıyamamıştır» der. Yakubovsky'ye göre, «XIII. Yüzyılın ilk yıllarında Mogolistan'da başlayan o büyük savaşın, yalnız göçebe feodaller sınıfı içinde geçen bir savaş olarak sayılmasına olanak yoktur». «Gizli Tarih»teki at çobanları, bozkır aristokrasisini, koyun ve kuzu çobanları ise, yalnız karnını doyurmayı düşünen kara budun'u temsil eder. Camuha, kara budun yanlısıdır.

Yakubovsky'ye göre, Vladimirtsov'un Camuha'nın demokratik bir programa sâhip bulunduğu yolundaki kanıtların yetersizliği görüşü, şöyle karşılanabilir :

«Bu kanıtları bulmak için aramak yeterlidir. Zâten bunun aksini ortaya koyacak kanıtlar da hemen hemen hiç yok gibidir. Feodal toplumun meydana çıkışından önce, göçebe bozkır koşulları altında, Mogol Devleti gibi çok büyük bir devletin sınıf mücadelesi yapılmadan ortaya çıkması düşünülemez. Bu bakımdan, Mogol feodalizminin tarihi üzerindeki yapıtının değerini kabul etmekle birlikte, Vladimirtsov'un Mogolistan'daki iç mücadelenin toplumsal anlamı üzerindeki fikirlerini geriye atılmış bir adım saymak gerekir»[203].

ANTİFEODAL TEPKİ

Sovyet tarih bilginleri arasındaki bu tartışmalar, kanımızca, «demokratik» deyimine verilen anlam ay-

dınlatılırsa, belki bir sonuca vardırılabilir. «Feodal» Cengiz Devleti, kuşkusuz bir sınıf mücadelesi sonucu kurulmuştur. Feodalizme yönelişe karşı bir antifeodal tepki meydana gelmiş ve görünüşe göre, Camuha çevresinde örgütlenmiştir.

Camuha koalisyonunda, Oyrat ve Merkit gibi ormanlarda yaşayan avcı topluluklarının başbuğlarıyla birlikte yer alması ilginçtir. Bunlar, geri bir gelişme aşamasında, kabile dayanışmasını sürdüren ilkel ve daha eşitlikçi topluluklardır. Şefleri, «beki» unvanını taşır. Beki, hem şaman, hem başbuğ'dur. Bu topluluklar, geçim sıkıntısı içinde yaşamakla birlikte, Reşidettin'in yazdığına göre, «göçebe çoban yaşamını dayanılmaz bir işkence» sayarlar. Oysa, kaynaklara göre, XIII. Yüzyılda orman bölgesi geriler, ormancı boylara ait yerler çoban boylar tarafından işgal edilir, bâzı ormancılar çobanlığa geçer[204]. Bu sürecin direniş ve çatışmalara yol açtığı açıktır. Bu nedenle, avcı topluluklar, Cengiz'e karşı çıkabilirler ve «eski düzen»in savunucusu Camuha safında yer alabilirler. Nitekim Oyrat başbuğu Kuduka-beki ile Merkit başbuğu Tokto'a-beki, Camuha'nın cephesine katılırlar. Cengiz de, uzun savaşlardan sonra, ormancı Oyrat'ları, ancak eski kabile düzenlerini koruyarak, devletine bağlar. Öteki Mogol boyları, kabile sistemini tamamen unuttukları halde, Oyrat'larda kabile yaşamı XX. Yüzyıl başlarına kadar sürer[205].

«Orman ve avcılık yaşamının kalıntısı» olan ve orman boylarında başbuğluk bile yapan şamanlar da, eski geleneğin temsilcisi olarak, bozkır soyluluğu ile çatışırlar. Cengiz, şaman Kökoçü'nün belkemiğini kırdırmak zorunda kalır. «Gizli Tarih» ve Reşidettin'in verdiği bilgiler, Mogol soyluluğunun kendi yolları üzerinde şaman direnişiyle karşılaştığını gösterir[206].

Bunun gibi, Cengiz'i «han» seçen Altan ve Kuçar gibi Mogol soyluları, onun geçici ve güçsüz bir başbuğ kalmasını beklerler ve onun gölgesinde kendi özerk ya-

şamlarını sürdürmek isterler. Ama Cengiz, gerçek bir şef gibi davranmaya yönelir. Tatarlara karşı giriştiği ilk seferinde, bu bozkır soylularına savaş bitmeden yağmaya girişmeyi yasaklar. Altan, Kuçar ve ötekiler buyruğu dinlemezler ve hemen yağmaya koyulurlar. Cengiz, onların aldığı ganimete el koyar. Özerk yaşama alışmış bu bozkır soyluları üzerinde egemenlik kurmayı dener. Altan, Kuçar ve benzerleri, akrabaları Cengiz'e düşman olurlar ve adamlarıyla birlikte Camuha safına geçerler. Vladimirtsov, «az çok önemli soylulardan hiçbiri Cengiz'e katılmadı» derken, önemli bir gözlemde bulunur. Gerçekten bu ileri gelen soylular, Camuha ve öteki bozkır hanları saflarında Cengiz'e karşı savaşırlar. Cengiz, daha çok geçim sıkıntısı çeken önemsiz bozkır soylularını nökerleri arasına katarak, onların desteğiyle, «göçebe feodal» devletin temellerini atar, Camuha ve öteki hanları saf dışı eder. Hatta Cengiz'in nökerleri ve komutanları arasında ender de olsa, kara budun'dan kişiler vardır. Örneğin Cengiz, koyun çobanı Degey'e «yurtsuz yersiz halkı» toplayıp onların tümenbaşısı olmasını buyurur. Dülger Küçügür'ü de çeşitli oymakları birleştirerek tümenbaşı atar. Camuha ve Kereyit Hanı'nın Cengiz'e karşı düzenlediği baskını haber veren köle-çoban Baday ve Kişilik'i «Tarhan» yapar, onlara oymaklar ve yurt verir.

Cengiz, ufak soylu nökerlerinin meydana getirdiği askerî güç sâyesinde, «askerî demokratik» eski düzeni yıkar ve feodal bir düzen kurmaya yönelir. Hanları, orman boylarının «beki» unvanlı başbuğlarını ve önemli Mogol soylularını biraraya getiren Camuha cephesi, Cengiz'in göçebe feodalizmine karşı «antifeodal» bir tepkiyi temsil eder. Bu tepki, ancak eski kabile sistemini sürdürme isteği anlamına «demokratik»tir. Nitekim Yakubovsky de «demokratik sözcüğünü tırnak içine almak gerekir, çünkü Cengiz'in rakibinin eski oymak örgütlenmesine dönmek için çalıştığı anlaşılıyor» diyerek[207], sanırız ki, gerçeğe yaklaşır.

HAN VE BEYLERİN YOLDAŞLARI

Feodal ilişkilerin kökleştirilmesinde, Cengiz'in nökerleri ön planda rol oynarlar. Nöker, «arkadaş, yoldaş» anlamına gelir. Nöker'in ilk göze çarpan özelliği, kendisi ayrı boydan olduğu halde, öteki boyların, budunların şeflerinin hizmetine girmesidir. Örneğin, Kereyit Hanı Van-han'ın nökeri Huydu, «bir karısı, üç oğlu, bir devesi ve bir konur atı ile birlikte» ondan ayrılıp Cengiz'in hizmetine girer. Ünlü komutan Cebe, Tayçiut şefinin «ev adamı» iken, Cengiz'e katılır. Cengiz, çeşitli han ve beylerin nökerlerini, sadakatlerine güvendiği ölçüde, kendi nökeri yapmaya büyük özen gösterir.

Kaynaklar, nöker'i sık sık «uşak» ve «köle» gibi gösterirler. Uryanhut'lardan Çarşiuday, oğlu Celme'yi «onu sana veriyorum, atını eyerlesin, kapını açsın» sözleriyle nöker olarak sunar. Cengiz soyunun unagan-bogol'u olan Celayir boyundan Tergetu-bayan, oğullarını «bunlar senin daimî kölelerin olsunlar. Kapından ayrılırlarsa, yürek ve ciğerlerini parçala» sözleriyle nöker verir. Fakat nöker, köle ya da uşak değildir. O, hizmetine girdiği başbuğu «meşru» efendi tanıyan, serbest savaşçıdır. Kendi isteğiyle seçtiği efendiden ayrılabilir. Köle ise, azat edilmedikçe efendisinden ayrılamaz. Cengiz Yasası'na göre, kaçan köleyi sâhibine geri vermeyen, ölüm cezasına çarptırılır.

Ayrılma olagan sayılmakla birlikte, nöker'den, hizmetinde bulunduğu sürece, efendisine sâdık kalması beklenir. Düşmanı olan beyleri yakalayıp kendisine teslim eden nökerleri bile, Cengiz, ödüllendirmez; tam tersine cezalandırır. Baş düşmanı olan Camuha'yı yakalayıp ona getiren nökerler, ödül beklerlerken, «efendilerini tutsak aldılar» diye çocuk ve torunlarıyla birlikte öldürülürler. Efendilerine, ayrılana kadar sâdık kalan nökerler ise, değerli kişi sayılırlar. Cengiz'in çocukluğundan beri baş düşmanı olan Tayçiut şefini, nö-

keri Naya'a tutsak alır, ama yaptığından çabuk pişman olur ve efendisini serbest bırakır. Naya'a, gelip Cengiz'in hizmetine girer. Başından geçeni de anlatır. Cengiz, Tayçiut şefinden nefret ettiği halde, onu serbest bırakan nökeri Naya'a'yı «yüksek ödevi biliyor, ona iş verebilirim» gerekçesiyle hizmetine alır.

Naya'a, efendinin nökerinden beklediği görevleri kendi açıklar :

«— Ben efendime içtenlikle hizmet ediyorum. Yabancı ülkelerde ele geçirdiğim güzel kızları ve iyi atları ona sunmayı borç sayarım».

Efendi'nin nökerden beklediği, herşeyden önce, iyi savaşçı olmasıdır. Cengiz, Celme, Cebe, Subetay gibi nökerlerine «Azılı köpeklerim gibisiniz. Sizi nereye gönderdimse, sert taşları parça parça ettiniz, derin suları durdurdunuz. Bu nedenle savaşlarda sizin önde bulunmanızı buyurdum» der. Ama nöker, savaşçılıktan başka, postacı ve elçi olarak da kullanılır. Av işleriyle uğraşır. Hatta karargâhlarda «ev işleri» bile yapar.

Efendisi ile birlikte yaşayan nöker, onun sevinç ve kederini paylaşır. Karargâhını korur. Cengiz, daha ilk han seçilince, karargâhını koruyacak ufak bir kuvvet kurar. Bunlar «gece bekçileri» ile muhafız kıt'ası (sanban) olur. Daha sonra 10 bin kişilik bir muhafız gücüne sâhip olan Cengiz, bu ilk birliği için şöyle der :

«— Eskiden bende yalnız 80 gece bekçisi ile 70 kişilik muhafız birliği (sanban) vardı...

Siz muhafız gece bekçileri, vücudumun ve canımın rahatı için, yağmurlu ve karlı gecelerde, savaş ve tehlike gecelerinin ayazlarında, karargâhımın etrafını korudunuz».

Cengiz, bu eski muhafızlarına özen gösterilmesini oğullarından ister :

«— Ardıllarıma, bu eski muhafızlarıma benim hatıram diye bakılmasını, bakımlarına olaganüstü dikkat edilmesini, onlarda hoşnutsuzluk yaratılmamasını vasiyet ediyorum».

Nökerlerden kurulu bu eski muhafızlar, yalnız savaşçı ve karargâh hizmetçisi değillerdir. Aynı zamanda efendinin sırdaşı ve danışmanıdırlar. Cengiz, nökeri Mukalı'yı «Sen bana yapılması gereken işleri yaptırdın, yapılmaması gereken işleri yaptırmadın» diye över. Kısaca nöker, başbuğun herşeyidir. Nökerin bu hizmetlerine karşılık, efendi, onlara ev, yemek, giysi ve silâh sağlamak zorundadır. Esasen, çoğunlukla soylular arasından seçilmekle birlikte, nökerliğe daha çok sıkıntılı durumda olan gençler gider.

Nökerler, soylu da olsalar, bir başbuğa bağlı bahadır ya da noyan denen soylu beylerden ayrılırlar. Onların kendi karargâhları, oymakları ve nökerleri vardır. Bunlar kendi oymaklarıyla birlikte yaşarlar. Savaşlara ve sürek avlarına «kabile milisi» diyebileceğimiz kendi birlikleriyle katılırlar. Kabile milisi, yay ve ok taşıyabilen boy üyelerinden kurulur. Bir savaş çağrısı üzerine, bu boy üyelerinin hepsi değilse bile, çoğu sürülerini bırakıp orduya katılırlar. Genellikle kendi beyinin komutasında «özerk» bir birlik olarak savaşırlar. Nökerlerin savaşta bâzen bu kabile askerlerine komutanlık yaptığı görülür. Bâzıları tümen ve ordu komutanı olur. Bir kısım nökerler ise, özel seçkin birlikler meydana getirir. Nökerler, başbuğlarıyla birlikte yaşayan ve biribirlerine silâh arkadaşlığı ile bağlı yoldaşlar olduklarından, ordunun ve başbuğun hassa muhafız birliğinin çekirdeğini oluştururlar. Vladimirtsov'a göre, eski Mogol başbuğunun muhafız birliği (nökerlik), «bir cins askerî okul» sayılabilir[208]. Ne var ki, başbuğ ve nökerleri için «çete» deyimi, belki de daha uygun düşer. Eski Mogol hanları, bahadır ve noyanları, silâh arkadaşları olan üretimden kopmuş nökerleriyle birlikte, bir çete gibi davranırlar. Yağma akınlarıyla güzel kız ve kadın, iyi atlar ele geçirme ve ganimeti paylaşma başlıca uğraşları olur. Yesügey Bahadır, Timuçin, Saça-beki vb. gibi bozkır soyluları, bir anlama haydut çetelerinin başkanları gibi görülebilir.

Kabile örgütlenme ve dayanışmasının çözüldüğü ve feodal ilişkilere doğru bir gelişme eğilimi meydana geldiği bir sırada, nökerlik kurumu, kara budun'un tutsaklaştırılmasını hızlandırmak ve pekiştirmekte önemli rol oynar*.

NÖKERLİKTEN SENYÖRLÜĞE

Gördük ki, XII. Yüzyıl bozkır boyu, kankardeşlerden kurulu bir aileler topluluğu olmaktan çok uzaktır. Boy, egemen soya genellikle zorla bağımlı kılınmış (unagan-bogol) oymaklardan meydana gelir. Bu oymaklar, egemen soyun ve soyun başındaki beyin «ulus»udur. Egemen soyun başındaki beyin nökerleri de vardır. Askerî hizmet karşılığında beyin, bu nökerlerine kendine bağlı oymak, ağıl ve ailelerden bir miktarını

* Nökerler, Engels'in sözünü ettiği Germen başbuğlarının maiyet askerlerinden farksızdır. «Göçebe feodalizmi»nin kurulmasında Cengiz'in nökerleri nasıl ön planda rol oynarlarsa, bozkır feodalizminden farklı olan Batı feodalizminin meydana gelmesinde Germen başbuğlarının nökerleri büyük katkıda bulunurlar. Engels, bu konuda şöyle yazar: «Belirli bir ün kazanan askerî şef, çevresine gözü ganimette bir gençler kalabalığı topluyordu. Bu gençler, ona kişisel sadakatla bağlanıyorlardı, şefin de onlara bağlandığı gibi... Şef, onların gereksinmelerini sağlıyor, armağanlar veriyor ve hiyerarşik bakımdan örgütlendiriyordu. Böylece bir muhafız birliği ve küçük seferler için bir savaş birliği, daha büyük seferler için tam bir subay topluluğu meydana getiriyorlardı. Bu askerî maiyetler..... eski halk özgürlüğü bakımından bir yıkım tohumu teşkil ediyorlardı ve bunu, büyük akınlardan önce de, sonra da çok güzel kanıtladılar. Çünkü bir yandan krallık iktidarının doğuşunu kolaylaştırdılar, öte yandan da bunların dağılmadan tutulması, ancak sürekli savaşlar ve çapul seferleriyle sağlanabildiğinden, çapulun bir amaç olmasına yol açtılar... Basit yüksek askerî şeflikten prenslik mertebesine geçmiş bulunan Frank Kralı'nın yaptığı ilk şey, halk mülkünü krallık malikânesine dönüştürmek, onu halktan çalmak ve armağan ya da 'fief' olarak maiyetindeki adamlara vermek oldu..... Böylece halk zararına, yeni bir soylular sınıfının temeli atıldı» (Ailenin Kökeni, s. 204 ve 215).

verdiği görülür. Bu nökere, ağılları ile göçüp konmak ve avlanmak için yeterli arazi (nutuk-yurt) ayrılır. Ağıllara sâhip olmakla nökerin beyi ile ilişkileri kesilmez. Tam tersine, bu nöker, ağıllardan çıkarılabilen askerlerle birlikte beylerine karşı askerî ya da başka bir hizmetle yükümlü tutulur. Beyler de hanlara bağlanınca, benzer bir durum ortaya çıkar. Hanlar, bu beylere bağlı ağıl, oymak ve boyları, askerî hizmete belli bir komuta altında gelebilmeleri için düzenlerler. Genellikle beyler, oymaklarının askerî komutanı olurlar. Bâzen de hanlar, bozkır soyluları arasında uygun birini, oymak ve ağılların başına geçirirler. Onu askerî hizmetle yükümlü kılarlar. Efendi-vassal ilişkisi kurarlar.

Cengiz Han, kendinden önce meydana gelen bu gelişmeleri, sistemli biçimde pekiştirerek bozkır çapında genelleştirir. Nasıl bağımlı boy ve oymakların başındaki soylu bey ailesi, onların sâhibi oluyorsa, Cengiz soyu da bozkırda bağımlı kılınan boy ve budunların sâhibi olur. «Mogol ulus» adını alan boy ve budunlar, o soyun unagan-bogol'u sayılırlar.

Cengiz, devleti kurduktan sonra, kendi soyundan olan şehzadeler (Köbegün) arasında, ailenin malı sayılan boy ve budunları paylaştırır. Cengiz'in kendisinin, oğullarının ve kardeşlerinin birer «ulus»u olur. Cengiz'e ait boy ve budunlara «Büyük Ulus» denilir.

Batıda Germen soyluları araziyi paylaşırken, bozkır devletinde paylaşılan insanlardır. Elbette ki, her «ulus»a otlaklar ve av alanları, yâni bir nutuk (yurt) ayrılır. Fakat asıl paylaşılan insanlardır, arazi ikincildir. İlginçtir ki, Cengiz, yerleşik halkın yaşadığı bölgeleri, ulus sâhibi şehzadelerin yurtlarının içinde bile bulunsa, ulus'un dışında tutar. Yerleşik bölgeleri, vergi işleriyle ilgili Daruga'lar (baskak'lar) aracılığıyla yönetir. Ulus sâhibi şehzâdeler, oraların yönetimine karışamazlar. Örneğin Türkistan, 1229'dan sonra bir islâm tüccarı ve tefecisi olan Mahmut Yalavaç tarafından yönetilir. Cengiz'in ulus sâhibi oğlu Çagatay, İli

vâdisinde göçebe yaşamını sürdürür, uygar bölgenin yönetimine karışmaz. Çagatay, bu yerleşik bölgelerin vergi gelirlerinden ancak bir pay alır. Vergileri kendi adamı değil, Han'ın adamı olan Daruga'lar toplar.

Ulus sâhibi şehzâdeler, İmparatorun vassalleridir. Ulus sâhibi şehzâde ölünce, onun soyundan biri, İmparatorun onayı ile ulus'un başına geçer. Şehzâdeler, İmparatora bağlılıklarını ve egemenliğini tanıdıklarını bildirirler. Küçük oğul Tuluy'un babası Cengiz'e söylediği «Uyuyup kaldığı zaman uyandıracaksın, savaşa gönderdiği zaman gideceksin» sözleri, bir bağlılık yeminidir. Cengiz, ulus'ların miras yoluyla ancak tek bir oğula geçmesini ister :

«— Kardeşlerim Kasar, Alçıday, Otcigin ve Belgütey'in soyundan babasının unvanına birer evlât mirasçı olsun. Benim unvanımı ise, bir erkek evlât alsın. Sözüm kesindir, bozmaya izin vermem».

Fakat ulus sâhibinin öteki oğulları da «incü» denilen ulus ve yurt alırlar. Böylece İmparatorun vassallerinin vassalleri olurlar. Cengiz soyundan bu prenslerin sayısı, kısa sürede çoğalır.

Öte yandan Cengiz, Kereyitl'eri yenip Naymanlara karşı savaşa hazırlanırken, kendine bağlı boy ve oymakların çıkarttığı askerleri saydırıp onlara binbaşılar, yüzbaşılar, onbaşılar atar. 1206 yılında gerçek han olunca, bütün boy ve budunları binliklere ayırır, herbirine binbaşı noyanlar atar.

Boy ve oymakların onluk, yüzlük, binlik vb. diye askerî bakımdan düzenlenmesinde bir yenilik yoktur. Bu gelenek, Hunlardan beri Orta Asya'da vardır. Yalnız eskiden bu askerî örgütlenme boy ve budunlarla çakışır, bozkır kabile düzenini değiştirmezdi. Cengiz düzenlemesi ise, kabile düzenini altüst ettiği gibi, bozkırda meydana çıkan efendi-vassal ilişkilerini pekiştirir, sistemleştirir.

Cengiz, kendisine katılan bozkır soylularına ve yine çoğu bozkır soylularından olan nökerlerine, bunla-

rın önem ve etkinliklerine göre, yüz, bin ve bâzen on bin asker çıkarabilecek biçimde budun, boy, oymak ve ağılları paylaştırır. «Binlik», temel birim olur. Doğaldır ki, yüz, bin, on bin rakamları tam bir kesinliği belirtmez. Bu, kabaca bir bölünmedir. Bâzı binliklerde binden fazla savaşçı bulunabileceği gibi, bâzılarında binin hayli altında savaşçı olabilir. Cengiz, birçok durumda, kabileleri dağıtarak, bâzen ayrı ayrı kabilelerin kollarından tek bir askerî birim yaparak binlikler, on binlikler meydana getirir. Nökerler ve öteki bağımlı beyler, yeniden düzenlenen bu boy, oymak ve ağılların yüzbaşıları, binbaşıları, tümenbaşıları olurlar. Han'ın bu askerî vassallerine genel ad olarak eskiden bey anlamına kullanılan «noyan» adı verilir. Bir noyana ait adamların, başka noyana izinsiz geçmeleri ölümle cezalandırılır. Noyanların yüzlükleri, binlikleri askerî deftere kaydedilir. Yüzlük, binlik, on binlik sâhibi noyanlar, ilk önce ulus sâhibi Cengiz soyundan şehzâdelerin, sonra devletin ve ordunun başı olan Han'ın vassalidirler. Bununla birlikte, yüzbaşılar daima binbaşıların, binbaşılar ise genellikle tümenbaşlarının vassalleri durumunda bulunurlar. Böylece vassal, alt-vassal diye uzanan bir vassallik şebekesi meydana gelir. Noyanlar da, şehzâdeler gibi, efendilerine bağlılıklarını «mörgükü» denilen bir törenle belirtirler.

Noyanlar, Han'ın fermanıyla atanırlar. Örneğin Cengiz, nökeri Horçi'yi «Kendine otuz güzel kız ve kadın seçebilirsin. Ba'arin, Adarkin ve öteki boylardan on bin kişi topla. Onların tümenbaşısı ol ve yönet. Karargâhını İrtiş ırmağı boyunca uygun bulduğun yerde kur. Orayı güvenlik altına al. Oradaki budunların işleri senin yönetiminde olsun, itaatsizlikleri cezalandır» diyerek noyan yapar.

Noyan unvanı ve onun yüzlüğü, binliği, on binliği babadan oğula geçer. Cengiz, ölen nökeri Huildar'ın soyuna bile bir «binlik» verir. Fakat yüzlük, binlik ve on binliklerini koruma bakımından noyanlar, şehzâ-

delere göre, çok daha az garantiye sâhiptirler. Han ve şehzâdeler, noyanların adamlarını, malını ve mülkünü alabilirler ya da ona yenisini verebilirler. Malı mülkü elinden alınan noyanın yüzlüğü, binliği vb. en yakın akrabasına geçirilir. Ama noyan, kendi isteğiyle mülkünü bırakamaz, efendisini değiştiremez. Bunun cezası ölümdür. Oysa eski nökerler, gördüğümüz üzere, sık sık efendi değiştirirler. Cengiz'in en iyi nökerleri, öteki bey ve hanlardan devşirdiği kişilerdir. Noyan, böylece nökerden daha bağımlı kılınır. Cengiz, ünlü «bilig»lerinde bunu anlatır :

«— Kendi onluğunu yönetemeyen başkanı, karısı ve çocuklarıyla suçlu çıkartıyoruz ve başkan olarak aynı onluktan başka birini seçiyoruz. Yüzlük, binlik ve tümen beylerine de aynı biçimde davranıyoruz».

Noyanların çoğu, ulus sâhibi şehzâdelerin vassalleri olurlar. Ama Cengiz, şehzâdelerin noyanlar üzerindeki otoritesini kısıtlar :

«— Ben bu beyleri (Noyan) size veririm. Fakat siz hepiniz gençsiniz, onların yolları ise büyüktür. Zaman gelir kabahat işlerlerse, onları öldürmeyiniz, bana danışınız, benden sonra (ben ölünce) kendi aranızda danışarak kabahatine göre cezalandırırsınız. Siz... aranızda biribirinize danıştıktan sonra, onlara suçlarını anlatınız ki, kin beslemesinler ve işittikleri azarın kabahatleri yüzünden olduğuna, öfke ve düşüncesizlik yüzünden olmadığına inansınlar».

Cengiz, noyanların her yıl gelip bağlılıklarını bildirmelerini gerekli sayar :

«— Fikirlerimizi her yılın başında ve sonunda dinlemek için gelerek geri dönen tümen, bin ve yüz beyleri, askerlere komuta edebilirler. Hiç çıkmadan kendi evlerinde oturan ve bizim fikirlerimizi işitmeyenlerin durumu ise, derin suya düşen taşa ya da sazlığa atılan oka benzer. Böyle adamlara komutanlık görevi vermek uygun değil».

Cengiz, şehzâdelerin noyanlarını genellikle kendi

atar ve noyanlar hakkında «ulus sâhibi» şehzâdelere bilgi ve öğütler verir :

«— Bu Hunan, geceleri yanımda cür'etkâr bir kurt gibidir, gündüzleri alakarga gibidir. O bana katıldı ve hiçbir zaman fena adamların arkasından gitmek istemedi... Cuçi benim büyük oğlum, Geniges'i Hunan yönetsin ve Cuçi'nin komutası altında tümenbaşı olsun».

Oğlu Çagatay'a noyanlar verirken, onun sert tabiatlı olduğunu, bunun ona sık sık söylenmesi gerektiğini belirtir.

Egemenliğini tanıyan Oyrat ve Türk kökenli saydığımız Öngüt budunlarının başbuğlarına ise, Cengiz, kendi soyundan şehzâdelere göre, daha büyük bir özgürlük tanır. Cengiz'in vassal-noyan'ı olan bu geleneksel başbuğların yönetiminde Cengiz, kendi eski budunlarını bırakır. Onlar binlik beylerini kendileri atarlar. Bu nedenledir ki, Oyrat'larda kabile örgütlenmesi XX. Yüzyıl başlarına kadar yaşar. Bununla birlikte, Cengiz genellikle binlik ve on binlikleri, çok sayıda kabileden adamları harman ederek meydana getirir. Böyle binlik, on binlikler kabile örgütlenmesini parçalar. Tatar, Merkit, Cacirat, Nayman, Kereyit gibi büyük boy toplulukları darmadağın olur ve çeşitli birlikler içinde erirler. Bu «kabile harmanı» nedeniyle, birçok eski boy ve budun kendi adlarını yitirir, binlikler kendi noyanlarının adlarıyla anılırlar. Böylece boyların başındaki geleneksel soylu beylerin yerini, daha önemsiz soylular olan, hatta bâzen kara budun içinden çıkan nökerlerin ardılları olan tümenbaşı, binbaşı ve yüzbaşı aileleri alır. Bunlar, Cengiz'in geliştirdiği ve pekiştirdiği «göçebe feodalizmi»nin* yeni soy-

* Göçebelere özgü, sürülere dayalı «feodal sistem»i biz, yerleşiklerin toprağa dayalı feodal sisteminden ayrı bir kuruluş sayıyoruz. Perry Anderson'dan öğrendiğimize göre, konu, 1954 ve 1956 yıllarında Sovyet bilginleri arasında tartışılır. Sovyet bilginleri, göçebe toplumlarının, özünde «feodal» olduğunda

lular sınıfını teşkil ederler. Onların üstünde ise, Cengiz soyundan şehzâdeler vardır.

GÖÇEBE FEODALİZMİNİN İLKELERİ

Uygar ülkelerle ticaretin gelişmesine, fetih ve bol ganimete karşın, bozkır ekonomisi yine de avcılık ve çobanlığa dayanır. Otlak ve avlak yeri olmadan geçim kazanılamaz.

XIII. Yüzyılda otlak ve avlak yerlerinin sâhibi kimdir? Hayvan sürüleri kime aittir?

Bu soruları yanıtlamaya çalışmadan önce, bir kez daha belirtmek gerekir ki, göçebe çoban açısından

---

birleşirler. Bu toplumlar, Sovyet bilginlerinin «ata-erkil» dedikleri kabile örgütlenmesi kalıntılarını taşımakla birlikte, yerleşikler gibi «feodal»dirler. «Ata-erkil feodalite» deyimi, göçebe toplumsal yapılarını belirtmek için uygun düşer. Bu noktada Sovyet bilginleri arasında görüş birliği vardır. Tartışma, «feodal senyörler» ile göçebe beylerin mülkiyet tipleri üzerinde çıkar. S. E. Tolybekov, ata-erkil feodalizmin arazi değil, sürü mülkiyeti üzerinde geliştiğini ileri sürer. Potapov, Basharin, Zlatkin, Efendiev, Pershits ve Simanov gibi araştırıcılar bu görüşe karşı çıkarlar. Onlara göre, göçebe toplumsal kuruluşunun temel üretim aracı, sürü değil, arazidir. Tolybekov, göçebeler ile senyörlerin mülkiyet tipleri arasındaki ayrılıkları belirterek, kendisinin de katıldığı feodalite sınıflandırmasını nedensiz yere zayıflatmaktadır. *Konu, Voprosy Istorii* dergisinde tartışılır. Sonunda derginin yöneticisi bir bildiri yayınlayarak bu ikinci savın geçerliliğini onaylar. Bildiride, Vladimirtsov'un «Mogol feodalizmi» araştırması «çığır açıcı» sayılmakla birlikte, onun yerleşik toplumlarınkinden ayrı bir «göçebelere özgü feodal sistem» olduğunu savunması eleştirilir (P. Anderson, Les passages de l'antiquité au féodalisme, s. 238-239). Biz, «göçebe feodalizmi»nin evrime elverişsizliğini, hatta bir cins «tarihsel çıkmaz» içinde «durgunluğa mahkûm» gözüküşünü göz önünde tutarak, onu yerleşiklerin feodalizminden ayrı tutmayı gerçeğe daha yakın bulduk. Feodalizm etiketini ancak batı Avrupa toplumsal kuruluşlarının tekeline veren Anderson gibi yazarlar ise, farklı bir göçebe feodalizminden bile söz edilemiyeceğini savunurlar. Onlara göre göçebelik, tamamen ayrı bir üretim biçimidir.

önemli olan, yerleşik tarımcı gibi bir tarlaya sâhip bulunmak değil, yılın dört mevsiminde göç edebilmek için geniş alanlardan yararlanabilmektir. Kaynaklar, Cengiz Devleti'nde bu arazinin (nutuk-yurt) sıkı biçimde şehzâdelerin denetiminde olduğunu göstermektedir. Gerçekten binlik, yüzlük vb. biçiminde düzenlenmiş bütün bozkır oymaklarının insanları, ister soylu, ister kara budun'dan olsun, bir efendiye (senyör) bağımlıdırlar. Sâhipsiz kimse yoktur. Adamlara sâhip olan senyör, elbette ki bunların göçüp yaşayacağı araziye de sâhip sayılabilir[209].

Bir senyöre, onun «ulus»u denilen oymaklar verilirken, ulusu geçindirebilecek miktarda arazi de ayrılır. Eskiden bu arazinin sâhibi, kabiledir. Otlaklar kabilenin ortak mülkiyetindedir. Küriyen'den ağıl biçimi göçe geçiş ve zengin ailelerin boy ve oymakları kendilerine bağımlı kılmasıyla, otlaklar bu soylu ailelerin, bahadır, han denilen beylerinin kontroluna geçer. Cengiz Devleti'nde ise, otlakların kontrolu Cengiz ailesi ve noyanların elindedir.

Sistem, kendine özgü bir ekonomisi olan ve en ufak göç birimi teşkil eden ağıl'a dayanır. Ağıl'ın, senyör (han, şehzâde, noyan) tarafından saptanmış otlakları vardır. İyi bir gözlemci olan gezgin Rubruk, bu durumu belirtir :

«Onlar, Tuna'dan Uzak Doğu'ya kadar uzanan bütün İskit arazisini aralarında paylaşmışlardır. Her şef, kendisine bağımlı olan insanların sayısına göre, otlaklarının sınırlarını, yılın mevsimlerine göre, sürülerini hangi yerlerde otlatmaya hakkı olduğunu bilir».

Plano Carpini, bu bilgiyi tamamlar :

«Hiç kimse İmparatorun saptadığı yaylaktan başka bir yerde kalamaz. İmparator, şehzâdelerin; şehzâdeler, binbaşılarının; binbaşılar, yüzbaşılarının; yüzbaşılar, onbaşılarının oturacak ya da bulunacak yerlerini saptarlar».

Boy ve budunlar gibi, bütün bu arazi han soyuna

ve soyun yöneticisi han'a aittir. Han, kendi soyunun erkek evlâtlarına ve sâdık adamları olan noyanlarına bu araziyi yurt olarak dağıtır.

Göçebe senyör, yurtların belli kısımlarını «yasak yer-koruk» ilân edebilir. Buraları han soyunun mezarlığı ya da efendilerin avlak yeri olarak kullanılabilir. Sürek avlarında göçebe senyör, en elverişli noktalarda bulunur, avı seçerek vurur ve paylaşmada aslan payını alır. Senyörün bağımlıları için ise, sürek avı, zahmetli bir angaryadır. Avdan pek az bir pay alırlar ve belki de hiç almazlar. Cengiz, azat ettiği iki çobana «Sürek avında yakaladığınız avı kendinize alınız» der. Savaş ganimeti de, «büyük ve küçükler arasında uygun biçimde» paylaşılır. Ganimetten belli bir pay, han, şehzâde ve büyük noyanlara, savaşa katılmasalar bile sunulur.

Sürülere gelince, kara budun kendi sürülerine sâhiptir. Reşidettin, «Kara budun'dan kişi içkiye düşkün olursa atını, hayvanlarını ve bütün mülkünü bitirir ve fakir olur» diye yazar. Bununla birlikte, senyörün buyruğuna göre göç etme ve ancak gösterdiği yerde çadırını kurma yükümlülüğü, sürülere sâhip olma hakkını hayli sınırlar. Ayrıca kara budun'dan aileler, efendilerine sürülerinden pay vermekle yükümlüdürler. Bu aileler, efendilerinin karargâhına kasaplık davar ve sağmal hayvan, özellikle kısrak yollarlar. Cengiz'den sonra han olan Ögedey, bu yükümlülüğü «her yüz attan bir kısrak, sığır ve koyunda yüz baştan bir baş» olarak sınırlar. Plano Carpini, «İmparator ve şefler, onların mal ve mülkünden istediği şeyi, istediği miktarda alabiliyorlar. Onları kendi keyiflerine göre yönetiyorlar» diyerek, bu sınırlamanın pek işlemediğini belirtir.

Demek ki, hanlar, şehzâde ve noyanlar, göç ve otlakları denetleyerek göçebe ekonominin üretim araçlarını ellerinde tutarlar. Onlara bağlanan aileler, kendi mülk ve sürülerine sâhip iseler de, fazla kazandıklarını efendilerine vermekle yükümlüdürler.

Han, şehzâde ve büyük noyanlar ayrıca fethedilen uygar ülkelerin gelirlerinden bir pay alırlar. Rubruk, «Büyük efendilere Çin'den darı ve un yollandığını, fakirlerin ise bu besinleri koyun ve deri değişimiyle sağladığını» belirtir. Bundan başka, uygar ülkelerden alınan zenaatçılar, «Altın soy» için önemli bir gelir kaynağı sağlar. Cengiz, Türkistan'ın uygar bölgelerinde kentleri yıkıp yakar ve halkları öldürürken, zenaatçıları ayrı tutar. Bunları toplar ve kendi karargâhına getirir. Rubruk, han ve şehzâdelerin karargâhında Paris'li bir kuyumcuya, Rus bir mimara ve bir İngiliz ustaya rastlar. Zenaatçılar «Altın soy» arasında paylaştırılır. Han ve şehzâdeler, onları uygun yerlere yerleştirip kendileri için çalıştırırlar ve gelir sağlarlar.

BÜYÜK VE KÜÇÜK SENYÖRLER

Han, şehzâdelerin, han damatlarının, tümenbaşı ve binbaşıların katıldığı kurultayda «Altın soy» içinden seçilir. Reşidettin, Cengiz'den sonra toplanan kurultayı şöyle anlatır :

«Cengiz öldüğü zaman sağ kolun ulu beyleri (şehzâdeler) Çagatay ve Batu, sol kolun ulu beyi Odcigin, iç ulu beyi* Tuluy, öteki bey ve damatlar, tümenbaşı ve binbaşılarla birlikte..... büyük meclis (kurultay) kurdular. Cengiz'in vasiyetine uyarak Ögedey'i han ilân ettiler».

Han, bütün devletin efendisi ve sâhibidir. Fakat şehzâdeler de kendi uluslarının sâhibidirler. Ulus, onların kişisel mülküdür. Hanın da kendine ait bir ulusu vardır. Bu ulus sâhipleri, han da dâhil, uluslarını hemen hemen kendi çiftlikleri gibi yönetirler. «Altın

* Tuluy, Cengiz'in küçük oğludur. Türk-Mogollarda küçük oğul, aile ocağının bekçisi ve sâhibidir. Bunun için ona Odcigin (ateş beyi) ve Ecen (sâhip) denilir. Han babasının «ulus»una küçük oğul mirasçıdır. Bu nedenle o, iç ulu beydir. Burada geçen sol kolun ulu beyi Odcigin, Cengiz'in küçük kardeşidir.

soy» üyeleri, belli bir dokunulmazlığa sâhip görünürler. Örneğin, Ögedey Han, amcası Odcigin'in ulusundan kızlara el koydu diye kendini ayıplar ve kınar. Yine bunun gibi, Ögedey Han, kardeşi Tuluy'a ait savaşçıların bir kısmını kendi oğluna verince, şehzâde ve noyanlar toplanırlar ve «Cengiz Han, orduları paylaştırdı, biz nasıl olur da onun buyruğunu çiğneyebiliriz?» derler ve Ögedey Han'a başvururlar. Gerçi han çok güçlü ise, şehzâdenin ulusunu küçültebilir. Fakat kural olarak ulusların dokunulmazlığı vardır. Cengiz, ünlü yasasını çiğnediği durumlarda bile, «Altın soy»un cezalandırılmasını sıkı kurallara bağlar :

«— Sizin soyunuzdan biri, bir kez yasaya aykırı davranırsa, ona öğüt veriniz. İki kez aykırı davranırsa, ona tatlı ve kesin sözlerle etki yapmaya çalışınız. Üçüncü kez yasayı çiğnerse, onu uzak yerlere.... gönderiniz. Oraya gidip geldikten sonra dikkatli olur. Eğer bununla da uslanmazsa, zincire vurup zindana atınız. Zindandan uslanarak çıkarsa çok iyi. Bu da kâr etmezse, akraba meclisi (kurultay) toplansın ve ona ne yapmak gerekirse onu yapsın».

Tümenbaşı, binbaşı ve yüzbaşı olan noyanlar ise, böyle dokunulmazlıklara sâhip değillerdir. Yalnız han değil, ulus sâhibi şehzâdeler bile noyanların mevkilerini yükseltebilir ya da indirebilir, onları noyanlık ayrıcalıklarından yoksun bırakabilirler. Amcasının ulusundan kız kaldırdı diye utanan Ögedey Han, Oyrat tümenbaşına ait birçok kıza el koymaktan bir utanç duymaz. Bu anlamda yalnız «Altın soy» üyeleri «gerçek feodal senyörler» olarak görünürler. Fakat noyanlar da bu sınırlama içinde, kendi binlik ve yüzlüklerinde, çiftlik sâhipleri gibidirler. Yargılama işlerini bozkırda noyanlar yürütür.

Demek ki, feodal bozkır toplumunda, efendiler, büyük senyörler ve küçük senyörler diye iki zümreye ayrılabilir. Mogol hanının vassalleri olan «Altın soy»dan şehzâdeler, büyük senyörlerdir. Hanın damatları,

tümenbaşıları ve binbaşılar küçük senyörlerdir. Bunlar Mogol hanının, şehzâdelere karşı vassallik ilişkileri olan vassal ve alt-vassalleridir. Fakat Cengiz Han İmparatorluğu'nun ilk yıllarında, küçük ve büyük senyörlerin tümüne «noyan» denilir. Noyan, göçebe feodal sınıfı belirler.

Yüzbaşıların durumu ise, biraz daha karışıktır. Cengiz, «Fikirlerimizi her yıl dinlemek için gelen tümen, bin ve yüz beyleri» diyerek binbaşı ve yüzbaşı arasında bir ayırım yapmaz. Hele hassa birliğinin yüzbaşılarını, öteki binbaşıların çok üstünde tutar. Bununla birlikte, han'ı seçen kurultaya binbaşılar katılır, yüzbaşılar katılmaz. Öyle görünür ki, yüzbaşılar, malî durumlarına ve yüzlüklerinin önemine göre, ya feodal sınıf içinde yer alır, ya da alt sınıf ile üst sınıf arasında orta bir grup olarak kalır. «Tarhan»lar da benzer durumdadır. Vergi ve angarya bağışıklığına sâhip bu «özgür» kişiler, kölelikten gelme de olsalar, yüksek mevkilere ulaşabilirler ve feodallerin çevresine girebilirler.

Noyanlar, binbaşılar ulus sâhipleri olan şehzâdeler üzerine kayıtlıdır. Kara budun da binbaşılarına bağlıdır ve izinsiz bir binbaşıdan ötekine geçmesi ölümle cezalandırılır.

Kara budun içinde de bâzı ayırımlar görülebilir. Bir kısmı, «özgür» sayılan askerlerdir. Bunlar soylu sayılmayan bozkır boy ve oymaklarından çıkan ve Cengiz soyunun peşinde gönüllü giden savaşçılardır. Onbaşılar ve pek ender olarak yüzbaşılar bunların içinden çıkar. İkinci grup, bağımlı kılınan boy ve oymaklar kitlesidir. Dar anlamıyla «kara budun»u bu ikinci grup teşkil eder. Üçüncü grup ise, efendilerinin kulları, köleleri olan «uşak»lardır. Kara budun, hayvan sürülerine sâhiptir, uşaklar ise mülksüzdür ve genellikle savaşlarda tutsak alınmış kişilerdir. Ancak büyük senyörler, karargâhlarında önemli sayıda köle bulundurabilirler. Yetenekli köleler, özellikle uygar ülkelerden

alınmış tutsaklar, zaman içinde kara budun'dan üst mevkilere yükselebilir. Örneğin uygar kentlerden toplanan zenaatçılar, köle sayıldıkları halde, gerçekte farklı durumdadırlar.

HASSA ORDUSU

«Altın soy»dan şehzâdeler, kendi vassalleri ile birlikte, hanın hizmetinde asker olarak bulunmakla yükümlüdürler. Bu soylular, ayrıca kurultaylarda bulunup hana danışmanlık yapmak, posta istasyonları kurmak, ulaşım işlerini düzenlemek vb. gibi konularda katkıda bulunmakla görevlidirler.

Mogol hanının on bin kişilik hassa ordusu da, soyluların sağladıkları insanlardan kurulur. Hassa ordusu, hanın elinde güçlü bir silâhtır ve hanın öteki ulus sâhibi şehzâdelere üstünlüğünü sağlar. Sonradan şehzâdeler de hassa orduları kurarlarsa da, bunlar ayrı temellere dayanır.

«Mogolların Gizli Tarihi», hassa ordusunun kuruluşunu Cengiz'in ağzından anlatır:

«Cengiz dedi ki: Eskiden bende yalnız seksen gece bekçisi birliği ile yetmiş kişilik muhafız birliği (sanban) vardı. Şimdi Tanrı, bütün kavimlere hükmetmemi buyurduktan sonra, benim muhafız birliğim ve ötekileri için tümenlerden, binliklerden ve yüzlüklerden on bin kişi toplasınlar. Benim yanımda bulunacak bu adamları, noyan ve serbest sınıftan kişilerin çocukları arasından seçsinler. Çevik, metin ve sağlam olanları alsınlar. Binbaşının oğlu bir kardeşini ve on arkadaşını birlikte getirmelidir. Yüzbaşının oğlu bir kardeşini ve beş arkadaşını almalıdır. Onbaşıların ve serbest sınıftan adamların oğullarından her biri, bir kardeşi ile üç arkadaşını alıp gelmelidir. Binbaşının oğlu ve on arkadaşı için gerekli atlar, onun binliği ve yüzlüğünden eyer takımıyla birlikte devşirilmelidir. Babaları tarafından ayrılmış maldan başka, kendi kullarından

vererek, kendilerinin kazandıkları malla donatılmalıdır.... Binbaşı, yüzbaşı, onbaşı ve serbest sınıftan her kim bu karara karşı gelirse, suçlu sayılarak cezalandırılır. Seçilenlerden biri, kaçınıp gece bekçileri birliğine gelmezse, yerine başkası seçilmeli, fakat o da uzak bir yere sürülmelidir. Hassa birliklerine girmek isteyenlere hiç kimse bir engel çıkartmamalıdır».

Hassa birlikleri, ancak Cengiz Han savaşa giderse savaşa katılırlar. Cengiz Han, «kesik» denilen muhafız birliğinin savaşçılarını, öteki orduların binbaşılarından üstün tutar. Cengiz, «Benim hassa birliğimdeki muhafız, dış binbaşılardan daha yüksektir. Muhafızımın ev halkı ise, dış yüzbaşı ve onbaşılardan yüksektir. Dış binbaşı, kendini muhafızla eşit tutup onunla tartışır ve dövüşürse cezalandırılır» der.

Görülüyor ki, hassa ordusu, binlik sâhiplerine, dolayısiyle binliklerdeki halka yeni bir yükümlülük getirir. Hassa ordusunu onlar sağlarlar ve donatırlar. Hassa ordusu, soylulardan kurulur, fakat bu noyan oğullarının onlara hizmet eden «ev adamları» vardır. Muhafızlar, eski günlerin nökerlerine benzemezler. Soylu muhafızlar, çeşitli ayrıcalıklardan yararlanmalarına karşın, sert bir disiplin içinde tutulurlar. Muhafızlar, imparatorun kişisel denetimi altında bulunurlar. Cengiz, «Üstler, benim sözlü iznim olmadan astlarını cezalandıramazlar. Suç işlerlerse bana bildirilmeli, sonra kafasının koparılmasını hak edenlerin kafası koparılmalı, dövülmesi gerekenler dövülmeli» der.

ÜNİTER DEVLETİN ÇÖZÜLÜŞÜ

Cengiz, doğrudan kendine bağımlı güçlü ve disiplinli bir hassa ordu kurarak han'ın ve merkezî yönetimin üstünlüğünü sağlamak isterse de, halkların «Altın soy» arasında uluslar olarak paylaşılması ve feodalleşme sürecinin gelişmesi, merkezî devletin yürütülmesinde engeller yaratır.

Cengiz oğulları, kendilerine ayrılan «ulus»larla birlikte, Batıya doğru giderler. Örneğin büyük oğul Cuçi, ulus'u olan Tayçiut, Kinkit ve Huşin boylarından 4 bin savaşçıyı aileleri ve sürüleriyle birlikte alıp Aral gölü Kuzeyine karargâhını kurar. Cengiz Yasası'nın uygulama uzmanı sayılan öteki oğul Çagatay, ulus'u ile İli nehri Güneyinde yerleşir. Üçüncü oğul Ögedey, Balkaş gölü Doğu ve Kuzeydoğusunda yurt tutar. Aile ocağının bekçisi küçük oğul Tuluy, baba yurdunda kalır. Cengiz'in kardeşleri, Doğu'ya, Mançurya bölgesine ulus'larıyla giderler.

Cengiz 1227 yılında ölünce, onun yerine naip olarak küçük oğul Tuluy geçer. Yeni han'ı seçecek kurultay ancak 1229 ilkbaharında Kerülen kıyısında toplanır. Cengiz'in vasiyeti üzerine üçüncü oğul Ögedey, bu kurultayda han seçilir. Karar, hassa ordusuna ve halka duyurulur.

Ögedey'in hanlığı (1229-1241), bir genişleme ve idareyi güçlendirme dönemi olur. Orhun bölgesindeki başkent Karakurum, surlarla çevrili bir kent yapılır. Mogollar, besin için Çin'e bağımlı olduklarından, taşıma işleri düzenlenir. Posta sistemi geliştirilir. Tahıl depoları bulunan konaklama yerleri yapılır. Genç soyluların eğitimi için okullar açılır. Bu düzenlemenin yanı sıra, Kuzey Çin'in fethi tamamlanır, Kin sülâlesine son verilir. Güneyin fethine girişilir. Batıda Mogol orduları İran'ı ve Kafkasya'yı aşarlar. Diyarbakır, Bitlis ve Van'ı yağmalarlar. Büyük oğul Cuçi'nin yerine geçen ve onun ulus'unu alan Batu, Macaristan'a ulaşır, Ögedey Han'ın ölümü üzerine Karadeniz Kuzeyine döner.

Ögedey 1241 sonunda ölür, fakat 1246 yılına kadar yeni han seçilemez. Ögedey'in karısı Töregene Hatun, naip olarak devleti yönetir. Ögedey, üçüncü oğlu Kuçu'yu han adayı seçerse de, o, savaşta ölür. Ögedey, Kuçu'nun büyük oğlu Şiremön'ün han olmasını vasiyet eder. Fakat naip, kendi oğlu Güyük'ü han seçtirme ni-

yetindedir. Bu nedenle kurultayı geciktirir. Cengiz'in kardeşi Temuge, herhalde hanlığı elde etme amacıyla, Karakurum'a doğru yürürse de, Güyük'ün kuvvetleri karşısında geri çekilir. Karadeniz Kuzeyindeki Batu da, Rusya seferinde kendisine itaat etmeyen ve geri çağrılan Güyük'ün seçilmesine karşıdır. Bu nedenle kurultaya katılmaz. Orhun kaynaklarında yapılan 1246 kurultayında Selçuklu Kılıç Arslan IV., Rus hükümdarı Yaraslav, Gürcü ve Ermeni prensleri, hatta Halife ve Papa'nın elçileri konuk olarak bulunur. B. Spuler'in deyimiyle, Karakurum, «uygarlıkların randevu yeri» olur[210]. Güyük (1246-1248), hanlık onun soyunda kalmak koşuluyla imparator seçilir. Papa'nın elçisi Carpini, Mogolların hıristiyan olmasını isteyen Papa'nın mektubunu getirir. Güyük, Gök Tengri adına Papa'ya verdiği yanıtta, hıristiyanlığa çağrıdan önce, Papa ve hıristiyanların gelip kendisine bağımlılıklarını bildirmesini ister. 1243 Köse dağı yenilgisiyle Mogol egemenliğine düşen Anadolu Selçuklu Devleti'ne iki sultan atar. Gürcü krallarını seçer.

Güyük, şehzâdeler üzerinde Cengiz Han otoritesini yeniden kurmaya çalışır. Karakurum'a yürümeye kalkışan büyük amcası Temüge için soruşturma açar, çevresini cezalandırır. İli nehri bölgesindeki dedesi Çagatay ölünce, onun ulus'unu miras olarak alan Kara Hülâgu'nun egemenliğini tanımaz, yerine Çagatay'ın küçük kardeşi Yisu Mengü'yü geçirir. Bir orduyla kurultaya katılmayan Batu'nun üzerine yürür. Batu, Yedi Su'ya doğru ilerler. Savaş, aşırı içki ve kadından yıpranmış Güyük'ün ölümüyle önlenir.

Güyük'ün karısı Oğul Gaymış naip olur. Oğul Gaymış Hatun, Fransa Kralı'nın elçilerini kabul eder ve kralın bağımlılığına girmesini ister. Oğul Gaymış, Güyük'ten olan oğlunu han yapma çabasındadır. Batu ile Cengiz'in erken yaşta ölen küçük oğlu Tuluy'un soyu, buna karşı çıkar. Batu, Isık Göl'de bir kurultay toplayarak Tuluy'un oğlu Mengü'yü han seçtirir. Ögedey ve

Çagatay soyları kurultay kararını onaylamazlar. Karakurum'dan çok uzakta ve onlar olmadan karar alan kurultayı tanımazlar. Batu, atalarının kutsal yerlerinde ikinci bir kurultay toplarsa da, Ögedey ve Çagatay soyları gelmezler. Mengü (1251-1259) yeniden seçilir. Ögedey soyundan Şiremön, bir baskın düzenlerse de, kendisi tutuklanır, çevresi öldürülür. Böylece bir cins darbeyle hanlık, Ögedey soyundan Tuluy soyuna geçer. Mengü, «bir köpekten kötü» dediği naip Oğul Gaymış Hatun'u çırılçıplak sorguya çektikten sonra, suda boğdurur. Cengiz'in «Altın soy»un cezalandırılmasını sıkı kurallara bağlamasına karşın, Mengü, Ögedey ve Çagatay uluslarının başındaki ulus sâhiplerini öldürtür. Ulus'ları o soydan başka kişilere verir. Mogolları hıristiyanlığa kazanma çabasındaki Fransa Kralı'nın mektubunu getiren misyoner Rubruk'a, Mengü Han şu karşılığı verir :

«— Ölümsüz Tanrı'nın buyruğu şudur: Gökte tek Tanrı, yeryüzünde tek hükümdar vardır. O da Tanrı'nın oğlu Cengiz Han'dır».

Ne var ki, Mengü'nün tahta çıkmasını sağlayan Batu, bu sıralarda fiilen tam bağımsız bir hükümdardır. Mengü, Rubruk'a bu ikiliği «İnsan kafasında iki göz olur, ama iki gözün bakışı tektir» diye açıklarsa da, Altın Ordu, Cengiz Devleti'nden kopar.

Mengü 1259'da ölünce, bu kez kardeşleri arasında Tuluy soyu içinde hanlık mücadelesi başlar. Çin'de bulunan büyük kardeş Kubilay, acele bir kurultay toplayarak ordusuna kendini han seçtirir. Karakurum'daki küçük kardeş Arık Bağa da kendini han ilân eder. Tuluy soyundan kardeşler arasındaki iki savaş sonuç vermez. Arık Bağa, Balkaş Doğusundaki Ögedey ulusunun sâhibi Kaydu ve İli Güneyindeki Çagatay ulusu sâhibi Algu ile ittifak yapar. Algu, saf değiştirip Kubilay Han'ın yanına geçince, Arık Bağa tutsak düşer. Kubilay Han Çin'e yerleşir. Grousset'nin deyimiyle, «fe-

deral aile devleti» dağılır[211]. Altın Ordu, artık açıkça bağımsız olur. Batu'nun yerine geçen Berke, islâmiyeti kabul eder ve Abbasî Halifesi'nin vassali olur. Çin'deki Büyük Han adına para basmayı durdurur. Mengü'nün kardeşi Hülâgu'nun İran'da kurduğu İlhanlılar Devleti bu kadar ileri gitmez. İran'ın Mogol hükümdarları, Çin'deki Büyük Han'a bağlı görünürler. «Bölgesel Kral» anlamına «İlhan» unvanını kullanırlar. Büyük Han'ın bir temsilcisi Tebriz'de bulunur. Fakat İran Devleti de fiilen bağımsızdır. Çagatay ve Ögedey soyları ise, Tuluy soyundan Kubilay Han ile ve kendi aralarında savaşırlar. Uzun mücadeleler sonunda Ögedey ulusu son bulur ve Türkistan'da Çagatay Devleti kurulur.

Altın Ordu, İlhanlı ve Çagatay devletleri, uygar islâm ülkelerinde kurulurlar. Bu devletler, kısa sürede göçebe Mogol devletleri olmaktan çıkarlar, bölge kültür ve toplumsal yapısına uyarlar. Başka bir deyişle, Engels'in ünlü yasası onlar için işler :

«Bir halk, uygarlıkta ondan yüksek bir halkı fethettiğinde, ikincinin ekonomik evrimi durur, üretken güçlerin çoğu yok olur. Fakat birçok durumda, eğer fetih devamlıysa, barbar fatih, fethettiği ülkede bulduğu 'yüksek ekonomik durum'a uymak zorunda kalır. Bağımlı halk, işgalcisini özümler ve hatta birçok kez ona dilini de kabul ettirebilir»[212].

Gerçekten Kırım, Kuzey Kafkasya, Harizm ve Volga Bulgar ülkesine egemen olan Altın Ordu Devleti, bölge koşullarına uyar. Kıpçak çoğunluğu ile karışarak Türkleşirler. Güney Rusya bozkırlarına gelen Cuçi ulusu, çoluk çocuğu ile birlikte nihayet 20-30 bin kişilik bir topluluktur. Bozkırda çoğunluk Kıpçaklardadır. Nitekim XIV. Yüzyılda Cuçi ulusunda Mogolca yerine Kıpçak ve Oğuz lehçelerinin özelliklerini taşıyan Türkçe bir edebî dil meydana gelir. Türkistan'da da yalnız-

ca Cengiz'in oğlu Çagatay'ın adını taşıyan «Çagatay Türkçesi» gelişir*.

FEODALİZMİN GELİŞMESİ

Asıl konumuz olan Çin'deki Mogollar ise, Çin'den kovulunca bozkırda eski yaşamlarına dönerler. Çin'le ticaret durur, ekonomi geriler. Mogollar kendi üretimleriyle geçinemedkilerinden, Çin pazarlarını ticarete açtırmak için başarısız mücadeleler verirler.

Bu dönemde binliklere bölünme, şehzâdelerin ulusları olarak dört bir yana dağılma ve yeniden paylaşılmalar nedeniyle, kabile örgütlenmesi iyice çözülür. Binliklerin yerini «otog» alır. Otog, akraba ağıl ve oymaklara değil, arazi birliğine dayanır. Belli bir arazi sınırları içinde göç eden ağıllara otog denir. Otog üyeleri arasında akrabalık, kan bağına değil, komşuluğa dayanır.

Otog'ların başında , Çin'deki yüksek memuriyetle-

* İslâmiyet çerçevesindeki Türk tarihine giren bu konular daha sonra incelenecektir. Anadolu'ya gelen Mogollar da özümlenir. Mogol ordusuyla noyanların komutasında çoluk-çocuk ve sürüleriyle Anadolu'ya gelen Mogollar, en iyi otlaklara yerleşirler. Prof. Faruk Sümer, XIV. Yüzyılda Anadolu'da başlarındaki beylerin adlarıyla şu Mogol topluluklarını sayar: Niğde bölgesinde Babukoğulları, Ankara bölgesinde Samagar ve Savcı ağa oğulları, Beyşehir yöresinde İsmail ağa oğulları, Eskişehir-Kütahya bölgesinde Çavdaroğulları, Çorum bölgesinde Kataroğulları. Timur, Türkmenleşen bir kısım Mogolları, ülkesine geri götürür. Bunlara «Kara Tatar Türkmenleri» denilir. Osmanlı da bir kısım Mogol'u Rumeli'ye yerleştirir. Ama yine de bir Mogol kitlesi Anadolu'da kalır. XVI. Yüzyılda bunların özümlenme süreci tamamlanır (İslâm Ansiklopedisi, Tatarlar maddesi). Azerbeycan da Mogol döneminde Türklerin akışıyla Türkleşir. Gelen Mogollar da Türkleşirler. Orta Asya'da da sonradan meydana gelen Kazak, Özbek gibi göçebe Türk toplulukları içinde birçok Mogol oymağı vardır. Mogolistan'daki Türkler ve Alanlar ise, orada meydana gelen Halhas, Ordos vb. gibi yeni Mogol boy topluluklarına (ulus) karışırlar, Mogollaşırlar.

rinden kovulan eski binbaşılar vardır. Otog-başıları, «Altın soy»dan olan ve artık Çinceden geçme bir unvanla «Tayci» denilen şehzâdelerle uzun feodal savaşlara girişirler. Büyük feodaller ile küçük feodaller arasında yüz yılı aşan bu mücadeleyi, Tayci'ler kazanırlar. Kara budun, bu mücadelelerde daha çok Cengiz soyunu destekler. Çin'le ticareti düzenlemedeki başarıları, Tayci'lerin üstünlüğünü sağlar. Otog'ların başına geçen eski binbaşılar, «memur» durumuna düşerler, giderek kara budun'un üst sınıfını teşkil ederler. Bununla birlikte, Cengiz soyundan Tayci'ler bir merkezî devlet kuramazlar. Herbiri birkaç otog'dan kurulu tümenler ya da ulus'ların başında, bağımsız feodaller olarak kalırlar. Örneğin Çahar ulusu, Han'ın kendisine doğrudan bağlı tümenidir. Fakat ona Mogol Hanı değil de Çahar Hanı derler. Öteki tümenlerin ya da ulusların başındakiler de han unvanını alırlar. Hanlar, kendi uluslarının otog ve oymaklarını, kendi soyundan insanlar arasında paylaştırırlar. Hak sâhibi bu soylular o kadar çoğalırlar ki, bunların bir kısmına oymak ve ağıl verilemez ve ona bağımlı insanlardan, yâni «serf»lerden yoksun bu soylular, gerçek feodaller sayılamaz. Feodal soyluluğun ölçüsünü, adamların ırsî sâhibi (ecen'i) olma teşkil eder. Ancak onlara «noyan» denilir. Feodal hiyerarşi, han'ın otoritesi çok zayıflamış olmakla birlikte, «Büyük Ulus»un sâhibi han, tümen sâhibi büyük senyörler, otog sâhibi küçük feodaller ve birkaç çadırlık halktan ibaret ağıl sâhibi çok ufak feodaller biçiminde açıklanabilir.

Ortaçağ Fransasında «Senyörsüz toprak olmaz» denilirken, Orta Asya bozkırlarındaki göçebe topluluklarda «Kara budun, sâhipsiz olmaz» ilkesi geçerlidir. Herkesin bir sâhibi, ecen'i, efendisi vardır. Her vassal efendisine karşı «alba» ile, yâni hizmetle yükümlüdür. Alba ile yükümlü vassallere «albatu» denilir.

Yalnız kara budun değil, ufak feodaller de bağımlı bulunduğu büyük feodalin, örneğin şehzâdeler han'-

ın albatu'sudur. Ne var ki, soyluların alba'sı ile kara budun'un alba'sı biribirinden farklıdır. Soylular, bağlı bulundukları efendilerinin malı değildirler. Efendi sâdece onun büyüğü, «ağa»sıdır. «Ağa»sından hoşnut olmayan bir feodal, gücü yeterse onunla mücadele edebilir, ondan ayrılabilir, başka yerlere göçebilir. Bozkır, bu mücadelelerin sayısız örnekleriyle doludur. Kara budun ise, sâhibine tam bağımlıdır: Göçü yöneten, otlak yerlerini belirleyen göçebe feodal, hem adamlarının, hem de arazisinin sâhibidir. O kadar ki, bir efendiye bağımlı insanlar anlamına gelen «ulus» deyimi ile, göç edilen arazi anlamına gelen «nutuk» (yurt) eş anlamlı kullanılmaya başlanır. Oyrat yasaları, «göçün sâhibinden, göç edilen arazinin sâhibinden» söz eder. Kara budun, ancak hayvan sürüleri üzerinde göreceli bir tasarruf hakkına sâhiptir. Albatu, olagan vergilerin dışında, feodal senyörün cezalarını hayvanlarıyla ödeme ve göçler, kurultaylar, evlenmeler gibi olaganüstü olaylar nedeniyle efendisine hayvanlar sunma yükümlülüğü altındadır. Albatu, efendisinin karargâhında hizmet yapar, ona yakacak tezek toplar. Ordusuna ve sürek avlarına katılır. Feodallerin elçilerine taşıma aracı ve yiyecek sağlar. Efendi, albatu'nun kendi mülkiyetiyle ilgili eylemlerini düzenler ve denetler. Albatu'ların hayvanlarını oğulları arasında paylaştırmaları, veresiye alış-veriş yapmaları, evlenmeleri vb. feodalin izniyle olur. Albatu'nun efendisinden ayrılmaya hakkı yoktur. Ama efendisi isterse, onu bir köle gibi başkasına armağan edebilir, onu istediği gibi yönetebilir. Yasaları feodaller çıkarırlar ve onlar uygularlar.

Kısaca, XI., XII., XIII. yüzyıllar göçebe feodalitenin doğuş dönemi sayılırsa, XVIII. Yüzyıla kadar süren zaman, feodalitenin gelişme dönemi sayılabilir[213]. Daha sonra dış etkenlerle Rusya ve Çin'deki kapitalist gelişmelere bağımlı olarak bu göçebe feodalizmi geriler ve çözülür. Bu gelişme Türk tarihinin ve konumuzun dışında kalır. Bizi ilgilendiren, iç dinamiği ile ev-

rime elverişsiz ve durgun gözüken bozkır topluluklarında bile, ortak mülkiyete dayalı ve üyelerin eşit hakka sâhip bulunduğu «ilkel eşitlikçi» topluluklardan askerî demokratik ve giderek feodal topluluklara doğru bir dönüşümün gerçekleşmesidir. Doğaldır ki, bu göçebe feodalizmi, ilkel bir ekonomiye, durgun göçebe çobanlığa dayanır. Kendi iç güçleriyle evrim olanakları çok sınırlıdır. Çözülme, ancak dış etkenlerle meydana gelir.

Oğuz Türkleri, Seyhun nehri kıyısındaki yerlerden uygar islâm ülkelerine, İran ve Anadolu'ya akmaya başladıkları zaman, göçebe feodalizmi aşamasına bile ulaşmış değillerdi. Zenginler-fakirler, beyler-kara budun belirmiş, kabilelerde çözülmeler, parçalanmalar başlamıştı. Fakat feodalleşme süreci, ilerlemiş olmaktan uzaktı. Oğuzlar, ana çizgileriyle, «askerî demokratik» aşamada bulunmaktaydı. Bu göçebe Türkler, İran'da ve Anadolu'da islâm uygarlığı çerçevesinde ve çok değişik ekonomik ve toplumsal koşullar altında devletler kurdular.

Bizleri daha yakından ilgilendiren bu sorunların incelenmesini, Üçüncü Kitap'ta ele almaya çalışacağız.

İKİNCİ KİTAP'IN SONU

İKİNCİ KİTAP'IN NOTLARI

1. Prof. İbrahim Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, Türkler, Cüz 128, s. 166
2. Prof. Bahattin Öğel, Belleten 81, Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar
3. y.a.g.e.
4. Prof. İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, Cüz 128, s. 211
5. Belleten 48, s. 807
6. Prof. İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, Cüz 128, s. 165
7. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 70
8. Prof. B. Öğel, Belleten 48, s. 813-823
9. Eberhard, Çin Tarihi, s. 173 ve 175
10. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 87
11. S. Julien, Documents 1864, I, s. 402-417
12. W. Heyd Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, s. 3-4
13. y.a.g.e., s. 21
14. Prof. B. Öğel, Göktürk Yazıtlarının Ayırımları, Belleten 33, s. 76
15. Mario Grignaschi, Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler, VII. Tarih Kongresi, I, s. 236
16. Rıza Nur, Türk Tarihi, s. 302
17. Eberhard, Çin Tarihi, s. 199
18. y.a.g.e., s. 203
19. Arthur Koestler, Onüçüncü Kabile, s. 25
20. Grignaschi, VII. Tarih Kongresi, s 243
21. Prof. İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, Cüz 128, s. 173
22. Chavannes, Documents, s. 282
23. S. G. Klyaştorniy, Orhun Âbidelerinde Kengü'nün Kavmî Yer Adı, Belleten 69, s. 98
24. R. Giraud, L'Empire des turcs célestes, s. 52
25. Chavannes, Documents, s. 302
26. Prof. Bahattin Öğel, Şine Usu Uygur Yazıtının Tarihî Önemi, Belleten 59, s. 375
27. Prof. İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, Türkler, Oğuzlar maddesi

28. Faruk Sümer, İslâm Ansiklopedisi, Tokuz Oğuzlar maddesi
29. y.a.g.e.
30. Prof. İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, Türkler, Oğuzlar maddesi
31. Prof. B. Öğel, Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar, Belleten 81
32. Prof. B. Öğel, Uygur Devletinin Teşekkülü, Belleten 75, s. 374
33. y.a.g.e., s. 334
34. Prof. B. Öğel, Sekellerin Ataları Hakkında, Belleten 36, s. 472
35. Prof. B. Öğel, Şine Usu Uygur Yazıtının Tarihî Önemi, Belleten 59, s. 377
36. İslâm Ansiklopedisi, Cüz 128, s. 180
37. Prof. B. Öğel, Belleten 59, s. 368
38. Eberhard, Çin Tarihi, s. 214
39. Prof. B. Öğel, Uygur Devletinin Teşekkülü, Belleten 75, s. 354
40. y.a.g.e., s. 360
41. J. Hamilton, Les Ouighours, s. 5
42. Eberhard, Çin Tarihi, s. 215-217
43. Prof. B. Öğel, Türk Kültür Tarihi, s. 349
44. y.a.g.e., s. 362
45. J. Hamilton, Les Ouighours, s. 79-86
46. y.a.g.e., s. 128
47. y.a.g.e., s. 105-107
48. Prof. B. Öğel, Türk Kültür Tarihi, s. 365
49. Eberhard, Çin Tarihi, s. 217
50. J. Hamilton, Les Ouighours, s. 105
51. y.a.g.e., s. 105-108
52. Eberhard, Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair, Belleten 41, s. 23
53. y.a.g.e., s. 20
54. Barthold, İslâm Ansiklopedisi, Kara Hitaylar maddesi
55. J. Hamilton, Les Ouighours, s. 101-104
56. Prof. B. Öğel, İlk Töles Boyları, Belleten 48, s. 814
57. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi, s. 10
58. İslâm Ansiklopedisi, Cüz 128, s. 221
59. Prof. Fuat Köprülü, İslâm Ansiklopedisi, Bey (Beg) maddesi
60. y.a.g.e.
61. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi, s. 12
62. Eberhard, Belleten 36, s. 488
63. Prof. B. Öğel, Türk Kültür Tarihi, s. 179
64. y.a.g.e., s. 182 ve 201

65. Yakubovsky, Altın Ordu, s. 5
66. C. Huart, İslâm Ansiklopedisi, Ağaçeri maddesi
67. Karoly Czeglédy, Belleten 138, s. 306
68. Thompson, Attila and the Huns, s. 158-161
69. A. Manvelichvili, Histoire de Georgie, s. 98
70. M. Grignaschi, Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler, VII. Tarih Kongresi 1970, s. 234
71. Chavannes, Documents, s. 250
72. L. Brehier, Les Institutions de l'Empire byzantine, s. 233
73. Prof. İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, Cüz 128, s. 194
74. L. Brehier, Les Institutions de l'Empire byzantine, s. 278-279
75. Vernadsky, Les Origines russes, I, s. 147-148
76. S. Runciman, Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler, Belleten 25, s. 51
77. Prof. İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, Cüz 128, s. 212
78. Vernadsky, Les Origines russes, I, s. 151
79. Prof. Akdes Nimet Kurat, İslâm Ansiklopedisi, V, s. 797
80. Prof. İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, Cüz 128, s. 212
81. V. Beşevliyev, Proto-bulgar Dini, Belleten 34, s. 231
82. V. Tapkova-Zaimova, Balkanlarda VI.-VII. Yüzyılda Yerli Halk ile «Barbarlar» Arasındaki İlişkiler, Byzantino Bulgarica, I, s. 73
83. İvan Dujcev, Slavlar ve Bizans, Etudes historiques 1960,
84. Christov, Précis d'histoire de Bulgarie, s. 23
85. I. Venedikov, IX. Yüzyıl Başında Bulgaristan'da Bizans Nüfusu, Byzantino Bulgarica, I, s. 270
86. y.a.g.e., s. 269
87. y.a.g.e., s. 275
88. Christov, Précis d'histoire de Bulgarie, s. 27-28
89. B. Primov, Etudes historiques 1960, s. 94
90. V. Beşevliyev, Proto-bulgar Dini, Belleten 34, s. 215
91. Bury, Histoire bulgare dans les ouvrages des savants européens 1969, s. 37-38
92. D. Anguelov, Le Bogomilisme, Apport des bulgares aux richesses cultureles des peuples, s. 53-85
93. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi, s. 90
94. Yakubovsky, Altın Ordu, s. 8
95. Prof. Z. Velidî Togan, İslâm Ansiklopedisi, IV, s. 329
96. Prof. B. Öğel, Türk Kültür Tarihi, s. 243
97. Prof. Akdes Nimet Kurat, İslâm Ansiklopedisi, V, s. 784
98. y.a.g.e., s. 783
99. Vernadsky, Les Origines russes, II, s. 484
100. Yakubovsky, İtil ve Bulgarın Tarihî Topografisi, Belleten 62, s. 291-292

101. Yakubovsky, Altın Ordu, s. 93
102. y.a.g.e., s. 42
103. y.a.g.e., s. 163
104. y.a.g.e., s. 307
105. Prof. Z. Velidî Togan, İslâm Ansiklopedisi, IV, s. 329
106. Prof. A.N. Kurat, Türk Dünyası El Kitabı, s. 750
107. Arthur Koestler, Onüçüncü Kabile, s. 10 ve 31
108. y.a.g.e., s. 17 ve 154
109. M. Grignaschi, Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler, Tarih Kongresi VII, s. 233
110. y.a.g.e., s. 247
111. Prof. Z. Velidî Togan, Hazarlar, İslâm Ansiklopedisi, Cüz 43, s. 397
112. Tarih Kongresi VII, s. 246
113. K. Czeglédy, Belleten 138, s. 307
114. Dunlop, Jewish Khazars, s. 38
115. A. Manvelichvili, Histoire de Georgie, s. 122
116. R. Grousset, Histoire de l'Arménie, s. 300
117. Dunlop, Jewish Khazars, s. 189
118. Arthur Koestler, Onüçüncü Kabile, s. 35
119. S. Runciman, Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler, Belleten 25, s. 54
120. Vernadsky, Les Origines russes, II, s. 337
121. y.a.g.e., s. 312
122. Dunlop, Jewish Khazars, s. 157
123. Arthur Koestler, Onüçüncü Kabile, s. 98
124. Yakubovsky, İtil ve Bulgarın Tarihî Topografisi, Belleten 62, s. 277
125. zikreden: Arthur Koestler, Onüçüncü Kabile, s. 69 ve 12
126. Dunlop, Jewish Khazars, s. 92
127. Arthur Koestler, Onüçüncü Kabile, s. 98
128. S. P. Tolstov, Le Kharezm ancien, s. 144
129. Yakubovsky, Belleten 62, s. 280
130. Prof. Z. Velidî Togan, İslâm Ansiklopedisi, 44, s. 407
131. Arthur Koestler, Onüçüncü Kabile, s. 64
132. Vernadsky, Les Origines russes, II, s. 409
133. Arthur Koestler, Onüçüncü Kabile, s. 123
134. Prof. Z. Velidî Togan, İslâm Ansiklopedisi, 44, s. 406
135. S. G. Klyaştorniy, Orhun Âbidelerinde Kengü'nün Kavmî Yer Adı, Belleten 69, s. 89-104
136. F. Eckhart, Macar Tarihi, s. 8
137. Arthur Koestler, Onüçüncü Kabile, s. 126
138. Vernadsky, Les Origines russes, II, s. 411
139. y.a.g.e., s. 445
140. y.a.g.e., s. 443
141. Dunlop, Jewish Khazars, s. 250

142. Vernadsky, Les Origines russes, II, s. 452
143. y.a.g.e., s. 492 ve 461
144. Yakubovsky, Altın Ordu, s. 7-9
145. Kasım Yargıcı, Miliyet, 7 Nisan 1976
146. Arthur Koestler, Onüçüncü Kabile, s. 262
147. Dunlop, Jewish Khazars, s. 261
148. Arthur Koestler, Onüçüncü Kabile, s. 186
149. y.a.g.e., s. 206
150. y.a.g.e., s. 212
151. Prof. İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, 128, s. 198
152. Dunlop, Jewish Khazars, s. 220
153. Prof. Z. Velidî Togan, İslâm Ansiklopedisi, 42, s. 245
154. F. Eckhart, Macar Tarihi, s. 42
155. y.a.g.e., s. 51
156. A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, s. 324
157. Prof. A. N. Kurat, İslâm Ansiklopedisi, Peçenekler maddesi
158. Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 58
159. Prof. İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, 128, s. 205
160. A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, s. 358
161. Bela Kossanyi, Uzlar ve Kumanların Tarihine Dair, Belleten 29, s. 124
162. A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, s. 384
163. Prof. A. N. Kurat, İslâm Ansiklopedisi, Peçenek maddesi
164. Yakubovsky, Altın Ordu, s. 6
165. Prof. İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, 128, s. 206
166. Yakubovsky, Altın Ordu, s. 4
167. y.a.g.e., s. 16-17
168. Anguelov, Précis d'histoire de Bulgarie, s. 72-74
169. Aurel Decei, İslâm Ansiklopedisi, V, s. 697
170. Aurel Decei, İslâm Ansiklopedisi, VIII, s. 180
171. Aurel Dcei, İslâm Ansiklopedisi, VII, s. 633
172. P. Pelliot, Histoire secrète des Mongols, s. 123
173. Vladimirtsov, Mogolların İçtimaî Teşkilâtı, s. 104
174. R. Grousset, L'Empire des steppes, s. 253
175. Altan Topçi, Belleten 152, s. 622 (T. Gülensoy çevirisi)
176. y.a.g.e., s. 626
177. Vladimirtsov, Cengis-Khan, s. 31
178. Vladimirtsov, Mogolların İçtimaî Teşkilâtı, s. 123-125
179. y.a.g.e., s. 124
180. Barthold, İslâm Ansiklopedisi, Cengiz Han maddesi
181. Vladimirtsov, Cengis-Khan, s. 41
182. R. Grousset, L'Empire des steppes, s. 274
183. Prof. B. Öğel, İslâm Ansiklopedisi, Tatar maddesi
184. y.a.g.e., Tatar maddesi
185. Vladimirtsov, Cengis-Khan, s. 51

186. y.a.g.e., s. 88 ve 122
187. C. Alinge, Mogol Kanunları, s. 65 (Coşkun Üçok çevirisi)
188. y.a.g.e., s. 64
189. R. Grousset, L'Empire des steppes, s. 279
190. Vladimirtsov, Cengis-Khan, s. 64
191. C. Alinge, Mogol Kanunları, s. 145
192. Aboul Ghâzî Bahadur Khân, Desmaisons, s. 88
193. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi, s. 219
194. y.a.g.e., s. 202
195. Vladimirtsov, Mogolların İçtimaî Teşkilâtı, s. 62
196. Yakubovsky, Altın Ordu, s. 28
197. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi, s. 13
198. y.a.g.e., s. 12
199. Muharrem Ergin, Orhun Âbideleri, s. 39
200. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi, s. 13
201. Vladimirtsov, Cengis-Khan, s. 30-53
202. Vladimirtsov, Mogolların İçtimaî Teşkilâtı, s. 128-130
203. Yakubovsky, Altın Ordu, s. 28-30
204. Vladimirtsov, Mogolların İçtimaî Teşkilâtı, s. 73
205. y.a.g.e., s. 14
206. y.a.g.e., s. 121
207. Yakubovsky, Altın Ordu, s. 30
208. Vladimirtsov, Mogolların İçtimaî Teşkilâtı, s. 139
209. y.a.g.e., s. 167
210. B. Spuler, Les Mongols dans l'histoire, s. 35
211. R. Grousset, L'Empire des steppes, s. 590
212. Engels, Anti Dühring
213. Vladimirtsov, Mogolların İçtimaî Teşkilâtı, s. 16

Cumhuriyetten önce, İslam ve Osmanlı tarihleri dışında, Türklerin bir tarihi yoktu. Cumhuriyetten sonra, Atatürk'ün öncülüğü ile, Türklerin Tarihini yazmak için büyük çaba harcandı. Fakat tarihimizin aydınlandığı ve bir masal olmaktan çıkarıldığı söylenemez. Doğan Avcıoğlu'nun yapıtı, Türklerin gerçek tarihini yazma yolunda bir ilk denemedir.

Gerçek tarih, insanlık tarihi ile bağlantılı, sosyo-ekonomik tarih demektir. "Türklerin Tarihi", böyle bir anlayışla, Orta Asya'dan başlayarak, Türk topluluklarının evrimini ve Anadolu'da Türk ulusunun meydana gelişini inceler.

İKİNCİ KİTAP'TA

Göktürkler, Uygurlar, Rusya ve Avrupa Türkleri (Oğurlar, Sabarlar, Bulgarlar, Avarlar, Hazarlar Macarlar, Peçenekler, Oğuzlar, Kumanlar) ve göçebe feodalizmi (Cengiz Han) inceleniyor. Ayrıca Doğu Avrupa yahudiliğinin Türk kökenli olup olmadığı sorunu tartışılıyor.

BİRİNCİ KİTAP'TA

Ulusal tarih anlayışları : Atatürkçü tarih, Turancı tarih, toplumcu tarih, Türkmenler. Anadolu'nun Türkleşmesi ve Türk ulusunun meydana gelmesi. Orta Asya Türklerinin ekonomik, kültürel, dinsel ve toplumsal yaşamları. Asya Hunları, Avrupa Hunları ve Çin'deki Türk devleti : To-ba'lar.

70 LİRA